

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

Ph: 6540738 2740738

Lahore Book Shop
Near Society Cinema,
LUDHIANA-141008.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ—

ਭਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ-
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੌਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—

ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

Khule Bhed by Maloy Krishna Dhar
translated by Gurcharan Singh Aulakh

© ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

© ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ : ਸ੍ਰ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਮਦਾਸ

ISBN : 81-7601-748-5

2006

ਮੁੱਲ : 375/-

Punjabi Translation From English Book OPEN SECRETS Published by
Manas Publications, New Delhi

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਭਾ.ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਇੰਡੀਆ)।

ਫੋਨ/ਫੈਕਸ : (0183) 2542346, 2547974, 2557973

E-Mail : csjs@vsnl.com csjsexports@vsnl.com

Visit our Website : www.csjs.com

No part of this publication can be reproduced, photocopied, translated, etc., in any form whatsoever, without prior written permission of the publisher.

The views expressed in this book are those of the author and not necessarily that of the publisher. The publisher is not responsible for the views of the author and authenticity of the data, in any way whatsoever.

(Printed In India)

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼,

312, ਈਸਟ ਮੋਹਨ ਨਗਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਫੋਨ : (0183) 2705003, 5095774.

ਮੁੱਖ ਬੰਦ

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ’ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ, ਸੁਨੰਦਾ ਧਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਅੱਥਰੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਤੇ ਭੁੱਜਲਾਹਟ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਿੜ ਰਹੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬੇਯਕੀਨੀ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਲ ਧਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਖੜੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ।

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ’ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਨੂੰ, ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਸਮਝ ਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰੱਬੀ ਇਲਹਾਮ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ‘ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ’ ਵਿਚ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਨਤਕ ਜਾਂਚ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਸਥਾਈ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੇ ਤੇ ਬੇਲਗਾਮ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ‘ਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਪਤਚਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਜਿੱਥੇ ਪੱਧਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਘਰੇਲੂ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਮਿੱਟ ਤੇ ਅਤਿਪਤ ਤਾਪ ਜਾਂ ਲਾਲਸਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰੰਗੇ ਪਕਵਾਨ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰ 'ਚ ਰਜਾਈ ਥੱਲੇ ਹੇ ਰਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਥਿਰਤਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਰਥੀ ਹੈ ਤੇ ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੋਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਬਾਉਣ ਤੇ ਬੇਅਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਛੋੜਛਾੜ ਨਾਲ ਵੀ ਜੰਗ ਭੜਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੋੜ ਫੋੜ ਅਤੇ ਉਲਟਫੇਰ ਨਾਲ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਐਨ ਥੱਲੇ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਬੰਬ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸ ਪੜਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਰੋਕ ਕੇ, ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਅਕੂਟਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਖਿਆਤਮਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।

ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਛਿੱਲਿਆ ਤਰਾਸਿਆ, ਚਲੰਤ ਤੇ ਕਾਰਾਮਾਦ ਢੰਗ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਰੱਖਿਆ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕਾਈਆਂ, ਸੀਮਾ ਸਕਾਉਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰੋਗਿਆਂ, ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਨਿੱਜੀ ਏਜੰਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਤੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਘੁੱਸਪੈਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਾਣ-ਬਾਣਾ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤਾਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਝੰਜਟਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ ਵਧੇਰੇ ਰਾਸ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਸ਼ੈਦੇਸ਼ੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਦੀ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ “ਸ਼ੈਦੇਸ਼ੀ ਮੁੰਡਿਆਂ” ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕਰੇ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਤਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸਭ ਖੇਤਰ-ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਲ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਨਾਟਕ, ਸੰਗੀਤ ਉਤਸਵ-ਕਲਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸ਼ੌਂਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੋਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਡਾਕ, ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਜੰਤਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ, ਸੰਪਰਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਫਿਰਤੂ ਜਾਸੂਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੈਰੂਨੀ ਅੰਗਾਂ ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16 ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚੀਨ, ਰੂਸ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੁਲਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਘੜਿਆ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਖੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੇ ਵੀ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਇਕ “ਬੰਦ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ” ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਚੀਨ ਦਾ ਹੈ।

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਜਿਹੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਤੋਖਲਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਕੇ, ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਫੈਡਰਲ ਬਿਊਰੋ ਆਫ ਇਨਵੈਸਟੀਗੇਸ਼ਨ, ਹੋਮਲੈਂਡ ਸਕਿਊਰਿਟੀ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ 9/11 ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ? ਹੋਰ ਥਾਂ ਵੀ

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ
ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਛੁਪੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ—
ਉਹ ਭੇਦ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ

ਮਲੋਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ

ਸਾਬਕਾ ਜਾਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ, ਭਾਰਤ

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ

Ph: 6540738 2740738
Lahore Book Shop
Near Society Cinema,
LUDHIANA-141008.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ—

ਭਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਇਹੋ ਸੁਆਲ ਉਠਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ?

ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪੁੱਛੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਤੇ ਪਰਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਫੌਰੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਰਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਤਨੇ ਹੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ। ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਉਤਪੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਹਾਕਮ ਜੁੱਡਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਐਫ. ਬੀ. ਆਈ. ਕਾਂਗਰਸ, ਸੈਨੇਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹਨ। ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16 ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਨਿਗਰਾਨ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਤਨਦੇਹੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਪੂੜੇ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਨੱਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਾਡੀ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੋਕ ਟੋਕ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਣ ਯੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਮੰਗਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੱਜੀ ਸੋਚ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੰਚ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ, ਸਭ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਵੈਧ ਪਰਵਾਸੀ ਵੋਟਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਨਕਲੀ ਅੱਬਰੂ (ਮਗਰਮੱਛ ਦੇ ਹੰਝੂ) ਵੀ ਵਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਯੰਤਰ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਡੰਗ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਤੇਜ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਕੋਝੇ ਢੰਗ ਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਰ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਾਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ

ਬਿਨਾਂ, ਅਖੰਤੀ ਲੋਹ-ਪੁਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਖਰ ਤਕ ਭਾਵ ਪੰਚਾਇਤ (ਪੇਂਡੂ ਸੈ-ਸਾਸ਼ਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹਨ, ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ (ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ, ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਤੇ ਵੱਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਕੇ ਢਾਹ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੇਜਾਨ ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੇਜ਼-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਲਈ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਸਮੇਤ ਸਭ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਊਰਿਕ ਚੈੱਟ ਨ ਜਾਣੇ, ਹੂੜ ਜੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ “ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ” ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੀਮਤ ਜਿਹੀ ਅਵਧੀ ਸਮੇਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਓਪਰੀ ਓਪਰੀ ਚਕਰਦਾਰ ਤੇ ਖੋਫਨਾਕ ਘੁਰਨੇ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਆਈ. ਬੀ. ਸਾਮਰਾਜੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸੀ. ਆਈ. ਬੀ. (ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਹੋ ਬਣਤਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਆਈ. ਬੀ. ਹੈ। (ਸੰਘਾਤਮਕ ਇਕਾਈ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਬੀਜਦਾਨੀ), ਤੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਤੇ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹਨ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਣੇ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਅਜੇ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਏਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜ, ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇਕ ਆਬਸ਼ਾਰ ਵਰਗੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਿਨਾਰ ਦੀ ਟੀਸੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਬੱਸ ਇਹੋ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਬਲੈਕ ਦੇ ਵਿਧੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦਾ ਦਫਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਕਾਰਜਪਾਲਕਾ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਤੇ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੀ ਹੀ ਨ

ਪਰੰਤੂ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ “ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ” ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ‘ਰਾਜ’ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਮੁਖ ਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ.ਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ/ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੇਤੁਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਗਠਿਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਝਰਨਾਨੁਮਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਤੇ ਉਪਮੰਡਲ ਪੱਧਰ ਤਕ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਲੀ ਇਕਾਈਆਂ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਬਾਣਾ ਪੱਧਰ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਖੇਤਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਚ ਤੇ ਅਧੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਆਫੀ ਰਾਜਾਂ ‘ਚੋਂ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮਦਰਾਸ (ਚੇਨਈ) ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ 90.5% ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਦਰਾਸ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ‘ਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਰਲੇ ਟਾਵੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕੋਰਲਾ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਥੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੀ ਕਠੌਰ ਨਕਲ 1990 ਤਕ ਵੀ ਭਰਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਅਯੋਗ ਵਿਧੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਨ ਪਰਿਪੇਖ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਲਾਭਕਾਰੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਲਸ ਬਲ ‘ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ (ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ) ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੇ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਨਦਯਾਫਤਾ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਥਾਈ ਪੰਡਤਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪੁਲਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਕ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਪੁਲੀਸ

ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਖਾਸ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਟਿੱਕ' (ਚੁਣ) ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਅਕਾਦਮੀ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ ਆਨੰਦ ਬਰਾਰੀ, ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੇ ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਯਾ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਇਸੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਾਡਰਾਂ (ਵਰਗਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ 1970 ਵਿਚ 'ਵਫ਼ਾਦਾਰ' ਤੇ "ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ" ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਿਸ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਰੀਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਨੀਪੁਰ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਆਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖਾਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਡਰ ਘੱਟ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਡੀਕ ਘਰ ਕਮਰੇ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਸਤਾਉਣ ਤੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਉਚੇਰਾ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਢੀ ਭਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦਬਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵਰਗ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਬਲ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਪੁਲਿਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧੀਨ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਤੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਂਹ ਨੁੱਕਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕੰਪਿਊਟਰ, ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੋਮ (ਸਤਫੋਨ ਤੇ ਸਤਕੋਨ) ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਥਰਾਹਟ ਗਤੀਗੀਣ ਜਾਂ ਪਿੰਜਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਲਈ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਲੀ ਮੰਡੀ 'ਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ, ਸੁਧਾਰ ਕੇ, ਪੁਨਰ-ਵਿਉਂਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੋਚ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਵਲੋਂ ਖੁਲੀ ਭਰਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਸਿਟਿਆਂ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਅਕਸੀਰ ਔਸਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨ ਹੋ ਸਕੀ।

ਮੰਝਲੇ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕਿੱਤਾ ਸਿਖਲਾਈ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਵਲ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਉ ਲੈ ਆਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੂਝਵਾਨ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਥਲੇ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਹਰ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਕੋਲ ਭੱਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਧੰਦਿਆਂ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਇਕ ਆਮ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨੱਪ ਕੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੰਤਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨੂਨੀ ਫਿਦਾਈਨਾਂ, ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੰਗੀ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਰ ਸਵੇਰ ਰਾਜਸੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕੌਮੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਜਹਿਨੀਅਤ ਵਾਲੀ ਪਲੂਸੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁਲਾਸੀ ਦੁਆਉਣਗੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਬੰਗਾਲ, ਅਵਧ, ਪੰਜਾਬ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਤੇ ਪ੍ਰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਘੁਸ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਮੂਨਾ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸੋਭਾਜਨਕ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਮਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਅਧਿਐਨ ਹੁਣ ਤਕ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ 'ਚ ਬਿਠਾਏ ਗਏ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਤੇ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਨਿਯਮਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਰਾਜਸੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਚਲਕੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਉਪਰ ਰਾਜਸੀ ਪਕੜ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਾਵਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਵਿਭਾਗ (ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ) ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਆਦਮੀ ਮੁਜਰਮਾਂ ਤੇ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਨਾਗਰਕਾਂ ਦਾ ਧਨ-ਮਾਲ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਜਾਂ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ਤੇ ਬਹੁਤ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਹੀ ਅਸਲੀ ਆਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ

ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਪੇਂਡੂ ਪੁਲੀਸ, ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਖਤਿਆਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸ਼੍ਰੋ-ਸਾਸ਼ਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਉਪਰਲੇ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕਸਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਗਠਬੰਧਨ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧੜੇ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਗਤਬਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ, ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਖਲ ਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਲੋੜ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ, ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਆਈ. ਬੀ.) ਨੇ ਬਹੁ ਸਾਖਾਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਦਰੁਸਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਜੇ ਲੱਭ ਜਾਣੇ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਰਗਿਲ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰ ਸਿਖਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਮੇਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਆਈ. ਸੀ, ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ ਆਦਿ (ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਕੌਂਸਲ) ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਰਣਾ

ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ-ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਈ. ਬੀ. (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਪਾੜਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਸਾਮ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਘੋਰ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕਾਰਗਿਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਅ, ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਆਈ. ਬੀ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜੋ ਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਪੂਰਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਰਗਿਲ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੱਰਾਹ ਦੀ ਛੁਰੀ ਵਾਂਗ ਭੋਰਾ-ਭੋਰਾ ਕੱਟਣਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੌਮ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਕ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੂਰਨਕੋਟ (ਕਾਕਾ ਹਿੱਲ) ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖੈਨ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੈਨਾ ਤੇ ਸਿਵਲ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਦਾਈਨ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੇਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਸਣੇ ਹਨ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਜੇ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਖਾਸ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹਾਗਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਰ-ਟਿਪਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਵਿਵਸਥਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਰਸੋਈ ਦੀ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨਕ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਬੜੀ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 33 ਦੀ 1985 ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। (1985 ਦੇ ਅਧਿਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਅ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਚਿਰ ਤੋਂ ਲਮਕਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬੇਚੈਨੀ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸਰਵੋਤਮ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਆਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਸਮਝੀ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ

ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕੋਝੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਨਾਚ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਹਕੂਮਤ ਇੰਦੀ ਇਮੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਥਾ ਲਈ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਸਥਿਰ ਹਾਕਮ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਲੋਕਰਾਜੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਤਰ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਅੱਗੇ ਜੁਆਬਦੇਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਦ ਨੂੰ ਭੇਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਖਤਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਲੋਕਰਾਜ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਐਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਤੇ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਝਾ ਗੁਣ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸੰਸਥਾ ਭਾਵ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦਾ ਇਕਰਾਰ।

ਫਿਰ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਸੰਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਯੋਜਕਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਕਾਈ ਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬੇਮੁਹਾਰੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਜੋ ਮੱਤ-ਪੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਕੁਲੀਨ ਜਮਾਤ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਉਦਾਰਨਾਂ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਝੂਠਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਪਾਠਕ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਅੰਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਜੰਡਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ 'ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਉਪਰ ਮਾਰੂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬਛਾੜ ਝੱਲਕੇ ਜਾਂ ਨਵੇਕਲੇ ਚੌਹਰੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਟਰੱਕ ਦੀ ਫੇਟ ਨਾਲ ਦੁਬਘਟਨਾ ਗੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸਿਰਫ ਕੋਠੇ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰਨ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਅਫਸਰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਪੈਕੇ ਕੁਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਅਫਸਰ ਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਰੋਲੋ-ਰੱਪੇ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਨਿੱਜੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਬਰ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਣੇ ਸਰਬਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਈ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ-ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖਾਤਰ ਕੁਚੱਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਗੋਇਰੰਗ ਤੇ ਹਿਮਲਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਉੱਚ-ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਅਫਸਰ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਾਕੇ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ, ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚੌਧਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੁਯੋਗੀ ਤੇ ਲੋਭੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵੀ। ਅਜਿਹੇ ਅਫਸਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸੋਈਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ

ਕਮਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਸਦਾ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਚਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਡਰਾਮਗਾਉਂਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੱਥ ਹੀ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਵੇ, ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਪਰਮਾਣ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਨਸਲ ਨੇ ਰਾਅ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ, ਕੇਂਦਰੀ ਰੀਜ਼ਰਵ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਧਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਿਸਾਲ ਰਾਅ ਤੇ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਵਲੋਂ ਏ. ਆਰ. ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਸਾਮੰਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਪਟ ਭਰਪੂਰ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਨਿਆਪਾਲਕਾ, ਬਾਰ ਕੌਂਸਲਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਦੀ ਜਸ਼ਸੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੈਲ ਫੋਨ, ਫੈਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਨਿਰੀਖਕ ਕਾਰਵਾਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਅ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਬੇਈਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਾਸੂਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੇਦ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਖੋਫਨਾਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸੰਦ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਮਾਇਕ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਅਫਸਰ ਨਿਚੋੜਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨਿੱਜੀ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ੂਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਬੰਦੀਮਾਨੀ ਦਾ ਮਾਲ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸਾਝਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪਤਤਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਦਮ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਠਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਵਾਰ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ, ਸੀ. ਬੀ. ਈ. ਡੀ. ਆਰ. ਆਈ, ਮਾਲ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ, ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ ਤੇ ਅਮਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਕਪਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਨਿਕਸਨ, ਬੁਸ਼ ਤੇ ਬਲੇਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਖ ਪਤਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾੜੇ ਦਾ ਟੱਟੂ ਪੁਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਾਰਗਿਲ ਜਿਹਾ ਕਾਂਡ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਵਾਲ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰੀਆਂ ਦੇਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਾਬਾਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਲਾਂਭੇ-ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀ ਏਜੰਸੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋ ਮੁਖ ਉਪ ਭੋਗਤਾਵਾਂ-ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖ ਸਕਣ ਤੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲ ਭੁੱਖੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ "ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ" ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੋਣ ਲਿਆਉਣਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਰਗੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਕੌਮ ਉਪਰ ਠੋਸਣ ਤੋਂ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੇਵਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ, ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ

ਦਿਆਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਬੇਈਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਭੀ ਸੈਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦੇਣ ਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਸ਼ਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਰਾਜ ਲਈ ਅਭਾਗਾ ਦਿਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨ ਕਰ ਸਕਣ।

(ਮੈਂ ਸੈਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਮੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਦੇ ਗਲ-ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸੋਦਾਗਰ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਅਖਬਾਰੀ ਪੇਸ਼ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ ਨ ਪੈਂਦਾ।)

“ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ” ਕੋਈ ਆਤਮਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਲੋਂ ਦੋਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀੜਾ ਸਾਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਪਾਪੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਸਾਝੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਰਗੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ।

ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਵੀ ਰਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ “ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ” ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਕੂੜਾ-ਕੜਕਟ ਰਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਮੇਰਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਸ਼ਾਸ਼ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਮੈਨੂੰ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਲੰਘਣ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕਦਰ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਗੁਲਾਮੀ’ ‘ਅਧੀਨਗੀ’ ਤੇ ‘ਅਸੀਮ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ’ ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਡਿਆਉਣ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣਾ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘੁਟਾਲੇ, ਕੁਕਰਮ, ਰਾਜਸੀ ਅਯਾਸ਼ੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਠੱਗੀ, ਲੁੱਟ ਘਸ਼ੁੱਟ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮੁਖੀ ਲੋਫ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਮੈਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਪਨਾ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਵਾਂਗਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਕਹਿਣ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਾਘ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਰਾਜ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਤਾਘ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।)

ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰੀਬ 800

ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਿੰਡ 'ਧਰ' ਤੋਂ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਬੰਗਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲਿਖਤ ਨੋਟ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੰਨ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸਮਾ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਮੀਜ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਖੁਦੀ ਰਾਮ ਜੈਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਾਵਲ 'ਕੜਵੀ ਫਸਲ' ਲਿਖਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿੱਤਰਬਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਲੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ' ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਮੈਂ ਡਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸ੍ਰ. ਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਨਵਾਦ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਨਣ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਭਾਰੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘੱਟੀਆਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਦਸਲੂਕੀ, ਧਰਮ ਅੰਦਤਾ, ਅਰਥ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ 'ਕੜਵੀ ਫਸਲ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਐਮ. ਕੇ. ਧਰ

ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ

ਆਸੂ	-	ਆਲ ਅਸਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨ
ਆਗਪ	-	ਆਲ ਅਸਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
ਏਗਪ	-	ਅਸਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
ਏ ਐਸ ਪੀ	-	ਸਹਾਇਕ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਅਮਸੂ	-	ਆਲ ਮਨੀਪੁਰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ
ਏਸੀਓ	-	ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ
ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ	-	ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ
ਬੀ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਬੋਡੋ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ
ਬੀ. ਐਲ. ਟੀ	-	ਬੋਡੋ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਟਾਈਗਰ
ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ	-	ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ
ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ	-	ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ
ਬੀ. ਸੀ. ਪੀ	-	ਬਾਰਡਰ ਚੈਕ ਪੋਸਟ (ਸੀਮਾ ਨਾਕਾ ਚੌਕੀ)
ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ	-	ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਰਾਈਫਲਜ਼
ਸੀ. ਆਈ. ਏ	-	ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ
ਸੀ. ਆਈ. ਓ	-	ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ
ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ	-	ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ
ਸੀ ਕੰਪੋਸਾ	-	ਮਾਓਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ।
ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ.	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ
ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ	-	ਭਾਰਤ ਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ
ਡੀ. ਆਈ ਜੀ	-	ਡਿਪਟੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ	-	ਰੱਖਿਆ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਥਾ
ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ	-	ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਗੁਪਤਚਰ ਬਲ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ	-	ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਡੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ.	-	ਡਿਪਟੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ
ਐਲਨਟ	-	ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ
ਈ.ਐਫ. ਆਰ	-	ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਰਾਈਫਲਜ਼, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ
ਈਟਿਮ	-	ਪੂਰਬੀ ਤੁਰਕਮਾਨੀਸਤਾਨ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ, ਚੀਨ
ਫੂਸਰ	-	ਫੁੱਟ ਸਰਵੇਲਿਅੰਸ (ਪੈਦਲ ਸੂਹੇ)
ਜੀ. ਓ. ਸੀ	-	ਜਨਰਲ ਆਫੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ
ਹੂਆ	-	ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਅਨਸਾਰ
ਹੂਜੀ	-	ਹਰਕਤ ਉਲ ਜਿਹਾਦ ਇਸਲਾਮੀ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼

ਹੂਮ	-	ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ
ਆਈ. ਆਈ. ਐਫ. ਐਸ. ਓ	-	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਸਥਾ
ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ	-	ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸ਼ਿਬੀਰ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਇਸਰ	-	ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ
ਆਈ. ਬੀ.	-	ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ
ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ	-	ਇੰਟਰ ਸਰਵਿਸ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ	-	ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ
ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ	-	ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ
ਆਈ. ਆਈ. ਪੀ	-	ਇੰਟਰਨਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਚੰਕੀ
ਆਈ. ਐਸ. ਵਾਈ. ਐਫ	-	ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ
ਜੈਲ (ਜੇ. ਈ. ਐਲ)	-	ਜਮਾਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ
ਜੇ. ਆਈ	-	ਜਮਾਤਿ-ਇਸਲਾਮੀਆ-ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ
ਜੇ. ਆਈ. ਸੀ	-	ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ
ਜੇ. ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ	-	ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ
ਜੇ. ਆਈ. ਐਨ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਉੱਤਰੀ-ਆਈ ਐਸ ਆਈ।
ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਫੁਟਕਲ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ।
ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ	-	ਜੁਆਇੰਟ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ, ਐਕਸ (ਇਕ ਮੰਡਲ)
		ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ
ਜੇ. ਈ. ਐਮ	-	ਜੈਸ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ
ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ	-	ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ
ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ	-	ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ
ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ	-	ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੇਟੀ
ਕੇ. ਐਲ. ਓ	-	ਕਾਮਤਾਪੁਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੰਗਠਨ
ਕੇ. ਆਈ. ਏ	-	ਕਾਚਿਨ ਸੁਤੰਤਰਾ ਸੈਨਾ-ਮਿਆਮਾਰ
ਕੇ. ਐਲ. ਏ	-	ਕਾਂਗਲੋਪਾਕ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੈਨਾ-ਮਨੀਪੁਰ
ਲਾਰਟ	-	ਲੋਕਲ ਏਰੀਆ ਰੇਡੀਓ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਸ਼ਨ
ਲਿਟੇ (ਐਲ ਟੀ. ਟੀ. ਏ.)	-	ਤਾਮਿਲ ਟਾਈਗਰ ਈਲਮ ਦੀ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੈਨਾ
ਐਲ. ਈ. ਟੀ	-	ਲਸ਼ਕਰ ਇ-ਤਾਇਬਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਮੋਸੂਰ	-	ਅਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨ ਸੰਸਥਾ
ਐਮ. ਐਨ. ਟੀ	-	ਮੀਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ
ਐਮ. ਐਨ. ਏ	-	ਮੀਜ਼ੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ
(ਮੀਲਾ) ਐਮ. ਆਈ. ਐਲ. ਏ	-	ਮੋਰੋ ਇਸਲਾਮਿਕ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ, ਫਿਲਪਾਈਨ
ਮੀਸਾ	-	ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ
ਐਮ. ਆਈ.	-	ਸੈਨਿਕ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ
ਐਮ ਆਈ 5	-	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ, ਅੰਦਰੂਨੀ
ਐਮ ਆਈ 6	-	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ
ਐਮ. ਐਚ. ਏ	-	ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ
ਐਮ. ਈ. ਏ	-	ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ

ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ.	-	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼
ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ.	-	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਡੀ. ਐਫ. ਬੀ.	-	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੱਖਿਆ ਬਲ ਬੇਡੋਲੈਂਡ
ਐਨ. ਐਨ. ਓ	-	ਨਾਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ
ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ	-	ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਗੌਰਮਿੰਟ
ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ	-	ਨਾਗਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ.	-	ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਕੌਂਸਲ
ਐਨ. ਪੀ. ਸੀ	-	ਨਾਗਾ ਪੀਪਲਜ਼ ਕੌਂਸਲ
ਓਓਕਾਓ	-	ਜਬਰਨ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਓ. ਐਸ. ਡੀ	-	ਅਫਸਰ ਆਨ ਸਪੈਸ਼ਲ ਡਿਊਟੀ
ਪੋਟਾ	-	ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰੋਧਕ ਕਾਨੂੰਨ
ਪੀ. ਐਲ. ਏ	-	ਪੀਪਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੈਨਾ ਮਨੀਪੁਰ
ਪਰੀਪਾਕ	-	ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਆਫ ਕੰਗਲੋਪਾਕ, ਮਨੀਪੁਰ
ਪੀ. ਐਮ. ਐਮ	-	ਅੱਖਿਲ-ਮੰਗਲੋਈਅਨ ਲਹਿਰ, ਮਨੀਪੁਰ
ਪੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਏ	-	ਮੈਦਾਨੀ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ, ਆਸਾਮ
ਪੀ. ਐਮ. ਓ	-	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਫਤਰ
ਪੀ. ਐਮ. ਐਚ	-	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ
ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ	-	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਾਊਂਟਰ-ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਯੂਨਿਟ
ਪੀ. ਆਈ. ਬੀ.	-	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਬਿਊਰੋ
ਪੀ. ਐਮ. ਆਈ	-	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਿਲਟਰੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ
ਕਿਊ. ਐਮ. ਜੀ	-	ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ, ਫੌਜੀ ਅਹੁਦਾ
ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ	-	ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ
ਰਾਮ	-	ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਖਾ (ਵਿਦੇਸ਼ ਗੁਪਤਚਰ ਜਥੇਬੰਦੀ)
ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ	-	ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਮਨੀਪੁਰ
ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ	-	ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ
ਆਰ. ਪੀ. ਜੀ	-	ਰੋਕਟ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਗ੍ਰੈਨੇਡ
ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ	-	ਰਾਇਲ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਪੀ	-	ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ.ਓ	-	ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਐਸ. ਡੀ. ਓ	-	ਉਪਮੰਡਲ ਅਫਸਰ (ਮਾਲ ਸ਼ਾਖਾ)
ਐਸ. ਐਚ. ਓ	-	ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਅਫਸਰ (ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ)
ਐਸ. ਏ. ਪੀ	-	ਰਾਜ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਪੁਲੀਸ
ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ	-	ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਰਵਿਸਜ਼ ਬਿਊਰੋ
ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ.	-	ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਵਿਭਾਗ
ਐਸ. ਜੀ. ਪੀ. ਸੀ	-	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ
ਐਸ. ਏ. ਡੀ	-	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
ਸਾਰਕ	-	ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੰਸਥਾ
ਸਿਮੀ	-	ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ, ਭਾਰਤ

ਤੋਸ਼ਰ	-	ਟੈਕਨੀਕਲ ਸਰਵੇਲਿੰਸ
ਟੈਕਨਲ. ਐਨ. ਟੀ	-	ਟੈਕਨੀਕਲ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ
ਟੀ. ਐਨ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਸੈਨਾ
ਟੀ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ	-	ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ
ਉਲਫਾ	-	ਯੂਨਾਈਟਡ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ, ਆਸਾਮ।
ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ.	-	ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ, ਮਨੀਪੁਰ
ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ	-	ਪਿੰਡ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਬਲ, ਮਨੀਪੁਰ
ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ	-	ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ
ਡਬਲਯੂ ਐਸ. ਓ	-	ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਮੁਖਬੰਦ	
ਭੂਮਿਕਾ	5
ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ	7
ਕਾਂਡ	23
1. ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ	
2. ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ	29
3. ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ	44
4. ਨਕਸਲਬਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ	52
5. ਵੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ	67
6. ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਲ	80
7. ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੀਰੇ ਦੀ ਗਾਥਾ	98
8. ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ	107
9. ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ	120
10. ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਲੋਕ	136
11. ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ	159
12. ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ	169
13. ਵਾਪਸ ਸ਼ੰਗਰੀ-ਲਾ	177
14. ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ	192
15. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ-ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ	208
16. ਮੁੜ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ	223
17. ਤਪਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ	235
18. ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੁੱਜ ਗਏ	248
19. ਉੱਡਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ	260
20. ਮੁੜ ਵਿਗੜੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਲ	301
21. ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ	323
22. ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ	336
23. ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਸੀਹਾ	361
24. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਫੇਰੀ	396
25. ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ (ਪਰਾਗਜਿਉਤਿਸ਼ਪੁਰਾ)	403
ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰ ਫੇਰੀ	418
26. ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ	
	440

27. ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਲ
28. ਸੈਂਚ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ
29. ਗਲਤ-ਰੋਖਾਵਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ
30. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕਾਂਡ
31. ਆਤੰਕ ਮੁੜ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ
32. ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹ-ਸਵਾਰ
33. ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਚੋਟ
34. ਰਾਕਟ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ

ਅੰਤਿਕਾ

459
466
480
489
496
505
514
517
541

ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

“ਜੇ ਕਦੇ ਅਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਅਖੀਰ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਹਲੇ ਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖੂਜਦੇ ਹੋਏ ਥੱਕ ਹਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਸਹੇੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਬਿਊਡਰ ਰੂਜ਼ਵੈਲਟ

ਸਤੰਬਰ 1, 1965

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਮੇਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਰਾਤ ਭਰ ਖਰਾਟੇ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਜੋਧੇ ਵਾਂਗ ਥੱਕ ਕੇ ਚੁਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਠੀਕ 7.40 ਤੇ ਫਨਸੀ ਦੇਵਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਇਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਰੁਕਣਾ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਡੱਬਾ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਤੇ ਮੁਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਖਾਚਿਆ, 20 ਕੁ ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਢੋਲਾਂ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਟੋਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੱਸ ਫਰਕ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਅਣਦਿਸਦੇ ਵੈਰੀ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੋਰਚੇ ਵਲ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ੋਰਬੇ ਵਾਂਗ ਉਬਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਫਸਰ ਲਈ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਝ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1965 ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਤੇ ਬਣੇ ਫੌਰਾਕਾ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਲਖੋਲਾ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਨ ਗੰਗਾ/ਪਦਮਾ ਦਰਿਆ ਭਾਫ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜਗਨ ਨਾਥਪੁਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਸ਼ਟ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਤਰਲ ਵਸਤੂਆਂ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਧੱਕਦੇ ਤੇ ਪਿਛਾਂਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਬੈਠੇ ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਭਰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਪੁਲਸੀਆਂ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮਾਊਟ ਆਬੂ ਤੇ ਬੈਰਕਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੀ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਗੁਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅੰਦਰ ਵੜ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਗੱਡੀ ਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ?”

ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਉੜਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਜ਼ਰ ਉਠਾਕੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਣ ਲਗਾ। “ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਨਵਾਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਕਿਰਾਇਆ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਹਨ।” “ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਠੀਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਉਸ ਬਿਰਧ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਉੱਤਰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਤਾ।

“ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਵੇਖਿਆ ਹੈ? ਤੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਕ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੱਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਵੋਗੇ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ (ਰੰਗਰੂਟ) ਹੋ। ਅਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਜੰਮੇ। ਇਹ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਗੱਡੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਯਾਤਰੀ ਹਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਤੋਂ ਵਾਧੂ “ਚਾਹ-ਪਾਣੀ” (ਉਪਰਲੀ ਆਮਦਨ) ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਦੇ ਜਾਉ।” ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਕਟ ਨਿਰੀਖਕ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹੇ ਵਰਦੀ, ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਰਗਿਆਂ, ਦੁੱਧ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਇਕ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਲਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਗੁਪਿਆ ਅਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟਿਕਟ ਬਾਬੂ ਨੇ ਰੁਪੈ ਗਿਣੇ ਤੇ ਇਕ ਮੋਟੀ ਮੁਰਗੀ ਚੁੱਕ ਲਈ। “ਜਨਾਬ, ਗਰੀਬ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰੋ।” ਮੁਰਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ “ਉਪਰੀ” ਹੈ। ਭਾਵ ਉਪਰਲੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।” ਭਾਰਤੀ ਰੇਲ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਂਹ ਨੇ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਝਪਟਾ ਮਾਰਿਆ, ਉਸਦਾ ਵਜ਼ਨ ਟੋਹਿਆ ਤੇ ਡੱਬੇ ‘ਚੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਉੱਤਰ ਗਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ?” ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਘੂਰੀ ਵੱਟਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ, “ਸਾਲਾ।”

ਰੇਲ ਦੇ ਇਸ ਲੁਟੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਗੜ ਵਾਲਾ ਪੁਲਸੀਆ ਪਾਟੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਚੱਬਦਾ ਤੇ ਬਲੂਨ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿਗਰਟ ਲਮਕਾਈ ਆ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਓਏ, ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ! ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ। ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਜਨਾਬ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਮੁਰਗੀਆਂ, ਮੱਛੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਮਾਲ ਤੇ ਇਧਰ ਆਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।” “ਇਹ ਮਾਂ...ਚੋਂ...ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਔਖਿਆਈ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਾਡੇ ਵਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ?”

“ਜਨਾਬ, ਇਹ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ।”

ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ ਨੇ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ,

ਆਪਣੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਰੋੜਿਆ।

“ਹਾਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਤਹਾਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੀ ਚੁਵੇਨੀ ਵਧਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।” ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਜਨਾਬ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਫੇਰੀ ਵਾਲੇ ਹਾਂ।”

ਇਕ ਦੋਧੀ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਫਿਕਰ ਨ ਕਰ। ਕਿੱਲੇ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਧੀਆ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਕਰ, ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ। ਪਰ ਤੇਨੂੰ ਵਧਿਆ ਟੈਕਸ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪਊ।” ਰਮਜਾਨ ਅਲੀ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ।”

“ਬੱਸ ਬੱਸ! ਮੇਰੀ ਟੋਪੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਉ।”

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਬੁਝ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਖੇ ਨੇ ਪੈਸੇ ਜ਼ੋਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ ਤੇ ਸਾਹੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਡੱਬੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਿਰਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, “ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਰੰਗਰੂਟ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਦਰੋਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਾਹਦੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਹੋ।”

“ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪਦ ਹੈ।” ਪਿਛਲੇ 55 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1945 ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਲੈਕੇ ਸਬ-ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕੁਟਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਡ ਭੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਸਨੂੰ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ “ਉਪਰੀ” ਵੀ ਮੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਕਮਾਈ ਹੈ?”

“ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਲੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ-ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਭੇਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਬੁਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਠਾਉਣ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਬੇਟਾ ਸੁਣ” ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। “ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੀ “ਉਪਰੀ” ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲਾਅਨਤ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਪੂਰਵਜਾਂ ਭਾਵ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਉਹ ਉਠਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਸਾਂਭਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ “ਫਨਸੀਦੇਵਾ” ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉੱਤਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਕੀ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਮੈਂ, ਜਗਦਾਨੰਦਾ, ਇਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਹਾਂ।”

“ਕਿਹੜਾ ਸਕੂਲ?”

“ਨਕਸਲਬਾੜੀ। ਇਹ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ।”

ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਸੀ,

ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਹੋਏ ਤਕਰਾਰ ਨੂੰ ਬਲੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਸੋਚਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ, ਜਦ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਅਨਾੜੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਤੇ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸੁਪਨੇ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹੀ ਝਾੜੂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਝਟਕੇ ਲੱਗੇ। ਕੋਇਲੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਇੰਜਨ ਨਵੀਂ ਜਲਪੈਗੁੜੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਕੋਲ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹਫਦਾ, ਹੌਕਦਾ ਹਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਧੁੰਦੇ ਤੇ ਭਾਫ ਦੇ ਬਦਲ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਰੁਕਿਆ। ਅਗਲਾ ਝਟਕਾ, ਸਰੋਂ ਝਟਕੇ, ਸਾਬੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਧੌਕੇ ਧਕੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਹਝੋਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਨਿਕਲੇ। ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਰਗੇ, ਮੱਛੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰ ਗਏ ਅਸੀਂ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਲੱਤਾਂ ਪੂੰਹਦੇ ਹੋਏ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੀਮਾ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਹੋਈਏ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਕਪੜੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਦਰੁਸਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਵਾਰੀ ਲੱਭਣੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੋਂ ਲੈਣ ਆਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਰੋਸਟ ਪੁਲੀਸ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸੀ ਗਣੇਸ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਰਦੀ ਦੇ ਵੱਟ ਠੀਕ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬੂਟਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਜੀਪ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਝਾਕਿਆ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਵਰਦੀ ਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਠੰਡੀ ਪਹਾੜੀ ਹਵਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਲਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਕਰ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹਰੀ ਕਚੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਾਖਾਨੇ ਬੈਠਣ ਆਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹੀ ਬੈਠੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਾਖਾਨੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਤੇ ਖੋਫਨਾਕ ਸਚਾਈ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੰਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਜੀਪ ਵੇਖਣ ਲਈ ਘੁਮਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਸਫਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਡਰਾਈਵਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲਸੀਏ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਗੁਟਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਨੇੜਲੇ ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਚਹਿਚਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲ ਚੁੰਝ ਵਾਲੇ ਹਰੇ ਤੇਤੇ ਨੇੜਲੇ ਚੀੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਗੰਢ ਚਿਤਰਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਛੱਤੇ 'ਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਮੇਰਾ ਮਨਰੰਜਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹਰੀਆਂ-ਭਰੀਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਵੇਖਿਆ। ਅਸਮਾਨੀ ਸਵੈਦੀ ਉਪਰ ਸਿਰਿਆ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਸਨ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਤੰਗ ਰਸਤਿਆਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਪਰਬਤਾਂ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਾਚ ਦੂਰ ਦੁਰੱਡੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪਰਬਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਅੱਧ ਨੰਗੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਕੇ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰੀ ਘਾਹ ਨੂੰ ਚਰ ਰਹੇ ਤੇ ਮਧੋਲ ਰਹੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਟਾਰਾਂ ਤੇ ਤੋਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਗਲਿਆਂ, ਮੈਨਾਂ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਖਾਨੇ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੱਗੇ ਨੂੰ ਨੂੰਗੇ ਮਾਰਕੇ ਕੀੜੇ ਤੇ ਲਾਰਵਾ ਖਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੂਰ ਬਰਫਾਨੀ ਚੋਟੀਆਂ ਵਲ ਰੱਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਲੋਭ ਪਈ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਸਿਲਸਿਲਾ ਧਾਤ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਲੂਟ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

“ਜਨਾਬ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਆਉਣ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।” ਮੈਂ ਸਲੂਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮਧਰੇ ਗੋਰਖੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ ਤਿਮਰੇ (ਤੇਰਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ?)”

ਹੈਰਾਨ ਗੋਰਖੇ ਨੇ ਕੋਮਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖੇਰੀ।

“ਮੈਂ ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਹਾਂ, ਸਰ ਤਪੋਕੇ ਡਰਾਈਵਰ। ਹਜ਼ੂਰ ਲੋ ਰੋਮਰੇ ਨਿਪਾਲੀ ਭਨੂੰ ਹੁੰਚਨ। (ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?)”

“ਹੁਣ ਚਲੀਏ?” ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੈਰਕਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਬੀ ਸੀ. ਰਾਏ ਨੇ ਇਤਨੀ ਕੁ ਨਿਪਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਅੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਿਪਾਲੀ ਬਹੁਤੀ ਭੈੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਢੋਅ ਲਾਕੇ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਤੰਬਰ 18, 1965

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਵਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਧ ਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੰਗਰੂਟ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਫਸਰ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਅਹੁੱਦੇ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਲਜ ਕੇਵਲ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਢਲਾਈ ਪਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੀ ਐਹਰਨ ਤਾਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕਣ ਲਗਾ। ਉਹ ਆਹਿਸਤਾ ਜਿਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਬੁਲਾ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਦਰੋਗਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਹੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੌਤਵਾਲ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰੋਗੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਮਨਯੁਕਤ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕ ਸਫਲ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਲਰਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. (ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ) ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੌਂਪਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਰੀਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਸਮਝਾਉਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਮਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ, ਯੋਜਨਾ ਬੰਦੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਵੱਡੇ ਬਾਬੂ, ਸੁਬੇਬ ਤਰਫਦਾਰ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸੂਲੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਪਾਲਬੰਦੀ, ਤਬਦੀਲੀ, ਨਿਯੁਕਤੀ, ਪਦ-ਉੱਠਤੀ, ਛੁੱਟੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸੀ, ਦਲਾਲ ਸੀ। ਸੁਬੇਬ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚਾਲਾਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਜਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ, ਉਦੇਸ਼ ਯੁਕਤ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਬੇਬ ਅਧੀਨ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁਰਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੁਤਰਨ ਵਿਚ ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਐਸ. ਪੀ. ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦਿਲਮਾਨ ਸੁਬਾ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨ ਸਲਾਹ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਿੱਗਰ ਸਬੂਤ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਮੈਂ ਮੁਖਰਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਰੱਲਭ ਸਿਗਰਟ ਇਕੱਠਿਆਂ ਪੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਦਿਲਮਾਨ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਇਤਲਾਹ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਐਸ.ਪੀ. ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਖਾਣੇ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. (ਹੈਡਕੁਆਰਟਰਜ਼) ਮੋਟੀ ਦੀਵਾਨ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

ਮੋਟੀ ਦੀਵਾਨ ਇਕ ਲਾਇਕ ਅਫਸਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਤੇ ਸੱਚਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹਵਾਲਦਾਰ, ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿਲਮਾਨ, ਮੋਟੀ ਤੇ ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਾਦੂ ਦੁਆਰਾ 'ਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਮੋਟੀ ਦੀਵਾਨ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫਸ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੇ ਆਦੀ ਹਨ।

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਾਨ ਮੱਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ

ਨਿਬਾਹੀਆਂ। ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਨਿਪਾਲੀ ਰੀਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਰੰਗੀਨ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਰੇਡ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਵਰਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਿੱਤਲ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬੈਜ ਲਾਕੇ ਚਮਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਗੋਰਖਾ ਟੋਪੀਆਂ ਵੀ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ ਵੀ ਬਰਫੀਨੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹੀ ਚਮਕਾ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅੰਤ 25 ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਮੋਟੀ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਵਰਦੀ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੂਟਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਭਰ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਧਨਬੀਰ ਮਗਾਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦਾ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਪਰੇਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਸਰਵੋਤਮ ਪਰੇਡ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਗੋਪਾਲ ਰਾਮ ਤੋਂ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ।

ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ਬਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਡ ਦੀ ਗਤੀ ਬੇਨੁਕਸ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ ਉਦੋਂ ਆਉਣੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਡ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਆਈ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਡੋਲ ਤਲਵਾਰ ਉੱਪਰ ਹੇਠਾਂ ਕਰਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਪਰੇਡ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।” ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਦਿਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਜੋ ਬੜਾ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਚੌਕਸ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਪੈਰੇਡ ਵਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਾਓ।”

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਐਸ. ਪੀ. ਵਲ ਤੇ ਫਿਰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਵਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਘਟੀਆ ਨਿਰੀਖਕ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਦਮ ਢੋਲ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਘਟੀਆ ਚਿੱਟ ਕਪੜੀਏ ਕਲਰਕ ਵਾਂਗ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੰਚ ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਪਰੇਡ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਕਵਾਇਦ ਕਰ ਰਹੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪ ਮੰਚ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉੱਥੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਝਾਂ ਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ ਕੁ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਲੱਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਹੂ ਚੌਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੁਰਗਾ ਮਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਪੂਜਾ ਵਜੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂਬਲੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਤੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਨੀ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇਲੋੜਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਬਲੀ ਦਿੱਤੇ

ਗਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਿਆਂ ਅਚੱਲ ਕਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮੇਰਾ ਅਚਾਨਕ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿਲ ਹਾਰਕੇ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਗੁਆਚਾ “ਰੂਪ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਹਲ ਸ਼ੜਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਫਿਰ ਢਲ ਗਈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਬਦੌਲਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਦੁਰੇਡੀ ਐਵਰੈਸਟ ਨੂੰ ਢਕ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਧਨਬੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕੀ ਨਾ ਰਹੀ।

“ਜਨਾਬ, ਆਪ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਧਨਬੀਰ, ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਚੁੱਚਾ ਤੇ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

“ਸਰ, ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ? ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੌਸਮ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ।” ਮੈਂ ਅਰਦਲੀ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ।

“ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰੋਮ ਲਵੋਗੇ? ਅਸੀਂ ਨਿਪਾਲੀ ਤਾਂ ਰੋਕਸੀ (ਨਿਪਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ) ਦੇ ਕਈ ਹਾੜਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪ ਲਈ ਰੋਮ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹਾੜਾ ਦੇ ਦੇਵੋ।”

ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੋਮ ਦੇ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਜੋੜਣ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਪਰੇਡ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ “ਬਾਲੀ ਪਟਸਨ ਮਿੱਲ” ਵਿਚ 1963 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਚਿਤਰਪੱਟ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸਜਾਂ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਨ-ਲੁਭਾਉਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਉੱਠ ਪਿਆ।

“ਕਿਆ ਭਯੋ ਸਾਬਰ? (ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਹੋਇਆ?)”

ਧਨਬੀਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

“ਧਨਬੀਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ?”

“ਆਪ ਨੂੰ ਕੀ ਲੱਭ ਪਿਆ? ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਗੁਆਇਆ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ, ਧਨਬੀਰ ਮੈਂ ਗੁਆਇਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੀਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਕਹਾਂ ਪਾਇਓ ਹਜ਼ੂਰ? (ਜਨਾਬ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲਿਆ?)”

“ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨ ਕਰ। ਖਾਣਾ ਲਗਾ ਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਮੈਂ ਬੜੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਰੱਜਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਈ ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਵਾਸ ਕਰ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਖਾਨੇ (ਰਖਣੇ) ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਰੇਡ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਬੋਜ਼ ਮੇਰੀ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਵਿਲਾਸਮਈ ਸੂਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਪਿਆਰ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ 1968 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ 1963 ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ 1965 ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਫਰਵਰੀ 1968 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ. ਤੇ ਕਾਲਿਮੰਪਰ

ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂਟੀ ਦੀਵਾਨ ਚੰਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਿਆਰ-ਭਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਬੁਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਟਾਖਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਵੀ ਮੱਠਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕੀ ਹੈ?”

“ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਹੀਰਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਲੈਕੇ ਜਾਓਗੇ।”

“ਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਡਰ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਬੇਨਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੰਜੂਸ ਮਾਰਵਾੜੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ) ਨੇ ਤਾਲਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੂੰ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ “ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ ਹੈ?”

“ਹਾਂ!”

“ਉਸ ਨੇ ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਓ।”

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਪਰਖ ਅਧੀਨ ਏ. ਐਸ. ਪੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਹੀਰਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਜੀਪ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇਰਨ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਕ ਅਣਜਾਨ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜੇ ਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਿਕਨੀ ਚੋਪੜੀ ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। 30 ਸਾਲ ਸਰਵ ਸਰੋਸ਼ਟ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਸਨ। ਜਾਸੂਸ ਲਈ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਹਰ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਚੰਚਲਤਾ ਤੇ ਚੁੱਪ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਸਫਲ ਜਾਸੂਸ ਇਕ ਮਾਹਰ ਅਭਿਨੇਤਾ ਤੇ ਵਧੀਆ ਸੰਚਾਰਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਹਦੀ ਲਿੱਪੀ ਜਾਂ ਬੋਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਅਭਿਨੈ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।”

ਹੈਰਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆ ਰਹੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕੀ ਉਹ ਕਾਤਲ ਹੈ?”

“ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਨਸ਼ੇਬਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਧਾੜ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

“ਸਾਡੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?”

“ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਹੋ।” ਹੈਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ “ਹਿਤਪਦੇਸ਼”

(ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਕਥਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਸੋਤੀ ਰਾਮ ਬਾਗੜੀਆਂ ਜੋ ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਮਿਲਖ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਡੀ. ਸੀ. ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਦੋਸਤ ਹੈ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ?”

“ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਡੱਕ ਦੇਣਾ।”

“ਕਿਉ?”

“ਉਹ ਸ਼ਰਾਰਤ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੈ।”

“ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਠਹਿਰ ਰਹੇ ਹਾਂ?”

ਮੈਂ ਹੋਰਨ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਿਮਾਲੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਪਵੇ।

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਜਨਾਬ। ਮੈਨੇਜਰ ਰਤਬਾਸੂ ਨੇ ਪੰਖਾਬਾੜੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਠਹਿਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਹੀ ਉਤਾਰ ਦੇਵੀ।”

“ਜਨਾਬ, ਆਪ ਲਈ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ?” ਹੋਰਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। “ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ (ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਨਾ) ਚਾਹ ਬਾਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਕਰਸਿਉਂਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਚੰਗੇ ਹੋਟਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਜੇ ਮੈਂ ਕਰਸਿਉਂਗ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ।”

“ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ।”

“ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਵਲ ਬੜੀ ਔਖ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਆਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ “ਸੈਵਨਥ ਡੇ ਐਂਡਵੈਨਟਿਸਟ ਚਰਚ” ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਖਲਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਹਜ਼ੋਰੇ ਨਾਲ ਜਗਾਇਆ।”

“ਜਨਾਬ ਉੱਠੋ। ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਹੈ।”

“ਹੈਲੋ ਮਾਲੋ” ਐਸ. ਪੀ. ਆਪਣੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੋਲਿਆ। “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਏ ਹੋ।”

“ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਨਾਬ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਰਾਤ ਭਰ ਲਈ ਕਰਸਿਉਂਗ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।”

“ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ?”

“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਸੁਭਰਾਤਰੀ।”

ਏ. ਪੀ. ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜਵੀਂ ਸੁਭ ਰਾਤਰੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਫੋਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੁਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਚਾਲਾਕੀ ਤਾੜ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ 7 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਨਾਸ਼ਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਨੀਂਦ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕਿੱਥੇ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਹਜ਼ੋਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਬੜੀ ਭਗਦੜ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਸ਼ਟੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ।

“ਧਨਬੀਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?”

ਜੋ ਕੁਝ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ (ਬੈਠਕ) ਤੇ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੁਬਰੀਆਂ ਹਨ।

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਸਤੌਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ?” ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗਾ ਨਿਪਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਦੇ “ਦਾਵਤਾ-ਸੁਰੂਆਲ” (ਉਪਰਲਾ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਸਤਰ) ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਮਰਬੰਦ ਵਿਚ ਖੁਬਰੀ ਲਟਕਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਸ਼ਾ ਵੀ ਪੀਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਨੀ ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਾ ਦੇਵੋਂ ਤੇ ਸਿਗਰੇਟ ਦੇ ਦੇਵੇਂ। ਧਨਬੀਰ ਦੀ ਟਿੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਸਤੌਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਗੋਰਖਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਕਦਾਵਾਰ ਆਗੂ ਬੈਠੇ ਸਨ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਹੋ?” ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਆਲ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ?

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਪਰਖ-ਅਧੀਨ ਨਵਾਂ ਏ. ਐਸ. ਪੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?” ਮੈਂ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਸੀ।

“ਹੋ, ਹੋ ਹੋ” ਕਹਿਕੇ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਕੇਤਾ (ਲੜਕਾ) ਕੁਝ ਕਰੇਗਾ।”

ਉਸਨੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਕੀਤੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਜੋ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ (ਸੱਜਾ ਹੱਥ) ਸੀ।

“ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਥਾਬਾੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹੋ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਰਮ ਬਰਫ਼ ਉਪਰ ਤੁਰਨਾ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਭਾਵ ਤੁਖਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਲਵੀ-ਮਿਲਵੀ ਨਿਪਾਲੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੀ ਆਮ ਲੱਛੇਦਾਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪੰਥਾਬਾੜੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਤਬਾਸੂ ਮੈਨੇਜਰ, ਡੀ. ਸੀ. ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਲਖ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਬਾਗੜੀਆਂ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆਂ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਰੁੱਖੇਪਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।” “ਦੁਸਹਿਰਾ ਆਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਤੇ “ਨਵਾਂ ਸਾਲ” ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਲਈ ਅੰਨ ਦਾ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਕਪੜੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਲਣ।”

“ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਾਰਨੇ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸਾਰਾ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਦੁਆਰ (ਪਹਾੜ ਦੀ ਪੱਥੀ) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?”

“ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਤਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ।”

“ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ?”

“ਜੈਸੀ ਹਾਲਤ ਹੈ, ਵੈਸੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੋਗੇ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਬਦਲਵੇਂ ਉਪਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਵਾਂ-ਸਾਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਲਈ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੀ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ 10 ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਨਾਸਬ ਰਹੇਗਾ।”

“ਰਾਮਰੋ-ਸੁੰਦਰ, ਪਰ ਤਦ ਤਕ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਵੀ ਲਭ ਲਵੇ।”

“ਇਕ ਗੱਲ” ਮੈਂ ਗੋਰਖਾ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਕਿਸ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।”

“ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨ ਹਨ।”

ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ “ਲੈਂਡ ਰੋਵਰ” ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ, ਪੰਥਾਬਾੜੀ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਤੀਕਾਂਤ ਉਰਫ ਰਤਬਾਸੂ ਨਿਉਲੇ ਵਰਗਾ ਬੇਈਮਾਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਲਾਕ ਆਸਾਮੀ ਸੀ। ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਾਣਦਾਚਾਰੀ ਚਾਹ ਦੇ ਇਕ ਕੱਪ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੀ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ “ਫਾਲਰੀ” ਤੋਂ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੇਕ ਤੇ ਮਿਠਾਈਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ।

ਹੈਰੇਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਕੇ ਕੰਨ ‘ਚ ਕਿਹਾ, “ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ “ਸਤਈਬਾੜੀ” ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਗਰ ਆਦਮੀ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਰੋਡੀਓ ਸੰਪਰਕ ਹੈ। ਆਉ ਆਪਾ ਚਲੀਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਆਈਏ।”

“ਤੁਸੀਂ ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

“ਪਰੰਤੂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਫਿਰ ਰਤਬਾਸੂ ਵਲ ਮੁੜਿਆ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ‘ਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨੇਤਾ ਜੀ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਂ ਮੁਰਦਾ ਹੁੰਦਿਆ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਉਹਦੀ ਗੋਰੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਮੋਟੇ ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ੋਬਾਂ ਹੀ ਭਰੀਆਂ ਹਨ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੰਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਭਾਰਤ, ਲਾਰਡ ਕਲਾਈਵ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਲਰਕ ਲੁਟੇਰਾ ਤੇ ਜਨਰਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੋਰੇ ਸਾਹਿਬ ਧਨ ਲੁੱਟ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੋਟੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਸੇਠ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਨ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਕੇਂਦਰਾਂ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਮਹਿਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਉਂਦੇ।

ਹੈਰੇਨ ਬੈਨਰਜੀ ਪੀਲਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਲੈਕੇ ਫੋਨ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸ਼ੱਕ ਭਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ।

“ਕੀ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖੀਏ।” ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਹਾਂ, ਜਨਾਬ।”

ਹੈਰੇਨ ਚੁਪਚਾਪ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ? ਉਹ ਸਤਈਬਾਤੀ ਵਿਚ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਮਿਸਟਰ ਬਾਸੂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਮਿਲਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ 'ਤੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ।”

“ਮਿਸਟਰ ਬਾਸੂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ।” ਪੰਛਾਬਾਤੀ ਚਾਹ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਕਰਸਿਉਂਗ-ਮਤੀਗਾਰਾ-ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੀ ਕੰਕਰੀਲੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਟਕੇ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦਾ ਰਸਤਾ 9 ਮੀਲ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਿਪਾਹੀ ਕਰਸਿਉਂਗ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਮਲੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸ ਨਿਪਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਐਤ ਬਹਾਦਰ ਰਾਣਾ ਨੇ ਖਸਿਆਣੀ ਹਾਸੀ ਹਸੋਂਦਿਆਂ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ ਸੋਨਾਡਾ, ਬਿਜਨਬਾਤੀ, ਲੋਪਚੂ, ਮੁਕਈ ਬਾਤੀ, ਸਿਮਾਨਾ, ਪਟੀਘਾਟਾ, ਤੇ ਹੈਪੀ ਵੈਲੀ ਵਿਚ ਤਣਾਅ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁੰਡਾ, ਸੰਥਾਲ ਤੇ ਓਰੋ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਿਪਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੋਰਖਾ ਭਾਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਥੀ ਵੱਖਰੇ ਗੋਰਖਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਲਈ ਚਾਹ ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਚ ਆਮ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਰਾਣੇ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਕੇ ਮਿਲੀਜੁਲੀ ਭੈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਲਈ ਚਲ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਚਰੱਚਿਤ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਈਵਾਨ ਸੁਰੀਤਾ ਇਕ ਮਾਨਯੋਗ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਰਾਇਲ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਰਟ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੌਣ ਸੀ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਪੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਮਾਇਆ ਲਗੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨ ਲਵਾਂ।

“ਮੇਰੀ, ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੈ?”

“ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਲੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏ?”

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਗੁਮਰਾਹ ਜਾਂ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। “ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ?”

“ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਵੋ ਤੇ ਰੱਬ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੋ।”

ਮੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਦੀ ਤੇ ਬੂਟ ਬਦਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਅਰਦਲੀ ਦਾ ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ

ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਲਪਾਇਗੁਝੀ ਮੰਨਾ।
ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਥਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ, ਤੁਸੀਂ ਧਰ ਹੋ?”

“ਹਾਂ, ਜਨਾਬ।”

“ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੀ ਤਰਕ ਸੀ? ਤੁਸੀਂ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗਿਣਦੇ
ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ?”

ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਜਨਾਬ, ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ
ਆਪਣੇ ਕਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੇ ਆਪ ਕੋਲ ਸਮਾਜ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

ਈਵਾਨ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਲੀਕ ਫੈਲ ਗਈ।
ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਐਤਾ ਬਹਾਦਰ ਰਾਣਾ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਮੇਤ ਮੇਰੀ ਹਰ ਲੀਕ
ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਿਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ
ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ। ਗੋਰਖਾ ਲਹਿਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਕਲੱਕਤਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਖਤਮ ਹੋਈ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਲਕ
ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਹਨ। ਕੀ ਰਤਬਾਸੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਜ਼ ਦਾ ਦੌਰ
ਸਿਆਣਪ ਹੁੰਦੀ?”

“ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ
ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਾਂ। ਆਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰੋ।”

ਸੁਰੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੈਗ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਛੋਟਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਮਲ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਚੀ ਬੋਲਕੇ ਕਿਹਾ, “ਧੰਨਵਾਦ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਜਾਂਦਾ
ਰੱਖੋ।”

ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਏ
ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ
ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਥਾਣੇ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਅੱਠ ਹਫ਼ਤੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਵਿਚ
ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ
ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ
ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ
ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣਾ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਭਲਿਆਂ
ਸਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ 1965 ਦੀ ਜੰਗ
ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ
ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਲੋਕਾਂ
ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਹੁਣ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਣ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ
ਦੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਭੱਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੇ
ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਵਿਧਾਨਕ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ

ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਤਵ ਲਹਿਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੋਰਚੇ ਜਨਸੰਘ ਨੇ ਅਜੇ ਬੰਗਾਲੀਆ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਈਆਂ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ 'ਚੋਂ ਆਏ ਬੰਗਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਅਣਗੌਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਧਾਰ ਬੜੀ ਤਬਾਹਕੂਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਰ ਥਾਂ ਟੈਂਕਰ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

“ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੂਰਖ ਸਦਾ ਜਿਉਣ ਲਈ ਹੀ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

— ਐਪੀਕਿਊਰਸ

ਦਸੰਬਰ 6, 1965

ਮੇਰਾ ਉਪਮੰਡਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਨਾਲ ਲਗਾਉ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਪਮੰਡਲ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼, ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਜੁਰਮ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੁਰਮ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਕਿਰਾਏ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖਸਤਾ ਹਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ। ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੁਰਮ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਗਤੀਹੀਣ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੀਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁਰਮ ਦੇ ਬੁਕਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਫਜ਼ੂਲ ਸੀ।

1965 ਤਕ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਕਤਨਾੜੀ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਬਿਹਾਰ, ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਦਲ, ਉਸ ਤੰਗ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚੂਚੇ ਦੀ ਗਰਦਨ (ਚਿਕਨ ਨੈਕ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੇਖੋਫ਼ ਹੋਕੇ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਮਿਲਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ, ਅੰਗ-ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋਕੜ ਵਪਾਰੀ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰ 1962 ਵਿਚ ਚੀਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਪਿਛੋਂ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਖੇਤਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਜੀਵ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਸੀ। ਬਾਗਡੋਗਰਾ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਨਾਗੁੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਭ ਘਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸੈਨਕ ਇੰਜਨੀਅਰ ਤੇ ਸੀਮਾਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਇੰਜਨੀਅਰ ਕੋਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਖੱਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵੀ ਭੂਮੀਹੀਣ ਜਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਤੇ ਚਾਹ ਮਿਲਖਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਉਠਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸੁਯੋਗ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਨੂ ਸਨਿਯਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜੰਗਲ ਸਨਥਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਰੂ ਧੜਾ

ਮੁਖ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ 1964 ਦੇ ਪਾਟਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਮਾਤ, ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ), ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਮ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸੀ ਪਿਛਲੇਗਾ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰਕਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਦਾਹਵੇਦਾਰ ਸਨ।

ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਸੀ, ਅਪਰਾਧਕ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਦਾ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਗੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਧੂ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਆਸਮਾਨੀ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਬਣਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਭ ਘਿਣਾਉਣੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਬਾਗੀਕੀਆਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੀ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੁਗਤ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਈ ਉਹ ਥਾਣੇ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਦੀਪਕ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਸੂਹ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਛਾਣ-ਪੁਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਨਘੜਤ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰਲਗਡ ਵਿਚ ਡਬੋ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁਚਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਇਨ-ਬਿਨ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਸੰਗਿਤਾ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਬਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਾਨੂੰਨ, ਪੁਲੀਸ ਵਿਧਾਨ, ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਪਹੁੰਚ ਭਾਵ ਜ਼ਮੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਨਗਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ, ਧਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਬੇਟ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਖੀਰੇ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਨਤੂਲੀਆ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਪਾਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ।

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ 'ਸੰਥਾਲ', 'ਓਰੋ', 'ਮੁੰਡਾ', 'ਹੋ' ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਸਨ। ਕੁਲੀਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭੂਮੀ ਮਾਲਕ (ਜੋਤੋਦਾਰ) ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜੋਤੋਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ 'ਕੋਚ', 'ਸੋਚ', 'ਬੋਛੋ', 'ਟੋਟੋ' ਤੇ 'ਰਾਜਬੰਗਸੀ' ਵਸੋਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਬੇਧਿਆਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੂਲ ਵਾਸੀ ਕਿਧਰੇ ਜਾਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਵਤਨ "ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ" ਦੀ ਮੰਗ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1995 ਤਕ ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। 1965 ਵਿਚ ਬੋਛੋ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕਣ ਵਾਲੇ ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਘੁਮਕੱਤ੍ਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ (ਬੰਗਾਲੀ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ) ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਲਾਗੂ ਉਠਾਕੇ ਆਪਣਾ ਆਰਥਿਕ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਆਪਣਾ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਵਜੂਦ ਭੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਚੀਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ। ਬਿਹਾਰੀ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਣ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਤਸਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ 'ਬਾਗਡੋਗਰ', 'ਸਿਲੀਗੁੜੀ' "ਬਿਨਾ ਗੁੜੀ" ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਠੇਕੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਵ ਆਦਿਵਾਸੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੇਜ਼ਮੀਨੋਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵੀ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਆਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਡੰਗਰ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਖਾਣ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਟੋਆ ਸੀ।

ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਜੋ ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਤਰੱਕੀ ਪਜ਼ੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨਾਭੀ ਦੁਆਲੇ ਉੱਨਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਸਿਰ ਖਪਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਵਾਰਸਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ "ਸੋਨਾਰ ਬੰਗਲਾ" (ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਪਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਰਧਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਪੈਕੇ ਪਤਨ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ 1965 ਤਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਚਮਕ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਹੁਣ ਦੂਸਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਗਹਿਰੇ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਛੋਹ ਖਿੱਤੇ ਉੱਪਰ ਭੁੱਖਿਆ ਵਾਂਗ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਝਪਟ ਪਏ ਸਨ। ਚਾਹ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ

ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ, ਸਿਲੀਗੁੜੀ, ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਪੱਖੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਸਾਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਚਾਹ ਤੇ ਵਣ ਉਦਯੋਗ ਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਆਮਦਨੀ ਮੁੜਕੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਰਥਿਕ ਉੱਧਤ-ਧੁੰਮੀ ਕਾਰਨ ਨਵੀਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੁੱਧ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੰਤਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਅੱਗ ਸਮੇਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅੱਗ ਦੇ ਤੇ ਖਾਲੀ ਢਿੱਡ ਤੇ ਭੁੱਖੀ-ਮਰ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇਹ ਉਸ ਖੁਲਾਸੇ ਦਾ ਤੱਤ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਨੇਕ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਪਟ ਦਰਜ ਕਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਗੰਦੇ ਝਗੜੇ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹਰੀ ਘਾਹ ਹੇਠ, ਹੁੰਝਾ ਫੇਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਖੁਲਾਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਖਰਜੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇਤਾਈ ਪਾਲ ਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਸਲ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਤੇ ਜੁਰਮ ਰੋਕਣ ਦੀ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਲਈ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ 10 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ, ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ, ਦਫ਼ਾਦਾਰਾਂ, ਲੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਡਾਕੀਏ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਿਹਤ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲਈ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਦੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤੱਥ ਤੇ ਝੁਕਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਿਲਾਨਾਗਾ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਪੱਖ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਰੇਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਇਤਲਾਹ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਐਸ. ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਓ ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਜੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸ. ਪੀ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਾਸਿਕ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਰੇਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਘੁਸੋੜ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਹੁਣ ਜੁਰਮਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਸੂਹ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਜੁਰਮਾਂ ਦੀ ਰੋਕ-ਥਾਮ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਕਲਪਥਿਛ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁਣ ਸਾਮਰਾਜੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਪੂਰਕਾਂ ਤੇ ਨਾਜਾਇਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਭੀੜ-ਭੜਕੇ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿਦਨਾਪੁਰ, ਬੀਰਭੂਮ ਤੇ ਬਾਂਕੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਮਗਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ 13 ਸਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਲਾਲਚ ਦੇਕੇ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਛੱਡਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਿਨਮਾ ਘਰ ਨੀਲਮ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾ ਗੱਲਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਸਾਚਗ੍ਰਸਤ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦਾ ਪਾੜਾ ਵਧਾਏਗੀ।' ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਮਾਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਗਦਾਨੰਦ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਉੱਘਾ ਸੈਨਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹਿੰਸਕ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਤੌਖਲੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਾਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਤੇ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਟ ਰਹੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਯੂਨੀਅਨ ਬੋਰਡ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ, ਛੋਟੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸੂ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਪਣੇ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ 25 ਰੁਪਏ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਐਸ. ਪੀ. ਕੇਵਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਰੰਗਰੂਟ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਸ. ਪੀ. ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਟਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਭਰ ਰਹੇ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਏ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਨਿਉਂਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਮੁਖਰਜੀ ਜਾਂ ਪਾਲ ਨਾਲ ਜੁਰਮ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦੋ ਚੋਰੀ ਦੇ ਕੇਸਾਂ, ਇਕ ਕਤਲ ਦੇ ਕੇਸ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਥਾਣੇ ਦਾ ਆਮ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਮੁਢਲੀ ਰਪਟ ਵੀ ਮੈਂ ਲਿਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁੱਕਦਮਿਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵੀ ਲਿਖਣੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ

ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਟੁੱਲ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਤੁੱਕੋਬਾਜ਼ ਆਖਣ।

ਮੇਰਾ ਫਾਲਤੂ ਸਮਾ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੀਆਂ ਬਦਹਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ। ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਉਘੇ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਝੱਖੜ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜਾ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ “ਭਾਰਤ ਦੀ ਚੀਨ ਨਾਲ ਜੰਗ” (India's China war) ਦੇ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇਤਈ ਪਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਪਿਦਣੀ ਜਿਹੀ ਬੱਕਰੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੱਧੀ ਰੱਸੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚੌੜੇ ਚਕਲੇ ਚਿਹਰੇ, ਮੋਟੇ ਠੁੱਲੇ ਨੱਕ ਤੇ ਲਹੂ-ਰੱਤੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਫੱਟਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੇਤਈ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਮੁਜ਼ਰਮ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਨੇਤਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਗੰਦੇ ਮੈਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਲ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਨੇਤਈ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਨ ਮੁਖਰਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਖੱਬੇ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਨੇਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਯਾਲ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗਲ ਸਨਥਾਲ ਅਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਚੋਰੀ ਕਰੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਕਾਂਜੀ ਹੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੱਕਰੀ ਬੋੜੂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਕੋਲ ਬਾਂਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨੇਤਈ ਪਾਲ ਦੀ ਲੱਭੀ ਚੋਰੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਬੱਕਰੀ ਘਾਹ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਨੇਤਈ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣੇ ਠੀਕ ਨ ਸਮਝੇ। ਮੈਂ ਹਵਾਲਾਤ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਫ਼ਸਰਾਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ ਧਰ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਏ. ਐਸ. ਪੀ ਹੈਂ ਜਾਂ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ। ਜਾ ਚਲਾ ਜਾਹ।”

“ਤੈਨੂੰ ਨੇਤਈ ਨੇ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੀ ਨੇਤਈ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੋਤੇਦਾਰ ਦਾ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਾਂ।”

“ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨੇਤਾ ਚਾਰੂ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਯਾਲ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੋਰੀ ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”

“ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਤ ਯੋਗ ਕੇਸ ਹੈ। ਤੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਮੇਰੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ?”

“ਤੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ।”

ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫਟਕਣ ਦੇਵੇਗੀ।

“ਕੀ ਮੈਂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂ?”

“ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਜਾਓ, ਜਾਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਾਓ ਤੇ ਪਰੋਲਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਰੁਕ ਨ ਸਕਿਆ। ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 70 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਪੁਲੀਸ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੁਜ਼ਰਮ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾਏ। ਸੈਲੇਨ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਖਾਣੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਪਰੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਰੂਪਸ ਹੋਕੇ ਅੱਖੜ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ। ਚਾਹੂ ਦਿਮਾਗ ਸੀ ਤੇ ਕਨੂੰ ਵਿਉਤਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਕੂ ਧਿਰ ਸੀ।

ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਧਨਾਢਾਂ ਤੇ ਵਣਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਾਅਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਬੇਨਤੀਜਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਚੀਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਕੱਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਪਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧੌਣ ਨੱਪੀ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਚੁੰਬੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਦਲਬੰਦੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 1962 ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਯਾਦ ਦਿਲਵਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਅੱਡ ਹੋਇਆ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਧੜਾ ਬੇਲਗਾਮ ਚਾਹੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਤੇ ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਨੂੰ “ਜੰਗਲ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੁਫ਼ਾਨ ਲੱਭ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਹਰਲਾ ਪੰਜਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਸੀ।

ਦਲੀਲ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨੀ ਵੀ ਗਿਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਚੀਨ-ਪੱਖੀ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਖੂਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗਲੇ ਸੜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿੱਓਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰਨਗੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਵਾਦ’ ਜਾਂ ‘ਮੱਤ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਠੱਪਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕੇਗਾ।

ਇਹ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਤੁਫ਼ਾਨ ਕੇਵਲ ਭੂਮੀ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਰਾਹਕਾਂ ਅਤੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ

ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਮਸਲੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਲਈ ਬਜਟ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਦੇਣ। ਕਿਹੜਾ ਐਸਾ ਗੁਆਂਢੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗ ਲਗੀ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ? ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਲੈਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਦੌੜੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਵੇ? ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਰਕ ਤਾਂ ਲਾਜਵਾਬ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪੁਖ ਰਹੀ ਅੱਗ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਲੋਕਤ ਦੇ ਢੇਰ ਤੇ ਵੇਰ ਭਰੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਹੱਸਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਲ ਕਦੋਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚੋਰੀ 'ਚ ਫੜਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਅਰਕਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ 1967 ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾਤੀ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਟਵਾਰਖਾਨੇ ਝੋਰੂ ਜੋਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਬਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਰਤਾਰ ਮੇਰੀ ਕਰੜੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

—ਵਿਨਸਟਨ ਚਰਚਿਲ

ਜਨਵਰੀ 8, 1966

ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਅਸਚਰਜ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉਪ-ਸਕੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪ ਮੰਡਲ ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੋਸਾਈ ਦੀ ਬਾ-ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੂਰ ਦਾ ਸਾਥੀ ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਉਪਮੰਡਲ ਅਫ਼ਸਰ (ਮਾਲ ਅਤੇ ਨਿਆ) ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾ ਅਕਾਦਮੀ ਮਸੂਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪਰੇ ਤੇ ਅਣਜਾਣ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਦੂਸਰਾ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪੁਲੀਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਬੈਰਿਕਪੁਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਉੱਤਰੀ ਹਲਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਰਸਮੀ ਕਵਾਇਦ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਪਾ ਜਾਂ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੀਪਕ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁਲੀਸ ਮਾਲਖਾਨੇ 'ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਪਚਾਰਕ ਰੀਤੀ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਤੋਂ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ 12 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸਨ।

ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਲ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਾਰਨ ਦੁੰਗਣਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਫ਼ੈਦ ਲਕੀਰ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ।

ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਪੂਰੇ 10 ਵਜੇ ਬਿਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕਦਮ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਆ ਗਿਆ।

ਉਹ ਇਕ ਮਨੋਨੀਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤਲਵਾਰ ਉੱਚੀ ਕਰਨ, ਨੀਵੀਂ ਕਰਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕਵਾਇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ 7 ਮਿੰਟ ਲੱਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚਪਦ ਵਾਲਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਭਵਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ

ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਿਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੰਦ ਲਗਭਗ 5 ਫੁੱਟ ਸੀ, ਘਰ 'ਚੋਂ ਭੱਜਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤੇ ਚਾਹ ਲਈ ਨਿਮੋਤਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਕੁਝਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਪੀ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨੀ।” ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਾਹ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸੱਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਖਲੋ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਡਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੋ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੱਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਚਿਤਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਿਲਾਈ ਗਈ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਚਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਜੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੁਆਦੀ ਪੇਸਟਰੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨੈਣ। ਭਿਅੰਕਰ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਗਾਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਅੱਗੇ ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੱਧ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਫੁੱਟਬਾਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸਨ ਜਾਂ ਨਗਰੇ ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਬਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲੀਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਕਿੱਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ 1954 ਵਿਚ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲ ‘ਬੇਜ਼ਾਮਾ’ ਭਾਵ ‘ਹਰਾਮਜ਼ਾਦਾ’ ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਬਾਲਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਵਰਜਤ ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤੋਟੀ ਲਾਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਬਚ ਰਹੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾ ਗੁਰਚਰਨ ਚੈਟਰਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਨੇਤਾਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ “ਤੁਸ਼ਾਰ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇਆ” ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਮੁਖੀ ਬਿੰਦਰਾਨਾਥ ਸਪੂਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਸੰਘ ਵਲ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ (ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਸਪੂਖਣ ਵਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਜ਼ਬਾਤੀ ਭੰਵਰ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸਿਆਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਗਰ 'ਚ ਠੇਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਮੋਟੇ ਹਵਲਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 5 ਵਜੇ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਖੱਤੀ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ

ਚੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਤ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਨ। ਉਸ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਪੱਕਾ ਦਾਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੇਖਾ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਸ਼ੂਰੀ ਦੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਸਦਮਾ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ 20 ਅਗਸਤ 1964 ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਕੋਲ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖਾਵਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਥਾਈ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਚ ਸੈਕੰਡ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਐਸ. ਸੀ. ਦੱਤ ਜੋ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਸ਼ੂਰੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਨਵੰਬਰ 1964 ਵਿਚ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਭਾਵ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਜਾਣ ਲਈ ਝਿਜਕ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਅਤੀਅਲ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਜੋ ਮੈਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਉਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰ ਮੌਜ਼ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤੌਤਪਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚਰਚਿਲ ਦੇ ਇਲਹਾਮੀ ਕਥਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਹੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਚੋਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਬੜਾ ਸਫਲ ਗੋਲ-ਕੀਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੋ (ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮਾਨਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਤੇ ਟੇਢਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ, ਪੁਲਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੁਵੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਯਮ ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਬਾਲਕ ਵਜੋਂ ਵਧਿਆ-ਭੁਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਘਨਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀ ਦਿਆਲੂ ਪਰਿਵਰਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ “ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ” ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸੁਸਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਤੁਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉਦਾਲੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਪੁਲਸੀਏ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਤੇ ਸਗੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਤਿਬੱਤ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾਂ ਚੌਕੀ, ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਸੀ। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਗੌਰਵਮਈ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਰੌਣਕ ਰਸ ਭਰਨ ਲਈ ਭੂਟਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਮਾਤਾ, ਅਫ਼ਗਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ ਤੇ ਖੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕੱਦਾਵਾਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਵਰੋਸਾਇਆ। ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਜਸਟਿਸ ਸੁਧੀ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੀਸਤਾ ਰੋਡ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਮੀਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਕੁਆਰਟਰ ਉਪਰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਮੀਲ ਉਪਰ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨੇਤਾ ਕਾਜੀ ਲੋਂਡ੍ਰਪ ਦੌਰਜੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਯੂਰਪੀਨ ਪਤਨੀ ਕਿਜ਼ਿਨੀ ਐਲਿਜ਼ਾ ਮੇਰੀ ਖਾਂਗਸ਼ਾਰਪਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਵੇਰਵਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੌਸਲਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਡਾਕੂਆਂ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਜੋ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਤਿਬੱਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਪਾਰਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੈਤਾ ਨਾਲ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਡਾਕੂ ਬਿਹਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਭੂਟਾਨ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ, ਚੀਤੇ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਖਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਪਹਾੜੀ ਪੱਥੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਸਰਾ ਵਰਗ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਇਕ ਮਨਮੋਹਕ ਯਾਤਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਲੈਣੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਵਾਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆ।

ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦਈ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਚਾਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਡਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਕਤਵਰ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਾਹ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਐਸ. ਪੀ ਵਲੋਂ ਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਵਲੋਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ

ਢੰਗ ਨਾਲ ਡਕੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਮ ਜ਼ੋਜ਼ੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੁੱਟ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਤਿਬੱਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦਵਾ ਨੌਰਬੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਮਪੂ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਸੁਆਦਲਾ ਚੀਨੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਆ ਘੇਰਿਆ।

“ਜਨਾਬ, ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਲ, ਮੇਖਾਂ, ਨੇਜ਼ੇ ਹੀ ਨੇਜ਼ੇ ਹਨ।”

ਨੌਰਬੂ ਟੁੱਟੀ ਟੁੱਟੀ ਪਰ ਲੱਛੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ।

“ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਨੌਰਬੂ,”

ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਿਗੂੰ ਡਿਗੂੰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਯਕੀਨਨ ਹਾਰ ਜਾਏਗੀ। ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਗਠਬੰਧਨ ਨਾਲ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣਗੇ।”

“ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।”

ਨੌਰਬੂ ਖਾਸ ਤਿਬੱਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲਿਆ, “ਜਨਾਬ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਖੱਬੇ ਧੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਭੂਟਾਨ 'ਚ ਆਪਣਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਫੈਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਲਦਾਕਾ ਹਾਈਡਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਚਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ।”

‘ਨੌਰਬੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਜਿਸ ਵਲ ਤੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।’

“ਧੀਮੇ ਚਲੋ। ਹੁਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਣਥੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚ ਨ ਫਸ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਬੰਦੇ ਬੜੇ ਭੈੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਧੰਨਵਾਦ ਨੌਰਬੂ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਦੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧ ਗਈ। ਉਹ ਢਿੱਲੜ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਲਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੁਚੀ ਵੀ ਪੋਤਲੀ ਸੀ। ਇਕ ਖਚਰਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਉਸਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਨੌਰਬੂ ਇਕ ਹੀਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਉਪਮੰਡਲ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸਿਕੱਮ ਤੇ ਭੂਟਾਨ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਗੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਡਾਕਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਤੇ ਗੋਰੂਬਾਨ ਦੇ ਦੋ ਪੂਰੇ ਥਾਣੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚੌਕੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉੱਥੇ ਨਫਰੀ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਨੌਰਬੂ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਪ ਮੇਰਾ ਆਰਜ਼ੀ ਨਿਵਾਸ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਨਬੀਰ ਮਾਗਰ ਆਪਣਾ ਫਿਰਤੂ ਰਸੋਈ ਘਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਾਖੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਨ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਮੈਨੂੰ ਦਰੜ ਨ ਜਾਣ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਨ ਦੇਣ। ਜੀਪ ਡਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਤਾਂ ਅੱਵੇਂ ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਝਕਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ 60 ਤੋਂ 70 ਮੀਲ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੀਪ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਤੇ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਧਨਬੀਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਤਕ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇ।

“ਤੋਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?”

ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਹਜ਼ੂਰ। ਤੇਜ਼ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੋਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੱਤੀ ਮਰਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

“ਕੀ ਤੋਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਜਨਾਬ। ਬੜਾ ਹੌਲੀ ਚਲਾਓ (ਅਲਿਕ ਫਿਲਕ ਜਾਨੋ ਹੋਸ) ਤੁਸੀਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੋਗੇ।”

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਧਨਬੀਰ ਮੇਰੀ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨਸੀਹਤ ਟਾਲ ਛੱਡਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕਰਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਪੰਛੂ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵੰਦੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪੁਲੀਸ ਸੂਹੀਆਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜੋ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਪਲ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਰੂਬਾਨ ਦੇ ਆਰਾਮ ਘਰ 'ਚੋਂ ਠੰਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਛਾਂਗ ਪੀਣ (ਬਾਜਰੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੀਅਰ) ਨਾਲ ਆਈ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ। ਧਨਬੀਰ ਆਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ,

“ਸਾਹਬ, ਉੱਠੋ।”

“ਕੀ ਗੜਬੜ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ, ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ” ਉਹ ਖਸਿਆਣੀ ਹਾਸੀ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰਾ ਦੰਸਤ ਜਿਬਰਾਜ ਪੋਰੇਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।”

“ਇਤਨੇ ਤੜਕੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇ।”

“ਹਜ਼ੂਰ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਉਹ ਆਦਮੀ 4 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚ ਉੱਛਲ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਬਰਾਜ ਪੋਰੇਲ ਨਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਧਨਬੀਰ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਰੰਮ ਦਾ ਗਲਾਸ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਭੂਟਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਮਸਿੰਗ ਚਾਹ-ਬਾਗ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰਤੀ ਮਾਗਾਰ, ਸਮਸਿੰਗ “ਚਾਹ-ਬਾਗ” ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ) ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹੋ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਬਰਾਜ ਬੜਾ ਚਾਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ 20 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਚਾਹ ਦੀ ਸਿਆਲੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਰਵੀਂ ਫਸਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿਹਾੜੀ ਤੇ ਚਾਹ-ਪੱਤੀ ਤੋੜਨ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਤੀ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਿਆ ਕੇ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ 3500 ਰੁਪੈ ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਹਟਾਏ ਗਏ ਚਾਹ-ਪੱਤੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਿੰਗੀਦਰਾ ਜਿਬਰਾਜ ਦੀਆਂ

ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫੁਲਬਾੜੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਤੀ ਨੂੰ ਚਾਹੁ ਬਾਗ ਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦਫਤਰ ਦੀ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਤੰਗ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫੁਲਬਾੜੀ ਜਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅੱਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਹ ਰਾਹ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਹੋਰਨਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਫੁਲਬਾੜੀ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਲਤੂ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਆਵਾਹ ਤੇ ਗੱਦਮੰਦ ਤੇ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਚਿਤੜਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਜੋਗਾ ਨ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਫੁਲਬਾੜੀ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਇਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਦਲਾਬਾੜੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਛਾਪੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਮੇਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਨੁਕਸ ਮੁਕੱਦਮਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਐਸ. ਪੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਅਣਗੋਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਕੇ ਮੈਂ ਛੇ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਦੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਜਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਜ਼ਰਬਾਕਾਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਬੇਨੁਕਸ ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕੇਸ ਗੋਰੂਬਾਥਾਨ ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇ। ਮੇਰਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਬਦਮਿਜ਼ਾਨ ਤੇ ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰਤੀ ਮਾਗਰ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਰਸ਼ਦ 1967 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਾਗੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੇ ਗਠਬੰਧਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਨੌਜੁਆਨ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਗਏ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਊ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਵਾਨ ਸੁਰੀਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਐਸ. ਜੀ. ਬਨਰਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰੇਤ (ਲੇਖਕ ਭਵਨ) ਤੋਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਆ ਗਏ। ਮਿਸਟਰ ਬਨਰਜੀ

ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਇਕ ਸਖਤ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਸਦਮੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੁਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਗੰਗੂਬਾਨ ਥਾਣੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਤੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਥਾਣਾ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਜਾਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਹੌਸਲੇ ਭਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਹੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਕੇ ਨਿਕਲਾਂਗੇ।”

ਅਸੀਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਾਇਦ 16 ਫਰਵਰੀ 1968 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਲਿਫਾਫਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਸੀ. ਬਨਰਜੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਡਾਕੂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਕੀਰੀਆਂ 70% ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਸਿਕੱਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨਿਯਮਵਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ।

ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਤੇ ਜਲਪਾਇਗੁੜੀ ਦੀ ਪੱਥੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਅਦਭੁਤ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਜੰਤੂਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਕਾਈ ਵਰਗੇ ਪੌਦਿਆਂ ਉਪਰ ਰੰਗ-ਬਰੰਗ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਡੱਬ-ਖੜੋਬੇ ਚੀਤੇ, ਧਾਰੀਦਾਰ ਸ਼ੇਰ, ਡੱਬੇ ਹਿਰਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਚਾਹ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਭਰਮਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਮਈ ਦੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਝੁੰਡ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਬੜਾ ਅਸਚਰਜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ, ਆਦਮੀ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਸਟਿਸ ਐਸ. ਆਰ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤੀ ਭੋਜਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕੁਮਈ ਜਾਕੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਸਨ।

ਹਰ ਸਾਲ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

1967 ਤਕ ਕੁਮਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚਲਸਾ ਤੇ ਕੁਮਈ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ

ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਨਦੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਤ ਡਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਨੂੰ ਹੰਗਾਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰੇਕਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਤੇ ਜੀਪ ਅਚਾਨਕ ਖੜ ਗਈ।

“ਤੂੰ ਗੱਡੀ ਕਿਉਂ ਰੋਕ ਲਈ?”

ਮੈਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦਬਕਿਆ।

ਉਸਨੇ ਨਦੀ ਦੇ ਬਰੇਕਾਂ ਤੇ ਕੰਕਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਲ ਹੱਥ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਡੱਬੇ ਹਿਰਨਾਂ ਵਲ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਪਿਆਸੇ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਟੋਏ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?” ਮੈਂ ਧਨਬੀਰ ਤੇ ਨੀਮਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਭਰੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ।

ਨੀਮਾ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਆਓ, ਮੁੜ ਚਲੀਏ। ਇਹ ਭੂਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਝੁੰਡ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਲਸਾ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਚਲੇ ਜਾਈਏ। ਅਸੀਂ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।” “ਸਾਹਬ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ।” ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੁਕਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਭੂਟਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੰਨਾ ਛੱਪਰੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਦੇ ਭੂਟਾਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਲਧਾਕਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਤਕ ਭਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਖਬਰ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀਪ ਮੋੜਕੇ ਚਲਸਾ ਨਦੀ ਵਲ ਭੀੜ ਸਮੇਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਪਿਛੋਂ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ 303 ਬੋਰ ਦੀ ਰਾਈਫਲ ਲੈਕੇ ਹਵਾ 'ਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੇ ਤਾਂ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਢ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸਰੋਤ ਵਲ ਕਰ ਲਈ। ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਧਨਬੀਰ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਖਰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਜੀਪ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਸਟੇ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਕੰਕਰੀਲੀ ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਜੁੱਧ-ਪੰਗਤੀ ਬਣਾਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।

“ਜਨਾਬ, ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠੋ।”

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਵਲ ਪੱਕਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਕਾਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਢੇਰ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਜੋ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘੀ। ਗੁੱਸੇ ਭਰੀਆਂ ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਗਈਆਂ। ਧਨਬੀਰ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਨੀਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜਕੇ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਪੱਕ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੀਪ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਰਗੀ ਦੌੜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹਉਮੈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਵਾਲਵਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਉਸ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਵਰਗੇ ਝੁੰਡ ਵਲ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਜੀਪ ਪਿੱਛੇ ਲਗੀ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਬਲਿਓਂ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚਲਸਾ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ

ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਹੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਚੋਂ ਪੰਜ ਗੋਲੀਆਂ ਹੀ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫੋਨ ਦਸ ਵਜੇ ਆਇਆ। “ਜਨਾਬ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਫੋਨ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਫੋਨ ਸੁਣੋ।”

ਇਕ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੌੜਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੌੜਕੇ ਫੋਨ ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਫੋਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਨਾਬ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਧੀਮਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ। ਫੋਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੰਗੇਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਗਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੇਲੋੜੇ ਖਤਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹੇੜਾਂਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੂਠਾ ਇਕਰਾਰ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਦਾਮਨ ਚੋਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ।

ਤਕਦੀਰ ਪੂਰਵ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਅਰਧ-ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾਵਾਦੀਆਂ, ਧਰਮ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸਾਈਆਂ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੁਰਾ ਬਣੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਤੇ ਕਈ ਮੇਰੀ ਖਿੱਲੀ ਉਭਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰੱਖਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ।

ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤਰਕਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਪੇਖਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਮਾਇਆ ਹੈ (ਸਦੀਵੀ ਖਲਾ) ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਅਣਦਿੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਈ।

ਚੰਦਨ ਸਨਿਆਲ (ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਮ) ਜੋ ਮੇਰਾ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਕ ਵਲਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਗੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ) ਦਾ ਉੱਘਾ

ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ 1966 ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੁੰਗਰ ਰਹੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਥਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ (ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ) ਵਲੋਂ ਸਵੇਰੇ ਫੋਨ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਚੰਦਨ ਸਨਿਆਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।”

“ਹਾਂ ਜਨਾਬ, ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵੀ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਵੋ।”

“ਜਨਾਬ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ‘‘ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ’’ ਵਲੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹਦੀ ਹੈ?”

“ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਧਾਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਸਚਾਈ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਭਾਈਬੰਦੀ ਬਣੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਭਾਤ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਕਾਰ ਲੈਕੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਜੀਪ ਵੀ ਨਾ ਲਈ। 1967 ਵਿਚ ਬਿਧਾਨ ਨਗਰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ ਸਹੀ ਸੀ ਪਰ ਚੰਦਨ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਮਾਯੂਸੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਅੰਤਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਟੁੱਟਾ-ਛੁੱਟਾ ਘਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 1966 ਵਿਚ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ ਲਈ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੈਰੇਨ ਬੈਨਰਜੀ ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਮਿਲਕੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਤੇ ਸੋਚ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਮਾਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਰੂ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਚੀ. ਗਵੇਰਾ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਅਜੇ ਸਹੀ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚੀਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਚਾਰੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮਗਰੋਂ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਘੁੰਡੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੰਘਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਰੂ ਅਜੇ ਗੁਪਤ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਤੇ ਮਾਹਿਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣੇ ਤੇ

ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉਸਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਉਹ ਲਕੜੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

“ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਹੋ?”

“ਐਵੇਂ ਹੀ! ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਵਾਂ।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਤਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਓ, ਜਾਕੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੰਗ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਬੁੱਧ ਨਾ ਬਣ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

“ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀਵਾਲੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੰਬਾਈ ਹੇਠ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੋ ਜਿਸਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ‘ਚੋਂ ਨੌਂ ਗਏ।”

ਚਾਰੂ ਐਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰਾਜਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਜਗਨੰਦਾ ਰਾਏ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਸਕ ਭੂਮੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗਰਜ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਗਰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲੀ ਫ਼ੈਲਟਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਝਖੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਰੂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਵਰਗੇ ਕਥਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਤੁਫ਼ਾਨ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਤੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਘੁਮੰਡੀ ਪੈਗੰਬਰ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਪਲੀਤਾ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਰਾਜਸੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਜਰਜਰੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰੂ ਦੀ ਲਾਈ ਅਗਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਦੇਵੇਗੀ।

ਪਰੰਤੂ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਅਚੰਭਾ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੀਸਤਾ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਸਿਹਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਧਨਬੀਰ ਦੌੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਇਆ ਕਿ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰਕੇ ਬਰਾਡੇ ਵਿਚ ਢੇਰਾ ਦੇ ਢੇਰ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਰਾਖਦਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਲਗ ਰਹੀ ਸਿਗਰਟ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਓਏ, ਤੂੰ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਾਨ ਹੈ? ਤੇਰੀ ਸਿਲੀਗੁਡੀ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਕੈਸੀ ਰਹੀ?”

“ਮੈਂ ਸਿਲੀਗੁਡੀ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ। ਨੇੜੇ ਤੀਸਤਾ ਵਿਚ ਸੱਤ ਰੰਗੀ ਟਰਾਊਟ ਮੱਛੀ ਬਹੁਤ ਸੀ।”

“ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗੋਲੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਇਥੇ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?”

ਧਨਬੀਰ ਨੇ ਦੋ ਪਿਆਲੀਆਂ ਚਾਹ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈਕੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੀਸਰੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਛਾਪੇ। ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਨਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸੀ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਜੋ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਹੇ ਸੀ, “ਕੀ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ ਹੈ?”

“ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤ ਹਾਂ ਜਾਂ ਸਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਗਾੜੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੋਧ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਪਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਤੇਰੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਿਲੀਗੁਡੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪੋਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਬਿਹਾਰ ਕਿਉਂ?”

“ਮੈਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁਡੀ ਤੱਥ ਛੱਡਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਨਾਲ ਜਾਵਾਂਗਾ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਲ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ, ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਸੰਗਰਾਮ ਲੜਿਆ। ਚੰਦਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬੇਛਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਘੋਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਤਹਕਰਨ ਬੜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਲਹਿਰੀ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਨੂੰ 4 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬਿਠਾਕੇ ਪੁਲੀਸ ਜੀਪ ਸਿੱਧੀ ਬਾਗਡੋਗਰਾ ਰੋਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸ਼ਨਗੰਜ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੁਸਤ ਰਫਤਾਰ ਤੇ ਘੱਟ ਦੂਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਆਇਆ।

ਅਸੀਂ ਕਿਸੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਇਕੋ ਸਿਗਰਟ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਕੋਇਲੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਗੰਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ “ਛੱਕ ਛੱਕ” ਕਰਦੀ ਤੁਰ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਧਨਬੀਰ ਵਲੋਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

“ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਫੋਨ ਗਰਨੂ ਭਾਕਾਬਿਆ” (ਐਸ. ਪੀ. ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ।)

ਮੈਂ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਮਲੇਟ ਚਬਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ।

“ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ?”

“ਤੂੰ ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਸੀ?”

“ਮੈਂ ਮੱਲ ਤੇ ਓਡਲਬਾੜੀ ਵਲ ਕਿਸੇ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਤੂੰ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਚੌਣ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। “ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਹੈ ਜਨਾਬ।”

“ਉਹ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੋਗਪੂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੋਵੇ।”

“ਸੰਭਵ ਹੈ। ਚੌਕਸ ਰਹਿਣਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਕਿਆਂ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਉ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕਰਨੀ।”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਜਨਾਬ।”

ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੌਰੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਰੈਮਿੰਗਟਨ ਟਾਈਪ ਮਸ਼ੀਨ ਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਪੀ. ਓ ਨੂੰ ਟਾਈਪਿਸਟ ਜਾਂ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਟਾਈਪ ਜਾਣਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ। ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਟਾਈਪ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਇਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਖੂਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਤੇ ਹਕੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਨ 1970-71 ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਬੜਾ ਨਗਰ ਤੇ ਹੋਰ ਉਪਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸਲ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਕਸਲ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ 1974 ਵਿਚ ਫਿਰ ਨੀਮਤਲਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਚੰਦਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੋਸ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਰਭੂਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਆ ਘੇਰਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਕਸਲੀ ਜੱਥੇ ਸਮੇਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਾਸ ਫੂਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ

“ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

— ਐਫ. ਡੀ. ਰੂਜਵੈਲਟ

ਆ ਰਿਹਾ ਸਮਾਂ ਤੁਫ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਸਨ। ਚਾਰੂ ਮਜ਼੍ਹਮਦਾਰ, ਕਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭੂਮੀ ਖੋਹਣ ਅਤੇ ਚਾਹ-ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰਾਉ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜੁੱਟ ਪਏ ਸਨ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਾਧਾਪੀ ਤੇ ਬੇਕਾਨੂੰਨੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਸਨ।

1960 ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬੁੜ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾਤੇ ਨੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਾਥੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਮ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੈਠੇ ਨੇਤਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ, ਜ਼ਖੀਰਾ-ਖੋਰਾਂ, ਚੋਰਬਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਨਹਿਰੂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1964 ਵਿਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜਨੂੰਨ, ਕੱਛ ਯੁੱਧ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਿਆਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ, ਔੜ ਦੇ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਸਤ ਸੀ।

ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਆ ਕੇ ਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉਸ ਵਿਧਾਨਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਆਤਮ-ਘਾਤੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। “ਚਾਰੂ-ਕਨੂੰ-ਜੰਗਲ” ਤ੍ਰਿਕੱਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਪੁਰੀ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਤੰਕ ਦਾ ਰਾਜ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਤੀਰ-ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਉਹ ਅਸੀਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਏ. ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਾਹਸ ਭਰਪੂਰ ਡਾਕੇ ਮਾਰਕੇ ਉਹ ਢਲਾਣਾ ਦੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਚੋਕੀਆਂ 'ਚੋਂ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੁੱਟਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਡੂ ਜੋਤ ਨੇੜੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲਿਆ ਸਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸੋਨਮ ਵਾਂਗਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਪਾਰਟੀ ਉਪਰ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਨਕਸਲਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ (ਇਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਹੈ) ਤੇ ਮਾਰੂ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਪਰ ਹੂਡੂਮੱਤ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਂਗਦੀ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਤਫਤੀਸ਼ੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹਿੰਸਕ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਗੀਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੁਲੀਸੀਆ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹਜ਼ੂਮਾਂ ਤੇ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਚੋਂ ਲੁਕ ਕੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਤੇ ਚੁਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੂਲ ਜਾਂ ਧੁਰੀ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਵਾਂਗਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਇਸ ਤੁਫਾਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਫਰੰਟੀਅਰ ਰਾਈਫਲਜ ਤੇ ਸਟੇਟ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ। ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੋਨਾਰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਧਰ ਜਿਹੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਡੇਰੇ ਆ ਲਾਏ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਚ ਮਾਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ 'ਚ ਆ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਏ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦਿੱਤੇ, ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ 'ਵੇਖੋ ਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ' ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿੱਡਰ ਹੋਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਕਸਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੁਝ ਹਫਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜਿੱਠੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਘੋਲ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਉਚਿਤ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਟੇਟ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਸਾਂ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਔਖਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੋਹਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਨਾਰ ਜੋ ਇਕ

ਉੱਪਾ ਮਾਰਕਸੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਨੀਤੀ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬੰਗਲਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਸੁਸ਼ੀਲ ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾਕੇ ਬੈਠੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ?

“ਵੇਖੋ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ” ਇਹੋ ਸਾਫ਼ ਹਿਦਾਇਤ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਰਾਇ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਧਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ-ਹਿੱਤ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਧੜੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਮਾਓਵਾਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ, ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਾਥੀ ਤੇ ਨਕਸਲ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਹੂਬਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਗਲਤ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਓ ਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਧਾਰਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਪਿੱਛੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਧਰਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਪਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਖੌਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਭੂਤ ਚੁੰਬਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੱਖ-ਕਾਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਣਥੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਕਤ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਲਟੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਨਕਸਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਸਕ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਮੱਛੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਬੜਾ ਨੇੜਿਓਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਦੇ ਗੱਲੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੀ ਟੁੱਕੜੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਕੇ ਜਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚਾਹ ਬਾਗ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝੋਰੂ ਜੋਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਝੋਰੂ ਜੋਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਸੀ। ਸੜਕ ਤੇ ਮੋਟਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਲ ਨਦੀ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਤਲ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜੋ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਮੌਨਸੂਨ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੀਮਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਬਰੇਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਉਥੇ ਲਗਭਗ 150 ਨਕਸਲੀਆਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਇਬ ਤਾਰੋਗ ਓਰਾਓ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਰਵਾਇਤੀ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਭਾਲਿਆਂ, ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾ ਘਰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਦੂਰਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਤੇ ਘਾਸ-ਫੂਸ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਛਜਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਗੜ-ਦੁੱਗੜੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਚੀਰਵੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਤਾਂ ਬੋਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ. ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੀ ਪਲਟਨ ਤੇ ਚਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੌਕੇ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾਣ ਤੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਨਕਸਲੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਕੇ ਡਟ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਦੋ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਾਮਸਨ ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਸਨ, ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਤੇ, ਜੋ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ, ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਟੋਲੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨੂੰਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅੰਬਾਂ ਤੇ ਬਿੱਲ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੰਗਲ ਸੰਥਾਲ ਗਰਜਿਆ, “ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਚੁੱਕੇ ਦਫਾ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਲਹੂ ਪੀਣੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਉ।”

ਮੈਂ ਜੀਪ ਦੇ ਬੋਨਟ ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜਿਆ “ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਚਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਓ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਜੰਗਲ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਲਈ ਰੁਕਿਆ, ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ‘ਚ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

“ਸਾਹਿਬ, ਵਾਪਸ ਜਾਓ। ਇਹ ਰਣਥੇਤਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਚਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।”

ਜੰਗਲ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਿੱਲ ਤੇ ਦਰਖਤ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਦੋ “ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਏ” ਚੋਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਊਆਂ ਦੇ ਢਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਨੋਕ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਬਰਸਾਉਣ ਲਗੇ। ਘਾਸ-ਫੂਸਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਝਟਪਟ ਅੱਗ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਮੱਝਾਂ ਗਵਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਭਗਦੜ ਮਚਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਾਂਸ ਦੇ ਖੰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਕੁਝ ਪਸ਼ੂ ਅੱਗ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੇ। ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸੜ ਗਏ।

ਬੇਸ਼ਕਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਬੰਦੂਕ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੰਗਲ ਟਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਭਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲੇ ਗਿੱਦੜ ਵਾਂਗ ਪੱਥਾਂ ਭਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਘਰ ਵਲ ਵਧਕੇ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਜੀਪ ਦੇ ਬੋਨਟ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਸਨੇ ਲਾਲ ਸੂਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੀ ਨੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਘਰਾਂ ਉਪਰ

ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੁੱਕੀਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨ ਲਗੀ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚੀਕਦੇ ਚਿਲਾਉਂਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਤੋਂ ਮੀਟਰ ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਆ ਗਏ।

ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਐਸ. ਏ. ਪੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲਾਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਗੀਆਂ। ਹਜ਼ੂਮ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ 303 ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਆਖਰੀ ਬੁਛਾੜ ਨਾਲ ਸੰਥਾਲ ਦਾ ਨਾਇਬ ਭਿੱਰਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਖਾਈ ਵਲ ਦੌੜਿਆ ਜੋ ਨੇੜੇ ਨਦੀ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਲੀ ਵੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਸ ਆਦਮੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਥਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ. ਓ, ਦੀਪਕ ਘੋਸ਼ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਹਾਂ। ਉਹ ਐਸ. ਪੀ ਤੇ ਚਿੱਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਨਾਰ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਕੰਗਰੇਜ਼ ਤਕ ਕੰਬਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾ ਕੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਤੱਥ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਨ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਮਰੋੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਮੌਕਾ ਨ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੁਨਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਕੁੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਦਵੀਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹੋ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਏ ਜੋ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਗਰਜਿਆ, “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੱਧ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਬਾਹਿਆ

ਹੈ। ਜੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਉਸਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।" ਉਸਨੂੰ ਮੇਥ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰੇਡ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਿਮਪੌਰਾ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੈਂ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕਹੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰਾ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਹਮਲਾ ਰਤੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਵੇਗਾ।

ਮੇਰੀ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵਲੋਂ ਪਤਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਹੌਲੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰ ਹੁਣ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜਨੂੰਨੀ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਚੀਨੀਆਂ ਹੱਥੋਂ 1962 ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰੀ ਹਾਰ ਤੇ 1965 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਰੋਸ ਭਾਵਨਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਫੁੱਟ ਪਈ।

ਜਿਹੜੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚਿੰਘਾੜੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਂ 1967 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਤੁਫ਼ਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਕਮ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅੱਗ-ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਨੁਵਾਹ ਵਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਹੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ-ਜੀਵਤ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਮਾਊਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੁਣ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿ 'ਨਕਸਲਵਾਦ' ਕੋਈ ਅਪਰਾਧਸ਼ੀਲ ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ "ਨਕਸਲਵਾਦ" ਹੁਣ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਜਰਮਾਨਾਂ ਹੱਦ ਤਕ ਗਫਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਵੱਖਵਾਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਲਾਮਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਧੁਰਵੀ ਸੰਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ "ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਧੁਰੀ" ਉਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਜਿੱਤ ਉਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਜੋ ਭੁੱਖੇ ਵਿੱਡਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਚਾਰੂ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਰਾਇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਅੱਗ ਦੇ ਗਲੇ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਉਦਾਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੌੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਇਕ ਅਮੀਰ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਜੈਨਾਥ ਦਾ ਕਤਲ ਸੀ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ)। ਇਹ ਘਟਨਾ ਫਰਵਰੀ 1968 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਰੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਹਰੇ ਭਰੇ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਮੋਗਪੁ ਗਏ ਜੋ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਵੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਆਕੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਐਸ. ਐਚ.ਓ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਦਾ ਇੰਦਰਾਜ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਰਾਹ ਸੀ ਜੋ ਜੈਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਛੱਜੇ ਉਪਰ ਚਾਹ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਿਮਟੇ ਹੋਏ ਥੋਠੇ ਸੀ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਉੱਨ ਵਰਗੇ ਬਦਲਾਂ ਨੂੰ ਤੀਸਤਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਤਲ 'ਚੋਂ ਉੱਠਦਿਆਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਦੂਰ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਧਨਬੀਰ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਮੁਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਚੀਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਤਨ ਤੇ ਕੋਈ ਗਰਮ ਕਪੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚੇ ਤੇ ਤੌਲੀਆਂ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਧਨਬੀਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਧਨਬੀਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਾਵਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਹਜ਼ੂਰ ਇਸ ਤੋਂ ਨਾ ਮਰਨਹੁੰਜ਼। ਤਪਈ ਬੁਲੇ ਆਫੀਸਰ ਹੋਨੂੰ ਹੁੰਚੇਨ— ਜਨਾਬ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੁਬਕੀ-ਹੁਬਕੀ ਰੋ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣੀ ਤੇ ਧੀਰਜ ਬਨਾਉਣਾ ਸੋਧਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਨਾਥ ਸੀ। (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।)

ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਜੈਨਾਥ ਹਰਸ਼ਦ ਝੁਣਝੁਣ ਵਾਲਾ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਲ ਰੋਡ ਤੇ ਦੇ ਕੁ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰਸ਼ਦ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਕੇ ਭਿਆਨਕ ਜੁਰਮ ਰਵਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਨਾਥ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਥਾਣੇ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਤੇ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਖੀ। ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਧੌਣ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਦੋ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਜਖਮ ਸੀ। ਇਹ ਫੱਟ ਸਪਰਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਘੰਡੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਥਾਵੀ ਚੋੜਾ ਸੀ।

ਜਥਾੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਖਮ ਘੱਟ ਛੁੱਪਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰੱਜ ਦੌੜ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਰਸਦ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਮੰਜਲ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਸ਼ੇਕੀਨ ਸੀ। ਨਿਪਾਲੀ ਕੌਮੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਣ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਛਾਂਗ ਤੇ ਸਿਰਗਰਦ ਪੀਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਨ-ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਜੈਨਾਥ ਸੁਹਣਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬਹਿਕਾਕੇ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੇ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ) ਹਰਸਦ ਦੀ 20 ਸਾਲਾ ਲੜਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਨੂੰ ਐਸਾ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਿਹਾਰੀ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾ-ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਨੇੜਿਉਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੁਆਨ ਰੂਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਲੋਰੀਏ ਦੇ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ।

“ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ?”

“ਹਰਸਦ ਨੇ, ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਵਾਂਗ ਬਲਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਪੂਰ ਛੂਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹਰਸਦ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਜੈਨਾਥ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕੇ ਬਰਾਡੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਖੁਖਰੀ ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਮਰ ਗਿਆ।”

“ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ?”

“ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”

“ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ?”

“ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹਰਸਦ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।”

“ਪਰ ਤੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ?”

“ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਦੀ? ਅਹਿਮਦ ਦਰੋਗੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਬਚਾਉਂਦਾ?”

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ 'ਚ ਗੁਆਗੀ ਦੇਵੇਗੀ ਜੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਰਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਵਾਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਨਾਮ ਦੁਆਵਾਂ?”

“ਇਨਾਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਗੁਆਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਦੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ।”

ਉਸਨੇ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਾਣ ਨਾਲ ਅੱਖ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਨਿੰਡਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ 164 ਆਈ. ਪੀ. ਸੀ ਆਈਨ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਐਸ. ਪੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਐਸ. ਐਚ. ਓ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਫੋਰੈਨਜ਼ਿਕ ਸਾਇੰਸ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਦਾਵਾ ਨਾਰਬੂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਦਾਰੀ

ਦਫ਼ਾ 302 ਅਧੀਨ ਹਰਸ਼ਦ ਝੁਣਝੁਣ ਵਾਲਾ ਉਪਰ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੇ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸੁਖੀ ਰੰਜਨ ਦਾਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਖੀ ਜਾਪੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਬਿਸਤਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਜੇ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵੇਰ ਸੀ। ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੀ ਮਟਮੈਲੀ ਬਰਫ਼ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਬਖੇਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਮੇਲੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਦੇ ਤੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਹੂਰਾਂ ਦੇ ਨੱਚਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਰਾਹੀਂ ਐਸਾ ਧੁੱਪ-ਛਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਬੇਸੁੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਸਾਡੀ ਅੰਤਰਲੀਨਤਾ ਧਨਬੀਰ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਤੋੜੀ। ਉਹ ਦੌੜਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਕ ਗਲਹਿਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਦੌੜ ਗਿਆ।

“ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਆਏ ਹਨ।”

ਸੁਨੰਦਾ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਇਸ ਅਸ਼ੁਭ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ।

“ਜਨਾਬ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?”

“ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ, ਆ ਜਾਓ।”

ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਲਜਤਾ ਪੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਨਬੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪ੍ਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਦੌੜਕੇ ਚਾਹ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਇਸ ਹਰਸ਼ਦ ਦੇ ਕੇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਉ।”

“ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਫਾਹੇ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਨੇ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ।”

ਉਸਨੇ ਇਕ ਥੈਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦਿਖਾਏ।

“ਇਹ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਤੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਰਵਾ-ਦਫ਼ਾ ਕਰੋ।”

ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥੈਲਾ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੇ ਐਸ. ਡੀ. ਪੀ. ਓ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸਿਰਫ਼ 490/- ਰੁਪੇ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 1500/- ਰੁਪੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨ ਲਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਲੈਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨਬੀਰ ਵਲੋਂ ਬਣਾਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਚਾਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ੁਕਰੀਆ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਵੋ ਤੇ ਇਹ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਥੈਲਾ ਲੈ ਜਾਓ। ਹਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਧੀ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕਦਾ।”

ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀ ਲੈਣ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਦਫਤਰ 'ਚੋਂ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਜਾਣ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਅਫਸਰ ਜਿਸਨੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਅਧੀਨ ਹਵਾਲਾਤ 'ਚ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਜਨਾਬ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੁਆਈ ਮੇਰੇ ਬੈਚ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ।” ਉਸਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਬੁਲਾਕੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਆਮਦ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਭੁੰਘਾ ਦਾਗ ਛੱਡ ਗਏ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਭੈਣੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਤੱਤਕਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਰੋਲ ਦਾ ਡੱਬਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲੀਸ ਸਿਪਾਹੀ ਮੁਰਗੀਆਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਖਾਚਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਟੋਪੀ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾ ਕੇ ਮੁਫਤ ਭੋਟਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨੀਵਾਂ ਡਿੱਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਤਨਜ਼ੀਆ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਲੱਸਣ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰ ਰਈਸ ਦਾ ਸਹੂਰਾ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚੋਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਧਨਾਢ ਸਾਥੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਫੰਡ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾਨੀ ਸਨ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਕਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਰ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ਗਰ ਗਰ ਕਰਦੇ ਛੱਡ ਦੇ ਤੀਸਤਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ 'ਚੋਂ ਬਦਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਐਸ. ਪੀ ਵਜੋਂ ਤਰੱਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਐਸ. ਪੀ ਅਧੀਨ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ 'ਚ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗੰਦ 'ਚ ਲਿਬੜੇ ਕੁੱਤਿਆਂ 'ਚ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਹਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਹੀ ਨਿਕਲੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਦੇ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਰੋਗਪੋ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸੇ ਨਿਯੁਕਤ ਇਕ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਦਮਗਜ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਰਫਾਨੀ ਤੁਫਾਨ ਬਰਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਗਪੋ ਸਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਆਵਾਸੀ ਨਾਕਾ-ਚੌਕੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ

ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ-ਸਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚੋਰ-ਮੋਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਨੀ ਵਪਾਰਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਦਰਕਾਂਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਮ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਖਸਲਤ ਦਾ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਡਿਊਟੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤੀਬੜੀ ਥਾਣੇ 'ਚੋਂ ਲਾਂਭੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਐਸ. ਪੀ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਦੇ ਹਿਮਾਲਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਭਗਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਰਤਾਕੂ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਫੋਨ ਤੇ ਗੂੰਜਣ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਲ ਤਸਕਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੇ ਸਾਹਸ ਭਰੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ 7 ਟਨ ਦਾ ਟਰੱਕ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਸੈਨਿਕ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਸੀ।

“ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ।”

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ” ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। “ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਯਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।” ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੈਨਿਕ ਅਫਸਰ ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਭੂਟਾਨ 'ਚੋਂ ਸਸਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਧੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਆਯਾਤ ਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਝ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪੁਰਚਾ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਆਫੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀ. ਓ. ਸੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਧੂ ਧੰਦੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੂਬ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਫੌਜੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਦੱਸਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਟਰੱਕ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਮੌਕਾ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦਾਵਾ ਨੌਰਬੂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਰੰਗਪੋਂ ਤੋਂ ਨੌਰਬੂ ਦੀ ਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਨੇ ਝੰਜੋੜਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 10 ਫੌਜੀ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਟੁੱਕੜੀ ਨੇ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਨਾਕਾ ਚੌਕੀ ਤੇ ਧਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਟਰੱਕ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਧੀਰਜ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤੀਸਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚਲੀ ਚੌਕੀ ਨੂੰ ਟਰੱਕ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ

ਤਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਤੀਸਤਾ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਟੁਕੜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਟਰੱਕ ਵਾਪਸ ਰੰਗਪੋ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦਾਵਾ ਨਰਬੁ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਉਪਰ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਚੌਕੀ ਉਪਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਰਜ ਕਰੇ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੱਖੜ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਝੁੱਲ ਪਿਆ। ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜੀ. ਓ. ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਏ. ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੁਖ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਬਿੜਕਿਆ। ਜੀ. ਓ. ਸੀ ਗੱਡੀ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਨਾਮ ਲੈਕੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸਫ਼ਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਉਸਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਟਰੱਕ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮਨਸੂਖ ਕਰਨ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਜੇ. ਸੀ. ਓ ਤੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸਮਝੋਂਦੇ ਤੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਜੋਂ ਗਲਤ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਕਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਚੌਕੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਅੱਖਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਖਰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਖਲ ਤੇ ਮੇਰਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟ ਲਈ ਅਣਚਾਹਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਰਿਹਾ ਤੱਦ ਤਕ ਸਿੱਕਮ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਸਕਰੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਉਸ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਉਸ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲ ਝਾਕਿਆ ਵੀ ਨਾ ਜਿਹੜਾ 57 ਵੀਂ ਮਾਊਂਟੇਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੁਇਨ ਨੇ ਚੁਰਾਚਾਂਦਪੁਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੈਂਡਰੀਪੂਰਨ ਗੱਪਸ਼ੌਪ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਹੀ ਕੁਝ ਉਣ-ਬੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਏ. ਐਸ. ਪੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਫੈਸਲਾਕੁਣ ਜਾਂ ਨਹਿਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਜੀਵਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵੇਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੀਸਤਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ 'ਚੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਠਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਤੇ ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੀ ਮਹਿਕਾਂ ਵੰਡਦੀ ਚਾਹ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ।

ਧਨਬੀਰ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆਇਆ ਤੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ। “ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਹਜ਼ੂਰ।” ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਤਾਰ ਪਕੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਤਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: “ਮਾਲੇਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਰ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ 1964 (ਆਰ. ਆਰ) ਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਅਗਲੀ ਤਰੱਕੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਸਮਾਨੀ ਡਿੱਗੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਤਫਾਕਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਨ. ਬੈਨਰਜੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਨੇੜਿਉਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਡਿਟ ਤੇ ਅਕਾਊਂਟਸ ਵਿਭਾਗ ਛੱਡ ਕੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਸਕਾਂ। ਉਹ ਘਰ ਜੋ ਮੈਂ ਬਿਜੜੇ ਦੀ ਜਾਦੂਗਿਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ।

ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਜੀ. ਉਪਰ ਮੇਰਿਆਂ ਤਰਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਸ੍ਰੀ ਉਪਾਨੰਦ ਮੁਖਰਜੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਨਹੀਣ ਦੰਪਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੀਨੀਅਰ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਪੁਲੀਸ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਹਾਂ।

ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਪਛਾਣਿਆ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾ ਸੇਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਰਕ ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਜਾਪਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਤੱਥ-ਮਰੜੇ ਮਾਰਕਸੀ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਰੋਗੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਵੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ

ਇਹ ਬੌਧਿਕਤਾ ਹੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ
ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

— ਬਰਟਰਾਂਡ ਰਸਲ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1 ਜੁਲਾਈ 1968 ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੱਖਣ ਬਲਾਕ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜਾਦੂਮਈ ਖਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜਾਣਕਾਰ ਤੇ ਅਣਜਾਨ ਹਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਗਿਆਸਾ ਵੀ ਵਧਾਈ। ਇਸਨੂੰ ਸੂਹੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰ ਘੱਟ ਸਜੇ ਕਮਰੇ, ਡੂਬੇ ਹੋਏ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਤੇ ਬੌਪੜੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦਲਾਨ ਜਿਹੇ ਵੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਹੀਣ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਭਾਵਹੀਣ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਕਾਡਰ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ, ਜੋ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨੀਰਸ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਡੇਢ ਕੁ ਵਾਕ ਬੋਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਨਾ ਮੇਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਜੁਰਮ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਝੁਕਾ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁੱਕੇਵਾਂ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੋਰ ਡੰਗਰ ਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ “ਮਾਰਾਮਾਰੀ” ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ‘ਭੂਤ ਵਿਦਿਆ’ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕੋ-ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਗਊਆਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਤੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਹਿਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵੀ ਕੇ ਜੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਮੁੱਸਾਦ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇਗਾ ਜੇ ਮੈਂ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਇਕ ਅਨਾੜੀ ਬਣਿਆ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਧੰਦੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਘੋਖਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਨੂਮਾ ਮਰੀਅਲ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਗ਼ਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ

ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਹੀ ਐਸਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਮੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਜ਼ਰਬੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਬੀਆਂ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬੜੀ ਅੱਖਿਆਈ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਹੁਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਚਾਲਕ ਬੀ. ਐਨ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਚੇਲਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਹੋਰ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਤੀਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੀ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੱਤ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ 'ਚ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਗੱਡੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਸੁਣਨ ਲਈ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਲ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਾਘਿਆ ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਅਕਾਊ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਆਏ ਨੂੰ ਗੁੱਟ ਲਾਉਣਾ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਿਵਾਇਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗਰਮਜ਼ੋਬੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਸਖਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਨੋਦਮਈ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਟੈਕਨੋਕਰੈਟਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਢਲੇ ਹੋਏ ਅਸਪਾਤ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲਗਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸਾ ਸਨ। ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਜਮ੍ਹਦ ਵਾਲੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਬਾਜ਼ ਦੱਖਣੀ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਿੰਸੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੰਗੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ ਜੋ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਪੂਰੀ ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਰਲਾ ਤੋਂ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਸੀ। ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ, ਜੋ ਸਖਤ ਕੰਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਜ਼ਹੂਰ ਜਬਾਨ ਦਰਾਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਿਦਿਆ, ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕਿਤਾਬੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਦਇਆ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਲਦ ਨੂੰ ਸਿੰਝਾਂ ਤੋਂ ਫੜਨ ਦੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਬੜੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤਰਪਟ ਤੇ ਉਹ ਡੋਨ ਕੁਇਕਸਾਏ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਵਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਧਾਂ। ਮੈਂ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਉਸ ਅਣਤਰਾਸੇ ਪਰ ਚੁਸਤ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਟੱਪਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਦਾਅ ਪੇਚ ਵੀ ਸਿਖਾਏ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਮਾਹਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਚਿੱਟੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਅਧੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਣਨੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਲਾਘੇ ਦੀ ਛੱਪਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀਣ ਪੁਲਸੀਏ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਿੰਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਮਾਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਸਨੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਚਘੜ

ਡਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਸੇ ਦੀ ਡਲੀ ਭਾਵ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕੁ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੇਧਿਕ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਸਰਵੋਤਮ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਿਅੰਤਰਣ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕੇਵਲ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਤਕ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਵਰਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਲਿਜਾਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨੀਚ ਬਣਾ ਕੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮਿਤੱਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਲਾਘਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਚਿਕਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਪੁਲਸੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਲਾਘਿਆ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਰਦੀ ਧਾਰੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲੋਂ ਨਿਅੰਤਰਣ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਅਸ਼ੀਲ ਜਾਪਾਨੀ ਪ੍ਰਣਾਮ, ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਅੱਡੀਆਂ ਦੀ ਕਤਿੱਕ ਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ “ਹਾਂ ਜਨਾਬ” ਪੁਲੀਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰੰਪੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਜਿਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋਵੇ, ਖੁਲ੍ਹਾਪਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਹੌਲ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਭੇਦ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ, ਕੇ. ਪੀ. ਮੇਘੇਕਾਰ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਂਡੇਲਵਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਫਸਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ 1987-88 ਵਿਚ ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

ਮੈਂ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਡਰੋਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਸਤਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ

ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਨੇੜੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਵਸਤ ਵਲੋਂ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਗੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਭਵਨ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂ, ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੁਣਾਂ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੀ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤਾ। 1946 ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੇਮਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਐਸ. ਪੀ. ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫਸਰ, ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸੀ। ਦੱਤੇ ਨੇ ਹੀ 1949 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਬੱਟ ਪੱਟ ਹੀ ਬੜੇ ਭਾ ਗਏ ਭਾਵ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਦੁੱਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੂਲ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕੇਂਦਰਵਰ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਸ. ਬੈਨਰਜੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਰਾਮ ਦਾ ਅਫਸਰ ਬਣਿਆ, ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਸੀ ਪਛਾਣ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਗੁਪਤਚਾਰ ਕਾਰਿੰਦੇ ਵਜੋਂ, ਇਕ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਫਸਰ 'ਪਿਛੇਤਰ' ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ 'ਕਰਮਕਾਰੀ' ਪਿਛੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰੀ ਸਾਮੰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਗਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ 'ਅਫਸਰੀ' ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਾਹੁਣ ਦੀ ਕਦੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕਰੋਲ ਬਾਗ, ਰੋਹਤਕ ਰੋਡ ਤੇ ਨਜਫਗੜ੍ਹ ਦੀ ਤਿਕੋਨੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਜਰਾਸਿਕ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭੁੱਖੜ ਤੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਆਬਾਦੀਆਂ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੱਧਰਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਇਸ ਚਟਾਨੀ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹਾਸ-ਵਿਨੋਦੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ 'ਆਨੰਦ' ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਅਨੰਦ ਰਹਿਤ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿੱਠਾ ਕੌੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਭਾਗ ਡਿਗੂੰ-ਡਿਗੂੰ ਕਰਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮਜਸ ਟਰਸਟ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਤਹਾਦੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਆਨੰਦ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਘੀ ਥਾਂ ਬਦਨਾਮ ਕਮਲ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੈਬਰੇ ਨਾਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਧੜੇਲੇ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਚਕਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਇਕਦਮ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੰਡਤ ਭਿਆਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੁਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਔਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਧੀ ਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ

ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੋਤਲੇ ਜਿਹੇ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਨਾ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਛੱਪਰੀ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਜਿਹੜੀ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਭੂਤ ਵਾੜੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵਾਲਮੀਕੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਲ ਮੂਤਰ, ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਠਾਂ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦ ਸੀ ਉਹ “ਖੁਲ੍ਹ ਜਾ ਸਿਮਸਿਮ” ਵਾਲੀ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਲੁੱਕੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੀ- ਇੱਥੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਛੁਪੋਣ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਲੀ ਤੇ ਕਾਹੀ ਉੱਗੀ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਸ ਲਈ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੁਰੱਖਿਤ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੁਮਣ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦਾ 1987 ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੁੱਢ 1887 ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ, (ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਧਿਰਾਜ ਮਲਕਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮਾ) ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਦਲ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਰਨਲ ਸਲੀਮਾਨ ਦੇ ਠੰਗੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦਾਭ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਵੀ ਹੁਲਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਗੁਪਤਚਰ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਮੁਲਕ ਜਿੱਤਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜਿਆ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਖੰਡਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਧਾਏ ਹੋਏ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਬਣੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡੋ-ਪਾਟੀ ਕਰਨ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਭੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰਸੋਈ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਾਹਿਰ ਨਸਲੀ ਝਗੜਿਆਂ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਪਕਰਨ ਤਿੱਖੇ ਕਰਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਲੀਨ ਗੁੱਟ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਚਿਤ ਨ ਸਮਝੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਇਸਦੀ ਭਰਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਾਇਕ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹੀ ਹਨ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਪਰ ਬਹਿਸ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ,

ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੋਣ।

ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1968 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਗਿਣਤੀ 8000 ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਸ਼ 4000 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਬੇਦੋਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਮਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਤਕਨੀਕੀ ਜੰਤਰ ਤੇ ਉਪਾਅ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਨਵੀ ਅਸ਼ਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਸਾਬਕਾ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਿਨਾਰ-ਆਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਮਵਾਦ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੂਲ ਟੋਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਰੋਧੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ, ਪਛਾਣਦੀ ਤੇ ਬੇਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਈ. ਆਈ. ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਈਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਪਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਕੋਰੀਆ ਤੇ ਇਸਰਾਈਲ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਆਤੰਕਵਿਰੋਧੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲ ਉਦੋਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਹੀ ਨਾ ਝੁਲਸ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੱਠ ਜੋ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਐਮ ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ “ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ” ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਸਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੋਰਿਆ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾਲ ਫੈਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ 1993 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਨਵੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਤਕ ਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪ-ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਐਸ. ਆਈ. ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੀਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮਿਆਂਮਾਰ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਚੌਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਕਤਰੇਤ ਦੇ ਰਾਅ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾਂ ਨਾਲ ਉਪਸਥਿਤੀ ਆਤੰਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਭਰਤੀ ਨੀਤੀ ਦੋ ਮੂਲ ਧਰਾਤਲਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ- ਇਕ ਹੈ ਏ. ਆਈ. ਓ ਦਰਜਾ ਦੇ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਸਬ-ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ ਦੇ ਦਾ ਪੱਦ ਅੱਗੇ ਜਨਰਲ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਪਦ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਜੁਆਨ ਸਹਾਇਕ ਤੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦੇ ਹਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਪੜਾਸੀਆਂ, ਨਿੱਜੀ ਅਰਦਲੀਆਂ, ਰਸੋਈਆਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਵਾਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਂਚਣ ਲਈ ਮਗਜ਼-ਪੱਚੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਲਾਭ-ਹੀਣ ਬਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਗਰੇਡ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਧੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਂ-ਮਿਲਟਰੀ ਬਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪਦਵੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਅਫਸਰ ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ ਦੇ ਪਦ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਢਾਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੋਟਾ ਪਹਿਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਵਰਗੇ ਨਿਵੇਕਲੇਪਨ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਪੁਲਸੀ ਖਾਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੁਰੰਤ ਉਪਰਲੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1968 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਦੋ ਸਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਰਾਅ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਜਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤ-ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਬਲਾਕ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ, ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਲਟਨ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਬੜੀਆਂ ਲੁਭਾਉਣੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬੋਝਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੋਰ ਇਕਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਡਾਕ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਣ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਤੇ ਹੋਰ ਬਿਜਲਾਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

1968 ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਡਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਘਟੀਆ ਅਧੀਨਗੀ ਜਾਂ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਖਾਸਾ ਸੀ ਜੋ ਘੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਮੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਦਮ ਤੇ ਮਿਣੀ ਤੁਲੀ ਆਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਵੱਚਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਘੜਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਇਥੇ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਅਜੀਬ ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਨ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪਹਿਏ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੁਲਸੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਘੜੀ ਤਰਾਸੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਿਉਂਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬਣਕੇ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਪੁਲਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਾਗਾ ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਹੋਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਖਾ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ, ਜਨਸੰਘ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ, ਆਨੰਦ ਮਾਰਗ, ਜਮਾਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਅਖਿਲ ਇਸਲਾਮਵਾਦ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਖਿੱਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਭਰ ਰਹੇ ਟਕਰਾਓ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸਭਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਜੋ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਤਨ ਵਲ ਝੁਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਕੋਰਸ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮੇ ਦੀ ਸੈਂਟ ਵਿਚ ਗੁਸ਼ਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਾਂ ਦੀਪੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਿਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਲ ਸੇਧਿਤ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਅਬੋਧ ਵੀ।

ਇਸ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗੁਪਤ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਤੇ ਚੱਕ ਬੱਲ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਨਾਰਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਵੇਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਿਦ੍ਵੇਹ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ

ਚਰਚ ਦੀ ਮਿਲੀਭੂਗਤ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸਾਢ ਗਾਂਢ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੋਹ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਾਏ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੂਝ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਹਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਚਰਚ ਸਿਰ ਮਝਨਾ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਬੇਹੁਦਾ ਤੇ ਤਰਕਹੀਣ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਕਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਟੁੱਟਕੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਸੌ ਰਹੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵੱਜਣ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਈਸਾਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਕੰਮ ਖਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਚਤੁਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਖਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਕੁੱਤਾ ਲੱਭੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਓ ਤੇ ਗਲਤ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਘੜ ਲਓ। 1990 ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਭੈੜੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਨ ਆਰੰਭਕ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤਾਅਵਾਨ ਪਾਠਕ ਝਟ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਭੂਤ-ਪਰੇਤ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਭਾਵ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਨਕਸਲ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਉੱਘੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਸਿਖਿਅਕਾਂ ਕੋਲ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਆਮ ਭੰਨਤੋੜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਗੋਲਮੇਲ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕੋਲ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਕਸਲ ਲਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸੰਯੋਜਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਧੜੇ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ, ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਦਭੂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਨਵੇਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸ਼ਾਸਣ ਨੇ ਨਜ਼ਿੱਠਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਢੀਠਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਭੈਂਡੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਹਿੰਸਕ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਾਚਾਗਤ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1968 ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਫਲਸਤੀਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਮੱਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਜਾਂ ਘਾਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਲੋਂ ਵੀ ਨਿਰਯਾਤ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਿਸ ਨੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਦੁਕਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਹਿੰਸਾ ਲੋਕਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਰੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਜਾਤੀਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਤੇ ਇਲਾਕਾਈ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਨੁਕੀਲੇ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਸਾਂਵਾਪਣ ਭੁਚਾਲ ਵਰਗੇ ਪਾੜੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਪਤ ਵਰਨਾਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਗਾਨਗੀ ਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਵਧਾਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਬਣਤਰ ਦੇ ਭਖਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਸਿਆਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਮੁਆਫ਼ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੁਰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ ਪਰ ਸੀਮਾ ਰਹਿਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆ ਵਾਂਗ ਤਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਵਲੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਵਲੋਂ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ

ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਆਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖਿਅਕ ਚਮਨ ਲਾਲ ਢੀਗਰਾ (ਜੋ ਬਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਤ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਪਰੰਤੂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਮਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੱਢਿਆ। ਸਿੱਖਿਅਕ, ਬੱਲਿਓਂ ਆਏ ਪਦ-ਉਨਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਧਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ, ਗੁਪਤ ਲਿਖਾਈ, ਪਰਦਾ ਪੋਸ਼ੀ, ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ, ਦਲਾਲ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਜੋ ਜਾਨੂੰ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਬਾਰੇ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਦਿਲਕਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫੋਸਰ, ਮੇਸੂਰ ਤੇ ਤੇਸੂਰ (ਪਿਆਦਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ) ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਨਾਮ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਲੀਹ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਢੀਗਰਾ ਨੇ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਏਜੰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਰ ਏਜੰਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਗੁਰ ਬੜਾ ਸਧਾਰਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਜੰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਅਸਤਰ ਬਣਾਉਣ, ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਣ, ਤੇ ਘੁਸੜਨ ਦੇ ਦੁਰਬੋਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੀ ਰੱਖਾਰਾ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਦਲਦਲ ਦੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਫਰੇਬੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨੀਤੀ ਮੰਤਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਜਾਂ ਫਲਸਫਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਇੱਛਤ ਕੀਮਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਨ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੋਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ? ਢੀਗਰਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚੇਪੂਰਕ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਪਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੀਮਤ ਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਟੀਚੇ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੁਖਬਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਢੀਗਰੇ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਜਿਲੂਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ

ਵੱਖ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਵੇਸਵਾ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਖਾਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਭਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਖਬਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਰ ਨਿਰਦਈ, ਪਛਤਾਵੇਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਤੇ ਦਇਆਮਈ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਬਾਰੇ ਨੀਝ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਾਥਣ ਮਨੋਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਅਸਲ ਮਾਤਭੂਮੀ ਦੀ ਕਰਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਤਹਿਜ਼ੀਬਾਂ ਦੇ ਉਸ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਢੀਂਗਰੇ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਕੇ ਤਾਜ਼ੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਪੰਥ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁ-ਧਰਮੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ, ਬਹੁ- ਜਾਤੀ, ਤੇ ਅਨੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਿਸਟਰ ਢੀਂਗਰਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੇ ਉਪ-ਮਹਾਦੀਪ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੱਤਭੇਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ (ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਤਾਂ) ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਫਾਰਸ ਦੇ ਖਾੜੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਅਰਬ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ 800 ਸਾਲ ਲਈ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕੇ। ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਪਾੜੇ ਨੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਹਾਬੀ ਤੇ ਦੇਵਬੰਦ ਸੁੰਨੀਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹੋਰ ਮਘਾਇਆ ਤੇ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ 'ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਨਾਓ' ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦੁਆਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਗਲਤ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਸੂਹੀਏ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ

ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸਤਕਾਲਾ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟ, ਗੁਪਤ ਕੈਮਰੇ, ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਛੋਟਾ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਜੋ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਵੇਖਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬੜਾ ਪਰਚਿਆ। ਇਹ ਜੰਤਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਾਦੂਗਰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਰਗੋਸ਼ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲਈ ਜੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡਾ ਟੈਕਨੀਕਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਸੰਚਾਲਿਤ ਰਟਨ ਵੀ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਰਿਹਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਉਂਕਾ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਖਮ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਹ ਸੁਸਤ ਰਵਾਨੀ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ। ਟੀ. ਵੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਸ ਸੁਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਖਮ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ, ਅਜੀਬ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਕੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਰ ਕਰਕੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿਕੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਦਲਬੰਦੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਗਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਉਪਰ ਸੀ।

ਇਹ ਵਿਗਾੜ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਆਮ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕ ਦਮਕ ਵਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਮੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਜੋ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਲਾਉਣ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਜੇ ਵੀ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪਥਰਾਟ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਪੱਧਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪੁਲਸੀਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਨਾਲ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਬਣਾਕੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤਚਰ

ਕਾਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ, ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣਾ, ਗਿਸ਼ਟ ਕਰਨ, ਭੇਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪੈਂਤੜਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਧਰਾਤਲ ਦਾ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਂਤੜਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸਲ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਟੀਚੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਖਾਸ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਸਿਖਲਾਈ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਮੁਖੀ ਬਣਾਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਸਿੱਲ ਪੱਥਰ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ. ਕੇ. ਕੋਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਲ ਦੀ ਬੁੜਬੁੜਾਹਟ ਜਾਂ ਬਕਵਾਸ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਉਮੀਦ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਾ ਵਿਖਾਈ।

ਮੈਂ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਟਿੱਕਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਖਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਗੁਲੇਲੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਵੈ-ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਤੌਰੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧੜਕਦੇ ਤੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੋਲ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵਾਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਨਿਪਟਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੂਚਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬੰਦੇ-ਖਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰੁੱਖੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਅਸਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਦਿਨ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸੂਈ ਦੇ ਨੌਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਾਜ਼ ਡੋਲੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮੋੜਾਂ ਤੇ ਵੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਡੋਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਸੱਜੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੈਠ ਜਾਣ ਦਾ

ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਅੱਛਾ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹੋ।”

“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਧਮਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ” ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੇ ਉਸ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੁਣਿਆ। ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।”

“ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।” ਉਸਨੇ ਘੰਟੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਕੋਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਵੋ।”

ਕੋਲ ਭਾਵ ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਜੋ ਇਕ ਗੋਲ ਮਟੋਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ, ਕੰਕਰੀਟ ਪੱਥਰ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਾਵਰੇਲੇ ਵਾਂਗ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਹੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਲੈਕੇ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਨ ਤੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਤਰ ਲੱਗੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹਾਂ, ਮਿਸਟਰ ਕੋਲ ਅਹਿ ਨਕਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਬੰਗਾਲੀ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।”

ਕੋਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਹੱਥ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

“ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਉ। ਉਸਨੂੰ ਝਾੜਖੰਡੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।”

“ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਕੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ (ਅਧਿਆਪਕ) ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਇਕ ਬੈਂਤ ਦੀ ਸੋਟੀ ਹੋਵੇ।

ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਮਿਲਣੀ ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਲ ਦੇ ਮਗਰ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਲ ਨੇ ਝਾੜਖੰਡ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਤਰੱਥਲੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ, ਉਰਾਉਂ ਤੇ ਹੋਮ ਦੇ ਅਤਿ ਪਛੜੇ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਕੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਘੋਖਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਵਲੋਂ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ।

ਕੋਲ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੋਨਸੂਨ ਦੀ ਝੜੀ ਵਾਂਗ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਨਪਸੰਦ ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਚ ਦੇ ਇਕ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮੀਜ਼ੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬਰਮਾ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਕੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਸਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਤੇ ਕੰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਗੰਗਦਾਰ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਬਾਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ

ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੱਚੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਤੇ ਜਿੱਜੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਦੇ ਦੋ ਸੁਗਲਾਂ ਹੋਮਿਉਪੈਥੀ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਉਲਝਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੱਢੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੁਪਹਿਰੀ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਭੁਕਦੇ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੇ ਦੁਪਹਿਰੀ ਭੋਜ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵੀ ਵਧਾਈ। ਉਸ ਮਿਲਣੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਣ ਜਾਣਨ, ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਅਫਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੁਰਲਭ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਕੌਲ ਤੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗੱਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੁਆਰਥੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਨਾੜੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਗਮ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਉਪਾਏ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਜਾਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਵੇ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰੇ ਤੇ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਆਏ ਜਠੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕੌਮੇ, ਅਰਧਕੌਮੇ, ਬਿੰਦੂ ਲਾਉਣ ਜਾਂ ਕੱਟ ਦੇਣ ਤੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰੜਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਤਕ ਸਰੇਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਪਭੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਰਾਅ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਰ. ਐਨ. ਕਾਓ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਆਈ.ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰ ਪੀ. ਐਨ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਾੜਵੀਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਉਸਤਰੇ ਵਰਗੇ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਈ ਢਾਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।

ਅਜਿਹੀ ਉਤੇਜਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖ਼ਬਰ ਦਬਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਅ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਲਈ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਵਲ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਦੇ ਜਵਾਨ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਗੈਰ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਉੱਚੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਛੱਤ ਵਿਚੋਂ ਰਾਅ ਦੀ ਥਾਲੀ 'ਚ ਆ ਡਿਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਅਨਾੜੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਜਾਦੂਈ ਕਾਰਜ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਅੱਖਾਂ ਟੇਢਾ ਵੇਖਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਤਿਲਮਲਾਹਟ ਆਈ ਤੇ ਵੱਟ ਖਾਣ ਲੱਗੇ।

ਇਸਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਨਹਿਸ਼ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਸਮੇਂ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਚੋਣ ਸਾਬਕਾ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਵਜੋਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਵਸਤ-ਵੱਲੋਂਵਾ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸੱਤ ਦਿਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਯਾਤਰਾਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ 1969 ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਸ ਮੌਜੂਬੇ ਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਿਖਾਵਾਂ? ਮੈਂ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਭਾਵੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਆਈ. ਐਸ. ਆਇਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਮਫਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਮੁਖੀ ਕਾਉ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਇਕ 'ਅਣਹੋਈ' ਘਟਨਾ ਸਮਝਕੇ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੜਬੜ ਵਾਲੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਮਫਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਸੇਨ ਰਾਹੀਂ, ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਐਸ. ਆਰ ਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਮਜ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕੀ ਲੁਕਾਇਆ ਹੈ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਖਿਝਦਾ ਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਖਰ ਮੈਂ ਕੋਲ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਹਟਾਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਈ। ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ-ਮਿਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ-ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੁੜਕੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕਦੇ ਕਾਓ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ।

ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਲ

ਤੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ,
 ਤੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਾਹਸ ਤਾਂ ਬਹਾਦਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ,
 ਤੂੰ ਨੇਕੀ ਤੇ ਨਿਰਦਇਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ
 ਤੂੰ ਮਰਦ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤ ਵੀ
 ਤੂੰ ਅਸਹਿ ਸੰਗਰਾਮ ਲਈ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਰਪਟ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
 ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ
 ਭਰ ਰਹੇ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਭੰਨ ਰਹੇ ਹੋ,
 ਤੇਰੇ ਇਸ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ,
 ਤੂੰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ 'ਵਰ' ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਜਿੱਤ ਘੋਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ
 ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਨੇ।

ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਪਤਰਾਪੁਤ)
 ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ

ਅਸੀਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ 19 ਦਸੰਬਰ 1968 ਨੂੰ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੁਨੰਦਾ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ ਲਈ ਸਫ਼ਰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਵਲਵਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਡੀ. ਸੀ ਤਿੰਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਗਰਤਲਾ ਤੇ ਸਿਲਚਰ, ਦੋ ਥਾਈਂ ਰੁਕਿਆ।

ਤੁਲੀਹਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵੈਸੀ ਹੀ ਆਰ. ਐਨ ਸਨਿਆਲ ਵਲੋਂ ਉਸ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਿਪਟੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇ. ਐਨ. ਟੋਪਾ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਕੱਚੀ ਤੇ ਟੀਨ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕਾਰਜ ਇੱਥੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਰੋਸ਼ਟਤਾ ਪਤਲੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਫਰਜ਼ੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਮਿੱਥ ਵਾਂਗ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

27 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 7 ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮਾਂ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਖਰ 3 ਜਨਵਰੀ 1969 ਨੂੰ ਸਨਿਆਲ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਆਪੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ

ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਨਿਆਲ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਜਭਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਬਚਾਓ ਜੈਕਟ ਦੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਮਫਾਲ ਮੇਰੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੇਰੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਧੀਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੁਆਲਾਮੁੱਖੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਠੋਸ ਸਤਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉੱਥਲਦੇ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲੋਕਟੋਕ ਝੀਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਯੋਗ ਸ਼ਾਂਤ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲੋਕਟੋਕ ਝੀਲ ਇਕ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਐਸੀ ਝੀਲ ਸੀ ਜੋ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਧਾਨ ਦੇ ਹਰੇ ਖੇਤਾਂ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰੇਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਬਦਾਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਮੁੰਦ (ਪੰਨਾ) ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਥਰਕਦਾ ਹੀਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਇਸਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ 1972 ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਛੱਡਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮਣੀ ਭਾਵ ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਵਜੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਮੇਰਾ ਪੰਝੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਵੀ. ਕੇ. ਕੌਲ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਉਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਲਾਟਾਂ ਛੱਡਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਕਟ ਦੀ ਅੱਗ ਇਕੱਲੀ ਮੈਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਗਨੀ ਦੀ ਉਸ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵੰਜ ਦੇ ਖਾਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿਉਂਕ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਯੋਗ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੋਨਾ ਲਿਆ ਕੇ ਟਕਸਾਲ 'ਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ 1968-69 ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਸੱਖਣੀ ਖਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕੂਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਾ, ਹਮਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਤੇ ਪੈਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ, ਤੈਰਾਂ ਨੋਪਲ, ਕਾਰੋਂਗ, ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਸੁਗਨੂੰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਆਪ੍ਰ ਬਣੀ ਨਾਗਾ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ (ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ) ਤੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਸੈਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਖਰੂਲ, ਮਾਉ, ਤਾਮੇਂਗਲੋਂਗ ਅਤੇ ਤੇਂਗਨੋਪਾਲ ਤੇ ਕਾਰੋਂਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਹਿੰਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਮਫਾਲ ਘਾਟੀ ਜੋ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਤਈ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਮੱਤ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ

ਹਾਜਿਮ ਇਰਾਬਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰੈਂਡ ਗਾਰਡ ਵਲੋਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਸਕ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਾਲ ਸੀ) ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂਤੀ ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਖਿਲ ਮੰਗਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮਬਾਹ ਸੋਸ਼ੇਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨਸੂਬਾ-ਬੰਦੀ ਅਧੀਨ ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਇਨਮ ਸੁਧੀਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੰਨ ਬਿਸੇਸਵਰ ਸਿੰਘ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. (ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਨੀਪੁਰੀ ਸਰਕਾਰ) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਲਗਭਗ 200 ਹਿੰਦੂ ਮੈਂਤੋਈ ਜਵਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੰਗਠਨ ਆਈ. ਐਸ. ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿੜਕੇ ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਭਵਨ ਨੂੰ ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਲਹਿਰ ਨੇ ਹੋਰ ਤਿੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਜ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪੁਸ਼ਾਦ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਅਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਈ. ਏ. ਐਸ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨੌੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਖੇਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪੁਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਬੋਝੀ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਛੇਤੀ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਆਮ ਵਿਦੇਹੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਤਰਬੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਸਫੋਟ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਪੁਲੀਸ, ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਤੇ ਸੈਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੀ।

ਮੈਂਨੂੰ, ਜਿਸਦੀ ਕੁਲ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਵੱਧ ਸੀ, ਇਮਥਾਲ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਪਦਵੀ ਉੱਪਰ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ, ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰਾਂ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਾਂ ਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਾਂ।

ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਸ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੈਂਨੂੰ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਧੀਨ ਅਮਲੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ “ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ” ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੋ ਡਿਪਟੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਂਤੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸਾ ਤਿਆਰ ਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ “ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫੰਡ” ਵਿਚੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਕਰ ਲੈਣਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ।

ਮੈਂਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਚੁਸਤ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ I (ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ-1) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਮੁਖਬਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂਤੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਥਿਆ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

‘ਚ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਸਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੈਨਿਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂਤੋਈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਬਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਕਹਿ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਨ. ਕੇ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਿਆ ਮਨੀਪੁਰੀ ਸੀ। (ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੱਤ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂਤੋਈ, ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਬੋਲਦੇ ਸਨ) ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜੈਲੀਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰੋਗਮਈ ਨਾਗਾ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸ਼ਖਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੁੱਧਤਾਵਾਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਹਮਣ ਡੀ. ਸੀ., ਆਈ. ਓ, ਉਸਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕੋ-ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਕੀਮਤ ਜੋ ‘ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ’ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੀ ਰੋਮ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਰਸਦ, ਜੋ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਕਨਟੀਨ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲ ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਖਬਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਦਿਸਦਾ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੋਇਬਮ ਯੈਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੈਂਤੋਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪ੍ਰਿਯਾਬੂਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਹੂਰਯਾਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲੈਸਰਾਮ ਲੋਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨਪੁਰ, ਬੋਬਾਲ ਤੇ ਮੋਇਰੰਗ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ।

ਮੇਰਾ ਡਰਾਈਵਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜਾ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਅਰਾਮਬਾਮ ਸੋਮੋਰੇਂਦਰ ਤੇ ਕੋਨਸਕੋਮ ਦੇ ਉਰੀਨਾਮ ਸੁਧੀਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਕੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇਵੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਦੌਰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਇਕੋ-ਇਕ ਈਧਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂਤੋਈ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਕਢਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਐਲ. ਡੀ. ਸੀ. ਨਵਰੰਗ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਗੁਪਤ ਮੈਂਤੋਈ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਸੁਚੇਤ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਰਦਲੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਇਬੋਮਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਜ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਫੜ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਰਜਿਸਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਨਵਾਂ “ਅਸਾਸਾ ਰਜਿਸਟਰ” ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੋਹੀਮਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਤਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕਢਵਾ ਕੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੰਬਾ ਪੱਤਰ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਮੈਂਤੋਈ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਣਗੌਲੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਸਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਵੀ. ਵੀ. ਚੌਬਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ 7000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੰਡਾਈ-ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਇਮਫਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਛਾ ਗਏ।

ਸੜਕਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਨ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾ ਹੋਣ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਦੇ ਹੀ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਡੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਵੀ. ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦੀ ਮੈਂ ਜਿਹੀ ਦੀਮਕ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਕੇ ਸੌਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ 'ਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਪਰਕ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਿਹਲਕ ਪੁਰਜ਼ੇ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ-ਕਰਨ ਲਈ ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੱਠ ਮੌਜੂਦ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ 'ਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਜਾਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਤੌਖਲਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਤੋਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੇੜਲੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੱਕਾ ਘਰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਫਿਕਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ (ਮਾਯਾਂਗ) ਅਫਸਰ ਕਦੇ ਨ ਡੋਲੇ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਦੁਰਗਮ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਕਲ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੇਕਾਰ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਿਸਾਲ ਯੋਗ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਿਖਾਈ।

ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਆਸਾਮੀਆਂ, ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹਿਧਰਮੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਥਾਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੁਘੜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਸੰਬੰਧ, ਤੇ ਨਾਗਾ, ਕੁਕੀ, ਚਿਨ੍ਹ ਅਤੇ ਕਾਬੋ ਘਾਟੀ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਭ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਨਮਾਹੀ ਤੇ ਕਾਂਗਲਾ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੈਸ਼ਨਵਮੱਤ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਥਾਈ ਨਸਲ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮਨਮੋਹਕ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਚਿਤਰਾਂਗਦਾ ਦੀ ਲੋਕ-

ਗਾਥਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਵੱਖਰੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਲ ਨੇ ਹੋਰ ਤੀਖਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝ 1949 ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਔਕੜਾਂ ਸਨ। 1969 ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਭੁਜਗਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਬਾਇਲੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਨਾਗਾਂ ਲੋਕ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਮੈਤੋਈ ਲੜਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਸਸਤਰਬੰਧ ਯੁਵਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੂਮੀ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਵਧ ਰਹੇ ਦਬਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਜੁਆਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਿੰਦੂ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚਿੱਟ ਕਪੜੀਏ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤਾਂ ਵਧ ਬੋਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਲਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਟੈਕਨੋਕਰੈਟ ਮਨੀਪੁਰ ਖਾਲੀ ਜੇਬਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮਣੀ ਜਾਂ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੀ।

ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਖੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਖੱਡੀਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਰਹਿਤ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ “ਹਿੰਦੂ ਪਾਈਪ ਫੈਕਟਰੀ” ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ “ਪਦਮ” ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ।

ਬਰਮਾ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੈਤੋਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਵਾਦੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਖੱਡੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਮੰਡੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਫੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਬੁਣਕਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ, ਧਾਗੇ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਤੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ।

ਮੈਤੋਈ ਲੋਕ ਜੋ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਮਨਘੜਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਭੂਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਲੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਛਲੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਰਾਸ਼ ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗੋਡੀਆਂ ਲੁਆਉਣ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ

ਹੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜੋ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਹੁਣ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਧ ਲੋਕਰਾਜੀ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ “ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ” ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋਕਰਾਜ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ। ‘ਮਾਸ਼ਾ’ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਰਾਜ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਗੜਬੜ ਕਾਰਨ ਖਤਰਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ, ਉਤਰਕਾਲੀਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ, ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਵਲ ਝੁਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਜ਼ੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਦੁਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਕਮਾਨਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ “ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ” ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭੈੜਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ (ਅਖਬਾਰਾਂ) ਨਾਲ ਵਾਦੀ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਉੱਚੇ ਪਦ ਤੇ ਬੈਠੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਡਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਮੇਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖੇਤਰੀ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇਹ ਘੋਖ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਮਿਸਟਰ ਕੇ. ਐਨ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਅਗਸਤ 1969 ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਰਹੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਵਿਦ੍ਵੇਹ ਗੱਸੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੜਕ ਤੇ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਝ ਚੌਕੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਹ ਸਨ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਉਖਰਲੂ, ਚੱਸੜ, ਚੁਰਾਚੰਦਰਪੁਰ ਤੇ ਮੋਰੇਹ ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮਾਓ। ਆਸਾਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਜੀਰੀਬਾਮ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਮੀਜ਼ੋਰਾਮ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਥਾਨਲੋਨ ਦੀ ਅਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਮੋਂਗਲੋਂਗ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਮਫਾਲ ਨਾਲ ਐਚ. ਐਫ. ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਦ੍ਵੇਹ ਪੀੜਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਨਾ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਫਸਰ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ.

ਦਰਜਾ ਦੇ ਜਾਂ ਉਪ-ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏ. ਸੀ. ਆਈ. ਓ. ਦਰਜਾ ਦੇ ਜੋ ਵਾਇਰੈਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਘੋੜ-ਮੈਦਾਨ ਉਹ ਦੁਰੇਡੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ।

ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਟੀ ਛਾਟੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੀਮਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ, ਬਿਜਲਈ, ਫੋਨੋ ਲੈਣ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਬੈਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੈਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੋਨੋ ਉਤਾਰੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੀ ਕਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਵੇਸ਼ਕ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੈਲੀਕਸ ਸੰਪਰਕ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੰਬੇ ਬਰਸਾਤੀ ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਸਾਸਿਆਂ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਤੇ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਲਾਵੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖੇ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਖਟਮਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਤੇਈ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਗ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਚਿਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਰੋਸ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਤੇਈਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਟੱਲ ਭਾਂਬੜਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਨ।

ਇਕ ਲਿਤਾੜੇ, ਝੁਲਸੇ ਤੇ ਡਰਾਏ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਬਾਰੀਕ ਪਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਲੋਂ ਸਹੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਅਮਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਤੇਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਂ-ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਾਕਮਾਂ, ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਦਲ ਮੀਜ਼ੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਂਤੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਗਾਤਾਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਮੁੱਠ ਭੇੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਬਿਹਾਰ ਵਾਂਗ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਪਠਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਲਦੇ ਨਾਗਾ, ਮੀਜ਼ੋ, ਖਾਸੀ ਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰਾਹ

ਤੇ ਚਲ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਫੌਜੀ ਮੁੱਠਭੇੜਾਂ ਦੀ ਪਰਬੰਧਨਾ ਕਾਰਨ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਲੋਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਭਾਰਤੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਲ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਸਾਮ ਵੀ ਮੈਤੋਈਆਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਆਦਰਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਮਿਸ਼ਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਚਿਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਧਾਨਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਸਕ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾ ਕੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਸਤਰਤ ਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਾਰੰਟੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਚੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਸੀ।

ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੀਰੇ ਦੀ ਗਾਥਾ

ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਆਖਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।
—ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂ ਮੈਤੋਈ ਸਮਝ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੋ ਕੁ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਗੌਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਿਵਾਇਤੀ ਭਜਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੌੜ-ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਤੋਈਆਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਗੌੜ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਟ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਚ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪਿਆਬਰਤ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮਧੂਰਿਆਜੀਤ, ਲੈਸਰਾਮ ਜੋਇਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੇ ਮੈਤੋਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਦਾਵਾਰ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖੂਬ ਵਰਤਿਆ।

ਯੁਵਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਇਕ ਦਿਲ-ਲਗੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਲੁਸ਼ਾਈ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਲਾਗ ਲਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਚਿਨ੍ਹ, ਸ਼ਾਨ, ਕਾਚਿਨ ਤੇ ਮਿਆਮਾਰ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਲਾਲ ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਬੀਰ ਟਿਕੇਂਦਰਜੀਤ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਐਚ ਇਰਾਬੋਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਕਾਰਨਾਮੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਤੋਈ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਨਾਮਾਹੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਾਂਗਲਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਜੋ ਮੈਤੋਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੈਤੋਈ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਬਾਹਰਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ' ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਆਸਾਮ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗੁਹਾਟੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਛਾਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੈਤੋਈਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਨੂਪ੍ਰਿਆ ਮਨੀਪੁਰੀਆ ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਓ ਭੈੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵਧਿਆ 1968 ਵਿਚ

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਦਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ ਪਰ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਂਗ, ਗੁਹਾਟੀ ਜਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਸੀਮਿਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹਵੀਂ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦੂਸ਼ਕਾਂ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੈਤੋਈਆਂ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਕੁਝ ਹੱਠਧਰਮੀ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਈ ਕੁਲ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਰਮਾ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਉਹ ਆਰੀਆ-ਬਾਈ ਨਸਲ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਤੇ ਰੈਵਲੂਸ਼ਨਰੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਗਿਆਂ, ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਟਿਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੀਗੀਬਾਮ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਜ਼ੋਲੀਆਗਰੋਂਗ ਨਾਗਾ, ਪੈਇਤੀ ਤੇ ਹਮਾਰ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿਲਹੱਟ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਇਕ ਤੰਗਖੁਲ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਨਾਗਾਲੀਡਰ ਰਾਮਿਓ ਤੇ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਜਲਾਵਤਨ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਆਪੂ ਬਣੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਉਇਨਮ ਸੁਪੀਰ, ਆਰਾਮਬਾਮ ਸੋਮਰੋਂਦਰ ਤੇ ਐਨ ਬਿਸ਼ੇਸ਼ਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ 150 ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੇਰੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਔਲੂੜ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ, ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛਲੋਂਗ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ 'ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ' ਦਾ ਗਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹੇਠਲੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਤੀਫ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਡੀ. ਜੀ. ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰ ਸੀ, ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਅਨਾੜੀ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਚੁਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਘਬਰਾਹਟ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰਾ ਤਤਕਾਲੀ ਉਪਰਲਾ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਐਮ. ਐਨ. ਗੈਡਗਿਲ ਇਕ ਸਾਊ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਲਈ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੋਹੀਮਾ ਵਰਗੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਥਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਯੋਗ ਸਹਿਕਾਰੀ ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਕ ਸਮਰਪਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਵਸਥਾ ਗੈਡਗਿਲ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਨੌਰਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀਆਂ ਤੇ

ਮੈਂਤੋਈ ਉਗਰਵਾਦੀਆ ਵਲੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸਿਲਾਗ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. (ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ) ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਸਿਲਾਗ ਵਿਚ ਸਰੋਸਟ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਵੀ. ਵੀ. ਚੋਬਾਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ (ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦਾ ਆਈ. ਜੀ. ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਜਲਾਵਤਨ ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜੋ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਫੜ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਵੇ।

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੈ।"

"ਕਿਉਂ?"

"ਇਹ ਇਕ ਲੋਥੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਗਲੀ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੋਸ਼ਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।"

ਮੈਂਤੋਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਘੁਸੋੜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਗੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ਿੰਗ ਕੇਸਿੰਗ, ਕੇ ਇਨਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਤੰਗਖੁਲ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ, ਤੇ ਜ਼ੇਲਾਨਗਰੋਂਗ ਨਾਗਾ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਕੇ ਕਾਕੂਬਨ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਮਦਰਦ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਰਫਲ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਾਦਾਲੋਹ ਕਬਾਇਲੀ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਥੈਲੇ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕੋਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਤਰੱਵਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਗੁਣੀ ਰਕਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਨਕਾਰਾ ਤੇ ਦੰਡਤ ਤੰਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਅਫਸਰ ਐਲ ਹੰਗਿਉ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਹਮਾਰ ਕਬਾਇਲੀ ਯੁਵਕ ਡਿੰਗਲੀਨ ਸੇਨੇਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤਗਯੋਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਗਾ ਜੋ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਹਮਾਰ ਕੌਮੀ ਸ੍ਵੈ-ਇੱਛਕ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੋਇਬਾਂਗ ਹਮਾਰ ਤੇ ਥਾਂਗਕਾਲਿੰਗ ਪੇਂਡੇ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਡਿੰਗਲੀਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮੈਂਤੋਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬੜੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਤੇ

ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸੀ ਮੰਗਲ ਤੇ ਕੁਲੌਰਾ ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੈਲੂਲਾਇਡ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।

ਓਇਨਮ ਸੁਧੀਰ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਹਾਸ਼ਿਮ ਚੌਧਰੀ ਸੀ (ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ) ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਟੇਪ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਬੜਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ੍ਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਭਾਵਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਮਫਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦੁਰੇਡੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕਤਾਕ ਝੀਲ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦਲਦਲ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਕਾਕਚਿੰਗ, ਬੋਬਲ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨਪੁਰ ਉਦਾਲੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਬਣਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਲਾਜਵਾਬ ਮੁਖਬਰ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ, ਮੌਜੀ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪੀਣ ਦਾ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਮੈਖਾਨੇ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪੀਣ ਦੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਭੰਗ ਮੂਲ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਲਾਇਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਭਾਰਤ 'ਚ ਬਣੀ ਬਣੀ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ (ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਐਲ) ਨਾਲ ਤਰ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਵਜੋਂ, ਜੋ ਰਾਹ ਮੈਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਨ ਗੁਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਮੈਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹ

ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਯਕੀਨਨ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹੋਏ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਤ ਦੇ ਗਏ।

ਇਹ 13 ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ?” ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ।

“ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ?”

“ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਫਖਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਧੀਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਮੋਹੰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉ।” ਮਗਰਲਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਵਿਲੇਜ ਵਲੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਨਾਗਾ ਰਜ਼ਾਕਾਰ ਸੈਨਾ ਸੀ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਨੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”

“ਉਹ ਖੋਹੇ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ, ਖੋਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਘੂਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਦੋ ਫੋਨਕਾਲ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਫੋਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਐਨ. ਕੇ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੜੀਅਲ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਈ।

ਦੂਸਰਾ ਫੋਨ ਮਨੀਪੁਰ ਕੇਂਦਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਸੀ. ਵੈਸ਼ ਵਲੋਂ ਸੀ।

“ਧਰ ਤੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ?”

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਨਾਬ?”

ਤੇਰੇ ਦੋ ਸਾਥੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੀਮਾਂਡ ਲੈਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ।”

ਵੈਸ਼ ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ, ਬੜਾ ਸਾਧੂ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਆਂਢ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਤੁਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਤੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਡੋਰ-ਡੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੈਸ਼ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਔਸ਼ ਸਕਾਚ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੋਫੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਗਰੇਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਨੇ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ

ਚੋਕਸੀ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦਾ ਉੱਚ ਕਰਤਾ-ਪਰਤਾ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ ਇੱਛਕ 50 ਮੈਂਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨੇ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?”

“ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ।”

ਉਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਦੇਵ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਚੋਂ ਬੇਹੀ ਸਕਮਈ (ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਰਾਬ) ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੇਰਵੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੜਕਣ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ-ਦੋ ਡਕੈਤੀ ਤੇ ਇਕ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਸ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੇਅਸੂਲ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਾਉਣ ਤੋਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ., ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ ਤੇ ਅੱਖਲ ਮਗੋਲ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁੱਸਪੈਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦੇਹੀ ਮੈਂਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਧੋਖਾਥਾਜੀ ਦੀ ਰਸਾਤਲ ਤਕ ਗਿਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਨੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰੇ ਉਹ ਉਸ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲਾਉਣ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਮੁਖਬਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮੀ ਵਰਤੇ। ਉਸਨੇ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਰੁਪੈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਮਫਾਲ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਚੋਰੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਤੇ ਪੀ. ਐਮ. ਐਮ. ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਭ ਡਰ ਤੱਖਲੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚਤਤਾ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਬੜੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਮੈਂਤੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੈਂਤੋਈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਨੂੰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਗੀਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਤਰਾਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਗੰਵਾਰ ਤੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੁਚੱਜੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਾਂ।

ਗੁਪਤਚਰ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਾਸੂਸ ਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼

ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਮੁਖਬਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਓਹਲਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਵਸੋਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਝਗੜਾ ਹੋਰ ਨਾ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਸਾਦ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਪੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਗਰਮੱਛ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੀਫ ਸੈਕਟਰੀ ਡੀ. ਜੀ. ਭਾਵੇ, ਐਸ. ਸੀ. ਵੈਸ, ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕੇ. ਐਸ. ਬੈਦਵਾਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਤੁਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਗੂੰਗੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਇਕ ਹਾਕਮਾਨਾ ਤੇ ਰੋਹਬ ਵਾਲੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ। “ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਲਾਹ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਕੌਂਦਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ” ਭਾਵੇ ਨੇ, ਪੰਜਵੀਂ ਬੀਅਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਦੇਵੇ।”

ਵੈਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਬੀਅਰ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਦ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੈਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਭਾਵੇ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਣਾ। ਮੈਂ ਰਾਜਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਕਾਰ ਚੰਗੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਸੁਝਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿਸ਼ਾਬਖਾਨੇ ਜਾ ਕੇ ਮੂਤਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਟੀ. ਜੀ. ਕਵਿਨ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਵੀ ਕਈ ਹੋਰ ਬਿਖੜੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ। ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੌਂਦਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ ਸਮਝ ਕੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। 1968-69 ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੋਸ 'ਚੋਂ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅਲੀਬਾਬਾ ਤੇ ਚਾਲੀ

ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗੁਫਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਸੇ ਆਖ਼ਰੀ
ਥੀ. ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਸਮਰਥਕ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ
ਥੈਨੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਲਈ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ
ਅਵਸਥਾ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਥੈਨੇ
ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਹਥਿਆ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਹੁਣ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਲੱਖਪਤੀ ਸੁਆਮੀ ਬਿਜਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮਿੱਥੇ ਖਿਆਲ
ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਫਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦੀ ਪੁਚ-ਪੁਚ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਉਹ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਟੋਹਰ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ
ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਰੁਪਿਆ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਰੁਪਿਆ ਦੇ
ਥੈਲੇ ਭਰ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਤੇ ਵਾਪਸ ਰਾਜਸੀ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ
ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਅੰਨ੍ਹਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ
ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਕਮ ਸਿੱਧੀ ਤਿਕਤਮਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਧਨ ਬਟੋਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਿਜੋਰੀ 'ਚ
ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤਿਜੋਰੀ 'ਚ
ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ
ਸਭ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ
ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ
ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜ ਦੀ ਚਾਲ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ
ਸਭ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗਿਣਵੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਖਾਣਿਆਂ ਤੇ ਸੱਦਾ
ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ
ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋਈ ਮਿਲੀ। ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ
ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ
ਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।
ਇਹ ਖਰਚਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਫੌਜੀ ਕਨਟੀਨ ਤੋਂ
ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ 1968-69 ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਸਤੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚੋਂ ਮੁਖਬਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ
ਭਰਤੀ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ
ਸਕੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਾਂ
ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਬੜੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਜੋਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦੌਰ
ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਝਟਪੱਟ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਧੰਦਾ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ
ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁੱਟ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦੀਵੇ ਬੱਲੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਏਥੇ
ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਧਾਨਕ
ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਂਝਾ ਧੁਰਾ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਵੰਚਿਤ ਹੋ। ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਕੌਮੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਗਠਨ ਤੇ ਬਹੁ-ਸਾਖਾਵੀ ਸੂਚਨਾ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰਾਂ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਬੁੱਧ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ-ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ-ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਣੇ ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੇ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਧਨ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਧੀ ਵੀ ਵਾਧੂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਵਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੁਲਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇ ਹੋਣ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਲੀਆ, ਕਾਰਗਿਲ ਤੇ ਕਾਕਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋਏ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹੋ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭੈ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ. ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਟਕਰਾਓ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਲਪਿਤ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ (ਪੇਂਡੂ ਸੂ-ਇੱਛਕ ਬਲ) ਜੋ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰ ਹੋਏ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੇਠ ਸਭ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਚੈਕ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚੈਕ ਮੈਂ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ।

ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਉਬਕੂਲ, ਤਾਮੇਨਲੋਂਗ ਤੇ ਮਾਓ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੈੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ. ਐਫ. ਐਫ. ਵਾਲੇਟੀਅਰਾਂ ਦੇ ਭਗੌੜੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵੱਜ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਸਿੱਧੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਗ੍ਰੰਥੀ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਰਿਸਾਂਗਕੇਸਿੰਗ (ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ) ਕੇ ਇਨਵੀ, ਪੀਟਰ ਤੰਗ ਖੁਲ, ਅਸੋਲੀ ਮਾਓ, ਕੇ ਕਾਕੂਬੋਨ, ਮੋਨੋ ਮੋਇਲ (ਜੋ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਸਲ), ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ (ਖੁਲਾਕਥਾਵਾਂ) ਨੂੰ ਰੰਮ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਰਚ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਨਾਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਸ਼ਨਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ। ਇਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ

ਮਿਲੀ।

ਸੇਰਾਫੁੰਗ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਮੇਰਾ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਅਨੂਠਾ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦਾ ਸਿਰੰਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਪਿਆਲੇ 'ਚ ਚੌਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਬੀਅਰ (ਮਧੂ) ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਭਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪਿਆਲੇ ਇਕ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਬੂਟੇ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਬਾਸ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤਨੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੱਕ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵਭਾਗ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਭਰਵੇਂ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੀਫ-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਵੀ. ਐਫ. ਐਫ. ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਰ. ਕੇ. ਮਿਹੰਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਨਹੂਸ ਤੇ ਭੈੜਾ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਕੈਂਪਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਸਾਮੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਰਾਮਨੀ ਜੋ ਭੂਤ ਪੂਰਵ ਰੋਇਲ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ। ਰਾਮਨੀ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸੈਨਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਤੇ ਗਬਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਠੱਸ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਰਮਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਚੁਰਾਚਾਂਦਪੁਰ ਤੇ ਮੋਰੇਹ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਾ ਸਤੰਭਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਰੋਪ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੀਂ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ (ਝੂਮ) ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਉੱਥੇ ਧਾਨ, ਬਾਜਰਾ ਤੇ ਮੱਕੀ ਬੀਜਦੇ। ਪੇਂਡੂ ਮੁਖੀਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ 'ਝੂਮ' ਖੇਤੀ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸੀਮਾ ਸਤੰਭਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਨ ਤੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜੋ ਉਖਰੂਲ ਤੋਂ ਗਨੋਪਾਲ ਤੇ ਚੂਗਚੰਦਪੁਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸੀ।

ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਬੜੇ ਅੱਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਗਾ ਸੁਆਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਇਕ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੈਮੀ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਮ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬੈਠਕ ਤੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਆਰਾਮ

ਨਾਲ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਚਿੱਠੀ ਚਪੋਠੀ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਜਾਕਾਹਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਐੱਠਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜੀ. ਓ. ਸੀ. ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਮਰਪਣ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਰਸਮ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਪੱਬੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਾਪਕੀਕਾਰੋਗ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਯੋਜਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

13 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਗਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸੈਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੀਬ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਤੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਈਫਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦਲ ਨੇ 9ਵੀਂ ਤੇ 10ਵੀਂ ਨਾਗਾ ਪਲਟਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ 5 ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. 6 ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ, 20 ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਤੇ 25 ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਫਲਾਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?" ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਇਸ ਕਰਵਟ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡੋਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਾਡਰ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੱਧ ਨੌਕਰੀ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮਾਰਕਸੀ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੁੜ੍ਹਮੱਤ ਭਰਪੂਰ ਗੁਸਤਾਖੀ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਆਤਮਘਾਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਆਮ ਵਿਭਾਗੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਤਾਂ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨ ਮੁਹਾਰਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕੋ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਠਹਿਰਨ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਨੀਪੁਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਆਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ।

ਕੇ. ਐਨ. ਪਰਸ਼ਾਦ ਮੇਰੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਚੀਫ-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ।

ਸੁਨੰਦਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਉਸੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਖਾਵੀਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੇ ਮਾਨ

ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਵੁੱਤੀ ਢੁੱਡ ਮਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਨੌਜਵਾਨ ਸੁਆਮੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਖਾਣੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ?”

ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਮ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਕੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਹੋ ਜੋ ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਛੇ ਹੈ?” ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਤੇ ਉੱਤਰ ਤੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਸਤਯੋਜਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ?” ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰੋ।”

ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਨੇ-ਘੁਮਾਏ ਤੇ ਬੜੀ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੱਸਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਤਨਾ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ।

“ਚੰਗਾ, ਬੀਬਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਪਿਛੋਂ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੰਤੁਲਤ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

“ਦੇਖ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਵਧੀਆ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਪਲ-ਪਲ ਵਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਪਚਾਪ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਓ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਥੰਮ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਜੇਕਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਜਾਪੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੈ।”

“ਉੱਪ ਰਹਿ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ।”

ਪਰਸ਼ਾਦ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵਾਲੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਲਾ ਜਾਂ ਸਫੈਦ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਿਜ਼ਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁਣ-ਛਾਣਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸਿੱਖੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਰੰਗ ਝਾਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿੱਸਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੰਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਦਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਲ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮਾਓ ਦੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਡਾਕ ਬੰਗਲਾ ਜਾਫੂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਾਮੀ ਜਾਫੂ ਮੀਜ਼ੇ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਸੀ।

ਮਾਓ ਨੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਫੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ

ਵਲ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਰੂਵਨਾਮੇਈ ਕਾਲੀਨਾਮੇਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਲ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਮਾਓ ਸੋਗਸੋਗ ਚਰਚ (ਸਿਰਜਾ ਘਰ) ਹੇਠ ਬੈਠਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਅਸੀਂ ਨਾਗਾ ਬਾਗੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਵੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਗਿਰਕਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੀ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਗਲੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਬਣ ਨਾਲੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਅਸ਼ਾਂਤ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਨ ਅਸ਼ਲੀ ਜੋ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੱਦਰਪੁਰਜ ਜੋ ਰੂਵਨਾਮੇਈ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਾਗਾ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮਾਓ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੇ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਊ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਦਸੀ ਗਈ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨਾਚ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲੀਨਾਮੇਈ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭੋਜ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਆਰਾਮ ਦੇ ਕੇ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਮੱਛੀ-ਕੜੀ (ਸ਼ੋਰਬਾ) ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਆਦੀ ਕੜੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਲੀ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੀ-ਇੰਡਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਮੁੱਖੀ ਨਫਰੂਮੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਜੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਰੰਗੀ ਟਰਾਊਟ ਮੱਛੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਸੁਆਦੀ ਚਟਣੀ ਨਾਲ ਹਲਾ ਕੇ ਮੱਛੀ-ਕੜੀ ਪਰੋਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੁਹਫ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਆਪੂੰ ਬਣੀ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀ ਪਲਟਨ ਦੇ ਕਰਨਲ ਨਗੋਪੇਰੀਮੀ ਨੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਲਿਫਾਫ਼ਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਕਰਨਲ ਨੇ 'ਮਛਲੀ ਕੜੀ' ਲਈ ਸਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇੰਡਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ 'ਕੜੀ' ਵਾਲਾ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਨਾਗਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਰਨਲ ਉਸ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜੰਗਲੀ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੀ ਲਹਿ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਤੋਂ ਇਕ ਏਲਚੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੇਰਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ 23 ਸਤੰਬਰ 1969 ਨੂੰ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਚਿਤਰਾਂਗਦਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ

ਪਖੰਡੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਾਰੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਦੇ ਇਕਰਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

— ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਫਾਲੀ ਵਾਦੀ ਤੇ ਉਦਾਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂਡੇਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗੋਲ ਲਹਿਰ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਵਿਦੇਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹੀ ਬੁਲੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 1949 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਸਾਬਕਾ ਸਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜੇ ਵੀ ਤੀਹਵਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹਵਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂਡੇਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਅਜੇ ਇਸ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਦਬਾ ਪਾ ਕੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਸੌਂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਪਰਜਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਤ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟ 'ਸੀ' ਸਟੇਟ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸਦਾ ਦਰਜਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1, 1963 ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਤਏਨਸੰਗ ਖੇਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ 16 ਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਖਾਸੀ, ਜੈਂਤੀਆਂ ਤੇ ਗਾਰੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ, ਆਸਾਮ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਇਸ ਨੂੰ 1972 ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ 1965 ਦੀ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਟੁੰਡ-ਮੁੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂਡੇਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਮੱਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਪਾਇਦਾਨ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖਤ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂਤੋਈ ਚੁਝਾਊ ਦਲਾਂ, ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਨਾਗਾਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੰਗਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ 1950 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦਰਜਾ 'ਸੀ' ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਰਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ "ਉ" ਨੂੰ ਨਾਲ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਕੈਂਬੋ ਵਾਦੀ ਸੋਧਣ ਲਈ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਰਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਪਰ ਮਨੀਪੁਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਦਾ ਵਾਦੀ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭਾਵਕ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਚੁੰਢਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਥੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੱਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਿਧਾਨ ਚੰਦ ਰਾਏ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। "ਆਲ ਮਨੀਪੁਰ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ" ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ, ਮਨੀਪੁਰ ਖੇਤਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ "ਆਇਆ ਰਾਮ ਤੇ ਗਿਆ ਰਾਮ" ਸੰਦੇਹ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਮਨੀਪੁਰ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸੀ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਟਕਿਆਂ ਦੀ ਖਣਕਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਲ ਇਕ ਬਿਸਤਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਭਾਵ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਪਾਸਾ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮਿਸਟਰ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਈ ਵੇਰ ਦੀ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦੇ ਦਰੋਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਖੱਤਰਾ ਸੀ। ਦਲਬਦਲੀ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾ ਘਈ ਯੋਮਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮਤੇ ਨਾਲ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਮਤਾ 24 ਸਤੰਬਰ 1969 ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਲਈ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਦਸ਼ਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਜ਼ਕ ਪੜਾ ਤੇ ਸੀ। ਸਰਵ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਘ (ਆਮਸੂ) ਆਲਪਾਰਟੀ ਸਟੇਟਟੱਡ ਡੀਮਾਂਡ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂਤੋਈ ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ, ਕੋਨਜ਼ੋਕੋਮ, ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗੋਲ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅੱਖਲ ਮੰਗੋਲ ਯੁਵਕ ਲੀਗ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਘੁੱਸ ਗਏ ਸਨ।

ਵਾਦੀ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ ਪਰ 23 ਸਤੰਬਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਨ-ਘੜਤ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਬੂਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਤਕ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਲਿਆ।

ਫੌਜੀ ਤੇ ਅਰਧ ਫੌਜੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੂਨ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦੇਹ ਤੇ ਗੜਬੜ ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਾਗਾ ਵਸੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਨਾਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਰੇਟਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ, ਐਨ. ਐਨ. ਜੀ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਉਖਰੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਏ. ਜੈਭ. ਭੀਮ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹੇ ਸਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੁਧੀਰ ਗੁਪਤਾ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ੇਸਟ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਮਫਾਲ ਤੇ ਅਖਰੂਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਲਮੇਲ ਅਫਸਰ ਬਣਕੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ। ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਉੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਯੋਗ ਜਾਪਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤਾਲਮੇਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦੂਰ ਮੁਦਰਕ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ (ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਰਾਹੀਂ) ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਿਖਤੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁੱਨੀ, ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਟੀ. ਜੇ ਕੁਵਿੰਨ ਤੇ 57ਵੀਂ ਤੇ 59ਵੀਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਪਾਸ ਚੁਰਾਚੰਦਰਪੁਰ ਤੇ ਲੇਮਾਖੋਰਾ ਵੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਬਤ ਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਲੋਂ ਮੀਟਿੰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕਾਲ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਿਸਤਰਤ ਸਮੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ 59ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਐਸ. ਕੇ. ਸਿਨਹਾ (ਜੋ ਹੁਣ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਹੈ) ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਲਸ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ, ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਦੌਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਰਾਚੰਦਰਪੁਰ ਤੇ ਉਖਰੂਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਫਿਰ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਸਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੀ ਨ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਨਸਨ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀ ਮੰਡੀ ਨੇੜੇ ਪੋਲੋ ਪੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੜਕ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਤੰਗ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵੀਰਾਨ ਤੇ ਅਣਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੋਇਰੰਗਈ ਹਵਾਈ ਪਟੜੀ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ:—

“ਤੁਸੀਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।”
 “ਇਹ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰੋ।”
 “ਤੁਸੀਂ ਕੋ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਹਰ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।”
 “ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੋ।”
 “ਜਨਾਬ। ਮੈਂ ਆਪ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੇਵਾਕਾਲ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।”
 ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਰੁੱਖੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਚਲਾ ਆਇਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਬਾਨੀ ਹੀ ਕੇ. ਐਨ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਦਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

23 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੇ ਇਮਫਾਲ ਦੀ ਹਰੀ ਭਰੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਚਮਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਵਨ ਉਦਾਲੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੀ ਹੋਈ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੇ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੌਂ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤੱਥ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਕਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਅਤਿੱਕੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਮੇਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਹਰ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਤੇ ਭਰਾਉਣੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਹੋ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਿਆ, “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨਗੀਆਂ।”

ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਤੁਲੀਹਾਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਗੱਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੀ ਭੀੜ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਯੁਵਕਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੀ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਲ ਦੰਡਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ।

“ਹਾਲਤ ਭੈੜੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਹੈ।” ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ।

“ਮੇਰਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਲਉ।”

ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੈਦਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਸਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਦਬਾ ਅੱਗੇ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗੀ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰਾਜ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੇਖਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਮੰਚ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ ਉਹ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਭੀੜ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਤੇ

ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਅਦਾਰਾ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕੁਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਚ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰਾਜ ਉਤਲ ਵਲ ਚਾਰ-ਮੰਜਰਿਆ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਨ।

“ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੋ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।”
ਦੱਤਾ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੋਰੀਆਂ ਭੋਜੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ।

“ਉਖਰੂਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ?”

“ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਾਜ਼ਾ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੰਗਖੁਲ੍ਹ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਵੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।”

“ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।”

“ਪਰ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਣਸ਼ੀਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਧੜੇ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਡਾ. ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਇੰਦਰਾ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਦੀ ਲੜਾਈ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਚੁੰਡਲੀ ਨਾਲ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜੇ ਮੋਰਾਰ ਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ, ਬੈਂਕ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੋਧ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਉਪਾ ਕਰਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦਗਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਅਜੇ ਲੈਣੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਚੁੰਡਲੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਰਮਪਾਰਟੀ ਭਾਵ ਰਸੋਈ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ (ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ) ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਮਨੀਪੁਰ ਵਲ ਮੁੜਦੇ ਹਾਂ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਜਲੰਗਾਪਾ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਤੇ ਅਤੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਬਾਗੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ “ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ” ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਇਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ।

ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਲੋ ਮੈਦਾਨ ਤਕ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ

ਲਿਜਾਇਆ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਜੇਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਸੁਖਾਵਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਧੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰਲ-ਮਿਲਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਪੋਲੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਭੀੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਕੇਸਰੀ ਸਾੜੀ ਪਹਿਣ ਕੇ ਉਹ ਮੱਚ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤਿੱਖੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਜੇਸ਼ ਨਾਲ ਠਾਠਾ ਮਾਰਦੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਈ। ਬਾਸਾਂ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਲੋਕਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਖੜ ਗਏ।

ਪੁਲੀਸ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗੀ। ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਐਸ. ਪੀ. ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਮੱਚ ਵਲ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਨੀਪੁਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਂ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਗਏ। ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੀ ਦੋਬਾਰਾ ਸਫ਼ੇਦੀ ਕਰਨ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਹਜ਼ੂਮ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦੇਣ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਮੱਚ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਰ. ਡੀ. ਕਪੂਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਮਾਰ ਕੇ ਖਿੰਡਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ 'ਚੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੀ ਜੀਪ ਸਾੜ ਕੇ ਤੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੜਬੜ ਕਈ ਘੰਟੇ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕਰਵਿਊ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਫੌਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਫੌਜ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਝੰਡਾ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ 10 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੜਬੜ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ, ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਨੰਦਾ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਆਈ ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੜਕ ਦਾ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੀਪ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰਲੇਪ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੱਕੀ ਨੇਤਾ ਹੇਲਖੋਮਾਗ ਹਾਉਕਿਪ, ਤੇ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤਾਂਗਖੁਲ ਆਰਥਰ ਜੋ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਿਸ਼ਿੰਗ ਕੇਸਿੰਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਤਰੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਯੂ. ਐਫ. ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ (ਬਾਰੀਆਂ ਨੇ) ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ 20 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਆਰਥਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਉਖਰੂਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹਲਕੀਆਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ (ਲਾਗ: ਐਲ. ਏ. ਏ. ਜੀ) ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਖਰੂਲ ਜਾਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵਲਖਾਂਦੀ ਇਮਫਾਲ-ਉਖਰੂਲ ਸੜਕ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਛਾਪਾਮਾਰ ਘਾਤ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਸਾਗੀ ਪੂਰੀ ਵੱਟੀ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਉਪਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਔਕੜ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਲੇ ਗਿਲਾਇਆ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਥਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਡਮ।”

“ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?”

ਮੈਂ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੋਲਖੋਗਾਂਗਾ ਹਾਉਕਿਪ ਤੇ ਆਰਥਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਕਾਪੀ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਆਹਿਸਤਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਣਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਦੱਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ, “ਬੇਟਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਖਰੂਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਖਿਆਲ ਕਿ ਜੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਥੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗੀ?”

“ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ?”

“ਆ ਜਾਣਾ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਮੈਂ ਦੋ ਵਜੇ ਤੜਕੇ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕ ਰਾਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜਿੱਤ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਬਾਰੇ, ਹੋਰ ਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ।

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ ਰਹੀ, ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਬਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਉੱਤਰ ਪੱਥਰ ਕਾਲ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੀਰ ਵਰਗੀ ਨੋਕ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਥਰਮੋਨਿਯੂਕਲੀਅਰ ਬੰਬ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਸਮੇਂ, ਪਾਸਾਰ ਮਨ ਤੇ ਵਸਤੂ ਸਭ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦਾ ਭੂਲ-ਭਲਾਈਆਂ ਹੈ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮੋਹ ਨੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸੇ ਵਿਚ ਆਫਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਨਹੁੰ-ਨਹੁੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਬੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਬਣਨਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਗ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਰਪੂਰ ਸੰਦੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਈ ਅਜੀਬ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਵਾਇਰਲੈਸ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਖਰੂਲ ਦਾ ਪੱਥ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ। ਉਖਰੂਲ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪੂ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਪੀਟਰ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ) ਨੇ ਨਾਗਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੌੜਕੇ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਖੁਲਾਸਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਖਰੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਖੜੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜੀ ਕਾਫਲਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁੱਨੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਟੀ. ਜੇ. ਕਵਿਨ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਇਮਫਾਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਅਹਾਤੇ ਹੈਲੀਕੋਪਟਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੈਲੀਕੋਪਟਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਉਂਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਸਲਾਮ ਗੰਭੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤੇ ਤੇ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1969 ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਉਮੈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਘਾਟੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਕਾਤਲ ਸੂਫੀ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਦਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੇਮਾਂ ਤੇ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੁੰਡਲੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਬਦਨੁਮਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਬੇਦਾਗ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਦਸਤਖਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਜੀ. ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਗਿ੍ਫਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਸਤਾਖਰਿਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਦੇ ਉਸ ਹੱਦੇ ਵਰਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਲਈ। ਸਾਡੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ।

ਭਰੋਸੇ-ਰਹਿਤ ਸ਼ੁਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਨਾਅ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੋਰਾਹ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤਸਕਰਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਸੀ) ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਆਰਾਮ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਯਾਤਰਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਰਮਾ ਦੀ “ਨੇ ਵਿਨ” ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਨਾਗਾ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕੋਤੋ ਸੇਮਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੋਵੂ ਅੰਗਾਮੀ ਜਿਹੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਤਸਾਵਲਾ, ਹਕਾਮਤੀ, ਲਕਸਾਗਵਾਹ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਐਕਸਿਆਗ ਵਾਂਗ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਣੀ ਵਧੀਆ ਸਿਟਵਲ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਹਕਾਮਤੀ, ਸਦੂਜਪ, ਅੱਚੀ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਮਾਈਤਕੀਨਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਰਤ ਕੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਐਕਸਿਆਗ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਕਾਈ ਬਾਇਸਨ ਵਿਚ ਸ਼ਿਬੋਈ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੌਕਟੀ ਤੇ ਵਾਂਚੂ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਹੋਮੀ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਚੀਨ ਦੇ ਯੂਨਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਸੌਖੇ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲਏ। ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕੋਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਨ ਵਿਚ ਅਜਲਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨਾਗਾ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਕਾਚਿਨ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਲਾਲ ਤੇ ਸਫੈਦ ਝੰਡੇ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਕੌਮਿਨਤਾਂਗ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤੱਤ ਵੀ ਪੈਸੇ ਖਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਿਆ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ, ਕੌਮਿਨਤਾਂਗੀ ਜੋ ਚੀਨੀ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਅਫੀਮ ਤੇ ਅਫੀਮ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੀ ਵੇਚਦੇ ਸਨ।

ਬਰਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗੇ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੀਜੋ ਬਾਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚਿਟਾਗਾਓ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਰਮਾ ਦੀ ਮੋਨੀਵਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਡਾਰਲਿੰਗ, ਫਾਲਾਮ ਤੇ ਕੂਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਲੇਵਾ, ਚਾਟਕਿਆ, ਸਿਕਾਵ, ਮੋਗਯੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਚਿੰਦਵਿਨ ਤੇ ਇਰਾਵਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਚੀਨ ਦੇ ਐਕ ਜ਼ਿਆਗੁਆਂਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਲਕਸੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਰਮਾ ਦੇ ਸਿੰਗੋਲ, ਸੇਕਸੀ, ਪਾਨਬਾ, ਕੁਜੇਤ ਤੇ ਬਾਈਗਾਓ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ

ਕੁਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਵਸੋਂ ਆਮ ਹੀ ਮੀਜ਼ੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕੁਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਹਰਕਤ ਸੀ। ਕੁਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਬੀਲੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਮਾ ਤੋਂ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੀਪੁਰ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਚਿੰਡਵਿਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਕਾਬੇ ਵਾਦੀ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਬੇ ਵਾਦੀ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਮੈਤੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਭਾਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੇਰਾ ਚੀਨ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੀਪੁਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਛਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਅਤੇ ਨੌਕ 'ਚ ਦਮ ਕਰ ਰਹੀ ਨਾਗਾ ਬਗਾਵਤ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਚਿਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਆਰਜ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੂੜ ਪੜੋਕੇ ਵਾਲੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਮੂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ, ਕਰਨਲ ਔਗ ਬਾਨ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੂਯੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੋਰਾਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਵੇਲੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਦੋ ਬਨਾਰਸੀ ਸਾੜੀਆਂ ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰੀਕਾਰਡ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਲਏ ਤੇ ਮੈਂ 'ਡਨਹਿੱਲ' ਦਾ ਛੱਬਾ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀ ਛਾਪ ਦੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੀ ਰਾਤ ਖਨਬਕ ਖੁਲਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਜਿੱਥੇ ਦਸਵੀਂ ਨਾਗਾ ਪਲਟਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੁਆਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਸ਼ਨ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਨਾਗਾ ਨਾਚਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਕਾਏ ਨਾਗਾ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਅਨਾਲ, ਮਾਰਿੰਗ, ਮੁਯਾਲ ਤੇ ਤੰਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਬਦਲੇ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨੂੰ 3 ਐਕਸ ਰੰਮ ਦੀ ਪੇਟੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਲਈ 300 ਰੁਪਏ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਫ਼ੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਤੁਹਫ਼ਿਆਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਤਾਮੂ ਗਏ ਤੇ ਬਰਮੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪੱਤਨੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੋਰਾਹ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੇ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਕੁੱਕੀ ਤੇ ਚਿਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅੰਕੜੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਰਨਲ ਔਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਮਾ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਰਾਹ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਾਮਬਿਆਰ (ਨਾਮ

ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਦੇ ਚੌਕੀ ਇਨਚਾਰਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈਆਂ ਤਸਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਹੀਰਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚੁੱਟ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਸਕਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਲਿਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪੱਤਨੀ ਤਾਮ੍ਹੂ ਤੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰਹਿਣੇ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵੀ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀਰੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਨਮਬੀਅਰ ਹੀ ਗੁੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਗਰ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ “ਅਗਰ” ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮੁਨਾਫਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਗੰਧੀ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿੰਗੀ ਵਸਤੂ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਨਮਬੀਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੁਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਤਸਕਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਤਾਹਿਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਮਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਟੋਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਲ ਨੂੰ ਤਸਕਰੀ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਰਾਅ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਮੁੱਖੀ ਪੀ. ਐਨ. ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਬਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਰਾਅ ਤੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਮਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਪੁਲੀਸ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਮਫਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਥੈਲੇ ‘ਚੋਂ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਖੋਪ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਬਦਨਾਮ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਕਮਾਨਾ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾਲ ਲੱਥਪਥ ਭੀੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਮਬੀਅਰ ਆਪਣੇ ਮਗਰਲੇ ਨੌਕਰੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਆਗਤਯੋਗ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜਾ, ਸਭੱਯ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਐਸ. ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਏ।

ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਲੈਣ ਲਈ ਚਲ ਰਿਹਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੂਰੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ

ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਉਚਿਤ ਮੰਗ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰਕੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1968-69 ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪਰਸਤਾਵ ਮੈਂਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀ, ਬਿਜਲੀ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਉਪ ਰਾਜ ਪਾਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਮਨੀਪੁਰ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸੀਮਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜਨ ਲਗੀ। ਮੈਂਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਲੱਹਟ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਾਗਾ, ਮੀਜੋ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੂੰ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਬਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 5 ਸਤੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਚੱਜੀ ਚਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 1972 ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫਿਰ 21 ਜਨਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਮਫਾਲ ਪਹੁੰਚੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਫਰਵਰੀ 1970 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਗੋਪਾਲ ਦੱਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੱਤ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਦੇ ਪੂੰਝੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਵਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਚਿੰਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸਫਾਰੀ ਸੂਟ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਧਰ ਵੇਖਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ।”

“ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ? ਧਰ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜਾਤੀ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਫੋਨ ਕਰ ਜਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਵੀ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਡਮ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਬਚਿਆ ਖੁਚਿਆ ਭਾਗ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹੀ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਨੱਥੂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਾਹ ਤੇ ਭੁਰਭੁਰੇ ਸਮੱਸੇ (ਜੋ ਲੂਣੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੇ ਸਨ) ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨੀਪੁਰ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਕੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੁਝਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਾ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੀਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਪਰਸਤਾਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉੱਠਕੇ ਜਾਣ ਦਾ, ਪਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ।

“ਕੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ”, ਧਵਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੱਤਵੱਤ ਹੀ ਧਵਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕ੍ਰਿਪਾਪੂਰਵਕ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ ਇਸ ਜਾਦੂਮਈ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪਰਤਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਪੁਰਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਨਾਮਾਤਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਢੰਗ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਇਮਫਾਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਤੋੜ ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੋ-ਇਕ ਗੁਪਤ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਮੀਜ਼ੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦਲ ਦੀ 10ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਆਪ੍ਰੰ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਸੈਲੋ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਭਰਪੂਰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ।

ਕੁਕੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ, ਪਾਉਕੀ, ਸਾਡਾ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਿਆ। ਮੀਜ਼ੇ ਆਰਮੀ ਦੀ 10ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀ 80 ਜੁਆਨਾਂ 4 ਅਫਸਰਾਂ 8 ਐਲ. ਐਲ. ਜੀ, 40 ਰਫਲਾਂ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੀ ਛੋਟੇ ਹੱਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਹਥਿਆਰ ਆਰ. ਪੀ. ਜੀ. ਰਫਲਾਂ (ਰਾਕਟ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗਰਨੇਡ ਦਾ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਫਲਾਂ) ਤੇ ਤਿੰਨ ਦੋ ਇੰਚੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ।

ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਐਮ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕਾਛਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨੀਪੁਰ-ਮਿਜ਼ੋਰਾਮ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਆਸਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਛਾਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਪਹਿਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਦਲੇ ਪੁੱਤਾ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੁੱਤਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਾ ਤੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾ। ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਮੇਰੀ ਜੁਰਅਤ ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਟੀ. ਐਸ. ਮੂਰਤੀ, ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਟੀ. ਜੀ. ਕਵਿਨ. ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਮੂਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਨਿਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਈਸਾਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੇਅੋਲਾਦ ਜੋੜੇ ਦਾ ਘਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬੇਅੋਲਾਦ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਸਾਊਪੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਰਸਮੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣਗੇ ਤੇ ਕਵਿਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਾਇਰਲੈਸ ਉਪਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ।

ਮੀਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਭਯ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਦਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂਤੋਈ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੀਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਘੱਟ ਬੇਰਹਿਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਾਉਕਈ ਨੇ ਇਮਫਾਲ-ਕੋਹੀਮਾ ਸੜਕ ਤੇ ਸਕੋਮਾਈ ਨੇੜੇ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 8 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਗੱਡੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਾਂਗਪੋਕਪੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੋਫੀ ਦਾ ਕੱਪ ਪੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜੀਪ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਡਰਾਈਵਰ ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀਪ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਭਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਥਾਂਗਲੰਗ ਕੁਕੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੀੜ ਵਰਗੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠ ਖੜੇ ਹਾਓਕਿਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਜੀਪ ਤੋਂ ਉੱਤਰੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਮੀਜ਼ੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਬਿੱਲਾ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਾਬੀਆਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਪਤਾਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਲ ਆਪਣੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਛੋਟੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਦੋ ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕੁਦਰਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੋਲੀ ਝਾੜੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਓਕਾਈ ਸੀ। ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਸੈਲੋ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਉੱਚੇ ਬੜੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੁਰਗੇ ਤੇ ਹਰੇ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਐਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਪਤੀਲੇ ਵਿਚ ਰਿੰਨੂਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।”

ਮੈਂ 9 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋ-ਚਾਲਕ ਬੈਲਜੀਅਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰਬੰਦ ਨਾਲੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੋ ਵਾਧੂ ਬਹੁਦਭੰਡਾਰ ਕਮਰ ਦੀ ਪੇਟੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

“ਆਹ ਹੈ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਉ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹ ਦਿਉ।”

“ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਹੇੜ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਧੋਖਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

“ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਖਾ ਹੈ। ਯਸੂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ।” ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਈਬਲ 'ਚੋਂ ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਚਾਰਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹੋ?”

“ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਕਹਾ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਆ ਗਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।”

“ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਾਓਕਾਈ, ਸਾਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਕੁੱਕੀ ਨੇੜਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਪਾਓਕਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੀੜੇ ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆ ਕਿਹਾ, “ਰੁਕੋ।” ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੋਤੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ।”

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਭਾਫ ਛੱਡਦਾ ਚਿਕਨ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸੋਖ ਲਈ ਕੁਝ ਲਕੜੀ ਦੇ ਚਮਚੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਅਸੀਂ ਸੁਆਦੀ ਪਰ ਕੌੜੀ ਕਰਾਰੀ ਤਰੀ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਖਾਧੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਤੀਆਂ। ਗਰਮ ਤਰੀ ਨੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸੁਆਰ ਹੋਏ ਤਾਂ 31 ਮਾਹਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਅਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਝੱਪੜੀ ਵਲ ਦੌੜ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਤੀ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੋਲਬੰਗ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਛੁਪ ਜਾਣ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਖੱਡ ਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਡੂੰਘੀ ਘਾਟੀ ਵਲ ਦੌੜ ਗਿਆ ਜੋ ਜਾਪਫੂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਹਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਮੇਲ ਮਾਹਾਰ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੇਠਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਲੈਫਟੈਨੈਂਟ ਅੰਗਦ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਉਸ ਮੀਜ਼ੇ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਨਟੀਨ 'ਚੋਂ ਵਿਸਕੀ ਪਿਲਾਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭਵਿੱਛਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੇ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੂਝ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਹੱਸਮਈ ਜਗਤ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ

ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਦ ਦਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਸ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਦਿੱਬਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸੂਝ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਕ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਈਫਲ ਵਿਚ ਯੋਗ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ 20 ਜੁਲਾਈ 1970 ਨੂੰ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਲਾਲਜ਼ਿਕਾ ਦੇ ਰਸਮੀ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ। ਟੀ. ਜੀ. ਕਵਿਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੱਛੇ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀਰਤਾ ਲਈ ਪੁਲਸ ਤਮਗੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁੱਖੀ, ਮੇਰੇ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੋਰ ਵੀ ਰਸਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ 9 ਸਤੰਬਰ 1970 ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਇਸ ਮੋੜ ਤੇ ਦੋਹਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਰਭ 1969 ਵਿਚ ਖਰਾਬ ਸਿਹਤ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗਿਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਹਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪੜਾ ਸੀ। ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਨੀਪੁਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ

ਜਦੋਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਦੂਸਰਾ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ।

—ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼

ਸੁਖ-ਸੁਰਗ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਿਉਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ, ਇਕ ਲਾਇਕ ਅਹੋਮ ਯੁਵਕ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਉਤਿਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੜਾ ਹੱਸਮੁੱਖ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਵਿਚ ਬਟਾਲੀਅਨ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਗੰਭੀਰ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਇੰਦੂ ਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ 1962 ਦੇ ਵਰਗ ਦਾ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਵਿਜਾ ਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਅਨੰਦ-ਮੰਗਲ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਮਨੀਪੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਬੋਬੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮੈਤੇਈ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜਿਉਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਰ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਈਸਾਈ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ।

ਇੰਦੂ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਮੈਤੇਈ ਲੜਕੀ ਤੋਂ ਬਲੈਕਮੇਲ (ਭੇਤ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਲੈਣ) ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਕਾਰਨ ਜਿਉਤਿਸ਼ ਗੋਗੋਈ ਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਮੀਜ਼ੋਰਾਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਇਕ ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਥਾਨਲੋਕ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਤੇ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗੋਗੋਈ ਨੂੰ ਇਕ ਆਪੂ ਬਣੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਤੰਗਖੁਲ ਕਰਨਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਕਵਿਨ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਗੋਗੋਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵਿੱਕਲਿੱਤਰਾ ਸਥਾਨ ਕੰਗੀਮਾ ਸੜਕ ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਪ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇੰਦੂ ਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੁੱਛੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਮੈਂਤੋਈ ਕੁੜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਗੋਗੋਈ ਇਕ ਚੁਆਨ ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕਮੀਨੀ ਕਰਤੂਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਗੋਗੋਈ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਥਾਨਿਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਛਾਲੀ ਗਈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੰਗੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਨੇਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਲੁਕਾਈ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਇਸ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦੂ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਐਲ ਗੁੰਗਿਚਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪੂ ਬਣੇ ਕਰਨਲ ਸਟੀਫਨ ਫੁੰਚਾਂਗ ਦਾ ਇਕ ਸੂਝ ਭਰਿਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਗਾ ਗੋਗੋਈ ਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਤੁਸਮ-ਬੁੱਲਨ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਗੰਡੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਿਆ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਮਨੀਪੁਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

ਤੁਸਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਲਈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਐਂਡਰੋ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਰਿੰਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਲੈ ਲਈ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁੰਗਿਚਿ ਵੀ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਕੁਝ ਸੂਟੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਝਾੜੀ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਰਸਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਤਾਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕ ਸਖਤ ਤਿੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਗਰਮ ਹਵਾ ਦਾ ਝੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤੌਲ ਕੱਢਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਗੁੰਗਿਚਿ ਵੀ ਕੂਹਣੀ ਭਾਰ ਗੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦੰਦੇਦਾਰ ਚਟਾਨ ਓਹਲੇ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਡਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗਾ।

ਗੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਲੀ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਕੀ ਉਹ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ?”

ਗੁੰਗਿਚਿ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਗੰਗਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਤੰਗਖੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਅੰਗਾਮੀ ਹਨ।”

“ਇਹ ਅੰਗਾਮੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।”

“ਨਹੀਂ, ਜਨਾਬ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਆਉ। ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਨਾ ਉਠਾਉ।”

ਹੁੰਗਿਓ ਉਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀ ਵਲ ਗੰਗਦਾ ਗਿਆ ਜੋ ਇਰਿੰਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ ਵਲ ਢਲਵੀਂ ਤੇ ਪਤਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਹਿਲਚਲ ਨਾਲ ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. ‘ਚੋ’ ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਲੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਇਕ ਬਰੇਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਏ ਜੋ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਬਕੇਵੇਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਤੁਰਦਾ ਖੱਡ ‘ਚ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਜੀਪ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਨਾਗਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ (ਇਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ)।

“ਉਹ ਤੰਗਖੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਾਗਾਮੀ ‘ਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੰਗਖੁਲ ਜਾਂ ਮੈਤੇਈ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਖੱਡ ‘ਚੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਟੋਲੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਤੰਗਖੁਲ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਤੇ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟਿੱਲਾ ਲੰਘ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਬਰੇਤੇ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਖੱਡ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਟੀਫਨ ਫੁਨਚਾਂਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ 18 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਸੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦਗਾਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

“ਤੁਸਮ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਹੈ?”

“ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਉਸ ਖੱਡ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ।”

ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਘੰਟਾ ਲੰਘਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪੇਂਡੂ ਸ਼੍ਰੈ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੇ 20 ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਦਲ ਘਾਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਲ ਤੇਜ਼-ਤੇਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 2 ਇੰਚ ਮੋਰਟਰ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਈ ਤੇ ਰਾਈਫਲ ‘ਚੋਂ ਗਰਨੇਡ ਤੇ ਐਲ. ਐਮ. ਜੀ. ‘ਚੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਨਾਗਾ ਦਲ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਸ਼੍ਰੈ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਜੋ ਇਕ ਤੰਗਖੁਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ।

“ਹੁੰਗਿਓ ਨੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ਓਇ ਗਲਿੰਗ। ਮੈਂ ਹੁੰਗਿਓ ਚਾਚਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਸਮ ਖੁੱਲਣ ਤਕ ਚਲੇ।”
ਲੜਕੇ ਨੇ ਹੁੰਗਿਓ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਲ ਆਇਆ।
ਉਸਦਾ ਵੀ. ਵੀ. ਐਫ. ਦਲ ਤਾਂ ਨੇੜਲੀ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੀ ਚੋਕੀ ਵਲੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਤੇ
ਸ਼ਹਿ ਲਾ ਕੇ ਘਾਤ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਾਲਿੰਗ ਜੋ ਸੋਹਾਡੁੰਗ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ
ਲੜਕਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ ਤੁਸਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤਕ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ
ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਤੇ ਮੈਥੀਓਂ ਕਾਰਾਕੋਲ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਮਗਰਲਾ
ਆਦਮੀ ਇਕ ਮਲਿਆਲੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੋਲੂਵੋਂ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਕੋਰਲਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਬਣਾ
ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ
ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਰਾਤ ਗਈ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਡਨਚਾਂਗ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਸਨੇ
ਬੜੀ ਦਿਲਖਿਚਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ। ਓਕਿੰਗ, ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ
ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੋ ਏਲਚੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਿਮਚੁੰਗਰ ਖੇਤਰ
ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਸਟਰ ਜ਼ਾਸੀ ਹੁਇਰ, ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਰੀ, ਤਾਤਾਰ ਮੈਂਬਰ
ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੇ ਫੌਜੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਐਮ. ਐਫ. ਜੀ. ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦਲ ਭੇਜੇ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ
ਖੋਪ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਿਨੋਲਿਸ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਕਰਨਲ ਸੁਰੇਜ਼ੋਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-
ਵੱਖ ਦਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅੰਗਾਮੀ, ਜੇਲਿਆਂਗ, ਉੱਤਰੀ ਕੱਛਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸਿਲਚਰ ਦਾ ਰਸਤਾ
ਵਰਤਣਗੇ। ਵਸਾਲੂ ਤੇ ਵੇਦਾਈ ਚਾਕੇਸੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਦਲ ਚੀਨ ਦੀ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ
ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੌਂਸਲ ਦੇ
ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰ ਉਗ੍ਰਾਹੁਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ
ਹੋਏ ਸਨ।

“ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਮਨਸਾ ਹੈ?”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ 'ਚ
ਲੜਾਈ ਭੜਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇ ਚੀਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ
ਦੁਲਬੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ
ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੜਕਾਉ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

“ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗਾਮੀ ਕਿਉਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜੀਪ ਤੇ
ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹਨ।”

“ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਹੈ। ਉਹ ਭਰਤੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ
(ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ) ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰ
ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਨ ਰਜਾਨੋਂ ਅੰਗਾਮੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ
ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਰਜਾਨੋਂ ਉਪਰ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਸਟੀਫਨ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵਚਨ ਯਾਦ

ਕਰਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਟ ਲੈ ਦਿਆਂਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਸੂਰ, ਗਊ, ਮੁਰਗੇ ਤੇ ਹਿਰਨ ਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਰੋਮ ਦੀ ਪੈਨੀ ਜੋ ਮੈਂ ਜੀਪ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸ ਰਾਤ ਦਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਗਰਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਇਮਫਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਐਂਡਰੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਉਣ ਤੇ ਸਟੀਫਨ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਵਚਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ ਦੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਗ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਸੀ।

ਸਟੀਫਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਲਾਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਮਾਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ $\frac{1}{4}$ ਇੰਚ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ।

ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਟਾਂਵੀ-ਟਾਂਵੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਤਾਮੇਨਲੋਂਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਚੌਕੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਕੋਲ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਜ਼ੋਲਿਆਂਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਰਹੱਦੀ ਚੌਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਦਰਿਸ਼ਪਟ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕਾਛਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਘੱਟ ਗੁਪਤਚਰ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਚਲੰਤ ਐਚ. ਐਫ. ਸੰਚਾਰ ਸੈਟਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬੜੇ ਘੱਟ ਉਪਕਰਨ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਗਤੀ) ਵਾਲੇ ਸੈਟਾ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਤਿੰਨ ਹੀ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸੈਟ ਭੇਜ ਸਕੀ। ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੱਠ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਦੋ ਹੋਰ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਦਲਾ ਦੀ ਰੋਡੀਓ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

ਸਾਡੀ ਮਾਨਵੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਹੱਦ ਤਕ ਸਥਿਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਲਿਆਂਗ, ਰੋਂਗਮਾਈ ਤੇ ਤੰਗਖੁਲ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋਰਮ ਤੇ ਐਨ. ਸੀ. ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਜਿਰੀਬਾਮ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੀਘਰ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੁੰਬਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੋ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ-ਨੀਤਕ ਮਹੱਤਵ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏ. ਜੈਡ ਫੀਜ਼ੋ ਵਲੋਂ ਹਾਸ਼ੀ ਹੁਇਅਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਐਸੇ ਪੱਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਇ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਭਵੰਤਰ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ 'ਚ ਢਿੱਲ ਕਰਨ ਨਾਹ

ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਰਾਇ ਦਾ ਉਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਫੀਜ਼ ਤੇ ਹੁਇਰ ਤੇ ਹੋਰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਮਹਾਂਦੀਪ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। 25 ਮਾਰਚ 1971 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੁਲੀਸ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਈਫਲ, ਅਨਸਾਰਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਕਾਰਨ ਫੌਜ ਨੇ ਛਾਪਾਮਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੁਝ ਅੱਸ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲ ਬੰਗਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1971 ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਣੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਲ ਐਮ. ਏ. ਜੀ. ਉਸਮਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ 8ਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਾ ਦਲ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦਲ ਦਾ ਜਾਖਮਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਬੜਾ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਬਾਗੀ ਬਣੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਕੇ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟ ਲਈ।

ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕਾਛਾਰ-ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਣੀ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਠਾਹਰ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤ ਕੇ ਵੇਖ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਤੁਹਫ਼ਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਭ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋ-ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ 1905-06 ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣ ਲਈ ਘੜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਟੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਥ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫੀਜ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਚੋਟੀ ਤੇ ਹਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟ ਤੇ ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ (ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੁਰ) ਵਾਲੇ ਵਿਘਨਕਾਰਕ ਜੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਲਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 500 ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸੂਖਮ ਜੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ), ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਿਨੋਸਿਲੇ ਅੰਗਾਮੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ) ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਗਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਤੂ ਭਾਰਤੀ ਬਣਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।

ਮੇਰਾ ਨਾਗਾ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਇਜ਼ਾਂ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਜੋਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਮ. ਐਨ. ਗੈਡਗਿਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਵੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਅਫਸਰ ਐਲ ਹੰਗਿਓ, ਲਖਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਰਤੀ ਹੋਈ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ। ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਆਵਾਜ਼ ਰੋਕੂ ਯੰਤਰ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਦੇ ਰੋਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਕ ਸੁਹਾਵਣੀ ਢਲੀ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਮਫਾਲ ਤੇ ਤਾਮੇਨਲੋਂਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਐਮ. ਐਸ. 44 ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਫਸਰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਦੋ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਟੇਪ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ 31 ਮਾਹਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸੁਣਨ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੈਮਾਖੋਂਗ ਉਪਰ ਤਾਈਨਾਤ 59 ਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ, ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਗੱਲਬਾਤ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਣ ਲਈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਹੁਣ ਫਿਰ ਜੁਆਨ ਅਫਸਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਿੰਨਾਂ-ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਈਕਰੋਟੋਨ (ਧੁਨੀ ਵਿਸਤਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੰਤਰ) ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ। ਉਹ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਹਾਰ ਪਲਟਨ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ।

ਇਕ ਖਾਸ ਦਿਨ ਅੰਗਦ ਆਪਣਾ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਾਤ੍ਰਿਕ ਇਕ ਸ਼ੱਕੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੇ ਘਰ ਵਲ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖੋਪ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਅੰਗਦ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਦ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। 31 ਮਾਹਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਅੰਗਦ ਲਈ ਤਰਸ ਭਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਐਸ. ਕੇ. ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸੋਚ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਟੀ. ਐਸ. ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੀ ਤੇ

ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਟੋਪਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਕਵਿਨ ਤੇ ਟੀ. ਐਸ. ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਟੋਪਾਂ ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕੰਗੀਮਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਨਵਾਦੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਥਿਗੋਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਆਪ ਗੱਡੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਟੋਪ ਦੇ ਉਤਾਰਿਆ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਟੋਪ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ, ਉਪਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਤੇ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਵੀ ਕੱਟਣੀ ਪਈ। 31 ਮਾਰਚ ਰਜਮੈਂਟ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਥਿਗੋਡੀਅਰ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਬੂਤ ਨੂੰ ਤੋੜਣ-ਮੋੜਣ ਲਈ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਚਿਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਦੁਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨੀਪੁਰੀ ਨਾਗਾ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੋ ਕੁ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਲਗਾਓ ਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।

ਤੈਗਨੋਪਾਲ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ (ਹੁਣ ਚੰਡੋਲ) ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਨਾਗਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਧੂ ਸਿੰਘ ਦਫਤਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਖਟਾਰਾ ਗੱਡੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਜਨਵਰੀ 1970 ਦੀ ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਰੋਂਗ ਤੋਂ ਇਮਫਾਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਚਲ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰਾਂ (ਮਿਦਾਨ ਪੇਯੂ) ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਜੋ ਮਾਉ, ਮਾਰਾਮ, ਜ਼ੇਲੀਆਂਗ ਤੇ ਤਾਂਗਖੁਲ ਵਸੋਂ ਤੇ ਕੁੱਕੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਵਸੋ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁੰਗਿਓ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨੀਂਦ ਦੀ ਝਪਕੀ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁੰਗਿਓ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹਲੂਣਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਜਨਾਬ, ਉਠੋ। ਸੜਕ ਤੇ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਵੈਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਜੱਕੋ ਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੇਖਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਏ ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਾਲੀ ਗੜਬੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਗੇ ਸਿਵਲ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਜੁਰਮ-ਰਹਿਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸ਼ੈ-ਚਾਲਕ ਪਸਤੌਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮਧੂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਇਕ ਥੱਕਾ ਟੁੱਟਾ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਡਬਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਅਚਾਨਕ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਨੇੜਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਘਰੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਅਗੋਂ ਹੁੰਗਿਓ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ

ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਕ ਛੋਟੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੱਤਨੀ ਨਾਲ ਜੋ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰਸ ਹੈ, ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਏ ਤੇ ਉਥੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗਰਮ ਚਾਹ ਤੇ ਕੋਕ ਨਾਲ ਆਉ ਭਰਾੜ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ (ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ) ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਾ ਜੋ ਕਿ ਓਕਿੰਗ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਓਕਿੰਗ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਮ ਗੁਪਤ ਨਾਗਿਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤੁਰਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ (ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ) ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਜਾ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਖੇਤਰੀ ਗਵਰਨਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹੋ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਦੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਏਲਚੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ 4 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਰੂਵੁਨਾਮਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਜੀਬ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਮਾਓ ਸੰਗਸੰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਲਾਈ ਪਿਆਦਾ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਚਾਂਦਮਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨੀਅਤ ਸਮਾਂ ਲੁਕਵੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਕ ਅਫਸਰ ਸੀ. ਕੇ. ਪੀ. ਸਿਨਹਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਪਫਰੂਮੇ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ), ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ (ਨਾਗਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ), ਉੱਥੇ ਕਟੀ ਸਾਰਕ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਜਾਂ ਦਿਨ ਭਾਵ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਾਂ। ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਹੋ ਹੋ ਦੇ ਦੱਸ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਉਹ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਉਹ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ। ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕਰੋ। ਉਹ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਫੌਜੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?”

“ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਮਾਂਡਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋਈ ਸੀ।” ਉਹ ਭੁੱਜੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਚਿੱਬਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਨਪਫਰੂਮੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਮੁਕਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੁਪ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਕਸ਼ਟ ਭਰਪੂਰ ਸਫਰ ਕਰਕੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਮਫਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਹੁੰਗਿਓਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਇਬਰਾਹਮ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਖੁੱਢੇ ਜੋੜੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕੋਕ ਤੇ ਸੁਆਦਲੀ ਚਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਸ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਤੀਬਰ ਚੱਕਰ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਹੇਠਾ ਖਲੋ ਗਏ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਅੰਗਾਮੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾ ਕੇ ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 300 ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਸੋਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਹੋ ਹੋ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ 'ਪਛਾਣ' ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਭੇਤ ਦੇ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਖਰਚੇ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਨਾਗਾ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਾਰ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਐਮ. ਐਫ. ਜੀ. ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਬਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਪਰਿਤਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਤੀਹ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਹੋ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਾ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ 700/- ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਡਾ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਪੇਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ 'ਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਮੈਨੂੰ 1974 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਜਨਰਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ 15 ਦਿਨ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੀਲੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਉਸ ਬਿਰਧ ਸੈਨਕ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਾਦੁਨਾਂਗ ਜ਼ੇਲੀਅੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਜੋ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਜ਼ੇਲੀਆਂਗਰੋਂਗ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਤਾਮੇਲੋਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਐਨ. ਸੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੋਜ਼ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਇਕ ਪੱਕਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨ ਮੱਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਰਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਬੈਪਟਿਸਟ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਬਿਲੀ ਗਰਾਹਮ ਹੈ, ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾਗਾ ਤੇ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਕੇ

ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ।
ਰਿਸ਼ਾਹ ਕੇਸਿੰਗ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ, ਕੇ. ਐਨ. ਵੀ.,
ਸਟੀਫਨ ਆਗਕਾਂਗ ਤੇ ਆਰਥਕ ਲੂਈ ਖਾਮ, ਜੋ ਸਭ ਤਾਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸਨ ਨੇ ਤਾਗਖੁਲ
ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਲੈਹਿਦਗੀ ਪਸੰਦ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ
ਸੀ।

ਗੈਰ ਨਾਗਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਐਨ. ਗੋਜ਼ਾਗਿਨ, ਹੋਲਧੇਮਾਂਗ ਹਾਉਕਿਪ, ਡਿੰਗਲੀਅਨ ਸਾਨੇਤ,
ਪਾਉਕਾਈ ਹਾਪਕਿਨ, ਮੇਨੇ ਮੁਯਾਲ ਤੇ ਕੇ. ਕਾਕੂਬੋਨ ਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ
ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਤਾਮੇਨਲੋਂਗ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਜੀਰੀਬਾਸ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਤੇ ਐਮ.
ਐਨ. ਐਫ. ਦਖਲ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਨਿਗੂਣੀ ਰਕਮ ਦੀ
ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ
ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ੋ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ
ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮੁੰਬਈ ਦੇ ਚੌਪਾਟੀ ਬੀਚ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ)
ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ।

ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਮਗਰੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ
ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ
ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ (ਆਈ. ਐਮ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ
ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸਗਨੂ, ਚੰਡੋਲ ਤੇ ਚੁਰਾਚੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਵਧਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਤੋਈ
ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਵਾਦੀ ਉਦਾਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਬਹਾਦਰ
ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਸੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲੋਭੀ
ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ
ਨਾਲ ਬਦਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੈਤੋਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੇਗਾਨਗੀ ਮਹਿਸੂਸ
ਕਰਦੀ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਨਾਏ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਤੇ
ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਨ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੀ ਮੈਤੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ
ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਦਵਿਜਾਮਨੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੋਇਰੰਗ ਕੋਇਰੰਗ
ਸਿੰਘ, ਐਚ. ਨੀਲੋਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਆਰ. ਕੇ. ਰਾਨਾਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਰ. ਕੇ. ਬੀਰਚੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਕੁ ਸੀ. ਪੀ.
ਆਈ. ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਘਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੇ
ਪੱਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਵਲੋਂ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡਾਢੇ
ਪੱਤਰਕਾਰ ਐਲ. ਜੈ. ਚੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ, ਮਧੂਰਯਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਯੋਧੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
ਨਿਭਾਹੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਲੜਕੇ ਆਰ. ਕੇ. ਰੋਨੇਨ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਮੇਘਨ ਮੈਤੋਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਲ
ਵਲ ਵਿਚਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਆਰ. ਕੇ. ਮੇਘਨ (ਸਾਨਾ ਯੈਮਾ) ਮਗਰੋਂ ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ
ਫੋਰਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਬਰਮਾ ਵੀ ਗਿਆ।
ਮਧੂਰਯਜੀਤ ਨੇ ਮੇਘਨ ਤੇ ਰੋਨੇਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚੀਨੀ ਰਾਜ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-

ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਮੁਈਵਾਹ ਦਾ ਜਾਦੂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਉਤਰਪੂਰਬੀ ਕਬਾਇਲੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੁਈਵਾਹ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪੂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਫੀਜ਼ੀ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਡੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਫੋਕਾ ਦਾਅਵੇ ਨੇ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਖੱਟਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਭਰਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਲ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਦਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ, ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਆਫ ਕਾਗਲੈਪਕ (ਪਰੀਪਾਕ) ਕਾਗਲੈਪਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਰਮੀ, ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ, ਕੰਗਲਈਪਾਰ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਆਰਮੀ, ਲਾਲ ਫੌਜ, ਪਾਰਟੀ, ਪ੍ਰਆਇਰਈ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ, ਕੰਗਲਈਪਾਰ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਆਰਮੀ, ਲਾਲ ਫੌਜ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੋਕ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਇੰਡੋਬਰਮਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਉਭਾਰ ਨੂੰ 'ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ' ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੌਜ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਮੈਤੋਈ ਜਵਾਨ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫਾ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. (ਆਈ. ਐਮ.) ਦੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਚਲ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦੌਰਿਆ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਤੋਈ ਯੁਵਕ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਠੌਰ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਰਮ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜਨ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮਨੀਪੁਰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਉਸਾਰੂ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦੀ ਵਧੀਆਂ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਢਿੱਗ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਨੌਕਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮਰ੍ਹਮ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਵਡੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਮਰ੍ਹਮ ਲਾਉਣ ਦੀ ਛੋਹ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਤਕ ਸੁਖਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧੁਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਵਿਲੀਣਤਾ ਦੇ ਠੋਸ ਉਪਾਵਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸਲੀ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਭਾਰਤ ਕੌਮੀਅਤ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਸ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਸਚਾਈ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੈ?

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੋ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿ

ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਠੱਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸੋਈ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਭਾਵ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਮ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਰਾਹੀਂ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਖੇਤਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਲਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਪਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਅਹਿੰਸਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 3 ਸਤੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰੇ 22 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ 21ਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵਜੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 21 ਜਨਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਬੀ. ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਡੀ. ਆਰ. ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਪਰੰਤੂ, ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਲਈ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਡ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਖੇਡ ਕੋਰਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਛਤ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਿਡਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣਗੇ। ਮਨੀਪੁਰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ 'ਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੋਹਰਲਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਚਾਲਾਕੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦਲ ਬਦਲਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੱਕਰ ਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਊਂ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਮਿਲੀ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਜੀਬ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਓਮ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ

ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡੇਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗੈਰ-ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਾ ਪਾਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯਤਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਲੰਘਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਪਰ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਤੇ ਨੈਤਕ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿਆਸੀ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ “ਰੁੱਪਚਾਪ ਸਹਿਯੋਗ” ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ “ਗਲਹਿਰੀਆਂ” ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੀਆਂ ਤੇ ਤਕਰਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਜੇਂਦੀ ਧਿਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਰਗ ਵਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ, ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਰਣਜੀਤ ਗੁਪਤਾ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ “ਰਾਜ ਵਰਗ” ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦੇ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਉਠਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

8 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ, ਮੇਰੇ ਇਮਫਾਲ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਏਲਚੀ (ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ) ਰਾਜਭਵਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ, ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਹਾਕਮ “ਜੁੱਟ” ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਜਸੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਝੁਕਾ ਵੇਖਕੇ ਉਸ ਪਤਵੰਤੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਸਰਕਾਰ ਡੇਗਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੀ ਨਿਗੂਣੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪਦ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ “ਅਚਨਚੇਤ ਖਰਚੇ” ਤੇ ਰੱਖੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤਾ ਦੋ ਕੁ ਭਾਰੀ ਭਕੁੰਨੇ ਥੈਲੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਿੰਦਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੀਰਘ ਵਾਰਤਾ ਹੋਈ। ਇਹ “ਥੈਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰ” ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਹ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲਾ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੁੱਲ ਮਿਥਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਥੈਲੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨ ਬਦਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਵਾਂ ਤੇ ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਨੂੰ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਜਿਸਦੀ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਅਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਸੰਸਥਾਪਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਸਤੀ ਇਮਫਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਤੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਡੇਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਕੋਹੀਮਾ' ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਤੇ ਆਪ ਕੋਹੀਮਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਖੋਭ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨ ਬਚਾ ਸਕਿਆ ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਲੜਦੀ ਦਾ ਬਹੁ ਮੱਤ ਨਾ ਜੁਟਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਭੈੜੀ ਅਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਬੈਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮੈਂਤੋਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਪਲਟਾਉਣ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏ. ਜ਼ੈਡ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਯੰਗਮਾਸੋ ਸੈਜ਼ਾ ਉੱਘੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਰਿਸੰਗ ਕੇਸਿੰਗ ਜੋ ਇਕ ਉੱਘਾ ਤਾਂਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਫੀਜ਼ੋ ਸੈਜ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਡੇਰਾਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਇਕ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਠੀਕ (ਹੱਕ-ਬਜਾਨਬ) ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡੇਰਾਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਸੀ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਰੁੱਖੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।

ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਉੱਪਰ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ? ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਮਹਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਰ ਖਲਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਅਰੂਪ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਥੂਲ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਤੇ ਉਹ ਬੰਧਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਹਾਂ, ਇਥੇ ਖਲੋ ਕੇ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਤਵ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਵਿਕਾਰ ਵੇਖਿਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਫਲ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਅਣ-ਬੁਝੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਵਰਗੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਅਜੇ ਹਰੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਉਘੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੌਜ ਦੀ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਘੜੀ ਸਤਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਬਾਜਪਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਦੁਰਗਾ ਮਾਤਾ' ਬਣਕੇ ਉਭਰੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰਾਜਸੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਦੁੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਾਜ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ।

ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਡੇਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਦੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸਨੇ ਮੇਰੀ ਹਉਮੈ 'ਚ ਘੁਮੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਤਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਰਗੜਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਹਿੰਦੂ ਹਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਮੁਖ ਅਧਿਆਪਕ ਜਗਦਾਨੰਦਾ ਰਾਏ ਵਲੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਆਈ.ਬੀ. ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਖਾਨੇ ਬਣਾ ਲਏ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦਾ, ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦਾ, ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਕੇ ਸੁਲਾ ਦਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਸਮਤੋਲ ਦੀ ਖੋਭ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਜਾਦੂਗਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਲਹੂ ਦੇ ਹੰਝੂ ਸੁੱਟਦਾ ਭਾਵ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਆਖਰੀ ਕੀਮਤ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਰਜਿੰਦ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਮਿਲੇਜ਼ਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੂਹਾਨੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਮਨੀਪੁਰ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ, ਮੀਜੋ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਲਈ ਉਹ ਲੜਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਨਕਲੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅੱਧੀ ਅਧੂਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਸੰਭਵ ਬਣਾਈ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਚਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ

ਵਿਭਾਗ ਕੇਵਲ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕੱਢਣ ਤਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਸਚਾਤਾਪ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਕਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ, ਭਾਵ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਗੁਆਚਾ ਬੈਲਾ ਸਮਝਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਖਤਰਿਆ ਦੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਹੀ ਕੀਮਤ ਦੇਕੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨੀਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ, ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਂ ਪੱਕੇ ਸਵਕਾ ਵਜੋਂ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਨ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਪਸ਼ਾਵਰ ਮੁਖਬਰ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸੀ। ਮੀਜ਼ੋਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਹਿਤ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਲੂਸਾਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਗਤਬਤ ਦੇ ਇਸ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨੇ ਲੂਸਾਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਮੀਜ਼ੋਰਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂਤੋਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪਰਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਸਾਨਾਮਾਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤ ਵਿਹਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਨਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂਤੋਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਵੇਲੇ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਸੁਖਚੈਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂਤੋਈ ਆਪਣੇ ਲੜਾਕੇ ਸੁਭਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਲਬਾਜ਼, ਚੁਸਤ, ਕੱਟੜ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਇਮਫਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨੇ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤਕ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਕਾਇਆਕਲਪ ਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।

ਮੈਂਤੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨਵਾਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਤਾਘ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਵਿੱਲੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਲਈ ਸਹੀ ਦੁਆਈ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇਸਨੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦ ਤਕ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦੀ ਮਜਬੂਤੀ ਲਈ ਤੰਜੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਮੱਧ ਭੱਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਅੰਤਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਂਤੋਈਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਰੁਮਾਂਚਕ ਗੱਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ।

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਵਿਦੇਹੀ ਲਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਸੈਨਕ ਹੱਲ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਮਫਾਲ 'ਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੜਬੜ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿਰਫ ਨਸਲੀ ਗੜਬੜ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਮੁਲਕ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਏ ਕਿ ਉਸ ਮੁਲਕ 'ਚ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਸਵਰਗ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੀਪੁਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਤ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਹੈ।

1970-71 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜੁੱਬਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਭੂਗੋਲ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਤੌਰ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਈਸਾਈ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਮਾੜਾ ਚੰਗਾ ਦੇਖਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਹਿੰਦੂ-ਪੱਖੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਲ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ “ਰਾਬਿਤਾ-ਅਲ-ਆਲਮ-ਅਲ ਇਸਲਾਮੀ” ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ “ਤਬਲੀਗੀ ਜਮਾਤ” ਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੀ।

ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੁਖਾਵਾਂਪਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ

ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੁਲਮਿਲ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਚਾ ਕੇ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਖਿਆਤ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਮਾ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਨਾਈ ਦੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਜਈਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਪਰਾਜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਖਾਲਿਸ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਉਸ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਮੀਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਸਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਰਬ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਵਿਚ ਤੇੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਤੇ ਅੱਡੋਪਾਟੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਢਹਿਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੁਆਹ 'ਚੋਂ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਇਸਲਾਮੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ 1970-71 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ-ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਕ ਭੂਗੋਲਕ-ਰਾਜਸੀ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉੱਪਰ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਸਚਾਈ ਮੈਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ ਅਣਗੌਲੀ ਕਬਾਇਲੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ। ਮੈਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਗਾ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਸ਼ਕੇ-ਪੁਸ਼ਕੇ, ਸਭਿਅਤਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੁੱਚਜੇ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਚਰਚ ਆਮ ਹੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਬਰਬਰਤਾ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹੋ ਜਿਹੇਵਾਰੀ ਨਿਬਾਹੀ ਜੋ ਅੱਜ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ

ਹੱਥਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਚਰਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਜਨ ਸਮੂਹ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕੌਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਭੇ ਅਫ਼ਤਾਂ, ਦਬੇ-ਭੁਚਲੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਰੀ ਲੂਈਖਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਰਣਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਉਹ ਖਰਾਸੋਮ (ਉਖਰੂਲ) ਤੋਂ ਅਤਿ ਸੋਹਣੀ ਇਸਤਰੀ (ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਤੀ) ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਈਸਾਈ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ 1971 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਉਖਰੂਲ, ਕੋਇਰੀ, ਖਰਾਸੋਮ ਤੇ ਜੈਸਾਮੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਫੋਕ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਰਾਤ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ, ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਕੋਇਰੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀ ਸੀ। ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਲੈਕੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਖਰਾਸੋਮ ਤੇ ਜੈਸਾਮੀ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਸੜਕ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਖਰਾਸੋਮ ਰੁੱਕ ਗਏ।

ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਇਹ ਚਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਡਰਾਈਵਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸਦੇ ਕਾਰਬੂਰੇਟਰ (ਪੈਟਰੋਲ ਵਾਲਾ ਇੰਜਣ) ਵਿਚ ਖਰਾਬੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਜੇ ਚੈਬਰ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੋਇਰੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀ ਵਲ ਦੜਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੈਨਕ ਟੁਕੜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਾਧੂ ਲੜੀਂਦੇ ਪੁਰਜੇ ਲੈ ਆਵੇ। ਐਲ ਹੁੰਗਿਉ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜੀ ਖਬਰ ਲੈਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ-ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤੱਲ ਵਿਚ ਚਾਕੋਸਾਂਗ ਨਾਗਾ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਲਈ ਚਾਕੋਸਾਂਗ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਝੱਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੀ ਡਿਊਢੀ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੈਸਾਮੀ ਭੇਜਿਆ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਹੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਨਾਗਾ ਤੱਤਾਂ ਵਲੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਫਿਕਰ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਗਿਉ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਨਾਗਾ ਇਸਤਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਪਲ ਹੁੰਗਿਉ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ 30 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਅੰਗੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਟੁੱਟੀ ਡੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਈਸਾਈ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗਾ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗੀਠੀ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਪਟੜਿਆਂ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਧੂ (ਚੌਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੀਅਰ)

ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅੰਗੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਅਤੇ ਵੀਹ ਰਵਾਇਤੀ ਵੰਗ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਆ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਤੰਗਖੁਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਪਤਲੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਦਿੱਤੀ ਨਸੀਹਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਪਰ ਗੁੰਗਉ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅੰਗੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਗੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਰਾਸਮ ਯੁਵਕਾ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਸਾਨੂੰ ਜੈਸਾਮੀ ਲਈ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਆਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ ਅੰਗੀ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੇ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸ ਈਸਾਈ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ।

ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਖਰਾਸਮ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅੰਗੀ ਦੇ ਉਹਦੇ ਪਾਦਰੀ ਪਤੀ ਜਸੇਨ ਲੂਈਖਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਖਾਧਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਜੈਸਾਮੀ ਲਈ ਦੂਰ ਪਏ ਤੇ ਸਾਡੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਲ ਰਹੀ ਜੀਪ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹੀਆਂ ਤੇ ਛੇ ਖਰਾਸਮ ਜਵਾਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਤੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਦੇਸਤੀ ਸਾਡੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬੀ ਠਾਹਰ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਅੰਗੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਬੇਟੀ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ।

ਸੁਨੰਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੈਜੂਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਚਰਚ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਹ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਈਸਾਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਈਸਾ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਗ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਖਰਾਸਮ ਦੇ ਲੂਈਖਾਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਚਰਚ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਛੱਲੀ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ. ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਭਾਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ।

ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 1946 ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਅਗਰਤਲਾ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਤੇ ਬੋਰੀ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ “ਦੂਸਰੇ ਭਾਰਤ” ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੁਸਮ ਮੀਆਂ ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਪਿਆਰ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਠੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਤਹਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਚ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੁਹਾਟੀ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਗੋਲਾਘਾਟ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਰੰਗਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਤੋਂ ਪਾਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੱਚੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਸੜਕ ਨੂੰ

ਤਰਜਮਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਟੀਫੂ, ਹੋਜਈ, ਕਾਬਿਆ ਭੋਲੀ ਤੇ ਜੱਗੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਨੌਗਾਓ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੜਕ ਪੱਧਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਧਰਾਤਲ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਹਿਤੈਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ, ਵਣਾਂ ਪੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।

1972 ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ “ਤਾਤਾਰ ਹੋ ਹੋ” ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਦੱਸਾਂ।

ਦੀਡੂ ਕੁਝ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਹੋਜਈ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਵਿਚ “ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ” ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨਾ ਸੀ। ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤਣੇ ਨੇ ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ ਨੇੜਲੀ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਰੋਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ, ਆਸਾਮ ਆਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀਏ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਬੰਗਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਮਨ ਬੋਟ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸੁਗੰਧ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਪਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ “ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੀਤਕਾ” (ਗਾਥਾ ਕਾਵਿ) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਵਈਏ ਅੱਬਾਸ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਕਵੀ ਜਾਸੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬੰਗਾਲੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਮੋਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਗਡਮਡ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਫਾਟਕ ਰੋਕ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਅਹੋਮੀ ਹੈ? (ਆਸਾਮੀ ਹੈ)” ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀ ਹਿੰਦੂ ਹੈ?”

“ਹਾਂ! ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਉਂ ਖੜੇ ਹੋ?” ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿੰਦਿਆ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਸਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਹੋਮੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ।”

ਇਕ ਆਦਮੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਲਾਇਆ, “ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਉ, ਇਹ ਸਾਲਾ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹੈ।”

12 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਫਲ ਚੀਰਨ ਵਾਲਾ ਚਾਕੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 9 ਮਿਲੀਮੀਟਰ ਦਾ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਬੈਲਜੀਅਮ ਪਿਸਤੌਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਸਦਾ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਡਰਾਈਵਰ ਜੋ ਇਕ ਲੋਥਾ ਨਾਗਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਦਰਾ ਦੇ ਕੇ ਪਟਸਨ ਦੀ ਖੜੀ ਫਸਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਪਈ ਜੋ ਦਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਟਸਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਲ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਚਿੱਕੜ ਤੇ ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਰਖਿਅਕ ਬੁੱਧ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਿੱਲਾਇਆ, “ਉਹ ਕੁੱਤੀ ਦਿਉ ਪੁੱਤਰੇ, ਇਹ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਓ।” ਜਾਦੂ ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇੰਚ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਰਾਖੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਕੁਸਮ ਮੀਆਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਸਮ ਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸਿਉਲੀ ਖਾਤੂਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਚੀਰ 'ਚ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਤੇ ਉਬਾਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲ, ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਸਮ ਮੀਆਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲੋਥਾ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਟਸਨ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਲਾਪਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਨੌਗਾਓਂ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਕਾਬਿਆਤੋਲੀ ਨੇਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਭਿਆਨਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਕਤਲਾਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲੋਭੀ ਅਹੋਮੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੈਮਨ ਸਿੰਘੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਸਮ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਸਾਮ ਦੇ ਹੇਨਲੇ ਭਾਗ ਬਾਰਪੇਟਾ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। 1994 ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਕੁਸਮ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਖਾਸ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਇਤਨੇ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਲਗਣਗੇ ਜਿਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਮਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਵੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨਾਮ ਚੁਣਨ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਬੰਗਾਲੀ ਭੰਡਾਰ 'ਚੋਂ ਨਾਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਠੰਡੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਸੌਂਪੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਦੀ ਜਾਂ ਰਫਕਾਪੀ ਵਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕੁਸਮ ਮੀਆਂ ਤੇ ਸਿਉਲੀ ਖਾਤੂਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨੌਕਰ (ਸੀਰੀ) ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਖਰ੍ਹਦੀ ਹਜ਼ੂਮ ਤੋਂ 1950 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸਾ ਨਰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਘਟਾਈ। ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਜਦੋਂ ਧੂਮਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਛਾਪ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਵੈਰ ਹੋਰ ਢਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ 1980 ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਤਮ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਵਲਵੇਂਦਾਰ ਤੰਗ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਲੋਕ

ਮੈਂ ਸਭ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਏਗਾ ਉਹੋ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੇਗਾ।"

—ਜੋਨ (ਆਖਰੀ ਭੋਜ)

ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਸਹੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਤੇ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣ ਤੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨਾਂ, ਸ਼ਕੰਜੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਲੈ ਕੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਕੇ, ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਚ-ਪੁਚ ਕਰਕੇ ਭਾਵ ਚੰਬਲਾ ਕੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਣ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਉਛਲਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਖ ਭੂਮੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਲਬੇ ਤੇ ਬੇਜ਼ਕੀਨੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਤਨੇ ਹੀ ਓਪਰੇ ਸਨ ਜਿਤਨੇ ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਇਕ ਪਰਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਧਰਮ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇਪਨ, ਅਸੰਗਤੀ ਤੇ ਅਢੁੱਕਵੇਂਪਨ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰ ਤੇ ਤੌਖਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਇਕ ਗੈਰ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਇਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੰਘ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸੇ ਰਹਿੰਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖੜੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਲਗੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ

ਤੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਧਰਾਤਲ ਪੱਖਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤੱਖਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਡਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਡਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਭੂਗੋਲਕ ਇਕਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ।

ਉਹ ਅਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤਾਂ ਨਾ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਨਾ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਗਲਬੇ ਹੇਠ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਭੈ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣੇ ਪਏ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

2 ਫਰਵਰੀ 1972 ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਫੀਅਟ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਗਏ। ਸਫਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਲੱਗਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਉਂਨ ਵਰਗੀ ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਭਰਾਂਡੀਜਨਕ ਅਮਨ ਦਾ ਮੁਖੰਟਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਜਿਬ ਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।

ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਓਪਰਾ ਤੇ ਪੋਤਲਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਪਥਰਾਹਟ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਨਾਗਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਕਠੌਰ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣਾ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁੱਥਮ ਗੁੱਥਾ ਹੋਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੁਆਰਨ ਸਜਾਉਣ 'ਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਅਸਾਂ ਉਹੋ ਘਰ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜ ਲਈ ਕਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹੀਣ ਤੇ ਛੋਟਾ ਘਰ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਹੀਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ 5 ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਹਕਿਸੀ ਸੇਮਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਮੰਤਰੀ ਕੋਰਾਮੋਆ ਜਾਮੀਰ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੇਠਾਂ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਕੱਚ ਦਾ ਘਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਹ ਉਸ ਟਿੱਬੀ ਉਪਰ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜੁਬਜ਼ਾ ਵਾਦੀ ਵਲ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਨਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਪਹਿਲੂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਸੀ। ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਘਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ? ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਜਾਂ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਕਿਉਂ ਲਿਆ? ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲਗੇ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਤੁਹਫਾ ਸੀ।

ਜੇ. ਐਨ. ਰਾਇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਾਗਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ (ਐਨ. ਐਮ. ਓ) ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਕੁਝ ਕੁ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੁਕੇ

ਹੁਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਗਾ ਦਲਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਖੇੜਨ ਵਾਲਾ ਪਰਦਾ ਧੁੰਦੇ ਵਰਗਾ ਪਤਲਾ ਸੀ। ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੜਾ ਐਨ. ਜੇ. ਐਨ. ਸੀ. (ਨਾਗਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ) ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਗੌਰਮਿੰਟ (ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ) ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੀਜ਼ ਪੱਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਜੋ ਗੁਪਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸੰਗਠਤ ਦਫ਼ਤਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਦਲ ਵੀ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੇਰੀ ਆਮਦ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਮਨੀਪੁਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਧਮਾਕੇ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੀ ਅੰਸਾ ਸੀ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਮੁਖੀ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਮਫਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਇਆ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਦੀਦੀ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਉਘੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ, ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਦੇ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਪੜਾਅ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1971 ਦੀ ਜੰਗ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਹੂਰ ਨਾਲ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਵਧਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਨੇ ਵਿਭਾਜਤ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਬਲ ਤੇ ਹਾਵੀ ਸੇਮਾ ਧੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੁਖਾਤੇ ਸੁਖਈ, ਕੋਟੋ, ਤੇ ਸਕਾਤੇ ਸਭੂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅੰਗਾਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਨਾਗਾ ਪੀਪਲ” ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮਗਰੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ (ਆਰ. ਜੀ. ਐਮ.) ਦਾ ਦਲ ਬਣਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ. ਮਹੀਆਸਿਉ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ, ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਮੋਂਟੂ ਅੰਗਾਮੀ, ਬਿਨੂਸੇਲੀ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਬੂਇੰਗਾਲੇਂਗ ਮੂਈਵਾਹ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਵੀ ਯੇਲਾਇ ਜਿਹੜਾ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਜਮੀਨ-ਦੇਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਫੀਜ਼ੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ, ਹਮਦਰਦ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਚਰਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਪਰ ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਧਾੜਵੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਫੀਜ਼ੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਥਾਮਸ ਮੂਈ ਵਾਹ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਕ ਸੁੱਘੜ ਤਾਂਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਸੀ, ਚੀਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ-ਸਹਿਤ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1966 ਵਿਚ ਬਿਨੋਸੇਲੀ ਅੰਗਾਮੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੀਨ ਵਿਚ ਗਏ ਇਕ ਨਾਗਾ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ 1968 ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਲੜਾਕੇ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ 8ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਐਨ. ਸੀ. ਰਾਓਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੋਤਸੁਮਾ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਈ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੇ ਸੋਮਾ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਖਾਹ ਲਾਈ। ਦੋ ਤੰਗਖੁਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਜੈਡ. ਰਾਮਿਓ ਤੇ ਮੂਈਵਾਹ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਅਣਬਣੇ ਖੁਸ਼ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਗੀ ਨੇਤਾ ਗੁਪਤ-ਵਾਸ ਤੰਗਖੁਲ ਗੁਪਤਵਾਸੀ ਨਾਗਿਆਂ ਉਪਰ ਚੋਪਰ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਇਹ ਕਬੀਲਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਲਈ ਨਾਗਾਲੈਂਡ” ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ “ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ” ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਡੋਰ-ਡੋਰੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਚੀਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨ (ਬੈਪਟਿਸਟ ਮਿਸ਼ਨ) ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੂਈਵਾਹ ਈਸਾਈ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਭੂ ਗੁਪਤਵਾਸ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾ-ਵਕਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਹੋਏ ਸੋਮਾ ਧੜੇ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਜਾਮੀਰ ਨੇ, ਜੋ ਉੱਘਾ ਨੇਤਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੋਕਿਸੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਚੂਬਾ ਤੋਂਸੀ ਜਾਮੀਰ ਜਿਹੜਾ ‘ਆਓ’ ਨੇਤਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਦੀ ਪੱਖੀ ਤੱਤ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫੀਜ਼ੋ ਪੱਖੀ ਯੂ. ਡੀ. ਫਰੰਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਗਈ।

ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਿ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਜਨਰਲ ਏ. ਆਰ. ਦੱਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦਬਾ ਪਵੇਗਾ, ਥਰ ਨਾ ਆਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਚੀਨ ਵਲੋਂ ਮੁੜ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਤੇ ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਢਿੱਲੜ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਕੱਢਦੀ ਰਹੀ।

ਚੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਗੁਪਤਵਾਸ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਭਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਪਏ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਬਰਮੀ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਕਾਚਿਨ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਸਾਂਝ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਮਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਸ਼ਰਨਗਾਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫੀਜ਼ੋ ਧੜੇ ਨੇ 8 ਅਗਸਤ 1972 ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਕਿਸੀ ਸੋਮਾ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਹਰਾਹ 39 ਉਪਰ ਕੋਹੀਮਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਦੋਜ਼ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਗਾ ਗੁਪਤਵਾਸ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਕ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਪਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ। ਇਸ ਆਰਜ਼ੀ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੰਗ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫਾਟਾਉਣ 'ਚ ਕੋਈ ਠੱਲ੍ਹ ਨਾ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜੰਗ ਭਖਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ, ਇੰਜੀਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਿਲੀ ਗ੍ਰਾਹਮ ਦੇ, ਇੰਜੀਲੀ ਜਹਾਦ ਸਮੇਂ ਘਾਤ ਲਾਏ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੂਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਚਿਸੀ ਸਭ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਨਾਗਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਨਾਲ ਚੀਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਚਿਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਫੌਜ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਮੂਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਨ ਵਿਚ ਦੇ ਭੀਜ ਮੂਈਵਾਹ, ਇਸ਼ਾਕ ਤੇ ਚੀਨੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਹਾਵਣੇ ਮੇਲ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੀਜੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਹੋਕਿਸੀ ਸੇਮਾਂ, ਉਮੀਦ ਦੇ ਉਲਟ, ਹੋਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ, ਨਾ ਘਬਰਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜੇ. ਬੀ. ਜਾਂਸਕੀ, ਚਿੰਗਵਾਂਗ ਕੋਨਾਇਕ, ਕੋਰਮੋਅ ਜ਼ਾਮੀਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਜੇਮੀਆਂਗਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਤੇ ਐਮ. ਰਾਮੁਨੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਨੀਪੁਰ ਤੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਸ. ਸੀ. ਜਾਮੀਰ ਨੇ ਜੰਗ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਹੋਕਿਸੀ ਤੇ ਜਾਂਸਕੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਹ ਪੱਕੇ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਂਸਕੀ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮੱਤ ਵਾਲੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਬੈਪਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਈਸਾਈ ਸੀ, ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਠੀ ਸੋਚ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਬੈਪਤਿਸਤ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਥੋਲਿਕ ਈਸਾਈਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਸਲੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਰਚ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਭੱਦਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇ ਹੋਏ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਚਰਚ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਚਰਚ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਣ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਲਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ ਸਨ।

ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹੋਕਿਸੀ ਸੇਮਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1969 ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਮੰਗੋਆ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੜਬੜ

ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੋਕਿਸੀ ਨੇ ਲੁਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌਰੇ ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੰਬਲ ਖਾਦਿਆ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲ ਚਲਕੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?”

“ਹਾਂ ਯਕੀਨਨ।”

“ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਘਬਰਾਏ ਆਮ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਦੇ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਨੇਮਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਇਮਫਾਲ ਜਾਂ ਦੀਮਾਪੁਰ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਤੇ 8ਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਹੋਕਿਸੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਵਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਹੋਕਿਸੀ ਨੇ ਤੰਬਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਚਬਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਰਸਿਕ ਲਈ ਮਾਰੂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਪਾਰੀ ਦਾ ਉਬਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰਸ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੁਕਣ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੋਕਿਸੀ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰਕੇ ਖੰਡ ਲਿਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਖੰਡ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ। ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਉਧਰ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਰਸ ਤੇ ਕੱਥੇ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਤੰਬਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹਨ। ਇਹ ਘੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਭਰਪੂਰ ਠੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰਮ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਬੜੇ ਘੱਟ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਘੱਟ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਧੂ ਤੇ ਰੂਹੀ (ਚੋਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਲਕੋਹਲ ਵਾਲੇ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਬ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫਿਰ ਤੰਬਲ ਖਾਕੇ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਰਫ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰਦਿਲ ਲੋਕ ਹੀ ਉਸ ਘਾਤਕ ਅਡੰਬਰ ਨੂੰ ਖਾ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਬਨਾਰਸੀ ਪਾਨ ਹੀ ਖਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਗੜਬੜ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਦਮੀ ਬਿਹਾਰੀ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਨੰਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਤਰੇ-ਭਰੇ ਦੌਰਿਆਂ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਗੀ। ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਭਾਵੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਨੀਪੁਰ, ਦੀਮਾਪੁਰ, ਮੋਕਾਕਚੁੰਗ ਤੇ ਤਿਉਨਸਾਂਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਲਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਰਦਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਦਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹਤ

ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਾਣ ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਐਸੀ ਮਛਲੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇੱਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਲਈ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਨਰਲ ਏ. ਆਰ. ਦੱਤ ਕੁਝ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੋਹਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਸੁਆਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਖਾਣੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤਪਲ ਦੱਤ ਦਾ ਇਹ ਜਰਨੈਲ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਰਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰੀ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਮੀ, ਤੰਗਖੁਲ, ਚਾਕੋਸੰਗ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਿਸਫਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਗੰਨ ਤੋਂ ਮੁੜ ਰਹੇ ਦੋ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੇੜੇ ਖੇਮੁੰਗਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਸਤੇ 'ਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਉਪਰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਬਾ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਮਝਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ੋ ਲਹਿਰ ਨੂੰ 'ਅਖੱਲ ਨਾਗਾ' ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੌਤੀ ਕਬੀਲਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਬੀਲਾਵਾਦ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਉਪਭਾਸ਼ਾ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਨੇ 15 ਵੱਡੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੋ-ਪਾਟੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਟਾ ਸਕੀ। ਆਸਾਮੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਨਾਗਾਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਪਰਲੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਗਾ ਨਾਗਾਮੀਜ਼ ਵਿਚ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਫੀਜ਼ੋ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਤੇ ਪਾਟੋ-ਧਾੜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਮਹਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਸਾਮ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ।

ਮਹਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁਈਵਾਹ ਧੜੇ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਅੜੀ ਵਾਲੀ ਮੰਗ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਤੰਗਖੁਲ, ਜ਼ੋਲਿਆਂਗ ਤੇ ਰੋਂਗਮੇਈ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਮਾਓ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਾ ਸਮਾਜਿਕ- ਭੂਗੋਲ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਉੱਤਰ-ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਸਾਗਰੀ ਤੱਟ ਜਾਂ ਚੀਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖਣੇ ਵੱਖਣੇ ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ 'ਅਖਲ' ਨਾਂ ਦਾ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਫੀਜ਼ੋ ਤੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਚਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਤੋਈ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕੋ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਉਮਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਾਵ ਉਮਾਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗੋ, ਮਨੀਪੁਰੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਗੇ। ਤੰਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਉਤਨੇ ਹੀ ਪੱਥ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਰੁਹਬ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਔਓ, ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਸੋਮਾ ਨਾਗੋ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਐਸੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਇਕ ਨਸਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਨਸਲੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਡਰਾਵਣਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ, ਅਹੋਮੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸਾਧਾਰਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਨਾਗਾ ਸੰਟਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਵੀ ਛਲਾਵਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸੰਟਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ "ਐਸ" (ਸ) (ਸੱਸਾ) ਦਾ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ (ਹ) ਹਾਹਾ (ਐਚ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਐਚ. (ਐਸ) ਇੰਦੂ (ਬਿੰਦੂ) ਦੀ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਮੂਲਕ ਸਿੰਧੂਜਾ ਭਾਵ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਸਾਡੀ ਨਾਭੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ? ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੰਕ।

ਨਾਗਾ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸੱਭਯ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਨਗਣਾ' ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਗੋ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ "ਨੰਗਾ ਸਾਧੂ" ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਿਗੰਬਰ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਹੈ।

ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਗੈਡੀਨਲੀਉ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੇਲੀਅੰਗ ਤੇ ਰੰਗਮਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ

ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਗਾ ਅਖਵਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੱਖਣੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਰਗ ਯਹੂਦੀ ਨਾਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ ਜਿਹੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਈਸਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਪਰਬਲਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਡਰੋਂ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੰਘ ਵੀ ਦੀਮਾਪੁਰ, ਹਾਫਲੋਂਗ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਾਗਿਆਂ ਦਾ ਵਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਮ ਤੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਵੀਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੀਪੁਰ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਗਾ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇਸ਼ੀ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ “ਨਾਗਾ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ” ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗਾ। ਇਹ ਆਸਾਮ, ਅਰੁਣਾਚਲ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਸਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਗੜਬੜ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਧਮਾਕਾ-ਖੇਜ਼ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦਲੇਰੀ ਭਰੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੇਸਾਲਹੋ ਚਾਕੋਸੰਗ ਵਰਗੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰ ਜ਼ੈਵਿੱਤੋ ਸੇਮਾ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਪਾਸੋਂ ਨਾਗਮੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੁਨੰਦਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਦੀ ਬੜਾ ਬਸਤੀ ਤੇ ਚੇਚੇਮਾ, ਫੋਸਮਾ, ਫੋਕ ਤੇ ਜੈਸਮੀ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਭੇਤ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ।

ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਗਾਵਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਬਣੇ ਭੋਜਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਅਰ ਦਾ ਮਾਸ, ਗਊ ਮਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਸ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਦਰਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਬਾਲ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮੁਰਗੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ੋਰਬੇ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੋਲਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਦਰਿਆਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੀ ਤੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਟਰਾਊਟ ਮੱਛੀ ਖਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਘੱਟ ਸੁਗੰਧਤ ਮੱਧੂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਚਾਹ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੰਮ ਦੀਆਂ ਪੋਟੀਆਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਪਰਵਾਨਿਤ ਸਹੀ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਭੋਟਾ ਸੀ।

ਖੋਨੋਮਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਚਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਨਾਗਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤੇ। ਮੇਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜੁਆਬ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਗਾ

ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਾਚ ਗਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਰਾਤੀ ਭੋਜ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਅੰਗਾਮੀ ਸ਼ਾਲ ਭੋਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਲਈ 500 ਰੁਪਏ ਭੋਟਾ ਕੀਤੇ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿੱਥਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਘਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਤੰਬੋਲ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਿਖਰ ਜੇਸਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਸੀ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਕੇਸੰਗ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਮਿਥਨ (ਦੋਗਲੀ ਨਸਲ ਦਾ ਬੈਲ) ਝਟਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਨਾਗਾ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਨੇ ਜੋ ਨਾਗਾ ਫੈਡਰਲ ਗੋਰਮੇਂਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੈਕਟਾਈ, ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਚਾਕੇਸੰਗ ਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਰੁਮਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਦੇ ਨਾਗਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੇਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਨਾਗਾ ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸੱਦੇ ਗਏ ਨਾਗਾ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਸਮੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ “ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਕੁੱਤਿਆਂ” ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਕਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਬੇਫਿਕਰੀ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠੰਡੇ ਮਨ ਨਾਲ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

—ਜਾਰਜ ਵਸਿੰਗਟਨ

ਨਾਗਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਲਾ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਸੀਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਕਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਘਿਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਚੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਫੀਜ਼ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨਾਗਾ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪੁਨਰ ਬਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦ ਤਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਮ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਫੀਜ਼ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਰਾਣੋਂ ਸ਼ੈਲਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਤੰਗਖੁਲ ਨਾਗਾ ਬੰਸ ਦੇ ਪਤੀ ਲੁੰਗਸਿਮ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਤੰਗਖੁਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਲਕੱਤਾ ਸਥਿਤ ਕੈਬੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਰਾਅ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਯੋਗ ਲੋਗਰੀ ਆਉਂਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ, ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁਨੀ, ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਨੇਤਾ ਐਮ. ਐਲ. ਕੰਪਾਨੀ ਜੋ ਹੁਣ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਕ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾਂ ਖੋਨਾਮਾ ਸਥਿਤ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। 1972 ਦੀ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਕੇਵੀ ਯਾਲੇ ਨਾਲ ਛੇਦੇਮਾ ਨੇੜੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਤੋਂ ਇਕ ਖੋਨੋਮਾ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਕਦੇ ਉਪਰ ਕਦੇ ਥੱਲੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਹਾੜ ਵਲ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜੋ ਛੇਦੇਮਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਉੱਚੇ ਮੋੜ ਤੇ ਇਕ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਜੀਪ ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਨ ਲਈ

ਆਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉੱਥੇ ਹੀ ਫੈਲ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਰਾਈਫਲ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੇ ਵਲਾਕਾਰਨ ਇਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫੈਲਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਰਗੇ ਪਤਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਦੋ ਮੀਲ ਤੁਰੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਟੀਨ ਵਾਲੀ ਫੱਡ ਦੀ ਕੱਖ ਕਾਣ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਚੋਗੇ ਵਰਗਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਾਮੀ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲੇ 'ਮੂਸ' ਦੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੀਰ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮੇਜ਼ ਉਦਾਲੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਚਾਹ ਤੇ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਕਰਦੇ ਬਿਸਕੁਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦੇ ਪੈਕਟਾਂ ਉੱਪਰ ਚੀਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ।

ਕੇਵੀ ਯੇਲਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ, "ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਚਾਹ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਈ ਬਿਸਕੁਟ ਲਈ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, "ਬਿਸਕੁਟ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਨ।"

"ਵਧੀਆ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋੜੇ ਲੱਗਣ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ 'ਮੁਈਵਾਹ' ਚੀਨ 'ਚੋਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹਾਂ।"

"ਕੀ ਸੱਚਮੁਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

"ਨਾਗਾ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ।" ਇਹ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੇਵੀ ਯੇਲਾਇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਵਲ ਮੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਕੇਵੀ ਨੂੰ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਜੰਜੀਰੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਲੀਬ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਈਸਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦੇ।"

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਐਸਾ ਵੀ ਕਰਾਂਗਾ।"

"ਪੱਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਿਤਨੀ ਦੂਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਐਸਕੀਮੋ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਕੇਵੀ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਘੋਖੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ 1947 ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਬਦਲ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਧਾਵਾ ਜਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਦੋ

ਇਨ ਲਾਏ। 'ਸਰਕਾਰੀ ਭੇਤ' ਨਸ਼ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਵੇਰਵੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਕਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕੋਵੀ ਜਿਹੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਆਰ. ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਵਲੋਂ ਵਧਾਈ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਧਾਈ ਨਾਲ ਲੁਕਵੀਂ ਤਾੜਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਕੋਵੀ ਵੇਲਾਇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੇ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 1974-75 ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਕੋਵੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ। ਰਾਮਿਓ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਗਖੁਲ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀ 1967-68 ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਰਕ ਨਾਗਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੱਖ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰਾਸੀ ਤੇ ਚਕਸੇਂਗ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਗਖੁਲ ਨੇਤਾ ਬੂਇੰਗਲੇਂਗ ਮੂਈਵਾਹ ਰਾਮਿਓ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੰਗਖੁਲ ਈਥਪਾਲੂ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਥੀ ਤੰਗਖੁਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਤੰਗਖੁਲ ਰਿਸੇਂਗ ਕੇਸਿੰਗ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਦਾਵਰ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਾਮਿਓ ਵਰਗਾ ਸੰਤੁਲਤ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਜ਼ਮੀਨ-ਦੇਜ਼ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਹੋ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮੂਈਵਾਹ ਕੋਲ ਹੈ। ਮੂਈਵਾਹ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਤੰਗਖੁਲ ਹਾਵੀ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਧੜਾ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਾਗਾ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਤੰਗਖੁਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਫੀਜ਼ੋ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ, ਆਸਾਮ, ਅਰੁਣਾਚਲ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਖਲ-ਨਾਗਾ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹੁਕਮ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਲਾਸਨੀਕੋਫ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੀਹੰਗ (ਉਖਰੂਲ) ਚੰਡੇਲ (ਦੱਖਣੀ ਮਨੀਪੁਰ) ਮਾਰਾਮ-ਖੁਲੇਣ (ਉੱਤਰੀ ਮਨੀਪੁਰ) ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੇਸਮਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਪਾਲਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਹੀ ਨਿਰਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਕਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੂਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਅੰਤਿਮ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਧੁਰੀ ਨੂੰ ਫੀਜ਼ੋ ਪੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਕੇ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਚੀਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧਗੋਲੇ ਦੇ ਰਣਨੀਤੀਕਾਂਗ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਐਲ ਹੰਗਯੋ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਗਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਰਾਮਿਓ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੰਗਿਉ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਆਈਆਂ ਇਮਫਾਲ ਤੋਂ

ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਖਾਸ ਦੁਆਈ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਹਾਟੀ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਹੰਗਿਓ ਨੇ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ (ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ)। ਇਹ ਤੋਲੋਈ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਨਾਗਾ ਲੜਕੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮਿਓ ਲਈ ਦੁਆਈਆਂ ਲਿਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਮਫਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੱਤਰੀ ਪੱਖਰੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੰਗਿਓ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾ ਲਈ ਦੁਆਈਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ੀਮੀ ਤੇ ਹੰਗਿਓ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਜੀਪ ਤੇ ਤੋਲੋਈ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਫੌਜੀ ਗਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਣ ਤਕ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਪੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਲੜਕੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪੱਥ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ। ਹੰਗਿਓ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲਈ ਆਪਸੀ ਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਇਆ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਨਾਗਾ ਨੌਤਾ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸਰਲਸੁਭਾ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਸੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਡੂੰਘੀ ਆਸਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ 'ਰਹੱਸਮਈ' ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨ ਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ "ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਬੂਆਂ" ਦੀ ਨਾਗਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਭਿਜਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਰਤਾ ਕੁ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਚੋਕੀ ਘਾਸਪਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਚੀਨ ਵਲੋਂ 1971 ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਲਪਿਤ "ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੇਖਾ" ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਚੀਨ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੀਨ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲੜੇਗਾ।

ਰਾਮਿਓ ਕੋਈ ਸੂਝਵਾਨ ਸੂਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ। ਮੇਰੀ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਫੀਜ਼ੋ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਲੋਕ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਮਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਬਖਸ਼ੀ। ਰਾਮਿਓ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਫੌਜੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੇ ਹੋਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਹੰਗਿਓ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਜਿਹੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਮਾਤ ਆਦਤਨ ਹੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਦੇ ਐਫ. ਆਈ. ਯੂ. ਸੰਗਠਨ ਵਲੋਂ ਤੇ ਮੰਡਲ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਅਣਉਚਿਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਵਿਦਾਈ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਰਾਮਿਓ ਤੇ ਆਕੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਕੇਸੰਗ ਆਗੂ, ਜੋ 1992-93 ਵਿਚ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਮੇਰੀ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪ੍ਰੇ ਬਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਬਿਸਤ੍ਰੇ ਮੇਦੋਮ ਕੋਰੋ, ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਵੇਣੀ ਇਰਾਲੂ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਜੋ ਦੀਮਾਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪੱਥੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚੁਮਕੀਮਾ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇ ਭਰਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਲੈਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਰੀਮਾ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਵੇਣੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਜੋਸਲਿਓ ਇਰਾਲੂ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਸ਼ਾਇਦ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੋਸੀ ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅੰਗਾਮੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਵਸਤੂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਗਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਬ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਘੁਮੰਡ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਓ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗਾਮੀ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ੇਮਾ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਰਵਚੱਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਤਾਂਗਪੁਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅੰਗਾਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੱਠਧਰਮੀ ਸਨ।

ਜੈਸੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਾਮੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ ਰੋਗ-ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੋਖਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿੱਡਰ ਯੁਵਕ ਹੱਠਧਰਮ ਅੰਗਾਮੀ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਯਾਲਾਇ ਤੇ ਜੈਡ ਰਾਮਿਓ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਅਗਾਊਂ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਬਿਸੇਤੋ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਆਗੂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪੇ ਬਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਆਲਨਾਮਾ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਗੀ ਨਾਗਾਂ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀਫੂਪਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਗਾਮੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜੈਸੀ ਨੇ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਾਕੇਸੰਗ ਨੇਤਾ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਲਈ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਸ਼ਾਲ ਲਪੇਟੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸ਼੍ਰੋ-ਚਾਲਕ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨੰਗੇ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਵੇਣੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲੇਗੀ।

ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੈਸੀ ਤੇ ਵੇਣੀ ਬਿਸੇਤੋਂ ਗੋਦਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਫੂਪਾਰ ਪਿੰਡ ਆਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪੀਕ ਪੈ ਜਾਣੇ ਕਾਰਨ ਚਮੜੀ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਿਸੇਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗਰਮਜ਼ੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਆਈ. ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਵੇਣੀ ਵਲੋਂ ਚਾਹ ਤੇ ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਿਸੇਤੋਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ, ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਸਮੇਤ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਲੋਗਰੀ ਦੇ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਵਿਦ੍ਵੇਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੀਜ਼ਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਟ ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਨੇਤਾ ਮੁਈਵਾਹ ਦੀ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਂ ਬਿਸੇਤੋਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਗਾ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਚੀਨੀ ਖਤਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕੁਝ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਘਟ ਰਹੀ ਭਰਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਢਿੱਲੇ ਪੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੀ। ਜੇ ਗੱਲ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿਸੇਤੋਂ ਸੰਕੀਰਨ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਗਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਸੱਚਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੁਈਵਾਹ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਕ ਵਾਂਗ ਸੌਂਝੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲਚਕੀਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਅਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੇਣੀ ਤੇ ਜੈਸੀ ਨੇ ਬਿਸੇਤੋਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਰਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਕੋਹੀਮਾ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਏ. ਕੇ. ਘੋਸ਼ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੀ. ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਇਸ ਵਧੀਆ ਨਾਗਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਰਹੇ। ਬਿਸੇਤੋਂ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦੀ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਗੌਰਵਮਈ ਚਾਲਚਲਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਇਆ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਈਸਾਈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸੀ।

ਚਾਕੇਸੰਗ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਫੇਕ ਵਲ ਮੇਰਾ ਦੌਰਾ ਪਿੰਡ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉਪਨੇਤਾ ਵਲੋਂ ਚੌਕੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ੀ ਜੁਆਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਵਲ ਉਸਦੀ ਕਥਿਤ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਖੋਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਜੁਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਚਾਕੇਸੰਗ ਯੁਵਤੀ ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਚਾਕੇਸੰਗ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਮੰਗੋਲ ਨਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਲਾਲ ਸੂਹੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮਹਾਂਦਰਾ ਵੇਖਕੇ ਇਕ ਘੋਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਮਹਾਸਾਗਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਕੇਸੰਗ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਰੀਰਕ ਨੁਹਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸੁਕ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲਈ ਰੰਮ ਦੀ ਪੇਟੀ, ਸੁੱਕੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਡੱਬੇ, ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪੁੜੀਆਂ, ਸੁਰੰਧਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਫੌਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀਏ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਰਾਮ-ਘਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲੜਕੀ “ਮੇਰੀ” (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਦੇ ਘਰ ਗਏ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਆਪੂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜ਼ਾਮੀ ਹੂਇਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ “ਮੇਰੀ” ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਬੇਟੀ ਸੀ।

ਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਗਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਘਰ ਸੀ। ਨਾਗਾ ਘਰ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅੰਗੀਠੀ ਸੀ ਜੋ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਤੇ ਕਮਰਾ ਗਰਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਅਤੇ ਹੀਰੇ ਵਰਗੀ ਨਾਗਾ ਆਗੂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਅੰਗੀਠੀ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਲੜਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਵਗਾਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲ ਕੈਂਪ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੈਂਪ 'ਚ ਜਾਣ ਤੇ ਤਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਸੁੱਕੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੋਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉੱਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਐਮ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਆ ਗਏ।

ਇਸ ਭੇਟ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਤੇ ਅੰਤ 1973 ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜੈਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਹੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਲੁਕਣ-ਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਭਲਾ ਚਾਕੇਸੰਗ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚੋਲਾ ਵੀ ਬਣਦਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਜੈਸ਼ੀ ਹੂਇਰ ਨਾਲ ਪੰਜ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਫੀਜ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਆਪੇ ਬਣਵਾਸੀ ਬਣਿਆ ਨੇਤਾ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੁਪੇ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਝੁਕਾਅ ਵਧ

ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਚੀਨ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵੀਜ਼ ਵੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸੈਨਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚੀਨ ਨਾਲ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਰੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ-ਦੋਜ਼ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਫੁੱਟ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਨਾਸਤਕ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੈਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਿਆ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਈਸਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਝੜਪਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾਗਾ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਵਲੋਂ ਵੇਦਾਰ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਰਾਮੁੱਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੈਨਾ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਧਾਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਜਿਸ ਵੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ “ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ” ਭਾਵ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਰੁਝੇਵਾਂ ਜਾਂ ਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ।

— ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ

ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪੱਖੋਂ 1973 ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਅਰਥਭਰਪੂਰ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ., ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਧਾਵੇ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਾਗਾ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਸਰੋਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਹਰ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ੋ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਮੇਰੇ ਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲ ਮੁੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਈ ਸੀ। ਫੀਜ਼ੋ ਪੜੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਖਾਤੇ, ਕੈਤੇ, ਸਕੈਤੇ ਤੇ ਜੁਹੇਤੇ ਸੀਮਾ ਪੜੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ (ਆਰ. ਜੀ. ਐਨ.) ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ 1967 ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਪਰਤੇ ਨਾਗਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੋਂ ਸੰਘੀ ਪੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤਾਤਾਰ ਹੋਹੇ ਨੇ ਕੁਖਾਤੇ ਸੁਖਈ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ। ਇਸਨੇ ਸੋਮਾ ਨੇਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁੱਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕੈਤੇ ਸੋਮਾ ਨੂੰ ਲਾਹਕੇ ਗਰਮ ਬੁਲਾਰੇ ਅੰਗਾਮੀ ਮੋਵੂ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਹਾਸਿਊ ਅੰਗਾਮੀ ਨੂੰ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸਕੈਤੇ ਸਵੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਮੋਵੂ ਤੇ ਮਹਾਸਿਊ, ਫੀਜ਼ੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੋਨੇਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਹਾਸਿਊ ਨੇ ਜੈਡ ਰਾਮਿਉ ਜੋ ਤਾਂਗਖੁਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਮਿਉ, ਲਾਅ ਗਰੈਜੂਏਟ ਤੇ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ ਤੇ 1957 ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਫੀਜ਼ੋ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈ ਸੀ। ਤਾਂਗਖੁਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਯੂਇੰਗਲੇਂਗ ਮੂਈਵਾਹ ਦੀ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਮੂਈਵਾਹ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਐਮ. ਏ. ਸੀ. ਰਾਮਿਉ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ, ਚੰਚਲ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰਾਣੇ ਤੇ ਲੁੰਗਸ਼ਿਮ ਸੈਜ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੇਠ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਮਿਉ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਮੂਈਵਾਹ ਸਦਾ ਇਸ ਨਿਜੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਅਕਸ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੇ ਚੀਨੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਫੌਜੀ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਿਆਂ

ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ 1966 ਵਿਚ ਢਾਕੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਚੀਨੀ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਗ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਮੁਈਵਾਹ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

1968 ਵਿਚ ਕੈਂਟ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਮਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੋਹਸਿਉ ਤੇ ਰਾਮਿਓ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਮਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ, “ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ” ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਖਾਤੋ ਸੁਖਈ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੈਤੋ ਸਭ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਕਸੀ ਸੋਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਅੜਿਚਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੜੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਕਸੀ ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਸੋਮਾ ਜ਼ਾਤੀ ਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ, ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੇ ਅਗਸਤ 1973 ਵਿਚ ਜਨੇਹ ਬੋਟੇ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਕਸੀ ਪੜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਐਨ. ਐਮ. ਓ. ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਤੇ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸੀਅਤ ਸਭ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਜੁਹੇਤੋ ਨੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਕੈਤੋ ਤੇ ਜੁਹੇਤੋ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਕੈਤੋ ਇਕ ਵਧੀਆ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਨਾਗਾ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ, ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸੀ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਸਕੈਤੋ ਇਕ ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੋਮਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਾਗਾ ਲਹਿਰ ਉਪਰ ਅੰਗਾਮੀ, ਚਾਕੋਸੰਗ ਤੇ ਤੰਗਖੁਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਾਮੁਨੀ, ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਨ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਅਠਵੀਂ ਪਹਾੜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਮਹਿਮਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਢੰਗ ਦੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਮਿਰਚ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲਾ ਮੁਰਗਾ ਤੇ ਸੂਅਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਹ ਸਕੈਤੋ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸੋਮਾ ਵਸਤਰ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ।

ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾ ਸਮੇਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੰਜੂਸਾਂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਸੇਬੇ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਰਾਮੁਨੀ ਤੇ ਦੇਵ, ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪਏ ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੇ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ

ਘਮਕੀਆਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੋਮਾ ਨਾਗਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਲਟੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭੱਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਗਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸਕੈਂਡ ਨੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਦੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਫੈਡਰਲ ਪੜੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋਹਾਸਿਓ ਤੇ ਰਾਮਿਓ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਟੋਹੀਏ ਜਾਂ ਸੂਹੀਏ ਭੇਜੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਰਾਮਿਓ ਕੋਲ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਤੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਕੈਂਡ ਦੇ ਨਿਜੀ ਪੁਨਰ-ਵਾਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਰਾਜਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਭੈੜੀ ਅਵਸਥਾ ਟਲ ਗਈ।

ਸਕੈਂਡ ਕੋਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਵੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਅੰਗਾਮੀ ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਕੈਂਡ ਦਾ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਕੁਝ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਪੂਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਾਗਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ, ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ, ਪੱਖਰਨ ਵਿਚ ਐਟਮੀ ਧਮਾਕਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਐਲਾਨੀ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਦੌਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। ਸੋਮਾ ਗੁੱਟ ਨੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਭਵਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੋਮਾ ਪੜੇ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਨਾਲ ਫੀਜ਼ੇ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਲੜਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਹਿਮਾ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਖਾਹਿਸ਼ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ਼ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਈ ਐਮ. ਐਨ. ਓ. ਨੇਤਾ ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਕੱਦਾਵਰ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਹੰਭਲੇ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼, ਐਮ. ਐਲ. ਕੰਪਾਨੀ, ਐਮ. ਰਾਮੁਨੀ, ਐਚ. ਜੋਪੀਅੰਗਾ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਜਿਹੇ ਸਥਾਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸੁਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਉੱਘੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਵੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋ ਰਾਮਿਓ, ਬਿਸੇਡੋ, ਜੈਸ਼ੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦੋ ਕੁ ਹੋਰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਉੱਘੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਤੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗੁੰਗਾਰਾ ਜੈਸ਼ੀ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸੌਂਦਿਆ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਨਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ

ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਭੇਦ ਖਲੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਜੋ ਸ਼ਿਲਾਗ ਸਮਝੇਂਦੇ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1974 ਦਾ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨਾ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈਆਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਜੁਲਾਈ 1972 ਵਿਚ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਬਦਲਵੀਂ ਉਲਝਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਟੀ. ਐਨ. ਅੰਗਾਮੀ ਤੇ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਹੋਰ ਕੱਦਾਵਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਹੋਕਿਸੀ ਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਕਿਸੀ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਵਲ ਬੇਧਿਆਨ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਮਨ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਭੜਾਸ ਮਾਰਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਆਰਥਿਕ ਅਹੁਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਇਲਾਜ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਹਤਰੀ ਆ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕੌੜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਜੋ ਧਨ ਭੇਜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਕੇਵਲ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਏ ਧਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਅਜੇ ਚੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਚਿਤ ਵਕਫੇ ਮਗਰੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਵਰਗ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਫਰਵਰੀ 1974 ਵਿਚ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਿਆਸੀ ਵਰਗ ਦਾ ਉਭਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ। ਆਮ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਦ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਤਵਾਸ਼ੀਰ) ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਵੇਰ' ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਵਿਅੰਗ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਚੋਣ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਨੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੀਆਂ 25 ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 23 ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਭੂਮੀਗਤ ਨਾਗਾ-ਪੱਖੀ ਉਦਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਜ਼ਲ ਨੇ 7 ਆਜ਼ਾਦ ਉਮੀਦਾਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ 26 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਰਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡਾ ਦੂਸਰਾ ਬੇਟਾ ਮੈਨਕ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਕੰਗੀਮਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਐਸ. ਪੀ. ਘੋਸ਼ ਤੇ ਮੇਰੇ

ਅਫਸਰ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਦੀਦੀ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਰੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਵੇਖਣ ਆਏ ਉਹ ਆਸਾਮ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਾਖਮਾ ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਘੋਸ਼ ਤੇ ਤਾਰਾ ਦੀਦੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਨਾਗਾ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਘਰ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭ ਤੂਫਾਨਾਂ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ 21 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਮਿੱਤਰ ਨਾਗਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ “ਜੀ ਆਇਆ” ਕਹਿਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹਿਬਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਂਘੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਪਰਸੂਤੀ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਭਰਪੂਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਿਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਬੇਟਾ ਨਾਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਖ਼ਤ, ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲਾ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਹੋਟਲ ਤੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਡੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਾ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਨਫਾਸਤ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਆਦਲਾ ਪਰ ਜਟਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਦੀ ਸਰਾਬ ਤੇ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਣ 'ਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਾਗਾ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਦੇਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਸਮੇਂ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ।

ਸਾਡੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਬੰਗਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਵਾਸਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਕਦੀਰ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਾਕਾਰ ਇਕਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸਨੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਜਾਣਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਮੈਂ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਫਰਵਰੀ 1974 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਭੈੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਫੰਡ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਵੀਅਤ ਉਲਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ

ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬੇਹੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਣਬੱਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਨਵਰੀ 74 ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਮਨ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਧ ਰਹੀ ਗੁਣਬੱਧ ਪਿੱਛੇ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਜੈਪੁਰਕਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੜਦੇ ਗਏ। ਉਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੇਜ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਗਏ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੋਵੀਅਤ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਕਸ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ 'ਮੀਸਾ' (ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ) ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਨੁਕਲੀਅਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੁਕਲੀਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰੀਕਰਨ ਲਈ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਫਰੋਲਣ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਨੁਕਲੀਅਰ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਚੀਨ ਦੀ ਐਟਮੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤੇ ਪੀਕਿੰਗ, ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਨੇੜਤਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਐਟਮੀ ਤਾਕਤ ਬਣਨਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ। ਪੋਥਰਨ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੇਨਕਾ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਰੂਤੀ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਛਤਰੀ ਹੇਠ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੋਗਿਆਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਤਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਰਾਹੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਿਮਾਲੇ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੋਗਿਆਲ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਹੰਡਪ ਦੌਰਜੀ ਖਾਗਸਰਾਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਟੱਕਰ ਨੇ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨਿਪਾਲ, ਚੀਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਰਉੱਤਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਭੂਟੀਆ ਲੇਪਚਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ 333 ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹਾ ਘਰੇਲੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ ਜਦ ਮੁੜ-ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਗਾ ਵਾਰਤਾ ਇਸ ਬੋਝ ਕਾਰਨ ਡੋਲਦੀ ਜਾਪੀ। ਨਾਗਿਆਂ ਤੇ ਮੀਜ਼ੋਆਂ ਦੀ ਚੀਨ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅਮਨ ਲਈ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਬੈਪਟਿਸਟ ਚਰਚ ਨੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਲਈ ਮੇਜ਼ ਉਦਾਲੇ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਮਈ 1974 ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੂਨ 1974 ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਤੇ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਤੇ ਮਨ

ਟਹੁਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਾਗਾ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਵੀ ਯੇਲਾਇ, ਜੋਸ਼ੀ, ਬਿਸੇਤੋ, ਰਾਮਿਚਿ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਗੁਪਤ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਮੁੱਖ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੁੜਨ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲੀ ਲੜਾਕੂਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ 4 ਨੁਕਾਤੀ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਰਵ ਨਾਗਾ ਜਨਤਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਭਰਤੀ ਰੋਕਣ ਤੇ ਟੈਕਸ ਉਗ੍ਰਾਹਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਉਪਰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿਆਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਰਾਮੁਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ 'ਸੋਮਾ' ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਅੰਗਾਮੀ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਸਨ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਲਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਅਨਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੂਸਰੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹੁਲਾਸ਼ਾਜੀ ਨਾਲ ਤੇ ਨੰਗੇ ਧੜ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਦੇ ਸੌੜੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੁਪਏ ਦੇ ਭਰੇ ਥੈਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਭਵਨ ਵਲੋਂ ਕੁਝ "ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ" ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮਿਲੇ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ-ਜਨਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹ ਜਾਂ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਸੀਮਤ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਥਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਡਿਪਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਲਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਨਕਾਬਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਖੇਡ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕੇ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਹਰੇ ਜੁਆਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰੇਗਾ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਫ਼ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਤੋਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਦੇ ਨੰਗੇ ਨਾਚ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁੰਗਾ ਬਣਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਅਸਵਾਈ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਡੁਸਕਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਜਦ ਤਕ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਦਿਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚਤੁਰ ਨੇਤਾ ਦੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਚੁੰਡਲੀ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਵਿਧੀ ਪਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘੁਲਾਟੀਏ ਨੱਕ ਤਕ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਪਏ ਹੋਣ। ਖਿਚਾਅ ਤੇ ਲਾਲਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਅਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਸਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਤੂ ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਮ ਜਿਹੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵੀ ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਵੀ ਲਗਾਮ ਕੱਸਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੁੜ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮੁੱਨੀ ਤੇ ਐਸ. ਸੀ. ਦੇਵ ਦਿਆਂ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਗੈਰ-ਵਿਧਾਨਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਜ਼ੇਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕੈਬਲਿਕ ਅੰਗਾਮੀ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਜੇਨ ਬੋਸਕੋ ਜਸਕੋ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਐਨ. ਐਨ. ਓ. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਵਲੋਂ ਹਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਰਚ 1974 ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਨਾਗਾ ਦਲ ਨੂੰ ਆਪ੍ਰੂ ਬਣੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੇਦਈ ਚਾਕੇਸੰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੀਨ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਕੇਸੰਗ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਨਾਗਾ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਤਾਂਗਖੁਲ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਦਈ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥਰੂਲ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੋਰਾਫੁੰਗ ਦੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ “ਗੁਪਤ ਨਿਯੁਕਤੀ” ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਧੰਦੇ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਸਫਰ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਈ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਉਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵਤ ਮਾਰਗ ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਉਪਰ ਨਾਗਾ ਦਲ ਨੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵੀ ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

ਉਲਝਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਦਲ ਸਾਡੇ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਾਲ ਕਾਰਨ ਚੋਰੀ ਚੀਨ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁੱਟ 10 ਨਵੰਬਰ 1975 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਰਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮ੍ਰਿਗ ਜਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਵਿਕੇਸ ਸੋਮਾ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਤਾਤਾਰ ਹੋਏ ਜ਼ਮੀਨਦੇਜ਼ (ਗੁਪਤ ਤੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ) ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਚਲੇ ਸੋਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਗਾਨੂਮੀ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਮੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੋਏ ਦੋ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਉਪਰੋਂ ਬੱਲੇ ਤਕ ਵੀ ਤੇ ਸਮਤਲ ਰੇਖਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਪਰਸਤਾਵਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੁਆਲ ਤੇ ਫੀਜ਼ੇ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਇਗਾਨੂਮੀ-ਲਾਸ਼ਾਮੀ ਤਾਤਾਰ ਹੋਏ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਕੱਟੜ ਯੂ. ਡੀ. ਐਫ. ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਵਿਦੇਹੀ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭਾਂ ਖਾਤਰ ਲਮਕਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਵਿਕੇਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਥਾਮਸ ਮੂਈਵਾਹ ਨੂੰ “ਫੈਡਰਲ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਨਾਗਾਲੈਂਡ” ਵਲੋਂ “ਪੀਪਲਜ਼ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ ਚਾਇਨਾ” ਵਿਚ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਚਿਸੀ ਸਵੂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਕੇ. ਆਈ. ਏ. ਮਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੀਨੀਆਂ ਏਲਚੀਆਂ (ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਨ) ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਫੀਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆ ਖਾਧਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੰਨਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਗਾ ਨਿਰੀਖਕ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਫੀਜ਼ੇ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਇਕ ਸੈਂਕਟ ਵਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਤਾਤਾਰ ਹੋਏ ਸਮਾਗਮ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸਨ। ਮੁਰਕੋਟ ਰਾਮੁਨੀ ਜੋ ਨਾਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਐਲ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤਾਤਾਰ ਹੋਏ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਨਵੇਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਚੀਨ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ।

1974 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏ. ਜੈਡ. ਫੀਜ਼ੇ ਤੇ ਉੱਘੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ

ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਗਿਆਨ ਸੋਮਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸਾਧਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੋਹਾਸਿਓ, ਰਾਮਿਓ, ਬਿਸੇਤੂ ਤੇ ਜੈਸ਼ੀ ਵਲੋਂ ਫੀਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਫੀਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਥੋਮਸ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਜੋ ਆਦਮੀ ਲੈਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਚਤੁਰ ਦਿਮਾਗ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਬਟੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਈ ਚਾਕੋਸਾਗ ਆਪਣਾ ਟੋਲਾ ਲੈਕੇ ਚੀਨ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਥੋਮਸ ਮੂਈਵਾਹ ਵਲੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਫੀਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝੂਠੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਖਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੀਜ਼ੇ ਤੇ ਮੂਈਵਾਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਤਾਜ਼ਾ ਅਮਨ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਨ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਐਨ. ਐਫ. ਜੀ. ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਮੂਈਵਾਹ ਤੇ ਇਸ਼ਾਕ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿਹੜਾ ਕਲਕੱਤਾ, ਢਾਕਾ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਚੀਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਗੱਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਜਿੰਗ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਨੂੰ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਘੋੜੇ ਭਾਵ ਫੀਜ਼ੇ ਉਪਰ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੂਈਵਾਹ ਇਸ਼ਾਕ ਦੇ ਸਾਨ੍ਹ-ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਖਾਤਰ ਇਹ ਜਾਅਲੀ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਇਸ ਘੁਟਾਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਇਲ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਾਰ ਦਾ ਚਾਰਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਾਰਨੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਝੂਠੀ ਇਤਲਾਹ ਵਲ ਵੀ ਦੁਆਇਆ। ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਨਘੜਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਪੇਚਾਂ ਤੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਮਹਿੰਗੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵੀ ਸੁੱਕ ਗਈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਜਬਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਚਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫੈਕਸ, ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਸੈਲ ਫੋਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਉਚੇਰੀ ਗਤੀ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਤਕ

ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਢਾਕਾ, ਬੰਗਾਲ, ਕਾਨਮੰਡੂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਲਕੱਤਾ, ਗੁਹਾਟੀ ਤੇ ਮੁੰਬਈ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਢਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਇਕ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਨੇ ਇਹ ਵਾਲਾਵੇਦਾਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸੱਕੀ ਡਾਕ ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੋਕ ਲੈਂਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਸਬੂਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚਰਚ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਡੀਆਂ ਤੇ ਚੈਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਡੀਆਂ ਦਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗਬਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਜੇ. ਪਿਆਰਾਂਗਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋਕੇ ਕੁਝ ਯੋਗ ਉਪਾਅ ਵੀ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਡਾਲਰ ਗੁੰਡੀਆਂ ਠੀਕ ਪਤੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਸ਼ੀਣੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਪੋਸ਼ਾਵਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਮ, ਵਿਸ਼ਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਉਣ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 30 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 50 ਰੁਪੈ ਤਕ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਰਕਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ) ਕੀਤਾ। ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਕਦ ਰਕਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੋਟੇ 'ਚੋਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਰੱਮ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨਤੀਜੇ ਬੜੇ ਝਟਕੇ ਜਾਂ ਸਦਮਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਘੁਸੇੜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੇ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ।

ਮੈਂ “ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ” ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਰਕਮ ਵਿਚ ਹੱਕਦਾਰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੇਤਰੀ ਜ਼ਮੀਨਦੋਜ਼ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚਾ ਘਟਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ “ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼” ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਉਪਰ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। “ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਕੋਸ਼” ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੱਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਕੀ ਤਾਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਭੇਟਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਈਸਾ ਨੂੰ। ਉਸਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ “ਹਾੜੇ” ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਤਨੇ “ਹਾੜੇ” ਪੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ, ਜੋਸ਼ੀ ਜੇ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਅਫਸਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਸੂਰ ਵਰਗਾ ਦਿਮਾਗ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਖਰਚੇ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਾਗਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਹਨ ਤੇ ਵੀਹ ਤੀਹ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ

ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਰਕਮ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਆਈ. ਬੀ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਜੋਬ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਾਣ ਖੇਤਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉਚਿਤ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਅਜੇ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਗੇਟੀ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਉੱਥੇ ਹੋਣਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਲਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਗਿਣਨ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ 'ਹਾੜੇ' ਗਿਣਨ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕੱਚ ਵਾਲੇ ਘਰ ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਦੀ ਪਰਦਾਪੋਸ਼ੀ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸੂਖਮ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿੱਤ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੀਰੋਕਸ ਜਿਹੀ ਸਾਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਫੋਟੋ-ਉਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਥ ਦੁਆਰਾ ਸਟੈਨਸਿਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਭੈੜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੀਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਸਹਾਰੇ ਕੰਮ ਸਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਕਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 'ਚ ਹੀ ਮੋੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਅਜਿਹੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲੈਕੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਮੌਕੇ ਤੇ ਬਣਾਏ 'ਡਾਰਕਰੂਮ' ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਡੱਬੇ ਵਰਗਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਲਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਰਮਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਮੀਕਲ ਘੋਲ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਨੈਗੇਟਿਵ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਲੈਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕਾਪੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਸਕਣ।

ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤੀਬਰ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਆਵਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕੁਝ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਥੇ ਕੋਈ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਚੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੀ

ਕਿ 1974 ਵਿਚ ਅਮਨ-ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਪਹਿਲ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਗੈਰਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਾਰ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਸੂਖਮ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਛੱਡ ਦਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਉਲਝਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਅਕਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੋਰੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗਊ ਵਾਂਗ ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਛੱਟੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਕੇ 1986-87 ਨੇੜੇ, ਆਈ. ਐਸ. ਥੀ. ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਭੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਯੁਕਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਗੁਪਤਚਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਵਧੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਮੈਂ ਐਸ. ਆਈ. ਈ. (ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਐਸ. ਆਈ. ਈ. ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਭੂਟਨੀਤਿਕ ਉਦਮ, ਰੱਖਿਆ ਤਿਆਰੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ, ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੱਖਿਆ ਬਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਐਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਹਿਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ 1980 ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ, ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕਟ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਥੀ. ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਭਾਵ ਸੋਚ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਧੁਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੜਤਾਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਂਪਿਆ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਬਚਾਓ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਪੜਤਾਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਸੀ, ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਕੂਲ ਲਈ ਟੀ. ਵੀ. ਸੈਟ ਖਰੀਦਣ

ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਸੀ। ਬੀ. ਆਈ. ਜਾ ਕੇਂਦਰੀ ਚੋਕਸੀ ਵਿਭਾਗ ਕਰੇ, ਇਕੋ ਹੀ ਵਾਕ ਨਾਲ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਫਿਕਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਜਸ਼ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਮਨੋਰੰਜਕ ਮੌੜ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਜੀਵ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਘਾਟਾਂ ਬਾਰੇ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕਟ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਅੱਡੀ ਖੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗਲਤੀਆਂ ਵਲ ਕਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਕਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੀ ਗੜਬੜ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਮਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ।

1970 ਤੇ 1974 ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਖਬਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਖਾਮੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਨੀ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ।

ਪਰੰਤੂ ਦੀਰਘ ਪੱਖੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ, ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਕਿ ਚੀਨ-ਪੱਖੀ ਉੱਤਰ ਫੀਜ਼ੋ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਗਾ ਨੇਤਾ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਤੇ ਗੜਬੜ ਦੀ ਚੂਲ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਨਗੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੀਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਕ ਹਿਮਾਇਤੀ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ। ਸਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨੀਰਸ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮਗਜ਼-ਪੱਚੀ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਂਝੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਿਤ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ।

ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ 1974 ਵਿਚ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਭਰੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਭਾਰੀ ਇਸ਼ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਰੰਗ-ਮੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੇਟਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ

ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਹੀ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਪੈਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੁਰਖਿਆ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਠਾਹਰ ਦਾ ਸਿਲਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਗੁਹਾਟੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਫੋਕ ਨਾਮੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪੂ ਬਣੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੈਸੀ ਹੂਇਰ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਸ਼ੁੱਦਰ ਚਾਕੇਸੰਗ ਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਦਾਰ ਨਾਗਾਂ, ਮੈਤੇਈ ਤੇ ਗੈਰ-ਨਾਗਾ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਾਈ ਵੀ ਲੜੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਨਾਸ਼, ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਅਵਧੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਵੈ-ਸਥਾਪਿਤ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੁੜ ਸੰਗਰੀ-ਲਾ ਆਏ

ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਗਲੀ ਚੋਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਗਲੀ ਵੰਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।

— ਜੇਮਜ਼ ਫਰੀਮੈਨ ਕਲਾਰਕ

ਸਾਡੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਕਿਆਮ ਸਮੇਂ 1974 ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਇਕ ਗੁਪਤ ਤੇ ਗੁੱਬੀ ਭੇਦਭਰੀ ਤਕਦੀਰ ਸਾਡਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਸਕੀਏ। ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਡ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਤੇ ਤਲਖ ਯਾਦ ਉੱਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਰਗ ਤੇ ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਬੰਗਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਏ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਤੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਘਿਰਣਤ 'ਪ੍ਰਰੂਸ਼ ਸੂਕਤ' ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਕੁਨਬਾ-ਪਰਵਰੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਬਦਥੂ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ 100% ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੰਡੀਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦੀ ਨਿਰਬੰਧਨ ਖੁਲ੍ਹ-ਫੁਲ੍ਹ ਕਾਰਨ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਦੇ ਖੱਪ ਵਾਲੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਲਪ ਕਾਲੀਨ ਠਾਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡਣੇ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਕਮ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ 'ਚ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਬੜੇ ਭਾਵਕ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਕੰਥ ਉੱਠਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਹੀ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੋਣੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ, ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਸਾਊਪੁਣੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਉੱਡਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅਸੀਂ 9 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੰਗਟੋਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਆਈ, ਬੀ. ਨੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਮਈ 1975 ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਰਾਸਰ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਦੇ ਭਾਨਮਤੀ ਦੇ ਪਟਾਰੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਾ ਜਿਸਨੇ 333 ਸਾਲ ਦੇ ਧਰਮ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਲਈ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਇਕ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਮੁਲਕ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਕੇ ਨੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤਾਤਰਿਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤਾਤਰਿਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਜੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹੈ।

ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਰਾਅ ਦੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਚੀਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੇ ਪਰਦੇਦਾਰੀ ਖਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਿਕ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ, ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਥਾਨਿਕ ਉੱਚ-ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਬੋਧਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਦੱਸਵੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੇ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕਸੁਰ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਦੱਸਵੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹੂਬ ਬਲਾਕ ਦਫਤਰ 'ਚ ਸਥਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਨਜ਼ਿੱਦਾ ਸੀ। ਰਾਅ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਹੀ ਮਾਇਕ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਇਕ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਾਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੈ, ਨਵੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ, ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਹੋਲੇ ਬੈਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਨਸਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਦੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਰਮ ਲਗਭਗ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ, ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਲਬਦਲੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗਰੀਬ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੈਲੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ ਜੋ ਚਾਲਾਂ ਰਾਜਦੂਤ ਚਲਦੇ

ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਭਾਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਦੋਰ ਗ਼ਾਤ ਪੀਣ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਗੱਲਮੇਲ ਵਿਹਾਰ ਦੀ 'ਹਾ' ਤੇ 'ਨਾਹ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਗਿੱਭੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਟਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਛੁਪੇ ਰੁਪੇ ਪੈਸੇ ਦੇਕੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਰਗ ਤੇ ਵਰਣ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਗਸਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਅਣਕਮਾਏ ਧਨ ਕਾਰਨ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਰਗੰਧ ਤੇ ਭੜਾਸ ਦਾ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਕਮ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਊ ਲੇਪਚਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲਾਕ ਭੂਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਪਿਛਲਾ ਵਰਗ ਸੂਝ ਤੇ ਚਤਰਾਈ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਭੂਟੀਆਂ ਕਬੀਲਾ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮੱਠਾਂ ਉਪਰ ਚੌਧਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਸੂਝ-ਭਰਪੂਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਸ ਰਖਿਅਤ ਸਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਵਧਾਏ ਹੋਏ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਭੂਟਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਨਿਪਾਲ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੱਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਅੰਦਰ ਨਿਪਾਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿਪਾਲ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੰਗਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫਾਲਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਯਾਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਲਘੂ ਹਿਮਾਲਯ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਸੰਕਟਪੂਰਨ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪੂਰੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਹੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤ ਨਿਰਮਲ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਮਲਕਾ (ਭਾਵ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ "ਟੀਆਂ" (ਟੀ. ਟਿੰਬਰ ਅਤੇ ਟੂਰਇਜ਼ਮ), ਚਾਹ, ਲਕੜੀ ਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਲਾਭ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਿੱਸਾ ਇੱਥੇ ਮੁੜ ਕੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜ ਮਸਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉੱਤਮਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ 'ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ' ਤੇ ਦੁਆਰ ਦੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਤੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਨਿਪਾਲੀ, ਸਿੱਕਮ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਸਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇੱਥੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਬੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ 1963 ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਾਂ ਪਾਲਦੇਨ ਬੋਡਪ ਨਾਮਗਿਆਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤਾਸ਼ੀ ਨਾਮਗਿਆਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਤਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨੇ ਹੋਰ ਵਧਾ ਕੇ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭਤਾ ਸੰਪੰਨ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਫੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਬਣੀ ਉਹ ਅਮਰੀਕਨ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਦਰਜਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਕਸੂਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਾਖ ਤੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਰਨੀ, ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਫਰਜ਼ੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨਾਮਗਿਆਲ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨੇਤਾ ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਂਹਡਪ ਦੋਰਜੀ ਖਾਂਗਸਾਰਪਾ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਕਾਜਿਨੀ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਖਾਂਗਸਾਰਪਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਟੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਬਰਫਾਨੀ ਝੱਖੜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ।

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਭਾਰਤ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਭਾਰਤ, ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੂਸ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸਾਥੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਨੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ, ਬੀਜਿੰਗ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾਈ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਲਈ ਇਕ ਮੈਤਰੀਪੂਰਨ ਸਿੱਕਮ, ਚਿਕਨ ਨੈਕ ਜਾਂ ਪਤਲੀ ਧੋਣ ਵਰਗੇ ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ, ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਚੁੰਬੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੱਦ ਤਕ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ।

ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੂਟੋ ਜੋ ਢਾਕੇ ਵਿਚਲੀ ਹਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਚੋਗਿਆਲ ਵਲੋਂ ਪਾਏ ਰੋਲੇ-ਰੱਪੇ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਵੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ

ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਘੀ ਸੀ। 1971 ਦੀ ਬਹਾਰ ਭੇਡ ਪਿੱਛੇ ਔੜ, ਥੁੜਾ ਤੇ ਉੱਤਰ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਮੁਦਰਾ ਫੈਲਾ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੱਖਰਨ ਦਾ ਐਂਟਮੀ ਧਮਾਕਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਲੋਲਬਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕਣ ਰਾਣੀ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਮਜ਼ੇਗ (ਇਕ ਚੀਨੀ ਖੇਡ) ਖੇਡਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਹੀ ਪੜਾਅ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ। 1971 ਤੋਂ 1975 ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਬੋਝੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਕ-ਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉਪਰ ਮੂਨਸੂਨ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਔੜ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਤੋਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਫੈਲਾ ਨੂੰ 20% ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਲਈ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਹੜਤਾਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ 1971 ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਉਪਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਰਣੈ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਏ. ਐਨ. ਰੇਅ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਝਟਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਾ ਜਦੋਂ ਬੇਮੁਹਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ 1971 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਵਰੀ 1974 ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਚਮਚੇ ਚਿਮਨਭਾਈ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ. ਪੀ ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਘੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰ. ਆਰ. ਐਸ. ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਜੇਪੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਰੇਲਵੇ ਹੜਤਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਭੜਕਾਊ ਬੁਲਾਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੀਜ਼ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਉੱਦਮ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ 18 ਮਈ 1974 ਦੇ ਪੱਖਰਨ ਧਮਾਕੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇਤਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਖਿਆ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਬੰਬ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਟੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਫਖਰਉਦਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਉਭਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਮੋਨਕਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛਾ ਗਏ ਜਿਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ

ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਪੱਤਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੁਪਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਰ ਅਲਾਪਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਪੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅਗਸਤ 1974 ਦੀ ਸੋਧ ਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਕੁੱਕ ਟੁੱਟੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਪਰਤ ਗਈ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ। ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਰਾਜਾ ਕਿਵੇਂ ਚਤੁਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਰਾਮ ਤੇ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਵੱਡੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਇੰਦਰਾ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਕ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਪੈਂਤੜੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਦਲ ਗੰਗਟੋਕ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ ਤੇ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1975 ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਬੜੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਤੇ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕਮ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਫਲਾਵਾ ਤੇ ਹੱਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚਮੁਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਇਲਹਾਕ ਦੀ ਸਹੀ ਕਹਾਣੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਲਿਖੇਗਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮਈ 1975 ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਦਾ 22ਵਾਂ ਰਾਜ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਇਸਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਡੂਪ ਦੋਰਜੀ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਲੋਕ-ਮੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਲੋਂ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰ-ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦੇਣ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਬੇਦੱਬੇ ਰੋਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਟ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜੇ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਫੌਜੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਜੇ ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁੱਖ ਚਾਲਕ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੱਖੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਉਪਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਫਿਰ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ 1971 ਵਾਲੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ।

ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਜ਼ਖਮੀ ਸੁਆਣੀ (ਸ਼ੇਰਨੀ) ਦਾ ਰੋ ਭਾਪਣ ਵਿਚ ਗਲਤ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੈਰ-ਮੁਲਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੇਰ-ਸ਼ੇਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਹਾਹ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਜ਼ ਤੇ ਕੱਟਿਆ।

1971 ਦੀ ਦੁਰਗਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉਚ-ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਪਤਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਜੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਤੇਗਧਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਲੜਾਕੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਅੱਥਰੀ ਤੇ ਲੜਾਕੀ ਸੀ।

ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਵਿਖੇ ਸੱਪਿਆ ਕਾਰਜ ਵਧੇਰੇ ਔਖਾ ਤੇ ਵੰਗਾਰਮਈ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ। ਲੋਪਚਾ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਡਪ ਦੋਰਜੀ ਖਾਂਗਸਾਰਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਨੇਤਾ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵਗ੍ਰਿਹਿਣ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਤਨਾਅ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਦੱਸਵੀ ਬੀ. ਐਸ. ਦਾਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੂਟਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਲੰਬਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਾਡਰ (ਅਮਲੇ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰਾਂ, ਕੇ. ਐਮ. ਲਾਲ, ਜਯੰਤਾ ਸਾਨਿਆਲ ਤੇ ਡੀ. ਕੇ. ਮਾਨਾਵਾਲਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਹੋਈ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਸਮਰਾਟਵਾਦੀ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ 333 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ "ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ" ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮੰਡਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਉਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਨਾੜੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨੀਂਹ-

ਪ੍ਰਭੂ ਰੱਖਿਆ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਜੋ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸਾਮੰਤ ਵਿਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਦਾਰ ਵਧਿਆ।

ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਕਸੂਤੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਥਾਂ ਭਾਲਣੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਸੈਂਟਰਲ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ-ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ 'ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ' ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. (ਪੁਲੀਸ) ਤੇ ਹੁਣ ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਜ਼ਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਮ ਦੀ ਉਸ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ' ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨੀਯਤ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੇਪਚਾ ਤੇ ਭੂਟੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਚੌਕੀ ਉਤਰੇ (Jutrey) ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਆਵਾਸ ਚੌਕੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨਦਾਰਦ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਲਿੰਬਸ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਲੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚੌਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ 1966-68 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਉਪਮੰਡਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਸਿੱਕਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਦਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਹੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਣੇ ਫੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੌਂਡਹਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਤਨੀ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਲੀਜਾ ਮੇਰੀਆ ਕਾਲਿਮਪੌਂਗ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਤੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰੇ ਸਨ। ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਬੈਲਜੀਅਮ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਸਾਹਸੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਉੱਘੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਸੀਆਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੰਗੀਨ ਸਫ਼ਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲੇਪਚਾ ਨੇਤਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਲੌਂਡਹਪ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਬੜਾ ਸਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮੌੜ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਮੱਕੜੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਇਸਤਰੀਆਂ- ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਲੀਜਾ ਮੇਰੀਆ ਖਾਰੰਗਸਾਰਪਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਕੋਈ

ਉਸ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਾਏਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਟੋਟਕਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਘੁਮਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਸੁਣਾਏ ਜੋ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਜ਼ਿੱਠਣਾਂ ਸੋਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰੀ ਅਫਸਰ ਸੈਨਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਗਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਮਲਾ, ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰਾਏ ਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਧਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਰੋਹਨਾਕ, ਜੋਰਬੰਗ, ਰੋਗਪੋ, ਮੱਲੀ, ਮਸਜੰਗ, ਨਾਮਚੀ, ਤੇ ਮੰਗਨ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਕੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਗੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈਟ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਮਕਾਰੀ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਵਲ ਸਰਹੱਦੀ ਚੋਕੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਰਾਹੀਂ 20 ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੇਹਿਸਾਬ ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ 22ਵੀਂ ਪਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. ਦਾ ਠੱਪ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਅਮਲੇ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਆਸੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਛਲ ਕੇ ਬੇਵਕੂਫ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। 1975 ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਕਾਲਾ ਚਿਤਰਪੱਟ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰੰਗ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ-ਪੱਖੀ ਹੋਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਛੇਕੇ ਭਾਵ ਅਛੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਆਈ. ਏ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ, ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਣ ਕਰਨ। ਉਹ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਜਿਸਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਿੰਟੇਕਗੋਰਾ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਦੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਾਕਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਤਾਸਿੰਦਿੰਗ ਮਹਿਲ ਸੀ ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜੇ ਪਾਲਦਨ ਬੋਂਡੁਪ ਨਾਮਗਿਆਲ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸੀ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਦੇ ਮਕੜੀਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ

ਭਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਧਾਨਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲਾਭ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕੂਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦਾ ਫਲ, ਤਾਕਤ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਅਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਹਡਪ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੋਰੀਆ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਕੇ ਬਾਹ ਪਾਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੋਚੇ-ਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਗਿਆਲ ਨੂੰ ਗੋਦਿਓ ਲਾਹ ਕੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਕੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਮਰਤੀ ਸਨ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਪਾਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਕਮੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਲੇਪਚਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਚਲਾਕ ਭੂਟੀਆ ਤੇ ਤਿੱਬਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਜੋ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਕਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦਬਾਅ ਅੱਗੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੂਝ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਪਾਲੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੈ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੱਕੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਰੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਜੇਤੂ ਰਸਤੇ ਤੇ ਤੁਰੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੇ 1947 ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨੁਕਲੀਅਰ ਕਲੱਬ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਉਸ ਵਾਸਤੇ, ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪੌਡਾ ਬਣਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਭਿਜਕ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 300 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲਈ। ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਆਣੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਲੋਕਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ

ਕੋਲ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੰਗ ਲਾਏ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਗੈਰ-ਯੋਜਨਾ ਬਜਟ ਰਾਸ਼ੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਹੀ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨ ਲਈ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਟਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਤੱਬ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਏ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਜਟ 'ਚ ਰੱਖ ਗਏ ਪੈਸੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਾਉਣੇ ਹਨ ਭਾਵ ਹੜੱਪ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਮੁਖ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਨਿਰਕਪਟ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਕਰਕੇ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਗੰਦੇ ਟੋਭੇ ਵਲ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਦੌੜਦਿਆਂ ਭੱਜਦਿਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਚਨ ਨਲੀ ਤੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਤੂਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਫਲਸਫੇ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਕਪਟ ਤੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਸੀ?

ਕੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਹੈ? ਪੈਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਆਕਸ਼ਕ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ-ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਚੋਗਿਆਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਪੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ, ਐਨ. ਬੀ. ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਐਨ. ਬੀ. ਬਸਨੇਤ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਪਲੇਗ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਨੱਠਦੇ ਤੇ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਗਦਲ ਦੇਨ ਸਾਪਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸੈਨੀ ਤੇ ਕਰਮ ਤੋਪਦੇਨ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ।

ਲੇਪਚਾ ਤੇ ਭੂਟੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸਮਰਾਟ ਨਾਲ ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਤੇ ਰਾਜਮਹਿਲ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀਮਾਬੱਧ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਕਈ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਦੁੱਖੀ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਰਾਜੇ' ਤੇ 'ਧਰਮ' ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਚਿਤਰਪਟਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਪੜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜੋ ਭਾਰਤ 'ਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੀ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਅੰਨਦਾਤਾ, ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਜਰੰਗ ਲਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਇਆ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਆਰ. ਖੁਰਾਣਾ

ਇਕ ਰੰਗੀਨ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਸੁਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖ ਝਪਕੇ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੁਰਾਣਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੂਚਨਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦਿਆਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਈ. ਬੀ. ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਵਹਿਣਾ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫਸਰ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਵਧੀਆ ਫਸਲੀ ਬਟੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੋਹਲੇ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਅਣਲਿਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚੋਗਿਆਲ, ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕੁਲੀਨਾਂ ਤੇ ਭੱਦਰਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਇਕ ਹੱਢਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਰਾਜਸੀ ਕਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਬੰਦੀ ਕਰਨ ਉਪਰ ਲੱਗੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਭੂਤਪੂਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਭੂਟੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਕਪਤਾਨ ਸ਼ੇਰਬ ਪਾਲਦੇਨ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਕੇ ਖੁਦ ਚੋਗਿਆਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏ। ਸਾਡੇ ਗੰਗਟੋਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ 15 ਸਤੰਬਰ 1975 ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਮਹਿਲ ਵਿਚ ਚਾਹ ਉਪਰ ਨਿਉਂਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਲਦੇਨ ਥੋਡ਼ਾ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਮਗਰੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਟੀਆਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖ਼ੇਰਦਾ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਮੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਝੱਟਪਟ ਹੀ ਸਾਡੀ 1968 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਇਤਨੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਰੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਧੀਨ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ

ਨਹਿਰੂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਰੁੱਖਪਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਧੀ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਕ ਅਰੰਭਿਅਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਦੀਓਂ ਲੱਥੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਤ ਸਰੋਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਘੱਟਾ ਲੰਮੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਨਾ (ਹੀਰਾ) ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਫੇ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਨਾਲ ਭੂਤਪੂਰਵ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲਈ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੋਹਫੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਗਾਤ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਣ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹਿਦਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਹਾਂ।

ਗੰਗਟੋਕ ਛੋਟੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਸਥਾਨਿਕ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਾਂ? ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ ਕਿ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣਾ ਕਿਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਂਗਡਪ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪਹਿਲੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਰੁੱਸੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਉੱਤਮ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਰੁੱਛਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਪੀ. ਕੇ. ਖੁਰਾਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸੋਭਨੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸਾਰ-ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਦਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜਿਗਦਲ ਦੇਨਸਾਖਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸ਼ੈਲੀ, ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਜਿਹਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਦੂਸਰੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਛੋਟੀ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਉਪਕਰਨਾਂ

ਭੈ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਬਕਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪੁੱਤਾਂ-ਪਾਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਸੱਤਿਆ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਮ ਐਮ. ਰਾਸ਼ਲੀ ਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕਥਿਤ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮਕਰ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੱਤਿਆ ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਗਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਗੰਗੋਟਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਕੋਲ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਇਕ ਦਵਾਖਾਨਾ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕਾਈ ਤੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀਆਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹਣ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਨਿਰੀਖਣ ਚੋਕੀਆਂ ਤੇ ਬਚਾਓ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਸੋਨਮ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹਣ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਕੁਝ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਸੋਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀਮਾ ਚੋਕੀਆਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਲਾਭ-ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਹਰ ਚਾਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੁਖਬਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਹਕੀਕਤ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜਨਤਕ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਣ “ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ” ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪਲਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸਿਆਸੀ ਮੱਤਭੇਦ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਐਨ. ਬੀ. ਭੰਡਾਰੀ ਉਪਰ ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ. ਤੇ ਮੀਸਾ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭੰਡਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹੰਡਪ ਦੋਰਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਕੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਦੀ ਪੈੜ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਵੀ ਲਗਭਗ ਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਛਤਰੀ ਹੇਠ ਕੌਮੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਲੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਸ਼ਨ ਸਾਂਝੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਭੰਡਾਰੀ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰ ਪੂਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਭੂਤਪੂਰਵ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਉਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੂਟੀਆ ਤੇ

ਲੇਪਚਾ ਦੇ ਜਾਤੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਵਿੱਟਰੇ ਹੋਏ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਦਸਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਕਤ ਨਾ ਆਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤਮ ਫਲ ਤਾਂ ਰਮਟੋਕ ਮੱਠ ਦੇ ਮੁਖ ਕਰਮਪਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਦੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਠ ਵਿਚ ਉੱਚੇਚੀ 'ਕਾਲਚੱਕਰ' ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ 8 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ 22ਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਅਦੁੱਤੀ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਨਾਕਾ ਚੌਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਗਬੁੰਗ, ਲਾਚੇਨ, ਲਾਚੁੰਗ, ਤੇ ਨਾਥੂਲਾ ਉਪਰ ਸੇਨਥੋਂਗ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦੀਆਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾ-ਪਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜੋ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਪੈਂਸ ਗਏ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਸੋਨਮ ਸਿਆਸਤੋਂ ਪਰਬਤ ਆਰੋਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਾੜੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਐਵਰੈਸਟ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੀਰੋ ਸੋਨਮ ਵਾਨਗਿਆਲ ਨੇ ਸਮਰਪਿਤ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰਪਾਂ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਜਾ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਵਲ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚੀਨੀ ਚਰਵਾਹੇ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਮਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਗੁਰੂ (ਰਹਿਬਰ) ਮਿਸਟਰ ਬੀ. ਐਨ. ਮੁਲਿਕ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਬਰਫ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ ਸੰਕੇਤ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਚੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਵੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚੀਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਲਈਆਂ।

ਚੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਿੱਕਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅੱਠ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚੌਕੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਪਰੰਤੂ 1982 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਚੌਕੀਆਂ ਰਾਅ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੌਸਮੀ ਗਸ਼ਤੀ ਦਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਹੁਣ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰਾਅ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਵਾਈ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਰਾਅ ਦੇ ਅਫਸਰ ਫੋਸੜ ਤੇ ਢਿੱਲੜ ਸਨ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਢਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜਾਨਮਾਰੀ ਕਰਨਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਉੱਘੀ ਮਿਸਾਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਭਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੂਤ 1999 ਵਿਚ ਕਾਗ਼ਿਲ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਖੰਢਕਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦਾਂ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸੰਸਥਾਈ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਐਸ. ਜੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਪਰ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਨਮ ਵਾਂਗਿਆਯਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਹਿਮਾਲੇ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਰਪੂਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਕੰਚਨਜੰਗਾ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਕੰਨੀ ਤੇ 22000 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਸਿਨੀਉਲਚੂ ਦੀ ਚੋਟੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ 'ਸਰ' ਕੀਤੀ। ਮੈਂ 14000 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੈਂਪ ਤਕ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ 5 ਵਾਰ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਲੜਕਾ ਰਿਨਜਿੰਗ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਦੋਮਬੰਗ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਰਫਾਨੀ ਤੁਫ਼ਾਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭੈੜੇ ਮੌਸਮ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ 5 ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਬੜੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਫੇਫੜਾ ਨਮੂਨੀਏ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਿਨਾਗੁੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਭੂਬੂਤੀ (ਰਾਖ) ਐਵਰੈਸਟ (ਚੋਮੋਲੋਗਮਾ) ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਪਰ ਐਸ. ਜੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਅਕ ਫਰੁਬਾ ਤਸੇਰਿੰਗ ਵਲੋਂ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਕਾਲਚੱਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਸਹੀ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨਕੀਪਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

—ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਡ ਸ਼ਾਅ

ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਚਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੀ. ਆਰ. ਖੁਰਾਣਾ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਨਾ ਆਈ। ਉਹ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਤੇਨਜ਼ਿੰਗ ਨਾਮਗਿਆਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਜਿਗਦਲ ਦੇਨਸਾਪਾ, ਐਮ. ਐਮ. ਰਾਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਭੂਵਾਨੀ ਪੰਛੀ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਵੀ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਿਨਤੋਕਸੋਂਗ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ 'ਮਤਬੰਨਾ ਪੁੱਤਰ' ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁੰਮਣ ਜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਤੇ ਲੜਾਕੇ ਦਲ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਹਡਪ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਿਪਾਲੀ ਸਮਰਥਨ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਤੇ ਐਨ. ਕੇ. ਸੂਬੇਦੀ ਜਿਹੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨਿਪਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਤਨੇ-ਮਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਟੀਆ ਤੇ ਲੇਪਚਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਦੇ ਯੁਵਕ ਦਲ ਨੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਗਿਆਲ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕ ਨੇਤਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਪੰਦਿਆਲ ਜੋ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ, ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਜਿਤਨਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਦੀ ਦਇਆਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪੱਕੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦਾ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਹਡਪ ਵਿਚ ਕਤਈ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀ ਕਰਕੇ, ਛਲਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਯੁਵਕ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਕੂਟਨੀਤਕ ਰੁੱਖੇਪਨ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਘਟਦੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਿਨਤੋਕਸੋਂਗ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਰਹਨੋਕ ਦੇ ਮੋਹਨ ਗੁਰੰਗ ਜਿਸਦੇ

ਕਮਿਊਨਿਸਟਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁਕਮ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਫਸਾਦੀ ਯੁਵਕ ਆਗੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਿਕਟ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕਾ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸੰਘਾ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਤੇ ਭੂਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਿਜਈ ਘੋੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਵਲੋਂ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਵੇਂ ਪਰਿਮਾਪ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁਰਾਣਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਿੜਕਿਆ ਭਾਂਡਾ ਸੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਕੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸਭ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 21 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮ-ਪਿਆਲਾ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੋਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਜਾਨ ਦਾ ਖੌ, ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਨ ਢਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਦੌਰ 6.30 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਫੜਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ ਜਨਾਬ! ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 325 ਅਧੀਨ 25 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ?”

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਕੇਤ ਕਿਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਲ ਹੈ?”

“ਤੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਹਿਲ 'ਚ ਫੇਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੇਗਣ ਲਈ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਤੇ ਭੰਡਾਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਖੁਰਾਣਾ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਕੀ ਚੜ੍ਹਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਿਖ ਕੇ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਕਿਸ ਧਾਰਾ ਤੇ ਕਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੂਚਨਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਡੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦੇਵੇ।”

ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਨਜ਼ੇ 'ਚ ਚੂਰ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸੁਭ ਰਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਸਹਿਣ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਂ।

ਮੇਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੱਤਭੇਦ ਨਵੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿੱਕਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁੱਛੇ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ 'ਚ ਜੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਤਾਂ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਜਨਸੰਘ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਬਾਗੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਏ ਟਾਂਵਾਂ-ਟਾਂਵਾਂ ਇਤਫਾਕੀਆ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਜਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਮੁਤਬਾਦਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਮਾਊ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਾਂ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਪਾਤਕਾਲ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਖਲਬਲੀ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ (ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ.) ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਗਏ-ਹਨ) ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰਾਨਸੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ, ਜੋ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ 1953 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਅਪਾਤ ਕਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਆਸਾਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਕੀ ਸੰਘ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੱਖੋਂ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਭੇਦ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਹਿੰਦੂ ਪਤਨੀ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਭੈੜੇ ਤੇ ਕੁਢਬੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸੌ ਕੇ ਜਾਂ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਕੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਦਾਅਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਾਵਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ

ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚੋਂ ਡਿੱਗ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡੱਬਲਊਸੇ ਭਾਵ ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸਖਤ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਦਾਲਤੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਸਤਬਰਦਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਜੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੜੀਸਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇਸ ਉਪਰ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਨੇ ਨੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਅਸਲੀ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਉਦਾਲੇ ਆ ਜੁੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਗਰੀ ਤੇ ਉਚਿਤਤਾ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਦੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਭੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਘੜਮੱਸ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸੀ ਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਸਮਾਗਮ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਪਹਰਣ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿਆਸਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਕਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਹਡਪ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਕਮੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸੁਪਰੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ “ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ” ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਸਚੈ ਦਾ ਦਿੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸੀ ਤੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਛਤ ਏਕੀਕਰਨ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸਿੱਕਮੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇਗੀ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਹੋ ਗੱਲ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਹੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅਰੰਭਕ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਨ।

ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ “ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ” ਅਤੇ “ਅਲੀਬਾਬਾ ਤੇ 31 ਚੋਰ” ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛਲਾ ਗੁੱਝਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਿੱਕਮ ਐਸੰਬਲੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਵਲ ਸੋਧਿਤ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਰਸਤਿਆਂ 'ਚ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਚੋਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਲਾਗੂ ਸਭ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ। ਵਿਲੀਨਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਾਸੰਗਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਵਲੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਚੁਰਾ

ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਜਾ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁੱਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਭਾਪ ਸਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜੀ-ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਔਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਉਪਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਆਰੋਪ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਭਾਰਤੀ 'ਰਾਜ' ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰਾ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਨਸਲੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇਪਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਡਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿਚਲੇ ਭਾਰਤ-ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਅਲੱਗ ਬਿੱਥ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਕਿ ਐਸ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਸੀ. (ਆਈ.) ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਦੇ ਕਲੰਕਤ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੇਗਾ, ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਸ. ਐਨ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਨ. ਸੀ. (ਆਈ.) ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ, ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਸਰੇਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨੇੜ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਰੂੜ-ਕਬਾੜੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸਿਆਸੀ ਠੱਗ ਬਣੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਮਗਰੋਂ ਸਾਂਝੇ ਕਰਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਂਟਾ ਬਦਲ ਕੇ, ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਗਡਮਡ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਝੁਕਦੇ ਪੱਲੜੇ ਵਲ ਜਾਣ ਦੀ ("ਝੁਕਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਰੋਗ ਲੱਛਣ" ਦੀ) ਇਕ ਹੋਰ ਤਰਸਯੋਗ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਗਡੋਰਗਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦਸੰਬਰ 1975 ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਗੰਗਟੋਕ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸ਼ੇਰ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਰਾਸੰਗਕਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲੋਕ-ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਵਿਕਣ-ਵਿਕਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਆਖਰੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਦਾਵਰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਆਖਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ

ਕਾਜੀ ਲੱਗਭੱਗ ਦੋਰਜੀ ਖਾਂਗਸਾਰਪਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ। ਰਾਤ-ਰਾਤ ਹੀ ਉਹ ਘਿਰਣਤ ਕੁਝਤਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਰਦਾਂ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਖੋਲੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਈ ਕੱਦਾਵਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਜੀ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ। ਸੋਘਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਤੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਪੁਨੀਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਜੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚਤਰਾਈ-ਫ਼ਰਪੂਰ ਸੂਖਮ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕਾਜੀ ਲੱਗਭੱਗ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਪਸੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਵਲੀ ਅਹਿਦ, ਤੇਨਜ਼ਿੰਗ ਨਾਮਗਿਆਲ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬੈਚਨ ਨੇਤਾ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਧੜੇ ਵਿਚ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਜੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਅਜੀਬ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ-ਤੰਤਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕੁਝ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜੋ ਬਿਹਾਰ-ਬੰਗਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧੜੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਡੋਗਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਖੋਜਬੀਨ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜੁਆਨ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਹੋਮਲਤਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਉਰਾਲੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਤੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਸੂਰਜ ਫੁੱਥਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਜਾਂ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਛਾੜ ਲਾਹ ਕੇ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਣਗਿਣਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਜਾਪਿਆ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੋਕਾ ਜਾਂ ਦਾਅ ਲਗਣ ਦੀ ਵਿਰਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1975 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ (ਡੀਪਰੈਸ਼ਨ) ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਨਾਅ ਕਾਰਨ ਦੌਰਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੂਠੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਭੂਤਪੂਰਵ ਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਚੀਨ-ਪੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਕਾਨਮੋਡੂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਚੀਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੇ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਛਾਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਰੁਲੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜੇ ਜਾਪਾਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਚੁੰਬੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾਥੁਲਾ ਦੌਰੇ ਨੇੜਿਓਂ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ 'ਚੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਜਾਸੂਸ ਜਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਦਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ

ਅਜਿਹਾ ਬੇਲਗਾਮ ਯਾਤਰੀ ਸੀ ਜੋ ਗਲਤ ਮੌਕੇ ਉਮੀਦ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੋਗਿਆਲ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਆਏ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਝਾੜ ਪਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਤੋਂ ਆਏ ਅਚਾਨਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟਕ ਭਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸ਼ੁਕਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੀ ਝੋਪੜੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪਿੱਚ ਪਾਈ। ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਵਾਰਾਨਸੀ, ਉਹਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਦਾ ਤਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸੈਨਿਕ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਝੁਲਸੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਕਾਹਰੀਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਠਾਕਰ ਗੰਜ ਜਾਣ ਲਈ ਟਰੱਕ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਆਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਰੋਂ ਵਿਚ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਤਨਾਅ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਲ ਆਈ। ਪੀ. ਐਸ. ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੇ ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਤਾ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਪਹਿਲ ਮੇਰਾ ਤਨਾਅ ਹੈ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਪਾਤਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਜੱਦੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਲਹਿਰੀਆਂ ਖੌਰੂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਿਆਦਰਸ਼ਨੀ ਗਾਂਧੀ (ਉਹਦੀ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਉਭਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ, ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਲਾਉਣੀ ਪਈ) ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਆਚਰਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਉਹਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੇਖਕੇ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ! ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੈਸਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਿੰਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਗਿਠਮੁਠੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੀਜੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਦਾਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜਿਉਂ ਹੀ 1976 ਦੇ ਅਪਾਤਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲੱਗੋਟੀਆਂ ਦੀ ਹੁਲਾਸ਼ਾਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਅਜੀਬ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆਇਆ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੇਸਰੀ ਵਸਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭੋਧੀ ਸਾਧੂ, ਆਪ੍ਰਾਂ ਬਣੇ ਭਿਖਸੂ ਨਾਲ ਆਮ ਹੀ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਤਰਕਾਰ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਲੇਗ ਪਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਲਈ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਸਾਮਾਨ ਵੱਧ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸਦੇ ਯੂਰਪੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਸੂਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਭਿਖੂਸ਼ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਆਮ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚਤਰ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋੜੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇ?

ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1976 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾੜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਢਾਹ-ਢੁਆਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਜਿਹੇ 20 ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਪੀਂਦਿਆ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੈਗਾਮ ਸੀ। ਸੰਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੱਸ ਇਹੋ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕਾਈ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਿਰਾਗ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੂਤਪੂਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਖਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪਰਭਾਵਿਤ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਹ ਖ਼ਤ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣ ਨੇਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਟੁੱਟ-ਪੁੰਜੀਏ (ਛੋਟੇ ਵਪਾਰੀ) ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਕੇ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ, ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਹੌਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਟੈਲੀਕਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆਏ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਟੈਲੀਕਸ ਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ।

ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਆਰ. ਸੀ. ਪੈਂਡਿਆਲ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ-ਪੂਰਨ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਆਹਰੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਕਮ ਦੀ

ਵਿਲੀਨਤਾ ਕਰਕੇ ਪਏ ਸਿਆਸੀ ਘਾਟੇ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਘਾਉ ਕਾਰਨ ਵੇਦਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਗਡਾਪ ਦਾ ਗੋਦੀ ਲਿਆ ਪੁੱਤਰ, ਉਭਾਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੰਡਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਪਾਲੀ ਗਰਮ ਮਿਜਾਜ਼ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦਲ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ 19 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੰਗਟੋਕ ਪਹੁੰਚੀ।

ਪਰੰਤੂ ਚੋਗਿਆਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦੀ, ਅਖੱਤ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਜਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ 'ਤਨਖਾ' (ਸਜਾਵਟੀ ਚਿੱਤਰ) ਵਾਲੇ ਅਵਾਲੋਕਿਤੇਸਵਰਾ ਥੱਪ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਤੇ ਬੇਹਿੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਸਨੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਏ? ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਪਰ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦਾ ਨਹੀਂ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ", ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

ਅਸੀਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਫਿਰ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਰੱਖੀ।

ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਭੂਤਪੂਰਵ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਰਸਮੀ ਪੱਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਪਰ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ, ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਉੱਚ-ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਭੂਚਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੁਫ਼ਾਨ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਬੱਚੇਦਾਨੀ 'ਚੋਂ ਰਕਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੀ ਬੱਚੇਦਾਨੀ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੇ 'ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਪੋਮਾਯਨਗਸੀ ਦੇ ਮੱਠ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਵਿੱਤ ਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ 'ਖਦਾ' (ਰੋਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲ) ਭੇਜਿਆ।

ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਮੈਤਰੀਪੂਰਨ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕੂਟਨੀਤੀਆ ਅਤੇ ਖਿਲਵਤਖਾਨੇ ਦਾ ਜਾਦੂਗਰ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੂਈ ਦੇ ਨੌਕੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਪਤਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ੋਰ-ਸਰਾਬੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਰ

ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਦੀ ਪਰਖ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਕਰਨ ਦੀ ਪੱਤਝੋਥਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਵਕੀਲ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਭੁਬਨੇਸ਼ਵਰੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਬੰਗਾਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਜਨ-ਮੱਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਕਾਣਾ ਕਰਨਗੇ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਖ ਪਰਬੰਧਕ, ਤੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਉਪਰ ਆਏ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਮਚਾ ਕੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਸ 'ਜਨਮਤ ਵਿਧੀ' ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਏਕੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਕਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਆਸੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸੀ ਹੱਥ-ਠੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਤਨਾਵਾਂ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਪਰ ਸਨੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਨਵੇਂ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਐਨ. ਕੇ. ਸੁਬੇਦੀ, ਐਲ. ਬੀ. ਬਸਨੇਤ ਤੇ ਐਨ. ਬੀ. ਭੰਡਾਰੀ ਆ ਗਏ।

ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿਆਸੀ ਹੀਰਿਆ ਅਤੇ ਸਤਾਰਿਆ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਮੰਤਰੀ ਤਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਿੱਕਮ ਵਰਗੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਲ ਵਲੋਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਤੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਮਰੋੜੇ-ਤਰੋੜੇ ਪਰਬਲ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਮੰਤਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਫੰਡਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਝਾੜਬੰਬ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਆੜ ਲਈ। ਸਦਨ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਐਸ. ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਪਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਸਤ ਤੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਬਕਾ ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਸ ਕੰਗਾਲ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਲੈਨ ਤੇ ਨਾਲ-ਪਲੈਨ ਬਜਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੀ ਹਰ ਨਸ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤਾਂ ਭਰ ਹੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਮਿਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਣਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਿੱਕਮ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਟੋਭਾ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।

ਭੂਤਪੂਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਵੀ ਇਸ ਦੋਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਖਾਈ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਜੰਡਲੀ ਦੀ ਅਣਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਕਾਰਨ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਧੜਾਧੜ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਧਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਦੋਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ

ਕੁਝ ਵਿਧਾਇਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਤੇ 'ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ' ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਪਰੰਤੂ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੀਸਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਨੁਵਾਹ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਵਰਨਰ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਘਾਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸੋਧਮਈ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ। ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨ ਦੇ ਬੈਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਸਤੁੰਸਟ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਸ ਜਗਾਈ। ਉਹ ਹੁਣ ਚੋਗਿਆਲ ਵਲੋਂ 'ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਰੁਪੈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ।

ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਭੂਚਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਫਰਵਰੀ 1976 ਵਿਚ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਸੀਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਹੀ ਲਗਭਗ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਨਵੰਬਰ 1976 ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜੇ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਾਤ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹ 19 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 59ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਜੀਵ, ਸੰਜੇ, ਮੇਨਕਾ, ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੰਗਟੋਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਗਵਰਨਰ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਕਮ ਲਈ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਦਿਨ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਨਿਮੰਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਨੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰੋਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਹਵਤ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਰਬਲ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਤੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂੰਹਜ਼ੋਰ ਉਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਭਵਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨ ਸੂਰਜ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਤੇ ਕੁਝ ਕਲਿੰਤਣ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਕੇਸਰੀ ਸਾੜੀ ਵਿਚ ਸਜੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਬੁਲਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਲਿਆਵਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ।

ਇਕੱਲਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੰਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਗੁਪਤ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ? ਤੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ?”
 “ਹਾਂ ਜਨਾਬ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਾਂ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ‘ਧਰ’ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?”
 “ਜਨਾਬ, ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੰਗਾਲ ‘ਚ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ।”

ਸੱਜੇ ਮੋਰੇ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ‘ਧਰ’ ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾ-ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ, ਇਕ ਹੋਰ ‘ਧਰ’ ਨਾਲ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਉਹਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਗੱਡੀਰ ਮੱਤਭੇਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਉਹਦੀਆਂ ਵਰਾਣਾਂ ‘ਚੋਂ ਅਨਾਦਰ ਟਪਕਦਾ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਉਹਦਾ ਗੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ?

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ?”

“12 ਸਾਲ।”

“ਖੂਬ! ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ ਤੇ ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ।”

ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਸਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ‘ਚ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਥਿੜਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਕਿ ਭੂਟੀਆ ਤੇ ਲੇਪਚਾ ਜਾਤੀਆਂ ਜਨ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਵੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ।

“ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੂਝ-ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਕਮ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਜੇ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਭਾਵਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਭੇੜੀ ਨੀਤੀ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ! ਪਰ ਸਿੱਕਮ ਅਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਨਹੀਂ।”

ਸੱਜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ 10.30 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ।

ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ, ਦਿੱਲੀ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਾਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾ ਸਹੇੜਾਂ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ: “ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।”

ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦਿਉਰਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਰਿਆਇਤਾਂ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। 1976 ਦਾ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਪਾਲੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਸਿਆਸੀ ਲੂਟੇਰਿਆਂ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਧੋਖੇ ਨਾਲ

ਕੀਤੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਵਲੋਂ ਤਿਆਗਿਆ ਤੇ ਬੇਦਖਲ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਬੜਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ੂਮ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੰਜੇ ਤੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਇਕ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਉਂਗਲ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਸ਼ਿਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਬਣਾਓ ਕਿ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਨਾ ਕਰੇ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੋਗੇ?”

“ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ, ਕਰਾਂਗਾ।”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝੋਗੇ?”

ਸੰਜੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਪੂਰੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਅਦਨਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਤਨੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ।

“ਤੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੀ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਭੜਕਾਊ ਬੁਲਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਗੇਗਾ।”

“ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੁਣ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਤ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਧੱਕੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਧੌਂਸ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਜਾਨ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਦੇ ਨਾ ਸਹੇੜੇ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਨਰਮ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਛੱਡ ਆਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚਲਣ ਤੇ ਅਗਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ।

ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਆਸੀ ਗੱਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਕਾਹਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਹੋਈ, ਚਾਰ ਨਿਪਾਲੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜੇ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ

ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੜਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਹੱਥ ਅਧਮਾਨ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਝੱਲੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਲੜ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਤਿੰਨ ਨਿਪਾਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਰ. ਸੀ. ਪੈਦਿਆਲ, ਐਨ. ਕੇ. ਸੁਬੇਦੀ ਤੇ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਐਲ. ਡੀ. ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਧੀਨ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕੋਈ ਸੋਢੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਐਨ. ਕੇ. ਸੁਬੇਦੀ ਇਕ ਰਹੱਸਪੂਰਨ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਤਿਸ਼ੂਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਸੀ। ਸੁਬੇਦੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਿਨਤੋਕਗੋਂਗ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਆਰ. ਸੀ. ਪੈਦਿਆਲ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ ਦਾ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਖਰਾ ਨਾ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੇਲਗਾਮ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਜਿਸਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਤਬੰਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੀ ਬੇਮੁਹਾਰ ਅਗਨੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸੁਆਰੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਖੱਟੀ ਛਾਂਗ (ਜੋ ਤੋਂ ਬਣੀ ਬੀਅਰ) ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਨੇ ਖਾਟੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਈਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਉਸਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਮਘ ਉੱਠੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਜੁੱਟ ਰਾਜਸੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ- “ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ਿਨੀ” ਤੇ “ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ” ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਿੰਮ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਬਦਲਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਬੈਠ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਜੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਹਫ਼ਪ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚੋਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਕਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੋਰਾ-ਭੋਰਾ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਝਗੜੇ, ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੋਗਿਆਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਆਂਢੀ ਉਹਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਤੇ ਮਸੀਹਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ- ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਗਲਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਤਨ ਤੇ ਕੋਟਕੜਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਸਖਤ ਤੇ ਬਲਚਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਲੀਹ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਕਰੋੜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

— ਜੇਮਜ਼ ਗਾਰਡਨਰ

ਮੈਂ 23 ਜਨਵਰੀ 1977 ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਪੋਠਾਹ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਛੁੱਟੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗਟੋਕ ਮੁੜ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ 18 ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਉਹ ਨਿਰਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 17 ਮਾਰਚ 1977 ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸੰਜੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਦਲੇਰੀ-ਭਰਿਆ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਦਨਾਮ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਤਕ ਆਪਾਤ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਨਿਜੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਵੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਜੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਡਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਕਥਾ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ, ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇ-ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਦਲੇਰੀ-ਭਰੇ ਕਦਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫਖਰਉਦਦੀਨ ਅਲੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨਾਲ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਚੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਹੇਮਵਤੀ ਨੰਦਨ ਬਹੁਗੁਣਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਭੂਆ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪੰਡਿਤ ਜਿਹੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਖਟਮਲ ਵੀ ਉਹਦੇ ਧੜੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਜੇ, ਜਿਸਨੇ ਰੋੜ ਦੇ ਆਧਾਰਹੀਣ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਐਵੇਂ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕਵਚ ਪਹਿਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ

ਪੱਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਬੰਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਵਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੀ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਭੇਤ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇੰਦਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੱਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣੇ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਭੋਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਹੁਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਆਨੰਦ-ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਬੋਧਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਬੇਹੁਦਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਵਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਆਵਾਂਗਾ।

ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੁਆਲ ਨੇ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਗੁਪਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਭਾਰਿਆ ਜੋ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰੋਸ਼ਣ ਭੂਟੀਆਂ ਤੇ ਲੇਪਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਦਿਲੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਉੱਥੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਰ ਇਕ ਨਿਪਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਚਲਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ।

ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਿਪਾਲੀ ਭੁਕਾਅ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਜ਼ੀਨੀ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੇ ਨਿਪਾਲੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਲਈ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਫੱਟੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਿਪਾਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਚਮਕਦੇ ਚਿੰਗਿਆੜੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਨ।

ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਮੰਗੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਆਰ. ਸੀ. ਪੌਦਿਆਲ, ਬੀ. ਪੀ. ਦਾਹਲ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਐਸ. ਕੇ. ਰਾਇ ਲਈ 'ਹਰਾਮ' ਤੇ ਸਰਾਪ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਰੌਲਾ-ਰੌਪਾ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਲੀਜ਼ਾ ਮੇਰੀਆ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ “ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ” ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡ ਕੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੀ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰਜ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦੇਹੀ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰਾਜਸੀ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਫਿਕਰ ਉਸ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪਲਟੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗਰਦਗੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ।

ਪਰੰਤੂ ਅੱਖੜ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਿਸਨੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਉਸ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੱਛੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੁਸਤਾਖੀ-ਭਰੇ ਰਵੱਈਏ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਖੁਰਾਣਾ ਇਕ ਭੈੜਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਵੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਰੁੱਖਾ ਜੁਆਬ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਆਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਉਹਦੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਆਪਣੇ ਦਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ। ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 32 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਾ ਕੇ 28 ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੇ. ਸੀ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਸਿਆਸੀ ਸੂਈ ਭਾਵ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ, ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਜਲਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ “ਇੰਦਰਾ ਮਾਤਾ” ਤੇ “ਇੰਦਰਾ ਰੰਡੀ” ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਥਿਤ ਕੁਸ਼ਾਸਨ, ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਮੁਦਾਖਲਤ, ਤੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ “ਮਾੜਾ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ” ਸੀ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ‘ਫਲਕਪਟ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਲਹਾਕ’ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭੂਤਪੁਰਵ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵਕੀਲ ਨੇ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੀ ਕੀ ਹੋਏ ਜੋ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਲਗਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਲਟਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਲਾਉਣ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਲਸੇਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਜਾਣ? ਉਹ ਦਲ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਦੋਂ ਨਰਬਹਾਦਰ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ, 22 ਮਾਰਚ 1977 ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ‘ਦੇਸ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ’ (ਦੇਸ਼ ਬੇਚੂਆਂ) ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢਿੱਲ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। 17 ਮਾਰਚ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਾਰ ਵੀ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਡੀ ਬੁੱਚੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚੁੱਡਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ” ਤੇ “ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੋ” ਦਾ ਇਕ ਸੁਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਗਣੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਨੇ 1958 ਵਿਚ ਕੋਰਲਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲੇ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਨੇ, ਜਿਸਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਸੀਟ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਕਦੀਰ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਜਾਦੂਗਰ ਸਿੱਕਮ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਗਡਪ ਕੋਲ ਦੋ ਰਾਹ ਸਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ “ਆਇਆ ਗਿਆ ਰਾਮ” ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਕੇ (ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦਾ ਪੂਰਵਰਤੀ ਸੀ) ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ।

ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਗਡਪ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ 11 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ‘ਛਾਂਗ’ ਤੇ ‘ਸਕਾਚ’ ਦਾ ਸ਼ੋਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਚਾਰ ਪੈਰ ਲੈ ਕੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਤਕ ਜਾਗਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਅਲਕੋਹਲ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਮ ਹੀ ਉਸਦੀ ‘ਛਾਂਗ’ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਜਿਹਾ ਲੋਪਚਾ ਸਰਦਾਰ ਅਥੋਧ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਛਾਂਗ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿਲ ਦਾ ਭੇਤ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ: “ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਰਲਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?”

“ਕੌਣ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਹੀ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਕਈ ਅਫਸਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਧੂ ਲਿਮੇ ਤੇ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੇਜ਼।”

“ਤੇਰੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਕੀ ਹੈ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਗਰਾਂਟਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਜਾਣਗੇ।”

ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਭੇਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਪਲਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਰਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਘਟਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਦਲ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

“ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਬਹੁਗੁਣਾ ਤੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੋਗ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ।”

ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸਿੱਧੀ ਸੀ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਸਿੱਕਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਰੇਰ ਸਕਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ (ਲਾਈਟਨਿੰਗ) ਕਾਲ ਆ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਮੱਤਦਾਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਗੁਆ ਲੈਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਦਲਬਦਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਚੋਗਿਆਲ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੜਤਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਹਿਕਰਮੀ ਮੈਰੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਕਾਂਖਸ਼ੀ ਤੇ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਜਾਟ ਸੀ।

“ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।”

ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਾਗ ਡੋਰਗਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਆਰਾਮਗਾਹ ਤੇ ਰੁਕਿਆ। ਉਹ ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀਆਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਭਿਖਸੂ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲੱਗਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਝਾਕਦਿਆਂ ਨਿਪਾਲੀ 'ਚ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਵਾਕ ਬੋਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ “ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਉਸਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਨੂੰ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਭਜਾਈ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਠੁੱਡੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਠੁੱਡੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਠੁੱਡੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਅੰਤ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿੱਕਮ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਕਫ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਗੱਡਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਫ਼ਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਕਿੱਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਕਾਜ਼ੀ ਰਾਜਸੀ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਜ਼ੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 1981 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਂਗਡਪ ਦੋਰਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੱਫੀ 'ਚ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ।

ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪਲਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਰਬਹਾਦਰ ਖਾਤੀਵਾੜਾ

ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਕਮ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਆਈ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਇਕਾਈ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਸਨ। ਸਿੱਕਮ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਾਂ ਜਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵੇਖਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਧ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਨਿਪਾਲ, ਭੂਟੀਆ ਤੇ ਲੇਪਚਾ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਜੋ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੋਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਅੰਦਰੋਂ ਭੂਟੀਆ, ਲੇਪਚਾ ਤੇ ਤਸੋਂਗ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਪਾਲੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਬਲ ਰਹੇ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਦੇ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੀ ਉਚਿੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਨੇ ਭੁੰਡਾਂ ਦੇ ਛੱਤੇ ਜਿਹੇ ਚਿਪਚਿਪੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਖਾਤੀਵਾੜਾ ਤੇ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ। ਚੋਗਿਆਲ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਹੰਗਾਮੇ ਵਿਚ ਆ ਕੁੱਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਖੂਬੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਇਕ ਰੱਖਿਅਕ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਟੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੱਚ ਦੇ ਘਰੋਂਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਰਕਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਜੇਬ ਹੀ ਭਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਾਜ਼ੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੁਚੀ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਧਨ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭੂਤ ਵਿਰੁੱਧ

ਫਰਕਣ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੁਲਵਕਤਾ ਕੰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੋਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵੇਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਡਾਕ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੀ ਉਸੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਰਾਤ-ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਬਿਸਤਰ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਹਰਜਾਈਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ। ਉਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੂੜ ਚੱਟਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੰਤਰਤ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨਿਜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਿਸਤਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਜਾਂ ਮੌਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਉਸ ਮਨਹੂਸ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਦੇ ਉਸ ਕੁਪੱਤੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਵੋਟਾਂ ਪੁਆਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ 1975 ਵਿਚ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਤਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੋਗਿਆਲ ਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਚਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਨ। “ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ” ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਪੈੜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚੋਟਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੋਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਕ ਰੋਕਣ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਘੂ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬੇਨਤੀਆਂ ਇਕ-ਵਾਢਿਓਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦਾ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਦੌਰ 'ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਭਾਜਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕੁਝ ਨੇ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ ਤੇ ਧਰੁਵ-ਰਹਿਤ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸਾਬਕਾ ਚੋਗਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ 1974-75 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਵੀਂ ਮਿਲਾਈ ਗਈ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 1977 ਦੀ

ਦੀਵਾਲੀ ਨੇੜੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜਨਮਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ 11 ਮੈਂਬਰ, ਚਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸਨ; ਇਕ ਤਾਂ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਕਪਟ ਛਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਵਿਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਇਲਹਾਕ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਮੰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ। ਚੋਗਿਆਲ ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਵੀ ਫੈਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਵਿਲੀਨਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਕਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ, ਅਜਿਹੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਭਵਨ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਜੇ ਹੋਏ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬਰਾਜਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਡੇਵੀ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨ ਤੇ 12 ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕੈਂਪ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਅਤਿੱਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰੂਪੇ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ ਵੰਡਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜਾਂ ਸਿਰੇ ਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ “ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ” ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਮਸਲੇ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਰਾਣਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ “ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ” ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨ ਡੇਵੀ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਦਿਖਾ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਲਵੇ। ਇਹ ਸਮਝੋਤਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਡੇਵੀ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ।

ਵਹਿਮੀ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਸੁਕ ਜੁਆਰੀਏ ਕਈ ਕੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਫਿਰ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਟੋਕ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਪਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਵਰਜਤ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਖਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਿੱਤੀ। ਖੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਕੀ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਹ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਖੁਰਾਣਾ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਉਹ ਹਰ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਗਾਹਲਾਂ ਦੇਣ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ।

ਖੁਰਾਣੇ ਨੇ ਬੜੀ ਗੜਬੜੀ ਮਚਾਉਂਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਊਨੀ ਚੋਗਾ ਪਾਕੇ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਲੈਸ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੁਹਰੇ ਆ ਧਮਕਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਸੀ ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਦੇ ਜੁਆਨ ਲਾਂਡੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਇਹ ਗੜਬੜ ਵੇਖਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੇ. ਐਮ. ਲਾਲ ਤੇ ਡੇਵੀ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਖੁਰਾਣਾ ਬਾਹਰਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨਾਲ ਦਹਾੜਦਾ ਆ ਧਮਕਿਆ ਜਿਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕੰਮ ਖੁਰਾਣੇ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਉਹਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਤਕ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨੌਜੁਆਨ ਭੂਟੀਆ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਖੁਰਾਣਾ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁਖਾਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੇਰੇ ਕਥਿਤ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਲਾਲ ਤੇ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਖੁਰਾਣਾ ਪਿੱਛੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਖਲੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਪੌੜੀ ਵਿਚ ਵੱਜਿਆ। ਅਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਜਿਸ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ, ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਉਪਦਰੀ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਬੜੇ ਅਪਮਾਣਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਖੁਰਾਣੇ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਖੁਰਾਣੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਖੁਰਾਣਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਸਰ ਐਮ. ਐਨ. ਗੈਡਗਿਲ ਦੇ ਨਵਾਂ ਪੁਲਸ ਮੁਖੀ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲੀਹੋਂ ਹਟਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਕਾਡਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਚੇਰੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ

ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਗੰਗਟੇਕ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਕ ਸਾਊ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਇਕ ਕਰਤੋਗ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਾਜ਼ਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸਿਸਟਮਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮੈਨੂੰ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਅਯੋਗ ਆਈ. ਜੀ. ਨੇ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਪਰਸਾਦ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਕਮ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਤਜਰਬਾਕਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਹੰਢਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਖੁਰਾਣਾ ਚੰਗਾ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉਸ ਸੀਮਾ ਜਾਂ ਖਾਈ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫ਼ਸਰ ਉੱਪਰ ਉਸਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਨ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣੀ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ ਲੰਮੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਬਲਦ (ਬੈਲ) ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਣਾ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗੱਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਰਹਿਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗੱਠਬੰਧਨ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਖਲਬਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡੇਸਾਈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਰੂਪੀ ਗ੍ਰਿਦ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਕਥਿਤ ਜਾਂ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਲੋਹਤੰਤਰੀ ਵੀ, ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਗਾੜਨ, ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਲੋਹ-ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੇ ਉਸ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਭੈੜੇ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤੇ ਨੇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਬੱਧ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੰਦਰਾ ਹੀ “ਹਾਈ ਕਮਾਨ” ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਹ ਤੱਥ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਉਸਨੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੀ ਇੰਡੀਆ (ਭਾਰਤ) ਹੈ?

ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਖਾਸੀਅਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪ ਲਈ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਚਾਲਕ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ

ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਬੰਧੂਆ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਲ, ਧਨ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਾਧਨ ਲਿਆ ਵਾੜੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੀ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਹੋਂਦ ਤਕ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਸੀ, (ਜੋ ਭਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ) ਜਿਸਨੇ "ਚੁਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ" ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਰਵਾਨਯੋਗਤਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਰਾਰਜੀ ਫਿਸਾਈ ਦਾ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਖਬਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਰੋਗਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਬਾਹੀ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਥਾਰਕ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਜਨਸੰਘ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਦੋਸ਼ ਦੇ ਭਰਮਾਊ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਪਰਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀਆ ਸੋਚ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰੇਰਤ ਇਕ ਸੂਤਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਹਿੰਦੂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦਾ। ਜਨ-ਸੰਘ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ। ਮੁਰਾਰਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਘੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦਾ ਭੈ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਸਪੂਰਨ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੁਣ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਉਸਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਦਾਨਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੌਂਪੀ ਸੀ, ਨੇਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵੀ ਤਬਾਦਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਲਈ ਮੁਖਬਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਅ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ

ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੱਕਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਖਵਾਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਆਭਾਰੀ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹੋ ਰਿਵਾਜ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਮਨਸ਼ੀਲ ਬਾਂਹ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕਰਦਾਤਿਆਂ ਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਦਮਨਸ਼ੀਲ ਬਾਂਹ ਦਾ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਹਾਕਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ 16 ਦਸੰਬਰ 1978 ਨੂੰ ਗੰਗਟੋਕ ਛੱਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਮੋੜ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਲੀਨਤਾ ਅਮਲ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਭਾਵਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭੁੱਖੇ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੁਯੋਗ ਦੇ ਔਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਬੀ. ਬੀ. ਲਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮਗਰਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਆਰਥਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼ਾਖਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਤੇ ਸਿੱਕਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਗੂਣੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁੜ ਮੌਰਚੇ 'ਤੇ

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਕਬੈਥ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਪ ਹੀ ਮੈਕਬੈਥ ਹੁੰਦੇ ਹੋ।

— ਸਰ ਲਾਰੰਸ ਓਲੀਵੀਅਰ

ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਨਿਰਦਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਪਣੇ ਚਾਰ-ਟੰਗੇ ਵਿਕਾਸਗਤ ਸਾਂਝੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਆਕੜ ਨਾਲ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉਦਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਤਰੰਗਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਦੁਰਗੰਧ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਦੁਰਗੰਧ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਪਰਸਬ, ਸੂਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ) ਸੀ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੁਝ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਹਾਗਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਟੀਸੀ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਮਵਾਰ ਤੇ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਵਰਗਾਂ 'ਚ ਜਨਮੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੁਹਾਗਾ ਮੇਰੀਆਂ ਸਭ ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਮਸਲ ਕੇ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲਾ ਝਟਕਾ ਤਾਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲੇ ਲਾਂਘੇ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲਣ ਤੇ ਲੱਗਾ ਜੋ ਬਦਨਾਮ ਤੁਰਨਮਾਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿੱਟੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਬਣ ਰਹੇ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਔਕੜ “ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂ ਸਿਮਸਿਮ” ਦਾ ਮੰਤਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਕਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਅਸਥ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਨਾਰਸ ਵਾਲੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਆਪਾ ਲੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਿਮਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸ਼ੱਕ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਨਸੰਘ ਦੀ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੇ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਗਠਬੰਧਨ ਦੇ ਬਖੀੜ ਉਧੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੂਤਪੂਰਵ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਸ਼ ਖੇਤਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜ਼ਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਤੇ ਬਹੁ-ਗੁਣਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਦਾਗਦਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਇਸ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਲੱਬ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੱਤਾਂ ਦਾ ਭੁਰਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣ। ਇੰਦਰਾ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸਾਫ਼ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਠਬੰਧਨ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੱਜੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰੇਸ਼ਾਂ ਦਵਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਵੀ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ “ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ” ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਫੀ ਅੰਧਕਾਰਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਗਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੀ. ਆਰ. ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਨਵੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਬਿਜਲਾਣੂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰਕਾਰ ਤੱਟੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਕੋਂਕਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚੋੜ ਵਜੋਂ ਨਿੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਫਾਈਲਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਕਰਕੇ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਜ਼ਰੀ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪੂੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੁਰੰਤ ਨਿਰਣੈ ਲੈਣ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਫੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਲੇ ਖੂਹ ਵਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਰਤ ਲੰਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਸਿਖਾਉਣੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਭੁਚਾਲ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਣੈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇਗਾ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੈਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਸੇ ਪਿਟੇ ਤੇ ਜਰਜਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇਮਾਵਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਅਪੂਰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿੱਚ ਤੇ ਦੁਖੀ ਸੀ ਜੋ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਥੋਪੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇਮਾਵਲੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16, ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਹੀ

ਵਕਤ ਸਿਰ ਤਾਂ ਚੀਨੀਆਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਰੋਧੀ ਇਕਾਈ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਾਠਕਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪਾਠਕਰਮ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਲਾਏ। ਪਾਠਕਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ 1968 ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਮੁਖਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਗੁਪਤ ਸੰਚਾਰ, ਭੇਤ ਛੁਪਾਉਣ, ਸੰਚਾਰ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ, ਗੁਪਤ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਦਾ ਚੌਕਸੀ, ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਦੇਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕੁਝ ਕੁ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਆਤਮਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਥਿਤ ਰੈਫਰੈਂਸ ਕੋਰਸਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਨਖਾਹਾਂ ਸਣੇ ਛੁੱਟੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਖਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ 'ਟਿੱਕ' ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਗੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਢਾਲ ਲੈਣਗੇ। "ਟਿੱਕੇ" ਹੋਏ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ "ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ" ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਰੀਆਂ ਚੁਗਣ ਲਈ ਉਹ ਦਾਅ ਲਾ ਸਕਣ। ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਸਰੇ ਭਾਲਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਨਾ ਸੰਭਾਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਕ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੋਝੀ ਅਵਧੀ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ, ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅੱਖੇ ਰਾਜ ਕਾਡਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਡਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮਾਰਕਸੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬੋਝੇ ਚਿਰ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੁਟੰਬਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਇਕ ਕਠਨ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। 1968 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸਰੋਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਈ ਟਿਕਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ ਤੇ ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਫ਼ਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ 'ਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਜਾਂ ਅਵਧੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਜਾਂ ਪੂਰ ਵੇਖੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਐਸੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ “ਵਿਸ਼ੇ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ” ਵਿਚ ਸਜ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਜਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੀਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ।

ਮੈਂ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਵਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਅਗਲੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ “ਅਫ਼ਸਰ ਟਿੱਕ ਜਾਂ ਮਿਥ” ਲੈਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਹੋਰ “ਬੇਬੇਵੇ” ਸੁਝਾ ਜੋ ਮੈਂ “ਨਿਯਮਵਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼” ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਆਰਥਿਕ, ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਇਕਾਈ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੀ ਇਕਾਈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ “ਗੁਪਤਚਰ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕ” ਦੇ “ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ” ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ “ਵੈਰੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ” ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲੈਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਪਕੀ ਅਮਲੇ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਕੁਫਰ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਅਗਸਤ 1979 ਵਿਚੋਂ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ “ਚੋਣ ਕੌਂਸਲ” ਦਾ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਮਿਸਟਰ ਸੁਧੀਨ ਗੁਪਤਾ ਅਧੀਨ ਸੀ ਜੋ ਵਧੀਆ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਦਿਸ਼ ਦੀ ਝਾਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ ਤੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਚੋਣ ਸੈਲ” ਬਤੀ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ 22 ਅਗਸਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਕਾਰਜ ਅਨੁਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਕ ਐਸਾ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੋਲ-ਘਰੇਲੇ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਵਕ ਆਰਥਿਕ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਹਾਰਜੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਦਰਾੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਜੁਆਨ ਪਤਨੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦੀਆਂ ਕਥਿਤ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਛਵਾਹਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਾਲੀ ਜਨਸੰਘ ਦੇਹਰੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਲ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਥਿਤ ਧਰਮ-ਪੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ। ਉੱਧਰ ਬਲਰਾਮ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਹਿਤ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੁਹਾਰਜੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਦਲ ਬਦਲਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਧੜੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਦੂਮਈ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਹਲਚਲ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਇਕੱਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਸੇਹੀਣੇ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ ਹੱਕ ਦੇ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਮੂਲਵਾਦੀ ਜਰਨੈਲ ਜ਼ਿਆਉਲਹੱਕ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰੂਸੀ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨਾਲ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਹਾਰਜੀ ਡਿਸਾਈ ਨੇ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੀ

ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵਿਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਨੇਤਾ ਏ. ਜੈਭ
ਫਿਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਾਗ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 12 ਵੈਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚੋਂ, ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਬੜੀ
ਜਿਹੀ ਥਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਚੁੱਗਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ,
ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ। ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਇਨਕਲਾਬ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ
ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਯੁਕਤੀ-ਹੀਣਤਾ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਮਝ ਨ ਸਕੇ ਕਿ
ਜਨਤਾ ਦੀ, ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ
ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ ਸਨ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ
ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਗਏ। ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ
ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਾਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ
ਫਸਾਉਣਾ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣਾ।

ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਮੂਰਖਾਂ ਤੇ ਭੰਡਾਂ ਦੀ ਭੰਡਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥ
ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ
ਇਕ ਹੋਰ ਫੁੱਟ ਪਾ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ
ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਕ ਤੇ
ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ
ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਨਹੀਂ
ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਯੂਥ ਦਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ
ਸੱਟ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਚੋਣ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਚੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ
ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਇਜ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ।
ਇਸ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚਾਰ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ
ਪਰਿਕਰਿਆ ਦਾ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ
ਦਿਲਚਸਪੀ, ਕੌਮਿਆਂ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਫੁੱਲ ਸਟਾਪ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਐਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਾਲੇ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ,
ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਡੇ ਪੰਡਾਰਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ
ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ 11 ਸਾਲ ਦੇ
ਵਕਫ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੇ ਸਾਡੇ
ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੁਖਾਵੀਂ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ
ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਇਮ ਮੁਕਾਮ
(ਨਿਗਰਾਨ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਉਸ
ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਹਡਪ ਦੋਰਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਲੀਨਤਾ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਛੱਡੀ ਲਾ ਕੇ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਵਰਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਲ ਤੁਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਇਜ਼ਾ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਤੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲੱਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 300 ਸੀਟਾਂ ਤੇ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 4 ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਘੱਖਵੀਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਤੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ (ਸੰਘ) ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਵਾਂ। ਦੀਵਾਲੀਆ ਤੋਂ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ "ਆਦਮੀ" ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚੋਣ ਦਿੱਤੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਾਣ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹੂਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਚੋਣ ਜਾਇਜ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਝਾੜ ਝੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੋਰੀਆ ਬਿਸਤਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਿਆਸਤੀ ਕਾਫ਼ਰ (ਅਮਲੇ) ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਮੈਂ ਸੁਨਦਾ ਨੂੰ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਾਂ ਤੇ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੇਤਾ ਕਰੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮੇ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਕੋਫੀ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਣਜਾਣ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

11 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਖੜਕੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਢਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਰਾਤ ਹੋਣ ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੀ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਾਂਗਰਸ ਆਈ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਅਤਿ ਨੇੜਤਾ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਉਤਪਟਾਗ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਧਵਨ ਸਮੇਤ ਉਹਦੇ ਅੰਗ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਲੋਂ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਭੇਤ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਧਵਨ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ 12 ਵਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਕੋਲ ਸਾਵਧਾਨ ਨਿਗਰਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਅਤੁਲ ਗਰੇਵ ਲੇਨ' ਵਿਚ ਧਵਨ ਦਾ ਪਿਤਰੀ ਘਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਉਸਦਾ "41 ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ" ਵਿਚਲਾ ਘਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਆਈ. ਬੀ. ਕਾਰਿੰਦੇ ਵੀ ਉਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟਾਫ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸੁਝਾਵ ਦਾ ਸਮਰਥਣ ਲਈ, ਕੁਝ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਵਕਤ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਲਈ ਫਿਰ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਨੇ ਵਲੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਉੱਖੜ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ।

ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸਹੇੜਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਕਤੀ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਬੇਸਮਝੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵੰਸ਼ਾਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਚਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰੋਲਘਰੋਲੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪਾਗਲਪਨ ਵਰਗਾ ਸੀ।

ਖ਼ੈਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੋਚਿੱਤੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਵਧਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ 'ਚੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਤੇ ਉਸਦੀ

ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭੁੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤੀਆਂ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਦਮੋਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਪਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ "ਰਾਜਸੀ ਮੁਤਬਾਦਲ" ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਰੁਧ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੂਰੇਡੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧਾ 12 ਵਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਟ ਸਾਹਮਣੇ ਛੱਡੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤਕ ਗੱਡੀ 'ਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 1969 ਵਿਚਲੇ ਇਮਫਾਲ ਦੌਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਵੇਗਾ। ਧਵਨ ਮਖੌਲੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਝੁਨੀ ਮੁਠੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ। ਚੋਣ ਦਿਵਸ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਬਣੇ ਉਦਾਸ ਰੋਂ ਵਿਚ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੇਖ ਲਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਹਾਰ ਝਲਕਦੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉਦਾਸੀ ਭਰੇ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਆਦਮੀ ਤੀਲੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਅਦਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵੇਖੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਘੋਂਚੀ ਵਾਂਗ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਕਬਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੋਧ ਚਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਨਿਆਸਰੇ, ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਾਟ ਹਾਕਮ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇ ਉਲਝਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪੋ ਆਪਣਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਜਾਤ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕੱਦਾਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਂਗਾਂ ਵੇਲੂ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਵਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੁਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਸ. ਐਨ. ਮਾਥਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਕੇ. ਪੀ. ਮੋਧੋਕਰ, ਬੀ. ਆਰ. ਕਲਯਾਨ ਪੁਰਕਾਰ

ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਡੋਲਵਾਲ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁਆਨੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜਨਸੰਘੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਟੱਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਭਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਤਰਜੀਹ ਜਨਸੰਘ (ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ) ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਕਾਬੂ ਵੀ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਬਾਰ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਬੰਬਲਬੂਸੇ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਨੈਤਤਿਵ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਬਚੀ-ਖੁਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਭਾਜਤ ਹੁੰਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮਾਰਕਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ, ਜੋ ਮੂੰਹਫੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨਗੇ।

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਝੁਕਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਿਘਾਰ ਕਾਰਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਮੁਲਕ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਹੁਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਚੁਕੀ ਇੰਦਰਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਸੂਥਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪਿਛੂਆਂ ਤੇ ਚਮਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਧਵਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਇਸ ਅੰਡਰੇਪਨ ਤੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ, ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਡੰਬਰੀ ਤੇ ਸੋਖ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ

ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਸੰਜੇ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਅਲਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਤੇ ਬੇਅਸੂਲਪਨ ਤੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਚੱਪੂ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ? ਧਵਨ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਰਗਰ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣ ਲਵਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚੋਣ ਦਿੱਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪਰਦਾਨ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਲਈ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂਘਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤੇ ਔਖਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ 12 ਵਿਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਵਾਲੇ ਘਰ ਮਿਲਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਧਵਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਟੈਨੋਗਰਾਫਰ ਸੀ ਤੇ ਧਵਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸੀ ਅਤੇ ਰਘੂ ਜੋ ਏ. ਆਈ. ਸੀ. ਸੀ. ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਸੀ (ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦਾ ਆਰਜ਼ੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ) ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਆਗਿਆਪੂਰਵਕ ਕਥਨ ਲਿਖ ਲਿਆ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਟਾਈਪ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਨਿੱਤਨੇਮ ਵੇਂਟਾ ਪੈਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਪਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਚੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤਿਮ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਆਖਰੀ ਬਕਾਨ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿੰਦਿਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਪੱਕਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਹਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਭਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਰੁਣ ਤੇ ਲੱਟੂ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਯਕੀਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸੌਸ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲਾ ਲਊ ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅੰਧਕਾਰ ਭਰੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੋਗੀ ਧਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤੰਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਭਾਰੂ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ

‘ਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਾਤਰਿਕ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲਕਾ ਜੀ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਚੱਕਰ ਕੋਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਉਹ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਕਾਰੋਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਣਾ ਕੇ ਲੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਵਹਿਮੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ‘ਚੋਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਡਾਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤਾਂ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਤੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬੌਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੌਧਿਕ ਦੇਵ-ਕੱਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਤਨੇ ਹੀ ਨਿਰਾਰਥਕ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰੀ ਵਾਲੇ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਸਨ ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚੀ ਸੂਚਨਾ ਬਣਾਕੇ ਪੋਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਉਹਦੀ ਵਡਾਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਚੋਣ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣੀ ਪੱਠਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਮ ਮੁਖੀ ਆਰ. ਐਨ. ਕਾਓ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੂਝ ਭਰਪੂਰ ਰਹੇ। ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਮਾਨ, ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਬੜੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਾਮ ‘ਧਰ’ ਦੀ ਸ਼ੋਖੀ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਢੰਗ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਤ ਸ਼ਾਇਦ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਡਮ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਣੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੇ ਕਿਆਸਆਰਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ 320 ਤੋਂ 350 ਸੀਟਾਂ ਜਿਤੋਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਟਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਜਿੱਤ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਣਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਯਕੀਨ ਕਿਉਂ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਡਮ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਵਰਗੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।”

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ 200 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਲਿਜਾ ਸਕਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇ।”

“ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਦੁਬਾਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਤਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਧਵਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਸੀਟ ਵਾਰ ਸਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਗਿਣਤੀ 335 ਤੋਂ ਇਕ ਸੀਟ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ

ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਆਸਵੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਬੜੀ ਮਾਯੂਸੀ ਦੇ ਰੋ ਵਿਚ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਹਾਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੇ ਜਿੱਤ ਗਈ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗੇ।”

“ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬੱਸ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗੜਬੜ ਕਰਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੀਹ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ।”

ਅਸੀਂ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਹ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਏਗੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਏਗੀ।

ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 351 ਸੀਟਾਂ ਜਿਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਵੀ ਅਮੋਠੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ।

ਧਵਨ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਕੇ ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਈ ਤੇ ਧਵਨ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਮੱਤਦਾਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੋ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਸਦਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਧੜੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੇ ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਉਪਰ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਖੂਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਂਡ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਸ਼ੋਕਮਈ ਬੱਚੇ ਵਜੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਤਪਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

— ਬਰੂਸ ਬਰਟਨ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਂਦਰੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਜਨਤਾ ਨੇਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ “ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ” ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲਾ ਤੇ ਸਫੈਦ ਸੀ; ਕਾਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਬੇਪਰਤੀ ਤੇ ਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ‘ਬਦਲ’ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਦੁਰਗਾ ਤੋਂ ਦੈਂਤ ਬਣੀ ਇੰਦਰਾ ਲਈ ਸਫੈਦ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪਰੋੜ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਬਾਹੂਬਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੂਲ੍ਹੇ ਲੰਗੜੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕੜੀ ਤੇ ਉਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਆਨੁਵੰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਸ ਆਸ-ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਵਾਰਿਸ਼ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ, ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਤੇ ਸਿਆਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਕਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਨੇ 1971 ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ। ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ, ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਬਾਲਗ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਮੀਦ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਗਰੀਬੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰੇਗੀ। 1980 ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਤਿੜਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੰਚ ਤੇ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਪਾਲਾਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੇ ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਕੁਝ ਐਸੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਯਕੀਨ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਜੋ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਮਚਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲਾਕ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਸਿਆਸੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗੀ ਜੋ ਉਹਦੇ ਉਦਾਲੇ ਉਲੀ ਵਾਂਗ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ ਦੇ

ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਪਵਨ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ 'ਚ ਦੋ ਕੁ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਕੇ ਉਭਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵਿੰਗੋ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੱਦੇ ਵਰਤੇ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਭਵਿੱਖ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਗਿਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲੋਂ ਸੋਨੀਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਬਹੁ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੁਝੇਵੇਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਸਨ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈਆਂ ਵੀ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਜਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਵਾਪਰੀਆਂ।

ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਭਾਗ (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਉਪਰ ਵੀ ਕੁਹਾੜਾ ਚੱਲਿਆ। ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼ ਤੇ ਸਦਾ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਐਸ. ਐਨ. ਮਾਥਰ ਦੀ ਥਾਂ 1948 ਦੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਡਰ ਦਾ ਆਈ. ਪੀ. ਅਫ਼ਸਰ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਵਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕੇ. ਪੀ. ਮੋਥੇਕਾਰ, ਆਰ. ਕੇ. ਖਾਂਡੇਲਵਾਲ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 10 ਸਾਲ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਜਿਹੇ ਦੁਰਗਮ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਜਾਵਟੀ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਅਨਾੜੀ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੁਮੇਲ ਤੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸੂਰਜਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਭਾਗ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਦੀ ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਦਾ ਦਿਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੇੜਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਾਗ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜੋ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਤੇ ਭੁੱਬ ਰਹੇ ਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ, ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕ, ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਫਾਟਕ ਡੱਢੂ-ਵਾਂਗ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਗਿਰਗਿਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਣ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ 'ਪੱਠਾ' ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਨਾਮ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਾਥਰ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੰਗਟੋਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤਬਾਦਲੇ ਪਿਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਘਰਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ।

ਮੇਰੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ

ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਮੰਡਲਾ ਰਹੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਘਰਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਮਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਿੱਥ ਲੈਣ ਵਿਚ ਵੀ ਗਲਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਆਪੇ ਸਭ ਨੂੰ ਦਿਸ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਬੋਲੇਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬੇਮੇਲ ਰਸਾਇਣਕ ਅਡੰਬਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਉਤਕਰਿਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਹੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸਹੀ ਜੁੱਡਲੀ ਦੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਖਾਦ ਹੈ।

ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਈ ਵੀ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਣਜਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਰਾ ਭਵਨ ਦੇ ਨਿਗੂਣੇ ਜਿਹੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਧਵਨ ਗਾਂਧੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਝੱਟਪੱਟ ਹੀ ਇਸਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਵਰਗਾ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸਹੀ ਸੋਧ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਕ ਆਗੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਵੀਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ-ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਉਪਰ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਕੜ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਥੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ (ਚੋਥੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ) ਵੇਲੇ ਦੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੇੜੀ ਠੇਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਰਵਦਰਸ਼ੀ ਯੰਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ-ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ। ਉਹ ਗੜਬੜ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਨੀਤੀਆਂ, ਨਵੇਂ ਢਾਂਚਿਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾ ਸਮੇਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀ ਸੰਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ ਜੋ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗਾਹਕੀ (ਵਿਕਣਯੋਗਤਾ) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਿਹਾ ਵਿਚਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ-ਸਾਧਕ ਦੀ ਬਦਲਵੀਂ ਅੱਖ ਤੇ ਕੰਨ ਬਣਕੇ ਉਭਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਔਕੜ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਖਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ 10 ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਠਿਨ ਅਵਧੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਹ ਲੋਭ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ

ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲ ਪੁਲੀਸ ਤਮਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸਨਮਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਚੁਕੰਨੇ ਕਿੱਲ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸੁਰਾਖ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਕੇ ਸੌਂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਗਵਰਨਰ ਕੇ. ਆਰ. ਪੁਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਤ "ਗੋਲਡ ਆਕਸ਼ਨ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ" ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਭੀ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮਨਮੌਜ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਰਾਜ ਕਾਡਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਈ। ਮੈਂ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚੁਣਿਆ" ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਹੋਇਆ" ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਠਾਹਰ ਤੇ ਸਹਾਰੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਗਤਬਤ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਾਨ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਪਣੀ ਸੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪੱਖ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰੀ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਮਲੇ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਭੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਰਜਿਸਟਰ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਢਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸ਼ੇਰਮਤੀ ਬਣੀ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਿੱਛਲਗ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਧਵਨ ਨਾਲ 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਖੇਪ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੀ "ਗੋਲਡ ਆਕਸ਼ਨ ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਕਮੇਟੀ" ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਂਤੀ ਭਾਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ (ਕਾਲੇ ਚਿੱਠੇ) ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

ਜਿਹਨਾਂ ਵੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇ. ਆਰ. ਪੁਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਅਧੀਨ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਤ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। "ਰਾਇਕ" ਇਕ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਣ, ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ, ਸਬੂਲ ਪਰਮਾਣ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈਣ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ

ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੈਚੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਾਤੀ ਭਾਈ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਤਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚੋਂ ਮੁਰਦੇ ਉਖਾੜਨ ਤੇ ਖੋਜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋੜ-ਤੋੜ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣ ਪਰਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਭਾਚਾਰੀ ਬਾਣੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਖਾ ਰਾਜ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿੱਤੀ ਅਨਿਯਮਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ-ਸੰਪੰਨ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਰੀ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸੁਨੀਲ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਐਸ. ਕੇ. ਮਿਸਰਾ ਦੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿੱਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਸੂਰਤ, ਬੜੋਦਾ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖਰੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਲਕੱਤਾ, ਪਰੋਦਾਤੂਰ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨੇ 1500 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਸੋਨੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ 'ਚ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਖਰੀਦਿਆ ਸੋਨਾ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲਾਮ ਸੋਨਾ ਖਾੜੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬਾਵਰਦੀ ਅਫ਼ਸਰ, ਪੜਤਾਲ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਪੁਰੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਦਦਗਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੇਨਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚ ਲਵੇਗਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸੰਜੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪੱਤਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਲੰਬੇ ਤੇ ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਜਾਟ ਪੁਲੀਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪੁਲੀਸ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਨਮਸਕਾਰ ਚੁਭਵੀਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਫੁਟਕਲ ਪ੍ਰਚੁਨ ਖਰੀਦਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਅੱਛਾ! ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ! ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅੱਜ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣੇ-ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਔਖਿਆਈਆਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਲਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ 50000 ਰੁਪੇ ਦੀ ਵੇਂਡੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਬਾਣਾ ਇਸ ਲਈ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਮਦਨੀ ਉਸ ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ, “ਜਨਾਬ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣਾ ਨਿਆਂ ਯੁਕਤ ਹੈ? ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹੋਰ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?”

“ਕਿਉਂ, ਕਾਹਦੇ ਲਈ?”

“ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੈਂ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੱਖਾਂਗਾ ਤੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਤਰੱਕੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲੈਣ ਲਈ ਖਰਚਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ, ਜਨਾਬ, “ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ, “ਤੁਸੀਂ ਅਸਲੀ ਪੁਲਸੀਏ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਉ।” ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਲੂਟ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬਖੇਰੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਐਸ. ਕੇ. ਮਿਸਰਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਨਿਪਟਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਸਰਾਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਕੈਬੀਨਟ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਪਤੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਉੱਪਰ ਦਬਾ ਪੁਆਇਆ ਕਿ ਬੁਰੇ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਜਾਣ ਲਈ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਸੂਹ ਲੈਣ ਦਾ, ਮੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਘਿਨਾਉਣੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਫਾਰਗ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪਖੰਡ ਤੇ ਚਲਾਵੇ ਵਾਲੇ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਮਗਰੋਂ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਦੁਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਪੂਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਲਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ “ਚੇਅਰਮੈਨ ਪਬਲਿਕ ਐਂਟਰਪਰਾਈਜ਼ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ” ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ (ਭਾਵ ਮੈਂ) ਫਰੀਦਕੋਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਦਿਆਲਤਾ ਕਾਲ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਜ਼ੀਲੈਂਸ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਸਾਮੀ ਨਾਲ ਚੰਮੇੜੀ ਰੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੇਖਣਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ, ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਧਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਉਹ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੀ. ਆਈ. ਦੇ ਭੂਤ ਘਾਤ

ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਠੰਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਪੂੰਝੇ ਨਾਲ ਤੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਧੀ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰੂਸੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸੀ. ਏ. ਏ. ਦੇ ਭੂਤ ਤੋਂ ਭੈੜੀਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦਾ ਝੁਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਘਿਰਨਤ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਕਾਰਨ ਯਕੀਨਨ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਡੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਮੁਲਕ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਭੂਗੋਲਕ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ “ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ” ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੱਧਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਜਹਾਦ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਏ ਉਛਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਨਾ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਗੈਰ-ਪਾਬੰਦ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਊਦੀ ਲੱਖਪਤੀ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉਪਰ ਵਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਉਲੇਖ ਤਾਂ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਉੱਘੀਆਂ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਿਣਾਮ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈੜ ਕੱਢਣ, ਕਿਰਿਆਗੀਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜ਼ੋਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਬਚਗਾਨਾਂ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਆਪਣੀ ਨਿਕਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸੌੜੀ ਸੂਝ ਕਾਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਸਾਮ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਯੋਗਤਾ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਦਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਤੀਗੀਣ ਤੇ ਸਥਿਰ ਅਧਿਐਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉਪਰ ਮੰਡਲਾ ਰਹੇ ਖਤਰੇ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਪਸਾਰ ਖੇਤਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ, ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਨ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਸੁਖਦਾਈ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਤਬਾਹਕੁਨ ਵਿਸਫੋਟਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੀਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚ-ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਚਿਰ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸੇਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਤੇ ਪਿੱਛਲਾ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੇ ਘੱਟ ਉੱਪਰ ਮਾਰਗਾਂ ਭਵੰਤਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੇ ਘੱਟ ਉੱਪਰ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤੋੜਾਂ ਤੇ ਝੀਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭੈੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਹੌਂਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਖਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੱਕੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੈੜੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਥ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਖਾ ਮੁੱਖੀ ਮੁੱਖ ਰਸੋਈਏ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰਵਥ ਮੁੱਖੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਸੀ (ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਜੇ ਬਦਸੂਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ) ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਵਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਿਖਰਲੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੀ ਮਹਾਂਰਬੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਤੁੱਰਿਆਂ ਤੇ ਕਲਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸਵਾਰੇ ਤੇ ਤਮਗਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਏ। ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਕਾਫੀ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬੜਾ ਅਕੇਵੇਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ), ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਈ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਕੋਮੇ ('i') ਜਾਂ (T) ਟੀ ਤੇ ਲਾਈਨਲਾਕੇ (T) ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਹਿ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਕਈ ਹਲਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸਰੇਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਡੀਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰੜੀ

ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਪੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਤੇ ਜੀ. ਆਰ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਉਪਗਰੰਥ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਜਾਂ ਨੁਕਸ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੈਂ ਸੰਕੋਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜੀ ਭਵਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਵੀਤਨਾਮ ਦੀ ਭਾਜੜ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਭਾਜੜ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਛੋਟੀ ਹੀ ਲੋਹ-ਪਰਦੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਵੇਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਜ਼ੀਹਤ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੂਰਵਜ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਰਯੂਪੁਰੀ (ਦਰਿਆ ਸਰਯੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਬੜੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮਾਨਵੀਂ ਅਸਾਸੇ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮਾਲ ਅਸਥਾਬ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਪੁਰਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਰਮਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਟੀਚੇ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਸਫਾਰਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੇ. ਜੇ. ਬੀ., ਜੀ. ਆਰ. ਯੂ. ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਈਵਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਤਾਬੇਦਾਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘਸੜਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹਾਸੇਹੀਣਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਧੜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਦਮਸ਼ੀਲ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ, ਇਕ ਅਨੁਯਾਈ ਮੰਡਲ 'ਚੋਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ 'ਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਰੂਹਾਂ ਤੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਹਵਾੜ ਜਾਂ ਭਾਫ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਅਫਗਾਨ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਖਤੂਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਮੁਜ਼ਾਹਿਦਾਂ ਨਾਲ ਸਨ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਸੋਵੀਅਤ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਗਾਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਨੀਤੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੀ ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮੁੜ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਰਥਿਤ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਘਾਟੇਵੰਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਫਗਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਅਫਗਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤੱਤ-ਫੱਟ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੂਝ ਨੂੰ ਨਾ ਟੁੰਬਿਆ। ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਤੇ ਚੀਨੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੋਲਸਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜੋਸ਼ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਐਂਗਲਜ਼ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਜ਼ਾਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਤਨੇ ਕਾਇਰ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਨੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਰੋਕਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੀ ਟੀਮ (ਭਾਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਗੁੱਟ) ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੈ, ਬੰਬਈ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦਾ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਦਾਬਹਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਖੌਟਾ ਪਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਹਰ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਰਤੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ ਇਕ ਉੱਘੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਗੱਲ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਫਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ

ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਲੇਖ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਲੈਂ। ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਜਾਂ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਰੂ-ਸੈਨਾਸ਼ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੇਠ ਛਪਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਰਕਮਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਲੇਖਕ, ਕਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸੋਵੀਅਤ ਧੜੇ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦਕ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਇਲਾਜ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਇਤਨੀ ਲੰਬੀ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਮਾਮਲਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੋਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੀ ਰਕਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ “ਕਿਚਨ ਕੈਬੀਨਟ” ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਾਸਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਜਾਸੂਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਵਾਮ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤੀ ਹੁਨਰ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸਫਾਰਤਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਪੜਕਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੜੀ ਪੀੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਗੰਢਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੋਵੀਅਤ ਪੱਖੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੀਤੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਕੁਝ ਪੱਖਤੂਨ ਪਰਵਾਸੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਪੱਖਤੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ ਬਣਾਕੇ ਪਿੱਟਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋਕੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਬਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਇਕ ਕਦਾਵਰ ਪਖਤੂਨ ਨੇਤਾ ਵਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਖਤੂਨ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮੋਢੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਲੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੋਵੀਅਤ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਹ ਚੋਰ-ਮਿਲਣੀ ਖੋੜ-ਚਿਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਤਾੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਾਲੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਲਈ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਧੜੇ ਦੀ ਵੱਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਈ ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਅਗਿਆਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ (ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ.) ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ

ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ
 ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਤੁਲ ਤੇ ਪਾਇਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪਦ-ਉੱਨਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਵਾਂ ਕਿ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ
 ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ
 ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ "ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ" ਦੇ "ਗੰਦੇ ਕਾਰਜਾਂ" ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ
 ਲਿਆਉਣਾ ਅਵਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੁੱਜ ਗਏ

ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੁਣ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

— ਜੇ. ਡਬਲਯੂ ਵੇਨ ਗੇਇਟੇ

ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਮੱਛਲੀ ਆਪਣੇ ਪੀਚੇ ਹੋਏ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮੁਸਕਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਸੋਈਆ ਉਸਨੂੰ ਜਲ ਜੀਵਸ਼ਾਲਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਤੇ ਭੁੰਨਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਦੀ ਝਲਕ ਬਹੁਤੀ ਦੁਰੇਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਤੇ ਦੋ ਅਰਬੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਨਿਜੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਿਸਮ ਮੁੱਖ ਉਪਭੋਕਤਾ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਲੋੜ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਲਟਕਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਝੂਲਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ, ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਤੇ ਆਈ. ਕੇ. ਗੁਜਰਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਕਾਰਜ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਫੋਨ ਤੇ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਕੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵੀ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਾਹਲ, ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਪਰਵਿਤਰੀ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਯਾਬ ਤੇ ਨਾਦਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ 'ਚੋਂ ਝੀਗਾ ਮੱਛੀ ਭਾਲ ਕੇ ਉਹਦੀ ਚਟਣੀ ਖੁਆਈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਚੇਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਕ ਨੌਕਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਫਤਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਗੁਪਤਚਰ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਈ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਐਚ. ਐਨ. ਭਾਰਗਵਾ ਦਾ ਉਤਰਾਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਲ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਥਿਤ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਾਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਕੋ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਗਵ ਨੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਈ ਉਹ ਐਸ. ਕੇ. ਜੈਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ “ਜੈਨ ਹਵਾਲਾ ਘਪਲੇ” ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟ ਲਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਦੋਸਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਕੋਲ ਰੁਪੈ-ਪੈਸੇ

ਦੀ ਬੁਧੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਰਕਮ 10000 ਰੁਪੈ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਚੀਨਪੁਣੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਾਕਫ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ 'ਪਵਿੱਤਰ' ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੀ ਫੁੱਧੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਮੱਛਲੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੇਰੀ ਧੋਣ ਦੁਆਲੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਫਾਹੀ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਜਟਿਲ, ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗੱਰਖਧੰਦੇ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਤਲਾਹ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਗੁੰਗਾ ਬਚਿਆ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਨ, ਮੈਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ, ਸੁਆਰਥਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਛਲ-ਕਪਟੀਆਂ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਾਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਅਦਨਾ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਨਿਰਦਈ ਸੁਆਰਥੀਆਂ, ਬਣਾਉਟੀ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਚੰਗਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੰਮ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੂਹ ਲਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਭਰਿਸ਼ਟ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਧਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ, ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਅਮਤੋਸਵਰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਅੰਬਿਕਾ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਮਨੋਹਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਲ-ਬੁਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਉੱਘੇ ਤਾਰੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਤਾਰੇ ਉੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਵਾਨ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਕੀ ਬਾਰੇ ਸਨ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਕਾਰਜ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮੁਹਰ-ਬੰਦ ਲਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸੀ ਦਵਾਰਕਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪੁੱਤਰ ਵਲੋਂ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ, ਪਾਂਡੂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਸੀਹਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ

ਸੀ, ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਕਦੇ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ, ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸ੍ਰੀ ਸੰਜੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੋਨਕਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭੇਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮੈਂ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੰਜੈ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੈ ਦੀ ਪੱਤਨੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸਾਂਭ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਜੈ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਉਪਰ ਸੰਮੋਹਜਨਕ ਪਕੜ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ ਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੌਣ ਸੀ ਜੋ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਕਥਿਤ ਵਿਗੜਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭੰਨਦਾ ਫਿਰਾਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਭਾਗਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਗਾ।

ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ 18-18 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਵਾਲੇ ਭੂਤ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੀ ਵੀ. ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸਦਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਨੋਸ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ., ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਡੀ. ਆਈ. ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਲਪਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਆਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਵਡੇਰੀ ਪਦਵੀ ਮੇਰੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਜਾਂ ਮੁਲੰਮੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੋਣ ਲਗੀ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਾਕਮ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਫਿਰਨ ਲਗੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਗੇ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਭਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਬੈਲਿਆਂ-ਬੈਲੀਆਂ ਲੈਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭਇੱਛਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੁਲੰਦੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਵਕਤ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੱਲ੍ਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਜਸ਼ਨਾਂ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਗਲਾਸ ਠਣਕਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਨੰਦਾ ਉਹ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਊਢੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਜਾਲ ਜਾਂ ਧੋਖੇ ਦੀ ਨਿੱਘ ਮਾਣਨ ਦੀ

ਵਾਰਾਨਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਈ ਭੁੱਖੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਰਕਤ ਨਾੜੀਆਂ (ਧਮਣੀਆਂ) ਤੇ ਕੱਸਕਾਂ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇਕੋ ਹਸੇ-ਹੀਣੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹਮੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਛਾਣ ਰਹਿਤ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਫ਼ੰਬਰੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰਲੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੋਫੀ ਅਤੇ ਕੋਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਜੀ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ ਫਤਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਸੁਆਗਤ ਬੜਾ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਸਨੇਹਭਰਪੂਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਗਿਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਆਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਤ੍ਰਿਗੁਣਾ ਸੇਨ ਦੀ ਦੋਹਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਉੱਘੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਹਿਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨੂੰ ਤਾਜ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਨਮਾਨਸੂਚਕ ਪ੍ਰਾਗਟਾਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵਰਨ ਪਰੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਪਰੀ (ਸ਼ਰਾਬ) ਦਾ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਕੁ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।”

“ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਰੱਤਵ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡੇਕਰ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

“ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।”

“ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਾਂਡੇਕਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵੇਲੇ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਨੇ

ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਲਮਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੋਚੀਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਰ. ਕੇ. ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਇਕ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨਾਲ ਪਾਂਡੇਕਰ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਸੋਧਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਬਾਰੇ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਆਯਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੰਭੀਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ “ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ” ਦੀ ਮੁਦਾਖਲਿਤ ਨਾਲ 1980 ਵਿਚ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਾਂਡੇਕਰ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਾ ਟੁੱਟੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਤੇ ਵਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨਵਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਧੀਰੂਭਾਈ ਹੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੋਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ 1993 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ 23 ਜੂਨ ਦੇ ਨਹਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਤਾਂ I ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਨਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ/ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ 1 ਇਕ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਚੋਂ ਧਵਨ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਧਵਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਉਸ ਜੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਵਨ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਧਵਨ ਨੇ “ਪਰਿਵਾਰ” ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਤਾਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ‘ਪਰਿਵਾਰ’ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ “ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ” ਦਾ ਦੁਮਛੱਲਾ ਤੇ ਪਾਇਦਾਨ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਇਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਬੁਰੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਆਸਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ “ਦਰਬਾਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ” ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਜਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਧਵਨ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਜਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਧਵਨ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਸ ਦੀ

ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੂਰੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਦੇ ਭਵਨ ਦੇ ਇਕ ਉਪ-ਭਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਚੁੰਡਲੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਮਲ ਨਾਥ ਉਸ ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਪਾਇਲਟ ਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸੰਜੇ, ਮੇਟੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਭੂਰੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਈਲਟ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ, ਸੰਜੇ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣੇ-ਕੱਟੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਟਲ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕਠੋਰਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਾਹੂਬਲ, ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਠੱਗੀ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੱਗਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੋਲ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਚੌਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਫੋਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਉਪਨਾਮ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਕਾਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਉਪਨਾਮ 'ਧਰ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਹਥਿਆ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਪਨਾਮ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰ ਨਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਰਖ ਜੋ ਧਾਰਕਰ ਗੋਤ ਦੇ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਗਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੀਮਾ ਤੇ, 'ਧਾਰ' ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆ ਵੱਸੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬੰਗਾਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੋਤ ਫੋਟੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ 'ਧਰ' ਬਣ ਗਈ। ਫੋਤੇਦਾਰ ਸਾਡੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਛਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉਛਾਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ।

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਹੁਣ ਧਵਨ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਦੇ ਢੇਰ ਤੇ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਏ. ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਲੈਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਵਿਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਧਵਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਾਸ ਫਾਈਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਛੋਟੀ ਹੀ ਸੰਜੇ ਤੇ ਫੋਤੇਦਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਧਵਨ ਨੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਚੋਣ ਗਲਤ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਵਾਕਿਫ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਪਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਧਵਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਖਾਤਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜ-ਕਾਲ

ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਸੰਜੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ ਜੋ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ 160 ਲੱਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਮਾਨੰਤਰ ਯੰਤਰ ਉਸਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਧਵਨ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਲਕਾ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਧਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਠੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਧਵਨ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦੇਸ਼ ਡਾਕੀਏ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਤੇ ਧਵਨ ਆਮ ਹੀ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ।

* * * * *

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੈਪਟਨ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਪਿਟਸ ਐਸ. ਕੇ. ਏ. ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 23 ਜੂਨ 1980 ਵਾਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਮਾਂ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਾਰਿਸ ਖੁੱਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

8-10 ਜਾਂ 8-15 ਦੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਦਿਵਾਲੀਆ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਹੈ?”

“ਕਿਹੜੀ? ਕਿ ਕੌਣ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ?”

“ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਸਾਫ਼ ਦੱਸ, ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?”

“ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਸੰਜੇ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਧਿਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਨਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

“ਪਿਆਰੇ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਹੈ”, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਹਲਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ।

“ਦਰਬਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਜਲ-ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਾ ਬਣ।”

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ

ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੁਣੀ ਸੀ।
 ਤੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ 8-30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ।
 ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਪਵਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ
 ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਟਰੱਕ 'ਚ ਰੱਖੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ
 ਲੱਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਉਸਦੀਆਂ ਕਲਿੰਤਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਸਨ।
 ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਐਚ. ਐਫ. ਰਾਹੀਂ ਹਿਦਾਇਤ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਗਰ-
 ਮਗਰ ਲੱਗਿਆ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ
 ਇਕ ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ
 ਕੋਈ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਫਦਰਜੰਗ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ
 ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲੱਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾ
 ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਉਡਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ
 ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਡਾਣ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਾਊਂਡ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਆਮ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ
 ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਸੀ।
 ਖੇਤਰੀ ਅਮਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਪਵਨ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਮਲਬੇ ਵਾਲੀ
 ਥਾਂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਗਏ।
 ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਪਵਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਲਬੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉੱਥੇ 20
 ਮਿੰਟ ਤਕ ਰਹੇ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਵਿਚਲੀ ਮਾਂ
 ਚੁੱਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਂਗ ਉਸ ਥਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ
 ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ
 ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ
 ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਜਨਾਬ, ਕਿਵੇਂ ਹੋ?”

ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਫਿਰ ਫੋਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ। “ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ,
 ਮੈਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੋਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ?”

“ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਉਸਨੇ ਕੋਫੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ
 ਭਰੀਆਂ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਥਿਤ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਧਰ, ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੋਲਾ ਹੈਂ।” ਗਾਂਧੀ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਬੜੀ ਠਾਠ ਨਾਲ
 ਕਿਹਾ। “ਸੱਜੇ ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਉਡੀਪਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਐਮ. ਓ. ਮਿਥਾਈ ਦੀ ਅਣਛਪੀ
 ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਕਾਂਡ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਸਨ।”

“ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਉਂ ਵਰਤੋਗਾ? ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ ਕਿ ਉਸ
 ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਹੋਵੇ।”

“ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ।
 ਸੱਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਬੋਲੇ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।”

ਮੈਂ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ
 ਲਈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਦੀ ਚੌਰੰਗੀ ਵਿਚ ਸੂਤ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੀ।”

ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੱਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।”

“ਗੱਪਸ਼ੱਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਗ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਾ ਚਲੇ। ਇਹ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਸ ਵਲ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਪ ਜਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹ ਭਾਵ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੂਰਜ ਹੈ।”

“ਇਹ ਜਟਲ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰੱਖੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ।” ਪਰ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੇਨਕਾ ਪਾਸ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਘਟਨਾ ਭਾਵ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਸੱਚਮੁਚ ਹੈ।”

“ਤੇਰਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?”

“ਬਹੁਆਂ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਜਾ। ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾ ਵੇਖ।” ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਤਾਮਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਗਰ ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਕਮਾਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਗੁਆਏ ਹਨ।”

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਗੱਪਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਵੀ ਉਹਦੀ ਰਸਾਈ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੌਂਸਲੇ ਤੇ ਸੂਝ ਕਾਝ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਮ ਜਿਹੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, “ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾਓ।” ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਤੇ ਜੀਰਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਕਹਿਰਵਾਨ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਖਾਈ। ਉਹਦਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵਾਰਸ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ 26 ਜੂਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਈਲਾਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸੀ ਤੇ 27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਕਹਿਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਮ ਸਾਹਸ ਦਿਖਾਇਆ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੜੀ ਦਇਆਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਲ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੱਥੂ ਕੋਲ, ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਆਮ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਝਿਮਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਝੂ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚੁੱਪਚਾਪ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਘਾਟਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਮਾਂ ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ।
 ਵੱਡੇਰੇ ਬਹੁ ਸੌਂਸ ਦੀ ਚਹੇਤੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸੱਚਿਆ
 ਕੁੱਝੀਆਂ ਕੁੱਝੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ
 ਪਤਨੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ
 ਪਰਿਵਾਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਲਕੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ
 ਕਿ ਉਹ ਸੰਜੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਨਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰੇਲੂ
 ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ I
 ਸਕਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ
 ਮਹੀਦ ਯੂਨਿਸ ਦੇ 12 ਵੈਲਿੰਗਡਨ ਕਰੀਸੈਂਟ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਆਪਣੇ
 ਪਤੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸ਼ੌਂਕੀਨ ਤੇ
 ਰਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਸਮੇਂ ਵੀ
 ਮਾਨ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਇਤਾਲਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕਾਤ ਨੂੰ ਤੇ ਨਿੱਜੀ
 ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਟ ਨੂੰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।
 ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸੋਨੀਆ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ
 ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਸੋਨੀਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਭਰੀ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟਾ ਕੇ
 ਆਰਾਮ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ
 ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਲੋਲੇ ਨੂੰ
 ਸਿਆਸੀ ਬੁੱਝਝਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੁੱਦਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ
 ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਧਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ
 ਫਾਰੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫਜ਼ੂਲ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਗਲਤ ਜਾਣਕਾਰੀ
 ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਦਵੈਖ ਤੇ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਇਕ ਸਜੀਵ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ।
 ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਫਲ
 ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਜੋ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਕਮਲਾ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਨੇ
 ਸਾਧਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ, ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਆਤਮਾ
 ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ
 ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹਿਰੂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਸ਼
 ਉਤਨੀ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਸਾਮੰਤੀ ਰਸ
 ਤੇ ਪਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ
 ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਨ ਆਫ਼ ਆਰਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਦੈਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਹਿਮ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਤਾਂਤਰਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਤੇ
 ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ
 ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਰਲ-ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।
 ਧਰੋਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਰਗੇ ਢੋਂਗੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ
 ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ
 ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ

ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਮੰਤਰੀ “ਮਹਾਂਮਾਰਨ ਯੋਗ” (ਵੈਰੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਰੀਤ) ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਿਗਮ ਬੋਧ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਤੇ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੌਂਪੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਆਇਆ, ਪਰ ਯੋਗ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਦੁਰਗੰਧ, ਸਾਹ ਤੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਝ ਗੱਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਭੂਤਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਜਾ ਕੇ ਸੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੌਲਾ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ (ਉਹ ਧਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਕੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਸਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ।

ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੋਗਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ 30 ਮਿੰਟ ਲਈ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ।

“ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਘਾਟ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ?”

“ਹਾਂ, ਉਹ ਗਿਆ।”

“ਕੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?”

“ਨਹੀਂ। ਉਹ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਭਬੂਤੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ?”

“ਹਾਂ।”

“ਬਹੁਤ ਔਛਾ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਘਰ ਜਾ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਥਿਤ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਛਤਰਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਫਾਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜੀਵ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ ਭੂਮੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਤੇ ਘਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧੂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਲਈ ਰੁਪੈ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਮੇਤ ਉਸ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜੋ ਧਵਨ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਝਾਂਗੀ ਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਧੂ, ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਗਾਲੀ ਵੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਲਈ

ਉਸ ਨਾਲ ਮਿੱਠਰਤਾ ਗੰਢਣੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਲੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ “ਮਹਾਨਤਾ” ਦੇ ਕੁਝ ਰੰਗ ਉਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਵਨਿਆਵਾਰ ਸਾਧੂ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਕ ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮੰਦਰ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਘੋਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰਿਹ ਲਈ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਹੀ ਸੀੜੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਿੰਨਾ ਭੂਤਾਂ ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਭੰਡਾਰ ਹੋਵੇ। ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਦਲੇਰੀ ਵਾਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਂ ਆਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਡਰੀ ਸਹਿਮੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰੀ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਮੁਖੋਟੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਪਖੰਡੀ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਇਸਤਰੀ ਸਦਾ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਤੇ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਨੂੰ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਜੋਨ ਆਫ਼ ਆਰਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਛਲ ਕਪਟ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰੋਦਰ ਬੁਰਮਚਾਰੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ “ਪਾਕ ਸਾਧੂ” ਸਨ ਜੋ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਗੋੜੇ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਸਹੀਣੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੌੜੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗਲਤ ਜਾਂ ਠੀਕ, ਮੈਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਗਈ ਰਾਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਧਵਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਨੱਪੂ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ, ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਖਿੜੇ ਹੱਸਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੇ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋਬ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪਾਇਦਾਨ (ਸੇਵਕ) ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਨ ਮਗਰ ਭੱਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਰੁਪੈ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਗੈਰ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਘੜਿਆਲ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਯਾਬ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮਾਮਾ ਜੀ ਕੇ. ਐਨ. ਅਗਰਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਸਕਾਚ, ਵਪਾਰਕ ਸੇਵੇ ਤੇ ਨਾਚ-ਗਾਣਿਆਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲ-ਮਹਿਫ਼ਲ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ

ਰਾਤ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉੱਘੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕਾ ਆਮ ਹੀ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਨਡਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਆਲ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ।
 “ਤੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਫਸਰ ਹੈਂ? ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਕੀ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸੋਫੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।”

“ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆਂ।”

“ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਕ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੋ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਚੰਦਰਾ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤਾਤਰਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਦਿਉ।”

“ਮੈਂ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ।”

“ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿਉ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ “ਮਾਮਾ ਜੀ” ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਰਸਾਈ ਅਦਨਾਨ ਕਸੇਰੀ ਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਸੇਰੀ ਕਲੱਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੈਨਿਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੇ (ਐਮ. ਈ. ਏ.) ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ‘ਮਾਮਾ’

ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਏ ਗੰਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਧਵਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਕੋਈ

ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ‘ਸਾਧੂ’ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ 1991 ਵਿਚ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ

ਮਿਲਿਆ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖਾਸ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ-ਫੇਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ

ਰਾਸਪੂਤਿਨਾਂ ਵਲ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜਾਂ ਗਾਹਕ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਉੱਘੀ

ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਕੁਝ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ‘ਕੁਕਰਮ’ ਤਾਂ ਵਡਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਲਈ

‘ਸੰਜੀਵਨੀ’ ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਸਪੂਤਿਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਬੁੱਧ

ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਇਕੱਲਿਆਂ ਉਪਰ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ “ਸੰਸਕਾਰਾਂ” ਕਰਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਉਂਗਲੀ

ਉਠਾਉਣੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮਗਰੋਂ ਛੋਟੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ “ਲਕਸ਼ਮਣ ਰੇਖਾ” ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ।

ਇੰਦਰਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਕੌਮ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀ ਸੂਤ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ 18 ਘੰਟੇ ਆਮ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚੋਂ ਉੱਠਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਦਇਆਲੂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲ ਖਾ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਠੀਕ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਸਥਾਨ ਖਰਚ ਪੱਖੋਂ ਸਸਤਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚਲੇ ਸਾਥੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਸਤੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੰਗਾਨਗਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਸਸਤੀ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਜਮੀਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਰਮਾਕਲ ਯੁਵਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਬਾਘਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਰੋੜੇ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਾਦਾ ਜੰਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਉਥੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਉਸ ਯੁਵਕ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ, ਜੋ ਮਹਿਤਾ ਚੌਂਕ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵੀਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ) ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਦਲ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ 1973 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ 1980 ਤੋਂ 1983 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫੁਟਾਰ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਕੁਝ ਦੁਰਗਮ ਕਾਰਜਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਆਮ ਲੜਕੀ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਤੇ ਅਸੰਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹੀਆਂ ਉਪਰ ਸਵਰੂਪ ਰਾਣੀ ਤੇ ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੇ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਸੀਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੱਟੜ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੇ ਕੂਚੇ (ਮੁਹੱਲੇ) ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਭਵਨ, ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜੀਬ ਮਿਸ਼ਰਨ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕੁਲੀਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ

ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੁਗਲੀਆ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਜਾਗਰਤੀ ਨੇ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਸੀ, ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ।

ਕਰਨਲ ਟੀ. ਐਸ ਅਨੰਦ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੋਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੋਝਬਾਗ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਨਰਮ ਸੁਭਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟੇਵੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸੁਣੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਤਕ ਧੀਮੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਖਿਆ ਪੱਤਰ ਤੇ ਕੋਲ ਪਿਆ ਪਿਸਤੌਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ, ਆਨੰਦ ਦੇ ਆਤਮਘਾਤੀ ਝੁਕਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦੇ ਉਖਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਾਨਾਡੂਸੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉੱਤਰ ਐਮਰਜੈਨਸੀ ਕਾਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਲਗਾਮ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਵ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿੱਲ ਠੋਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਤਨਾਅ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਸੋਨੀਆ ਨੇ ਇਕ ਹਵਾਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਸੰਜੇ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਰੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਉਹਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮੋਟਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਬੱਸ ਪੈਚਾਂ ਤੇ ਨਟਾਂ ਤੇ ਝੜ ਨਾਲ ਕੱਸਣ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ। ਸੋਨੀਆ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਕੜ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਘੁਲੀ ਜਿਹੜਾ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਨਕਲ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਸਸਤੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਵਧੀਆ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲਾ ਤਾਮਿਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਆਲੋਚਕ ਜਿਸਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਲੋਚਕ ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਬਹੁਆਂ ਦੀ ਅਣਬਣ ਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੋਧਦੇ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹਥਿਆਈ ਦੌਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਤੇ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇ ਜਿੰਦਾ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਕਰ

ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੰਜੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਹਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਿ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਘੜ ਸੁਆਰਥੇ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆ ਸਕੇਗੀ, ਉਹ ਨਿਰਮੂਲ ਕਲਪਨਾ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਜੋਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੱਝਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਿੱਛੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਰੀਵਰਤਣ ਦਾ ਸੰਜੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਲਈ ਸਹੀ ਦਾਅਵਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੋਨੀਆ ਟਿਊਰਨ ਦੀ ਇਹ ਲੜਕੀ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਾਇਡਮੋਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਟਿਊਰਨ 1861 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1865 ਤਕ ਇਟਲੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਟਿਊਰਨ ਦੀ ਜ਼ੁਆਨ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਬਹੂ ਵਾਂਗ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੋਨਕਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਨਵੀਂ ਰਾਜਸੀ ਹੋਂਦ ਭਾਵ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਵ-ਸੂਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਭਾ ਝਲਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਲਈ- ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਛੜੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਜੋ ਉਹਦੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਾਰਿਸ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਬਾਅ ਨਾ ਟਾਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮਈ 1981 ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ: 2 ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿਖਿਆ ਵਿਜੈ ਧਰ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਅਮਿਤਾਬ ਬਚਨ ਜਿਹੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਵਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਜੋ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦਾ ਕਲਰਕ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੀ, ਪਦਊਂਨਤੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸੋਨੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਧਰਮੀ ਭਾਵ ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਕੜੀ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਉਹਦੇ ਬੜੀ ਰਾਸ ਆਈ। ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਮੈਤਰੀਪੂਰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਕਾਊ ਹੋਣ

ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕੜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸਾਡੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। 1983 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦਿੱਲੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਧਵਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਅਮਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਫੜਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ, ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਚੇਰਾ ਸੌਂਪਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਬੜੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗੁਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਾਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਲੈਸ ਸੀ। ਉਹ ਅਮੋਹੀ ਤੋਂ ਲੋਕਸਭਾ ਸੀਟ ਤੇ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਮੇਨਕਾ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੇ। ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਿਉਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਹੀ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਦੇ 5 ਮਈ 1981 ਨੂੰ ਲੋਕਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿਉਰੇ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੇਨਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਲੋਕਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਸਬਰ ਦੇ ਸਭ ਹੱਦਬੰਨੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਵੀ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੌੜੀਆਂ ਨੇ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਅਨੰਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਅੰਬੀਕਾ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਮਜ਼ਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਬੇਮਜ਼ਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੁਆਨ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹਿਰੂ-

ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਫਸ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵੰਸ਼ਜ਼ ਆਪਣੇ ਬੇਦਾਗ ਜਨਤਕ ਬਿੰਬ ਤੇ ਰੂਪਰੇਖਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਡਾਇਨਾ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਿਆਸੀ ਕੁਲੀਨਾ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਿੱਖ ਨਾਲ ਚੋਟ ਮਾਰਦੀ।

ਬੇਸਬਰੋਪਨ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਮਸਤ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਕੁਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਬਾਹਰਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਨਕਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇੜਲੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੋਨੀਤ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਉੱਚਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਿਉਰਾ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਪਟੀ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਰਣਾਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲਾਂ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਜ਼ਵੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਤੇ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਰੋਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੋੜੀ ਆਤਮ ਚੋਬ ਸਹਾਰ ਕੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਸਫਦਰਜੰਗ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਥੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਕੰਮਲ

ਕਰਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਖਾ ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਕਾਈ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਪਲਬਧ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਗੱਢ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਲੇਰ ਤੇ ਚੁਆਨ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਜੋ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਨਿਰਣਾ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀ ਤੇ ਤਰਸ ਆਇਆ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੱਠ ਧਰਮੀ ਉਸਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਸੱਜੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਜਿੱਤ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੀ ਜੋ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਬੇਰਹਿਮ ਸ਼ੇਰਨੀ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਅਮਿਤੇਸ਼ਵਰ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਗੋਲਵ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲਾ ਮਿੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਉਹ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਭੇਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਮ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਟੀ. ਐਸ. ਆਨੰਦ ਦੇ ਕੁਝ ਦੁੱਖੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤੇ। ਅਮਿਤੇਸ਼ਵਰ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੰਜੇ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਸੀ, ਆਮ ਹੀ ਆ ਧਮਕਦੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੁਪਤ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਖਾਸ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਖੂਰਚ ਖੂਰਚ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਵੇਰਵੇ ਬੜੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ (ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ) ਵਿਚ ਝਾਂਕਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਤੁੱਛਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਲਚਕ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਉਭਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚ ਪਧਰੀ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਈ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਜੇ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੋ ਫਰੇਬ ਤੇ ਚਾਲ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਉਜਾੜ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਖਰਚ ਪੁੱਤਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਾਰੂ ਸੁਨਿਸਚਤਤਾ ਨਾਲ ਚਲੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਨਕਾ ਵੀ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਨੇ 1974 ਤੇ 77 ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ 1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਨਾਇਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਲੰਗੋਟੀਏ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਮਿਤੇਸ਼ਵਰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਜੋੜਬਾਗ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਸਲੀ ਵਾਰਿਸ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਦੋਂ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਉਸਨੇ

ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨੂੰਹ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਸਾਜਸ਼ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਦੇ ਕਾਰਜ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕੰਮ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੱਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਨਕਾ ਵਲੋਂ 1970 ਦੇ ਅੰਧ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ "ਸੂਰਯਾ" ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਕੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਦ ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਗਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੂਰਯਾ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੱਕ ਵੇਚ ਦੇਣ ਦਾ ਸੌਦਾ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮੈਂਬਰ ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਸਤਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੋਟ ਖਾਂਧੀ ਮੇਨਕਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਝੋਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ 'ਸੂਰਯਾ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਪਰੂਫ ਉਪ ਭੇਗਤਾ ਤਕ "ਉਚਿਤ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਹ" ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ 'ਸੂਰਯਾ' ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਫੁੱਟ ਰਹੇ ਅੰਕੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਭਗਵੇਂ ਵੇਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਕਥਿਤ ਫੈਸਲਾ ਮੇਨਕਾ ਵਲੋਂ ਐਮ. ਓ. ਮਥਾਈ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਸੈਂਸਰ ਕੀਤੇ ਕਾਂਡ ਸ਼ੀ (SHE) ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਗ ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਓ.ਪੀ. ਮਥਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੈਲੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਪੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨੀਚਤਾ ਭਰਪੂਰ "ਸ਼ੀ" (SHE) (ਉਹ ਤੀਵੀਂ) ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਵੀ ਛੋਟਾ-ਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ 'ਸ਼ੀ' ਦੇ ਉਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ "ਮਾਸਟਰ ਕਾਪੀ" (ਸ਼ਾਹਕਾਰ) ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜੋ "ਸੂਰਯਾ" ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੁਕੋਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੁਣ ਡਾਕਟਰ ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਪਾਸ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਤਾਂ ਝੱਟਪੱਟ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨਘੜਤ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਕੇ ਮੇਰੀ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੈਂਕ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਮਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਬਾ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਝਕਟਣੀ ਦੇ ਛੁਰੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ 'ਸ਼ੀ' ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਕਿਆਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਸ਼ੀ' ਦੇ ਕੁਝ ਉਤਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਕੋਲ ਹਨ ਤੇ ਉਹ "ਹੋਲੀ ਰੋਡ" ਦੇ ਇਕ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ "ਕਾਮ ਉਕਸਾਊ ਰਚਨਾ" ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮਸ਼ੂਰੀ ਅਕਾਦਮੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਰਸ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੋਲ ਗਿਆ ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੜਤਾਲ ਅਧੀਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਤਨੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਰਸਮੈਂਟ ਅਤੇ ਕਾਲਿਮਪੋਂਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਿਕਰਮ ਸਰਕਾਰ (ਸਰਦਾਰ) ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿਕਰਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਲਾਕੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਪੈਗਾਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬੰਗਾਲ ਕਾਡਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ. ਜੀ. ਸਲਧਾਨਾ ਕੋਲ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ (ਜੋ ਹੁਣ ਸੀ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਫ) ਸਲਧਾਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਏ। ਉਹ ਕੁਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਦਸਤਕ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਬਿਕਰਮ ਕੋਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਪੂਤ ਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਜਾਂ ਖੁਣਸ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਖੈਰ, ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ 'ਸ਼ੀ' ਦੇ ਚਾਰ ਉਤਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਮੇਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਰਸਮੈਂਟ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ

ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ।
ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਕਰਮ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਹੋਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ “ਜ਼ਿਆਦਤੀ” ਭਰੇ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰੋਸ਼ਣ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਮੈਂ ‘ਨਾਪਸੰਦ’ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੜਤਾਲ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਤੇ ਬਿਕਰਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਮਮਤਾ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

‘ਸੀ’ ਲੋਭਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਡਾ. ਜੇ. ਕੇ. ਜੈਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗੀਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਆਖਰੀ ਤਾੜਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨ ਨੇ ਮਥਾਈ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਰਨ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੈਂਸਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਂਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਆਖੀਰ ਮੈਨੂੰ “ਵਾਟਰਗੇਟ” ਵਰਗੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੂਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਪਾਅ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ‘ਸੂਰਯਾ’ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਉਪਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਜੈਨ ਤਕ ਆਈ. ਬੀ. ‘ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਭੇਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿਮਾਇਤੀ ਤੱਤ ਅਜੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਥੇ ਵਰਤੇ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਸਾਲੇ ਨੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਇਕ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਜਨਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ ਉਦਦੀਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਲਟਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ “ਸੂਰਯਾ ਗੇਟ” ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਟਿੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਚੁਭਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ। ‘ਸੀ’ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਇਸ ਧੜੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੱਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮਥਾਈ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ

ਸਰਵਿਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਾ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨੈਤਿਕ ਪਰਿਨਾਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਮਲਮਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਮਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਦਿਆ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਕਾਮ ਭੁੱਖੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੋਹ-ਢਾਚੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ' ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਦੀ ਸਿਖਰਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਦਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਆਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਅਫ਼ਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਲਤ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਖਿੰਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਟਿਆਰ ਵਿਧਵਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਘਟਨਾਫਲ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੰਦਨ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਧੜਾ “ਸੰਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ” ਬਣਾਕੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌੜ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆਂ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਅੰਬਿਕਾ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਥੈਲੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਫਦਰਜੰਗ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰਬਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਮਗੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨੂੰ ਹ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਜਾਨਸੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਖਬਰਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਚੋਣ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲੜਾਕੇ ਤੇ ਪੱਕੜ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਤੇ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੱਤਾਂ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜਾਕੀ ਸੱਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਅਮਿਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। “ਇਹ ਸੋਚ ਬੜੀ ਨਫਰਤ ਯੋਗ ਸੀ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੌਰ ਤੇ ਅਯੋਗ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਜਾ ਕੌਮ ਦੀ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੈਸੀ ਉਲਟੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮੇਨਕਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਸਹਾਇਤਾ

ਰਹਿਤ ਬੰਧਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੰਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਫੋਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਕ ਡੱਬੇ ਨਾਲ ਅਡੰਗ ਨਾ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਲਈ ਸੋਧਿਤ ਫੋਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਫੀਆ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਣਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਫੋਨ ਤੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਵਿਹਾਰਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੋਜਨਾ ਬੰਦੀ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਿਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਔਕੜਾਂ ਸਨ।

ਉਹ ਘਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਧੁਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਬੰਮ ਬਣੇ ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਯੰਤਰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਘਰ ਖਾਲੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਸੂਹ ਦੇਣ ਤੇ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇਗੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਫੀਆ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਪਲਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਐਕਸਚੇਂਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ “ਮੁਰਦਾ” ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁਰਦਾ ਫੋਨ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਮਾਈਕਰੋ ਫੋਨ ਦੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਾਰ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਮਰੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ 150 ਮੀਟਰ ਦੂਰ ਚੌਕੀ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੇ ਦੋ ਯੰਤਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ 100 ਮੀਟਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਬਿਨਾ ਰੁਕਾਵਟ ਬਿਜਲੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਔਕੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਮੁੱਖ ਖਵਾਬਗਾਹ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਨ ਲਈ ਯੰਤਰ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਿਆਦਰਸ਼ਣੀ ਫੋਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕਨਡੈਨਸਰ ਤਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਚੁੱਕਦਾ ਤਾਂ ਯੰਤਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰਵਰਤੀ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਯੰਤਰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਜਿਸ ਫੋਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲਾਈਨਮੈਨ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਘਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਨਵਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨੁਕਸਦਾਰ ਫੋਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰਾ ਯੰਤਰ ਮੇਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਪਾਸੇ ਭੁਲਾਂਦਰੇ ਲਈ ਢੱਕ ਕੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਫੁੱਲਦਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਯੰਤਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਾਈਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਸਜੀਵ ਰਹੇ।

ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੂਰਵਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ “ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ” ਲੱਭਣ ਦੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਮਾਨ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਸੈਟ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਕੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਜਾਂ ਅਨਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨ ਆਮ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਹ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨਾਲ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜੀ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੱਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਉਹ ਅਸੀਂ ਉਪਭੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਬੜੀ ਸਫਲ ਰਹੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਅਸਲੀ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਬ ਮਿਹਨਦ ਅੰਦਰ ਬਲ ਰਹੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੜਕੇ ਕੀਤੀ ਸਫਲ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਾਇਕਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਇਕ ਸੰਭਵ ਰਿਪੋਰਟ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਪਲੇਸ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਗੋਲਫ਼ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤ ਮਾਈਕਰੋਫ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਿੰਦੂ ਲੱਭਣ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ, 15 ਦਿਨ ਲਗੇ। ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਿੱਧਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਯੰਤਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਮੱਛੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਹੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਮੁੱਖ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਅਣਪਰਖੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਜਿਹੇ ਪਰਖੇ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਪੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਹੱਸਮਈ ਪਰਵਾਹ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਧਵਨ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸੀ ਪਰ ਨਵੇਂ ਵਾਰਿਸ, ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੀ ਨਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਟੋਹਣੀ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਧਵਨ ਇਕ ਸਟੈਨੋਗਰਾਫਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਮੁੰਡਿਆ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰੇ। ਫੋਤੇਦਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰੋਟੀ ਸੇਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰੇਸ਼ਠ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਚਕਦਾਰ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖਾਂ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਘਿਰਣਤ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਉਦੋਂ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਬਿਸਤਰਾਂ ਹੋਣਾ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤਰ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ 1 ਅਕਤੂਬਰ ਰੋਡ ਦੇ ਪੁੰਦਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ

ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਖਾਕੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲੜੀਂਦਾ ਕਾਰਜ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੈਥੋਂ ਕਰਾਉਣ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨਿਕਲਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰੈਕਸ ਉਠਾਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਹੈਡਸੈਟ ਚੋਗੇ ਉੱਪਰ ਰਖਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਂਗੇ।

ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲਹੇ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਲਘੂ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਕੱਢ ਲਿਆਇਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਇਹ ਆਜਾਤ ਕੀਤਾ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਹੈ। ਇਹ ਲੈ ਜਾਓ ਤੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ (ਨਾਮ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਲਿਆਓ।”

“ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ੈਲ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਏਲਚੀ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਹਾਨੇ ਘੜਨ ਲਈ।”

“ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ।”

ਉਸਨੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਫਿਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਸੀ।”

“ਹੁਣ ਜਾਓ ਜਾਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰੋ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਓ। ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੰਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਨੇਤਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਏਲਚੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਊਨੀ ਗੋਂਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੋਠੜੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਭਾਗ ਬਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਚਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸੰਤ ਦਾ ਏਲਚੀ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਲਈ ਨਾਲ ਗੰਢਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਤਿਸੁੱਧ ਵਨਗੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਅਨੁਆਈ ਤੋਂ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕਥਿਤ ਵਹਾਬੀ) ਸਮਰੱਥ ਭੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ, ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ, ਆਈ. ਬੀ. 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ ਲਟਕਦਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਤੇ, ਉੱਤਰ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਦੇ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਈ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਵਿਧਵਾ ਇੰਦਰਾ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਲੇ ਲੋਕ ਵਹਿਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਖਿਚਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਫਲ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰੇ ਸਹੇੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੱਲਤ-ਆਮੇਜ਼ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਢੀਠ ਤੇ ਭਾਵ-ਹੀਣ ਅਤੇ ਨਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ ਤੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਆਇਤ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਯੋਜਨਾ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਜਾਂ ਭੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ।

ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਰਾਂ ਲੱਭ ਲਈਆਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਫੋਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਚਿਤ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਲਕ ‘ਨਿਸ਼ਾਨੇ’ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ “ਜੰਕਸ਼ ਡੱਬੀਆਂ” ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਸਿਰਫ ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ ਤੇ ਟੇਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਝਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰ ਰਹੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਤੱਤ ਬਿਨਾਂ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਨੀਲੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਮ ਵਿਧੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ “ਕੰਮਪਿਊਟਰ ਦੇ ਗਊ ਜਾਏ” ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ, ਵਿਜੈ ਧਰ, ਤੇ ਸੁਮਨ ਦੂਬੇ ਵਰਗੇ ਬਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦਿਸ਼ ਵਿਚ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਨਤੀਸ਼ੀਲ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਉਦਾਰ ਆਰਥਿਕ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਆਦਾਨ ਦੇ ਦਰ (ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ)

ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਰਿਵਾਇਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਬਰਾਦਰੀ, ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਆਰਥਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1982 ਦੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਅਠਵੇਂ ਨਾਮ-ਚੋਗਮ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ 1983 ਵਿਚ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੀ ਭੁੱਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿਰ ਸਰਾਬੇ ਨਾਲ ਐਨ. ਟੀ. ਆਰ. ਨੂੰ ਗਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜੋੜ ਤੋੜ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਮੋਟਾ ਮਮੋਰਾ ਭਰਾ ਇਸ ਭੁੱਲ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਅਗਸਤ 82 ਦੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਖੁਲਾਸੇ ਤੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਵਲੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਰਾਮ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਕੱਟੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਨਾ ਰੁਕਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰਾਤ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ (ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਿਆ), ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਮਨਚੰਦਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਇਉ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਸਿੱਖ ਵੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖ ਮਾਤਭੂਮੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਈ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਪਰਵੇਸ਼ ਦਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸ਼ੱਕੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਧਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਾਫੀ ਜੰਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਝਲਕ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬੇਸਬਰੀ ਤੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਸੰਤੁਲਤ

ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚਮਕਿਆ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਸਾਹਮਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸੁਝਾਉ ਉਸਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਤੋਂ ਚੋਗਮ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਵਲ ਧੱਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਾਰਾ ਝਟਕਾ ਲਾਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਗਈ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨੇ ਮੋਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਚੋਣ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰੋ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦੁੱਧ ਪਾਕੇ, ਲੋਗ ਲਾਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਚਾਹ ਬਣਵਾ ਕੇ ਪਿਲਾਈ। ਉਸਦੇ ਮੋਟੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕੱਦਾਵਰ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਰਤਾ ਢਿੱਲਾ ਤੇ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਇੰਦਰਾ ਨਾਲ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਵਿਚ ਲਿਫਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਉਂਤੀ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲੇ।

ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਜ “ਹਰਿਤ ਮੁਹਿੰਮ” ਸੀ, ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਤੀਸਰਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੁਪ-ਚੁਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ। ਇਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਵਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਛੋਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ।

ਇਹ ਭੈੜਾ ਕਾਰਜ ਬੜੀ ਸੌਖਿਆਈ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ, ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸਭ ਹਰਿਆਣਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ) ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੱਥ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਕਿਤਨਾ ਪੈਸਾ ਗਿਆ, ਇਹਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਮਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ 10 ਲੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਤਕ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਖ ਪਰੇਰਕਾਂ ਨੂੰ 10 ਕਰੋੜ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਰਕਮ ਮਿਲੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੂੰ “ਆਇਆ ਰਾਮ ਗਯਾ ਰਾਮ” ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਪਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਉਠਦੇ ਬੱਦਲ ਦੇ ਟੋਟੇ ਵਾਂਗ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਚਾਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਭ ਗੱਲਬਾਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜ਼ਮੀਰ ਚੋਭਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਮ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਨਾੜੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਤੀਜਾ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮਨਨੀਤ ਉਪਭੋਗਤਾ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨਨੀਤ ਉਪਭੋਗਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਸਾਖਵਾਂ ਜਗੀਰ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨਿਕੰਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ।

ਆਂਧਰਾ ਵਿਚ ਨਾਕਾਫੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਔਖੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਤਿਲਕਣਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ-ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਤੁਲੇ ਦੇ ਘਪਲਾ ਕਾਂਡ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ, ਕੂਚਿ ਤੇਲ ਸੋਦਾ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਨ ਦੇ ਕਾਂਡ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਉਹ ਡਾਢੀ ਵਿਆਕੁਲ ਸੀ। “ਆਸੂ” ਨੇ ਲਗਭਗ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੇਲੀ ਕਤਲਾਮ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਫਗਾਨ ਨੀਤੀ ਇਸ ਖਿੰਡ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਫੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਤੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਜੋ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਉਹ ਬਾਬਰਕ ਕਰਮਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਫੌਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੱਢ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਲਈ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇੜ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ‘ਰਾਅ’ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਦੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਜਾਸੂਸ ਪਸ਼ਤੂ ਅਫਗਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਲਬਦੀਨ ਹਿਕਮਤ ਯਾਰ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਅਫਗਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਰਬਾਂ, ਮਲਾਇਆ ਵਾਸੀਆਂ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆਂ, ਫਿਲਪੀਨਾਂ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆਂ ਸੈ-ਇੱਛਤ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸ਼ਾ ਖੇਲ ਦੇ

ਨੇੜੇ ਇਕ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਸੂਸ ਜੋ ਉਸ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੱਬੇ ਨਾਲ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ 1982 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਆਂਦੇ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨਿਗਰਾਨ ਸੰਯੁਕਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਜਟਿਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੱਬਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੇਰੀ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਪੱਚੀਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਚਿਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ 'ਆਈ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦਾ ਨੌਵਾਂ ਅੱਖਰ) ਲਾਕੇ ਜਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਇਕ ਅੱਖਾ ਕਾਰਜ ਜਾਪੀ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਆਂਕੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥਾ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ 'ਚ' ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਢੱਠੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਇਹ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੜਨ ਤਰਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌੜ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵੱਖਵਾਦ ਦੀ ਝਲਕ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਹਾਂਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਝਲਕ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਬੀਜ 'ਪਛਾਣ ਸੰਕਟ' ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਆਲਸੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਰਾਹੋਂ ਭਟਕੇ ਮੱਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਟੱਕਰ ਕਾਰਨ ਭੜਕੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਵੀ

ਸਪੱਸ਼ਟ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਸੋਂ ਦੇ ਹਊਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨੇ ਵੀ ਉਲਝਾਇਆ। ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹੱਥ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਨੂੰ ਮਿਥਣਾ ਸਿਆਣਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਬੇਸਮਝ ਤੇ ਸੋਚ ਰਹਿਤ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ “ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ” ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਾਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਕਮ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸੋਖ ਨਾਲ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਤੇ ਸੂਝ ਰਹਿਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਤੇ ਵਿਚਲੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।

ਸੰਜੇ ਗਾਧੀ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ੋਲੀਲੇ ਤੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੋਡੀਆਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਭਾਤ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਗੇ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੂਲਵਾਦ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਠੀ (ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਗ੍ਰੰਥੀ (ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤਹਿਵੀਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਢਾਡੀ, ਤੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਜੋ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਸਭ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਲੰਗੋਟੀਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਮਈ 1981 ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਕੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਤਬਾਰੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਲਿਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦੂਲਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਭਾਰੀ ਬੈਲੇ ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡਾ ਕੋਲ ਮਾਨਸਾ ਛੱਡ ਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਇਕ ਬੈਲੇ, ਗੁੰਗੇ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਸੁਭਾਊ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਹੜੇ ਮਗਰੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁੱਖਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਇਆ ਜਿਸਨੇ ਅਪਰਾਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਮਹਿਤਾ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਚੋਂ 20 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 14 ਅਕਤੂਬਰ 1981 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ, ਨੰਦੇੜ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਬੂਤ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੀ ਦਿੱਲੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਰਵਪੱਖੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜਸੂਸ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹਲਚਲ ਦੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਤੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਟੋਪਾਂ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਤੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਲੰਬੇ ਪੱਤਲੇ ਦਾਰ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਕੇ ਮੁਕਾ ਨਾ ਲੈਂਦਾ।

ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਟਾ ਕੱਟਾ ਸਿੱਖ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਵਾਣ ਦੀ ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤੇਲ ਮਲਕੇ ਮਾਲਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਮ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਨੀ ਭੈੜੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਈ ਸਵਾਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ 1983 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉਚ ਆਯੁੱਕਤ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1980-82 ਵਿਚ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਅਦਾ ਪੱਛੂ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਹੋਰਾਨ ਸੀ ਜੋ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਰਸੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੱਛੂ ਸਾਦਗੀ ਨੇ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਖੱਲੜੀ ਹੇਠ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹਿਰ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਪੱਖ ਉਸ ਰਾਤ ਕੈਮਰੇ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬੈਠਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸੰਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਯੋਧੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਨਾਦਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਦੇ ਨੰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਭੜਕਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅਮਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਜਾਣ, ਸਣੇ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਦਵੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ, ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਜੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ ਜਦੋਂ ਚਤੁਰ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ 1980 ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਰਸਮ ਮਗਰੋਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਕਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕੋਈ ਸੁਖਾਂਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪਦਵੀਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗੜਬੜ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਅੱਡ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਕਪਤਾਨ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਕਦੇ ਸਨੇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਮਵਰ ਸਿਆਸੀ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਜੋ ਉਸਨੇ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਪੌਛੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਖਿਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਲੀ ਗਰਮ ਗੱਦੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖਵਾਦ ਦਾ ਜਿੰਨ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੰਜੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ ਬੋਤਲ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦੋਸ਼ਾਂ ਭਰੀ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਵੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਦਾਈ ਪਿੰਜਰਾ ਰਾਇਸਿਨਾ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਡੱਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਉਸ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਰਕ ਅਗਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੋਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲਈ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਮਈ 1983 ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਪਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭੈੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਸਰਲ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫੋਤੇਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਤੇ ਨਿਧੜਕਤਾ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਮੇਰੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਯੂਸੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੂਚੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੰਗਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ ਠੋਕਰੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਹਾਂ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਥਾਨਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਐਮਰਜੈਨਸੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਾਹਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੜਿਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਮ ਹੀ ਸੂਚੀਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦ

ਕਾਰਜ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਰਿਵਾਜ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਉਪਰ ਰਾਜਸੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਤਰ ਦੀ ਝੱਟ ਹੀ ਮਹਿਕ ਸੁੰਘ ਲਈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੱਟ ਪੱਟ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਲਈਆਂ। ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਇਟਲਰ, ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਜਗਦੀਸ਼ ਆਨੰਦ, ਜਗਪਰਵੇਸ਼ ਚੰਦਰ, ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਭਾਗਵਤ ਝਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਢਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਮਾਇਕ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਕ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਗਰੀਬ ਰਹਿਣ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਠੌਰ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਿਸ ਨਾਜ਼ਕ ਪਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਵੱਢਣ ਭਾਵ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕਾਂਤ ਰੱਖਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ। ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਿਊਂਸਪਲ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਉਣ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਧਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ਰਮਾ ਵਾਂਗ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਧਵਨ-ਧਰ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਜ਼ਿਮੇਵਾਰਨਾ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਸਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰਲੇ ਘੇਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਸੀ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਗੂਣੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸੜਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਵਰਦੀ ਪਾਕੇ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਦੇ ਭੂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ।

ਰਾਜੀਵ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਫੋਤੇਦਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦਾ ਜੁੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੱਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਮਨੋਨੀਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਫੋਤੇਦਾਰ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ ਸਿਆਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਚੋਣ ਲਈ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤਰਜੀਹ ਨੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਝਾਈ ਰਣ-ਨੀਤੀ ਅਸਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨੂੰ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਚਾਟੜਿਆ ਤੇ ਫੋਤੇਦਾਰ-ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਧੁਰੀ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀ ਤੋਂ ਅਸਿਸਟੰਟ ਡਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਾਕੇ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ, ਉਹਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਹੈ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਜੇ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲਾ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਫੋਤੇਦਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਰਪੀਡੋ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਏ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਚੋਣ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸਭ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਫਾਈਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸਾਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਨਾਇਬ ਕੇ. ਐਮ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਬਾਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਣੀ ਸੀ। ਰਾਅ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਲੁਕੋਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੋਭਾਜਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੀ ਗੀਤੀ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤਕ ਅਟਰੋਲਿਆ ਹੀ ਕਬਾੜਖਾਨੇ 'ਚ ਰੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਵਿਖਾਈ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਧਵਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹੋਏ ਅਪਮਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ

ਸਾਖਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਜਾਵਾਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਵਨ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਤੇ ਬਚਾ ਲਈ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨੌਨਭਜ ਨਾਲ ਤੇ ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਬੀ. ਐਲ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਬਣਾਕੇ, ਭਾਵ ਰੱਦ ਕਰਵਾਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਕੌਲ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੰਤਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪ ਉੱਥੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀ ਸੰਜੈ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਸਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਬੰਧਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਨਹਿਰੂਆਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ 22 ਅਕਤੂਬਰ, 1983 ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਵਲੋਂ ਅੜਿਚਣਾਂ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਓਟਾਵਾ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ 'ਚ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਅਣਕਿਆਸੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਉਂਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਸੰਜੈ ਤੇ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਦ ਮੈਂ 1987 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਚੁਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਜੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਤੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਮਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਠੱਗੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਵਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਤੇ ਪਲਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਭਾਵੇਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਸਲੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਾਸ਼ਨੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਭਾਈ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜੈ ਨੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਘਾਪੇ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ

ਕਰਨ ਉਪਰ ਸੀ।

ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਸ਼ਿਸਟਾਚਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਰਲ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਮੂਨੇ ਸਨ। ਮੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ, ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੇ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਰਗੁਣਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੀ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਖਿਡਾਰੀ ਜਾਂ ਅਦਾਕਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੇ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਿੰਗਾਰਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਅਭੁੱਲਤਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸੂਝ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਧੁੰਧਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਛੋੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਿਰਦਈ ਰੋੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਈ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੋੜ੍ਹ ਨਾਲ ਤਰਨ ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰਦਿਲ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਖੁੱਟ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਢੱਕਣਾ ਲੁਕੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਟੈਫਲੋਨ ਦੀ ਪਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਰਤ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਏਜੰਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਖਬਰਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਮੌਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੰਗਾ ਜਾਓ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਬਣ ਜਾਓ ਤੇ ਯਮਨਾ ਜਾਓ ਤਾਂ ਜਮਨਾ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਓ। ਜੈਸਾ ਦੇਸ਼ ਵੈਸਾ ਭੇਸ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਮੈਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤਦ ਤਕ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਨਿਰੀਖਕ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਅੱਗੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਧੁਨ ਤੇ ਨੱਚਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦ ਤਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਆਈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਫਤਵੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਦਾਂ ਲਈ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ 'ਚ ਉਲਝ ਕੇ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਬੋਣਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਦੇਵ-ਕੱਦ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ, ਆਪਣੀ ਅਭੁੱਲਤਾ ਤੇ

ਸਾਜਿਸਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਪਤਨ ਵਲ ਜਾਣ ਤੇ ਠੇਢੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚੋਣ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਉਂਦ ਪੈਂਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਹੱਸਮਈ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਚਾਲਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਬਿਜਲਈ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੈਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵੀਡੀਓ, ਆਡੀਓ, ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਬੜੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਇਸ ਕੋਲ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ, ਰੋਕ ਤੇ ਨਿਰੂਪਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਲਘੂ ਕੈਮਰੇ, ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਖੁਫੀਆਂ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਫੜ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਵੀ ਲੈਣੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੰਤਰਾਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਧੀ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਬੂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰਾਂ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖਰ੍ਹਵਾ ਤੇ ਦੈਂਤ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਰਅਮਦ ਖਵਾਬਗਾਹ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਸਤੂ ਸੂਚੀ ਦੀ ਘਾਟਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਵੀਨਤਾ ਬਾਰੇ ਕਾਢ ਦੀ ਤਾਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਸੀ। ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ ਵਿਚ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਐਮ. ਦਾ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੜੇ ਸਰਗਰਮ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਫੀਏਟ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਜੀਵ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰਿਕ ਉਸ ਕਾਰ ਵਿਚ ਛੁਪਾਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵੀਅਤ ਦੂਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਸਕਣ ਦੀ ਰਸਾਈ ਬੇਰੋਕ ਟੋਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੇਵੀਅਤ ਗੁਪਤ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਅਣ-ਇੱਛਤ ਵਿਅਕਤੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉਸ ਮਾਰਕਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਮੈਤਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਭੈੜਾ ਝਗੜਾ ਟਲ ਗਿਆ।

1982 ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦਫਤਰ ਦੀ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਭਾਵੀ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਰਕਰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਣਗੋਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟਾਫ਼ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਗੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ 'ਟੀਚੇ' ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਆਵਾਜ਼ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਉਚਿਤ ਯੰਤਰ ਨੇੜਲੇ "ਸੁਖਾਵੇਂ ਕਮਰੇ" ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂਨੂੰ ਜਿਸ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸਾਕੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖੂਬ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧਨ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਸੀ।

ਵੰਡ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੇ ਮੈਂਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਘ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੋ ਜਨ ਸੰਘ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਬੇਪੜੀ ਅੰਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਿੱਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨੀਪੁਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤਕ ਦੇ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚਲੇ ਕਾਫੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸ ਭਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਇਸਲਾਮ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੇ ਮੈਂਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਤਾਪਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਤੁਰਕਮਾਨ ਗੇਟ ਨੇੜੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਗਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਪਛਾਣ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਸਾਈ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਨਿਜ਼ਾਦ ਉਦਦੀਨ, ਓਖਲਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ 1993 ਵਿਚ "ਜਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ" ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੀਅਮ ਡਾਲਰਿੰਪਾਇਲ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਇਆ।

ਫਸੀਲ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਮ੍ਹੂਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਅੰਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਾਦਰੀ ਇਨਬਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਫਤਵੇ ਦੀ ਅਭੁੱਲਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਉਚਿਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਜੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਨੌਕ ਬੁਲ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕਈ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ "ਭਾਰਤੀਅਤਾ" ਨੂੰ "ਹਿੰਦੂਤਵ" ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ

ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਰਤੀਤਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਨੇ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੱਟੜ ਦਲ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਮੈਂ ਗਲੀ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਯਕਜਹਿਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਦੀ ਚੋਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਕ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

ਉੱਡਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ

ਕੈਨੇਡਾ ਇਕ ਕੁਠਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੁੱਟੀ ਕੱਚੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹੈ।

—ਆਰਨੋਲਡ ਈਡਨਬੋਰੋ

ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬੜੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਾੜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਭੇਤ ਜਾਹਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਖੂਬ ਸੁਆਦ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਦੱਬੇ ਮੁਰਦੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੇਰਾ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 21000 ਰੁਪਏ ਸਨ, ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਇਕ ਫੇਰੀ ਜੋਗਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਉਧਾਰੇ ਲੈਣੇ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਹੱਥ ਨੇ ਆਖਰੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰੋਕਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰ ਜਾਂ ਖੁਲਾਸਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕਿਸ ਨਵੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਦੂਤਾਵਾਸੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੀ. ਐਸ. ਬਾਜਪਾਈ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ (ਅਮਲਾ) ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ, ਕੌਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਆਮ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਨਿਭਾਉਣੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪ ਪਰ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਾਂ। ਰਾਅ ਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਮੰਡਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀਆਂ ਤੇ ਓਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਹੱਡਭੰਨਵੇਂ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮ ਦਾ ਇਤਨਾ ਬੋਝ ਸੀ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 18-18 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਤਨਾਅ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਨਾਅ-ਮੁਕਤ ਅਵਧੀ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਟੋਰੰਟੋ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਾਡੀ ਇਹ “ਏਅਰ

ਦਿੰਡੀਆ” ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਈ ਸਫਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ 22 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਓਟਾਵਾ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਹੋਟਲ “ਸੈਟਇੰਗ ਲਾਰੀਆ” ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੌਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਬਰਫਬਾਰੀ ਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਠੰਡੇ ਸਿਆਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸੀ।

ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਿਵਾ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ 'ਚੋਂ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਕੌਸਰ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਦੋ-ਹਰਫੀ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਛੰਡੇ ਤੇ ਖੜੇ ਸ਼ਿਵਾ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਸਰਲ ਜਿਹੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ। “ਤੁਸੀਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਸੰਕਟਮਈ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋ। ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

ਮੈਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ, “ਪਰ, ਜਨਾਬ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਮ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।”

“ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸ਼ਾਖਾ ਸੌਂਪ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਰਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਉ।”

“ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਘੁਸੜ ਜਾਓ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾਓ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਵੋ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਰਦਾਪੋਸ਼ੀ ਕਰੀ ਰੱਖੋ।”

ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੇ. ਪੀ. ਫੇਬੀਅਨ ਜੋ ਮੇਰਾ ਕੌਰਸ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤੀ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੈਰ-ਪੂਰਨ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ “ਭਾਰਤੀ ਵਣ ਸੇਵਾ” 'ਚੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੂ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸਕੋਟ ਮੁਖ ਮਾਰਗ ਤੇ “ਕਾਊਂਟੀ ਪਲੇਸ” ਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਘਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇਕ ਘੋਨਮੋਨ ਸਿੱਖ ਦਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਣੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੁਵਿਧਾ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਵੱਖਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੂਨੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ‘ਹੋਗ ਬੈਂਕ’ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇ।

ਕੰਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਬੀਆ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਓਟਾਵਾ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨਮੋਹਕ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਹਦਾਰੀ ਤੇ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈਣ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਟੋਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਦੂਤੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਜੋੜੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਸਕੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਭਰਕੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਕੇ

ਭਾਗ ਲੈਕੇ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ, ਲੋਕ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸੱਭੀਆਂ ਸੰਕੀਰਨ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਸਨ। ਤਾਮਲ, ਤੈਲਗੂ, ਮਲਿਆਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 1983 ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। 1983 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਲੋਟਵੇਂ ਤੇ ਖੜਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਡੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਉਦਾਲੇ ਸੰਗਠਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਝੁਕਾਵਿਲੇ ਵਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਲ ਝੁਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਦਾ ਪਾੜਾ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ।

ਭਾਰਤੀ-ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜੋ ਕਿ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਮੀਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਧਨਾਢਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਬਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਚਮਕਦੇ-ਦਮਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਫਾਏ ਹੋਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕਾਮਲੂਪਸ, ਵਿਲੀਅਮ ਲੋਕ, ਪਿੰਸ ਜਾਰਜ, ਬਰਨਬੀ, ਸਰੀ, ਰਿਚਮੋਂਡ ਤੇ ਐਬਟਸਫੋਰਡ ਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਐਡਮੋਨਟਨ, ਕਾਲਗਰੀ, ਰੈਡਡੀਅਰ (ਅਲਬਰਟਾ), ਰੋਜ਼ੀਨਾ, ਪਾਸਕੂਆ, ਲਮਡਡੈਨ (ਸਾਸਕਾਚੇਵਾਨ) ਵਿਨੀ ਪੇਮ, ਸੈਲਕਿਰਕ (ਮਨੀਟੋਬਾ) ਦੇ ਘਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਰੱਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਸੀ। ਉੱਟਾਰੀਓ ਦੇ ਉਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ, ਮਹਾਂ ਟੋਰੰਟੋ, ਹੈਮਿਲਟਨ, ਲੰਡਨ, ਗੁਆਲਫ, ਤੇ ਕਿਨਚਨਰ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੇ ਟੋਰੰਟੋ ਦੇ “ਲਘੂ ਭਾਰਤ” ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਤਾਂ ਸਾਫ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਟੈਕਸੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਤੇਲ, ਖੇਤੀ, ਜੰਗਲ, ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ, ਲੋਹਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ੋਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ, ਲੰਗਰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਛਕਦੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਰਿਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਸੁਣਦੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਯੂ. ਕੇ. (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. (ਅਮਰੀਕਾ) ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਉਪਰੋਂ-ਉਪਰੋਂ ਹੀ ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ, ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਆਈ. ਐਫ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੀ ਨੂੰ ਲਾਭੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂ ਟਾਲ ਕੇ ਰਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਕੁਮਾਰ ਜੋ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦਾ ਮੱਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਬੇਦੰਬ ਤੇ ਗੰਢਾਊ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਅ ਦੀਆਂ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਾਣ ਤੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੋਤ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਰਦਾਪੋਸ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੋਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ (ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ) ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਪਰਦੇ ਦੇ ਬੋਧਾਪਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਘੁਸੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਾਰਜ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਤੇ ਦੋ ਕੈਨੇਡਾ-ਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਸਨ, ਜੋ ਭਰਪੂਰ ਭੰਡਾਰ ਵਾਲੀ ਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭੈੜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਵਾਲੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਵਾਚਨਾਲਯ ਤੇ “ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼” ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਕੱਤਰੇਤ ਅਮਲੇ ਦੀ ਘਾਟ, ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਮੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਮੰਗੇ ਸਮਰਥਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਵਧੀ ਸਾਰਥਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਵਕਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਗਾਰਮ ਨੇ “ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼” ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਸਿੰਗਾਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਇਹ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਸਭਯ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਆਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲੀਅਤ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਰਚਾਰੀਆਂ ਦੀ “ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ” ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਅਵੈਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ, ਭਾਵ ਵਗਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ “ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ” ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਹੁਣ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੁੰਤੂ

ਹੋਰ ਦੁਰੱਭੇ ਦੁਮੇਲ ਉਂਦਲੇ ਤੇ ਵਿਰੂਪ ਸਨ। ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ “ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਕੜੀ ਦਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਟੋਰੰਟੋ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕੌਂਸਲਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ, ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਮਨਾਉਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੂਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਡੋਪਾਟੀ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ। ਉਹ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਸ. ਕੇ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਕਾਫੀ ਸੁਧਰ ਗਏ।

ਦਸ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ। ਯੂਕਾਤਾਨ ਖੰਡ, ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਖੰਡ, ਤੇ ਨੂਨਾਵਤ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਵਿਧਰਮੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾਈ, ਨਸਲੀ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਪਾੜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਹਰੀ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਸਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਖਾਤਕੂਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗੁੱਜਾਂ ਉੱਚੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਅੰਤਰ ਮਹਾਦੀਪੀ ਪਰਸਾਰਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਮਹਾਦੀਪੀ ਯੂਰਪ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਆਮ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਤਾ ਕੁ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਕਠੌਰ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸ੍ਰੈ-ਭਰਮੀ ਝੁਕਾ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਝਾ, ਦੋਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਭਯ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਨਪੜ੍ਹ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੇ ਪਾਠੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਨਵੇਂ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਰੋਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਟੋਰੰਟੋ ਦੇ ਰੋਸ ਸਟਰੀਟ, ਮਾਹੋਨ ਰੋਡ, ਯਾਰਕ ਸਟਰੀਟ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸਰੀ, ਰਿਚਮੋਂਡ, ਕਾਮਲੂਪਸ ਤੇ ਨਿਊ ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਵਿਚ, ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਪਰਤੱਖ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਇਲਾ ਵਪਾਰੀ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਵਿਨੀ ਪੈਗ ਤੇ ਮਿਨੀਟੋਬਾ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਜੋ ਬਣਬਾਸ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ (ਡਬਲਯੂ. ਐਸ. ਓ) ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ

ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਾਹਾਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਖਵਾਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਨਾਹ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆੜ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਤੇ ਪੁਸਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੱਚਦੇਵਾ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬੜੇ ਸਹਾਈ ਜਾਪੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਗੜਬੜ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਫੋਬੀਅਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਵਿਕੀਪੈਗ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੋਬੀਅਨ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੰਡਨ, ਹੈਮਿਲਟਨ (ਉੱਟਾਰੀਓ) ਤੇ ਮੋਂਟਰੀਆਲ (ਕਿਊਬਕ) ਵਿਚ ਗੁਸੈਲੇ ਵਿਖਾਵਾਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ੍ਰ. ਜੇ. ਐਸ. ਛਤਵਾਲ ਜੋ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ ਉਸਦੇ ਚਿੰਟਾਵਾ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੇ-ਘੋਨੇ ਇਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਸਕਣ ਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤੱਤ-ਫੱਟ ਕੋਰਸ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖੀ। ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕਲਰਕੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸ੍ਰ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਖਰ੍ਹਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਤਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੀਮਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੋਕ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟੌਰੰਟੋ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਾਸਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਵਲੋਂ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਦਾ 60% ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਸ਼ੋਕ ਅੱਤੀ ਜੋ ਇਕ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਛਤਵਾਲ ਨਾਲ ਆਯੁਕਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਛਤਵਾਲ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਹੰਢਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ :

- ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਰਵੇਸ਼।
- ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਘੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ।
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ 'ਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਛਪਦੇ ਤੇ ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ।

- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਾਮੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੱਲੜ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮੁਖਬਰ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਅਸਾਸੇ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ।
- ਭਾਰਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ (ਆਡੀਓ) ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਤ (ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ) ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨੇ ਤੇ ਡਿੱਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਜੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉਚੇਚੀਆਂ ਫਿਲਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟੋਪਾਂ ਦੇਣਾ।
- “ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼” ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲੈਕੇ ਵਧੀਆ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪਰਕਾਸ਼ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਮੁਖ ਨਿਗਰਾਨ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਕਫ਼ੇ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਜੋ ਖੁਲ੍ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਦੀ ਅਖਬਾਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲਾਣੂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੱਖ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।
- “ਲੋਹ-ਦੀਵਾਰ” ਵਾਂਗ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ।
- ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ “ਟਿਕੇ ਹੋਏ” ਮੈਂਬਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ‘ਮਿੱਤਰ’ ਬਣਾਉਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ।

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ (ਅਮਲਾ ਸਾਖਾ) ਨਾਲ ਵੀਚਾਰੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਜਪਾਈ ਜੋ ਰਾਅ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਛੱਤਵਾਲ ਵਾਂਗ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਗਰਹਿਤ ਅਸਾਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਕੇਕ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮਲਾਈ ਲੋਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੱਢੀ ਨਾਲ ਖਾ ਸਕੇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਉੱਤਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਲੁਕੀ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਓਟਾਵਾ ਆਯੁਕਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਅਸਥਾਈ ਸੁਖ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਸੋਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਲੱਖੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਵਾ-ਲੱਖ ਜਰਨੈਲ ਲਈ ਇਹ ਸੂਚੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਸੀ। ਛੱਤਵਾਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਛੱਤਵਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯਮਤ ਸਕੱਤਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਕਫ਼ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਕਲਰਕ ਮੇਰੀਆ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਇਖਤਿਆਰੀ ਬਜਟ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ; ਇਕ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਰਾਜਦੂਤ ਵਲੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਇਸ

ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ 'ਰਾਅ' ਵਾਲੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ "ਗੁਪਤ ਸੇਵਾ ਫੰਡ" ਤਕ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਮੁਲਕ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ (ਮੀਡੀਆ) ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਉਹ ਉਮੀਦਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਐਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵ ਮਧੂਮਈ ਹੈ, ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਇਕ ਤਲਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਇਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸੁਸਤ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨਾ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ-ਭਰਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਏ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਤੇ "ਵੁੱਡ ਰੋਜ਼ ਮੁਹਿੰਮ" ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਬਣ ਗਿਆ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰ ਤੇ ਖਬਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਹ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪੀੜਤ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਈ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਾਬੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅਜੇ ਵੀ "ਸੀਤ ਯੁੱਧ" ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਗਲੀ ਸਫ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਿਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗੱਟ ਉਪਜ ਹੈ ਤੇ "ਲਾਲ ਰਿੱਛ" (ਰੂਸ) ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਝੌਂਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੂਸ ਲਈ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀਤਨਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਤਾਹੀ ਵਰਤੀ। ਸੀ. ਆਈ. ਏ., ਐਮ. 16 ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮਖੁੱਲ੍ਹਾ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੇ ਓਸਾਮਾ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਜਿਹੇ ਜਿੰਨ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਗੀਗਨ ਤੇ ਮੁਲਰੋਨੀ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਕੇਵਲ "ਸੁਤੰਤਰ ਵਪਾਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਹਿਯੋਗ" ਉਪਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਸੀਤਯੁੱਧ" ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈਵਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉੱਦਮ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਿਕ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਬੇਇੰਗ 747 ਦੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਧਮਾਕੇ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅਣਜਾਣੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜਾਦੂਗਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ “ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ” ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਦੂਤ ਘਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਫੋਨ ਵੀ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਤੇ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. (ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ) ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਤੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਨਕਲੇ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਵੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੁਸੈਕਸ ਡਰਾਈਵ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮਨੋਨੀਤ ਮਿਲਣੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਭੇਦ ਤੇ ਅਬੋਧ ਚਿਹਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਤੇ ਸੀਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਵੀ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪਰੈਸਕੋਟ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਤੇ ਉਸਰ ਰਹੇ ਉਟਾਵਾ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਕੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਵਾਦਕ ਤੇ ਆਯਾਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਇੰਦਰਾਂ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ “ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ” ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਢੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਪਰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਨ ਦਾ ਢੋਂਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਟੋਪੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅੰਤਵਾਦੀਆਂ (ਸ਼ਹੀਦਾਂ) ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਪਲੈਂਡ ਨੇੜੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਚਾਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀਆਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੀਆਂ ਜਦੋਂ ਐਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਛੱਤਵਾਲ ਨੇ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਤਾਣੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮੇਰੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਉਦਮ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣ ਦਿਆਂਗਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਾਚਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ

ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਟੋਰੇ ਦੇ ਰੋਸ ਸਟਰੀਟ ਤੇ ਮਾਲਟਨ ਰੋਡ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਸਰੀ ਤੇ ਵੈਸਟ ਮਿਨਸਟਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਰੀਜੀਨਾ ਤੇ ਵਿਨੀਪੈਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ, ਰੱਖ ਰਖਾ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਦਾ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਨੀਪੈਗ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਿੱਖ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ (ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਭਤੀਜਾ) ਤੇ ਕਈ ਕੋੜੀਆਂ ਹੋਰ ਕੱਟੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਹਸ਼ੀਏ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਾਗਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਖਾਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਯਾਤ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਝੱਟਪੱਟ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਤੇ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਇਕ ਫਜ਼ੂਲ ਦਾਅਵਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਕ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਇਕ ਨੇੜਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਇਕ ਲਘੂ ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡ ਲਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਓਟਾਵਾ ਤੇ ਟੋਰੰਟੋ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ, ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ, ਤੇ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਤਲਵਿੰਦਰ 1982 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਕਈ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਕੁਰਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫਿਦਾਇਨ ਬਾਗੀ ਸਨ। ਤਲਵਿੰਦਰ 1979 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 1981 ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਮਲਾਇਆ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਸਿੱਖ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ (ਲੰਡਨ), ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਤੇ ਡਾ. ਏ. ਐਸ. ਸੇਖੋਂ (ਯੂ. ਐਸ. ਏ.) ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਓਟਾਵਾ ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਲਾਲੀ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 1984 ਤੋਂ 1985 ਵਿਚ ਮਨਹੂਸ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਂਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੇ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਾਰਵਾਈ 23 ਜੂਨ 1985 ਨੂੰ A1 ਬੇਇੰਗ 747 ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਡੇਰਾਣਾ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨਾਹੀਤਾ ਵਿਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਿਣਾਤ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ, ਵਿਨੀਪੈਗ ਦੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਹੈਮਿਲਟਨ ਸਾਇੰਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਬੱਬਰ ਕੈਨੇਡਾ ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਨਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ।

ਮੈਂ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਕਾਲਗਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਫ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਅੰਸ਼ਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਲਗਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਨਾਬੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਤਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਉਡਾਕ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਸੁਡਬਰੀ, ਓਂਟਾਰੀਓ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਏ। ਬੇਇੰਗ 747 ਨੂੰ ਡੇਰਾਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਇਕ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਅੰਤਰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਪੰਛੀ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਭਾਵ ਇੰਜਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜੂਨ 85 ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲਾਮ ਭਾਵ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੀ 1986 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਫਲਾਇੰਗ ਕਲੱਬ ਦੀ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਆਦਾਨ ਪਰਦਾਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਇਸ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹਵਾਈ ਕਲੱਬ ਦੀ ਹਵਾਈ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਾ ਆਈ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ, ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਛਾਰ-ਸਲਹਟ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਣੀ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਧਾਵਿਆਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਲਿਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮੂਲਵਾਦ ਜਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਗੱਲਬਾਤ 'ਚੋਂ ਕਾਫੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਈ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਦੂਤ ਬਾਰੇ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਿਤਾ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਵੀ ਰਵਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਢੰਗ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਰਲ ਤੇ ਰਵਾਨੀ-ਭਰਪੂਰ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਗਵਾਹਾਟੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਘਰ ਭਾਰਤ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਲਈ ਤੁਹਫਾ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਝਿਜਕ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਪਰਗਟਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਟੋਰੰਟੋ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਣੀ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਡੋਜੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ 1971 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿਲਚਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਈਫਲਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕਪਤਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਤਲਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਜੀਬ-ਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮੱਛਲੀਆਂ ਪਕੜਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਬਾਊਜੈਂਡ ਆਈਲੈਂਡ, ਤੇ ਗੋਤੀਨੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਕ ਤੇ ਮੀਚ ਝੀਲ ਤੇ ਡੋਅ ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੱਛਲੀ ਤੇ ਚਾਵਲ ਸਵਰਗੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ, ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸਤੀ ਰਾਜਦੂਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦਣ ਲਈ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੱਛਲੀ ਪਕੜਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ।

ਅਸੀਂ ਅੰਧ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਉਡਾਣ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਫੜੀ ਕਿ ਸਰਦੀ ਦੀ ਬਰਫ਼, ਹਲਕੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਨੇ ਸਾਡੀ ਇਕਾਂਤ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਅ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੰਪਤੀ, ਮਨੀ ਲਾਲ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਸ਼ੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਘਟ ਗਈ। ਮਨੀ ਲਾਲ ਉੜੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਲੜਕੀ ਸ਼ਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੋੜਾ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੁੱਟ ਸੀ। ਮਨੀ ਨੇ, ਜੋ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਝ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦਾ ਗੁਪਤ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਅੱਤਰੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ

ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ ਆਚ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਨਾਜ਼ਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖ ਝਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਦੱਸ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੁਕਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ, ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਭਾਵ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੂਹਵੀਂ ਗਰਮੀ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਤੇ ਔੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੂਨ 1984 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਸਫਲਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।

ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਚੁਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਅਲੋਕਾਰ ਸੂਝ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲਹੂ-ਭਿੱਜੀ ਬੰਦ ਗਲੀ 'ਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਹੋਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਆਪਾਤਕਾਲੀਨ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਮੂਲਵਾਦ ਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਮਾਰਕਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਘੋਲ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਭਿਨੇਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ ਉਲ ਹੱਕ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੀਰਨ ਤੇ ਮੱਧਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪਾਲੇ-ਪੋਸੇ ਤੇ ਪਲੋਸੇ ਹੋਏ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। 1979 ਵਿਚ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਹਾਕਮ ਜੁੰਡਲੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਵਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਕੇ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜੁੰਡਲੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਗੜਬੜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਦੋ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਬੁਲਾ ਲਈ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਜੋ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਜਰ ਮੂਲੀ ਵਾਂਗ ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਕੇ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇਬੰਦੀ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੈਨਾ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੈਵਾਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫੋਬੀਅਨ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਹੇ। ਉਸਨੇ, ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਪਾੜੇ ਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਦੰਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੰਚਾਰ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਹਮਦਰਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਸੈਨਿਕ ਹੱਲ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਉਭਰਕੇ ਕੁਝ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪੌਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਤੇ ਗਤੀਰੇਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਸਦਮੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਟ ਉਦੋਂ ਲੱਗੀ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹਿੰਦੂ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 11.30 ਵਜੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੋ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਏ। ਪਹਿਲਾ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫਤਰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ (ਉਹ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ 10 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦੱਸੀ। ਅਗਲਾ ਫੋਨ 7.30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ (ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ) ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਡਾਕਟਰ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਜੋ ਸਰਾਏ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਡਾਕਟਰ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿਕੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਝਾਕੀ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਮੈਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਕਰਨ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਢ ਇਕ ਕੈਨੇਡਾ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ 6 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਅਸਚਰਜ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਈ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੁਲਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਯਥਾਉੱਚਤ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਤਰ-ਨਹਿਰੂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲੋਕ ਵਾਪਸ ਚੁਣ ਕੇ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਸੀ

ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੀ ਚੁੰਡਲੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਮੇਰੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਰਖਤਾ-ਭਰੇ ਕਤਲਾਮ ਨੇ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲੇ ਦੀ ਨਕਲੋਂ-ਹਰਕਤ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਾਫੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਾਖੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਇੱਥੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ ਪੱਕੀ ਵੰਡ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਾੜੇ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ 3 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਨਿਚਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ। ਉੱਥੇ ਡਿਪਟੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਮਨੀ ਲਾਲ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਕੌਂਸਲਰ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰੀ ਬਰਫਬਾਰੀ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਤਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ 3 ਘੰਟੇ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਰੋਣਹਾਕੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਟਾਵਾ, ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਘੜੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਾਂ।

ਮੈਂ ਵਧੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੇ ਸੁਝਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਨੀਰਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਘਾਲਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਸੂਸੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਰਾਅ ਦੇ ਓਟਾਵਾ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਵਿਰਤਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟੋਰੰਟੋ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖੰਦਕਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤ ਕੌਂਸਲ ਜਨਰਲ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੌਰ

‘ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੌਸਲ ਜਨਰਲ ਤੇ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਜੋ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰਾਜਦੂਤ ਜੇ. ਸੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਰ ਗਏ।

ਰਾਜਦੂਤਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ, ਮਨੀ ਤੇ ਸ਼ਸੀ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਤੇ ਸੀਆਟਲ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕੌਸਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਵੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਸੋਭਾਵੰਤ ਨੌਜੁਆਨ ਵਜੋਂ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧਗੋਲੇ ਵਿਚ ਜੇ. ਐਫ. ਕੈਨੇਡੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਧਵਨ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਵੇਖੀ। ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਅਗਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ‘ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਘੁਮਾਈ ਗਈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੋੜ-ਤੋੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਜਸਟਿਸ ਠੱਕਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦਰਬਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਖਰਾ ਉਤਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਾਡੀ ਉਸ, ਸਿਆਪੇ ਦੀ ਨੈਣ, ਗੰਦੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਧਵਨ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀਓ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੁਣ “ਅਛੂਤ” ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਿਨ-ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਵਾਈ. ਐਫ. (ਕੈਨੇਡਾ ਪਰਕਰਨ) ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਟਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਵਾਈ. ਐਫ. ਦੇ ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕੂਨਰ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਗਰਾ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਰਿਪੂਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਉਪਰ ਟਰੱਕ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਨਰਮ ਲਹਿਜ਼ੇ

ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਬਾਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹਿਰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਉਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ “ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦ” ਦੀ ਸਮਝੋਤਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡੂੰਘਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 23 ਜੂਨ 1985 ਵਿਚ ਏ-1-182 ਨੂੰ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਕੋਰਕ ਨਗਰ ਦੇ ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਇਰਤਾ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਵਾਰ 329 ਮੁਸਾਫਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦੇ ਮਿੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ 23.6.86 ਦੇ 4.45 ਤੇ ਫੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੇ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਤੋਂ ਏ-1-182 ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਝੱਟਪੱਟ ਬਿਸਤਰੇ 'ਚੋਂ ਉੱਠਿਆ, ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਲਗਾਏ ਤੇ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਹੀਥਰੋਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਰਾਡਾਰ (ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜੰਤਰ) ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਓਝਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਮੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਤੇ ਉਪ-ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਮਿਲੀ ਖਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਾਂਟਰੀਅਲ, ਟੋਰੰਟੋ ਤੇ ਮਾਨਟਰੀਅਲ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਸਦਮੇ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਰਸਮੀ ਪੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸੀ. ਬੀ. ਏ. ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀਂ ਕਾਰਨ ਲੱਗੀ ਰੋਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਨਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਤੇ ਸਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਇਹ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। 22 ਜੂਨ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਨੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮੁਸਾਫਰ ਐਮ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਟਿੱਕਟ ਕੱਟੀ। ਉਸਨੇ ਏ-1 ਉਡਾਣ ਤੇ ਟੋਰੰਟੋ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਾਂ ਬੁੱਕ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਸੂਟਕੇਸ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਏ-1-182 ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੀ ਮੁਸਾਫਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਮ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ 17.10 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ. ਤੇ ਉਡਾਣ ਭਰੀ। ਇਹ 18.13 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ. ਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਰਕ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ ਰਾਡਾਰ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਓਝਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਵੀ ਨਰੀਤਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਏ-1 ਨੂੰ ਬੰਬ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਨਰੀਤਾ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਨੇਡਾ ਏਅਰਲਾਈਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਬੁੱਕ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੋਤਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਮਾਨ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਫਰੇਬੀ ਮੁਸਾਫਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਸਫਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। 07.13 ਜੀ. ਐਮ. ਟੀ ਦੇ ਨਰੀਤਾ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬੰਬ ਏ1-182 ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਭਰਪੂਰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਫਟ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਜਾਪਾਨੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲ 2000 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਾਹਿਰ ਵਜੋਂ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਿਆੜ ਜੋ ਯੂ. ਕੇ. ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਜਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਰਿਪੂਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀ ਤੇ ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਏ-1 ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਆਇਦ ਕਰਨ ਵਿਚ 15 ਸਾਲ ਲਗੇ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਜੂਨ 2000 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਏ 1-182 ਜਹਾਜ਼ ਦੀਆਂ 329 ਵਿਛੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੇਅਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 1988 ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਨਾਲ 'ਗੱਦਾਰੀ' ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 1987 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਚੋਗਮ ਦੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੌਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸਮਝ ਪਾਗਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪਈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਰੋਖ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।

1985 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀ ਲੈਕੇ ਆਏ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਹੀ ਚੋਣ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਧਵਨ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ "ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ" ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਠੱਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧਵਨ ਵਿਰੁੱਧ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰਣਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਧਵਨ ਹੁਣ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਨਿਆਸਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਫੋਨ ਸੁਣੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਫਤੂਹੀ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਛਲਾਵੇ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨਾ ਛਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਲੋਂ ਤਲਬ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ

ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗਾਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝ ਮੁਲਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਬਿਨਸੈਂਟ ਜਾਰਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਾਂ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਤਾਵਾ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਥੋੜਿਆ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ 1986 ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਰਾਮ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਹਾਸ਼ੇਹੀਣੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਭਾਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਭੈੜੇ ਪੱਖ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1985 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਨਾ ਸਾਧੂ, ਸੁਸ਼ੀਲ, ਦਬੋਲ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਾਬੂਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਰਾਮ ਵਲੋਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਇਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਟਕਰਾਓ ਲਈ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ 1985 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ ਭਾਈਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਏ-1 ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਕੁ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀਜ਼ਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੌਂਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਅਫਸਰ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰ ਉੱਠਿਆ। ਉਸਨੇ ਡੇਰਹਾਦੂਨ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਨਾਲ “ਭਾਰਤੀ ਵਣ ਸੇਵਾ” ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ :

“ਕੀ ਤੂੰ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਇਆ?”

“ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ?”

“ਕਿਉਂ ਮਾਧੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਉਹੋ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਹੋ ਜੋ ਡੇਰਹਾਦੂਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜਮਾਤੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ‘ਰਾਮ’ ਵਿਚ ਹੋ?”

“ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਣਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ‘ਵਣ ਸੇਵਾ’ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ 1968 ਦੀ ਆਈ. ਐਫ. ਐਸ. ਦਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਾਂ।”

ਕਰਨੈਲ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਲੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਗਲਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਪਰਦਾ ਲਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਟੋਰੰਟੋ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਰਨਲ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖੱਪਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀ

ਨਾਦਾਨੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗਰੇਵਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੇਠ ਇਕ ਅਰਧ ਸੈਨਕ ਬਲ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਰਾਅ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਐਨ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਵਾਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਨ ਤੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ੀਖਪਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਰੇਵਾਲ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨਰਮ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਖਬਰ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਪਤਾਹਿਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜੋ ਕੌਂਸਲਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੌਂਸਲ ਜਨਰਲ ਐਸ. ਕੇ. ਮਲਿਕ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪਾਦਕ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰਬਲ ਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸਮਰਥਕ ਸੀ ਤੇ ਟੋਰੰਟੋ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਤਰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਾਧਾ ਤੇ ਕਰਨਲ ਗਰੇਵਾਲ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਲਿਬਾਦਾ ਵੀ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ (ਅਮਲਾ ਸ਼ਾਖਾ) ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ 1986 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਰਾਅ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਫਸਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰਕੀਬ ਜਾਂ ਬਹਾਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੈਬੀਨਟ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਿਤੈਸੀ ਸਲਾਹ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਅ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸਲਾਹੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਤ੍ਰਾਹ ਕੱਢ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਸਾਰ ਅਮਲੇ "ਨਾ ਪਸੰਦੀਦਾ" ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਵੀ "ਨਾ ਪਸੰਦੀਦਾ" ਸ਼ਖਸ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਅ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਵੱਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ 400 ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਡਾਲਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਕੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਾਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਫਾਲਤੂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਾਅ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਢੰਗ ਸੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ (ਪਿਤਰੀ) ਵਿਭਾਗ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਨਾਲ

ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁਖਬਰੀ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰਦਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਝੱਟਪਟ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਮੁਫਤ ਦੀ ਸਕਾਚ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਅੰਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਬੁੱਤਰਮੁਰਗ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੋਤ ਖੁਰਚਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਸਰੋਸ਼ਨ ਰਾਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਭਾਜੜਤੇਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਸੀਂ ਜੁਲਾਈ 1987 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਪਰ ਖਾਲੀ ਜੇਬ ਲੈਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਰਬੀਆਂ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰੱਬੀ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਠੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੈਸਾ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ। ਧਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੌਰਿਆ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਿਆ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਓਟਾਵਾ ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1984 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸੁਚਿੱਤਰ ਕਾਰਡ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਫਗੋਈ ਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਲਕ ਉਪਰ ਦਿਆਲੂ ਪਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਨੇ ਬੜੇ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖੋਪਰੀ ਦੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੈਨੂੰ 1987 ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੋਗਮ ਸੰਮੇਲਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਫਿਰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਪਈ ਅੜਚਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਰ. ਸੀ. ਐਮ. ਪੀ. ਤੇ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਨ. ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਹਮਨਾਮ ਐਮ. ਕੇ. ਧਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਲਿਆ ਜੋ ਉਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੌਂਸਲ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਹ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਸ. ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਫੋਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਊਕ ਡੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁਲਝਾ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੈਨਕੂਵਰ

ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੂਝ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਗੁੜਗੁੜਾਹਟ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਗਰਾਨ ਟੀ. ਐਨ. ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਪਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਪਾਰਸਾਈ ਦੇ ਗੁਮਾਨ ਨੇ ਉਸਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੁੰਦਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਨੱਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਨਮੋਹਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹਥੜੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਕਰ ਲਵਾਂ ਕਿ ਇਕ ਅਣਸਿੱਖਿਅਤ ਸੂਹੀਏ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੁਗੰਧ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਵੱਢਣ ਲਈ ਰਚਿਤ ਸੀ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਸ. ਜੇ. ਐਸ. ਛਤਵਾਲ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮੁਦਾਖਲਿਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਆਪੂ ਬਣੇ ਪਾਰਸਾ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸਿੱਧਾ ਝਾਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨਕਲੀ ਧੌਂਸਬਾਜ਼ ਸੀ, ਜੋ ਗਰਜਦਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਢ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁੜ ਵਿਗੜੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਲ

ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਕਿਨਾਰੇ ਸੱਜੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੂਰੀ ਤੇ ਤਾਂ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਹਨ।

— ਡੀ. ਡੀ. ਆਈਜ਼ਨ ਹਾਵਰ

ਆਈਜ਼ਨਹਾਵਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਮੁਖ ਕਰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਸੜਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਰਨਾ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਰਾਨੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਲਵੀਂ ਕੜਾਹੀ 'ਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਗੰਦੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਪੱਕੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ 'ਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਦੀਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਵਜੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਚਾਲਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਰਾਇਣ ਲਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਅਧੀਨ ਕਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਜੁੜਲੀ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਸੀ। ਬੇਯਕੀਨੀ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਜੁਲਾਈ 1987 ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੜਦਾ-ਬਲਦਾ ਮੌਸਮ ਤੇ ਬੜੀ ਬੋੜੀ ਵਰਖਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਰਕ ਕੁੰਡ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਬਦਬੂ, ਨਸਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉੱਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ "ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ" ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਕਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਹਮਦਰਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਖਿੱਭ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਗੁਆ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ (ਜੀਨਜ਼) ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਾ ਭਾਸ਼ੀ ਰਸਾਇਣਕ ਸੰਜੋਗ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਵਧਦੇ ਕਦਮ ਰੋਕਣੇ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਝੁਕਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਲਘਰਾਣੇ ਦੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰਤਾ ਤੇ

ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ, ਇਕ ਐਸਾ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਰਲਗੱਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹੋ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਕਲੋਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਕਾਰ ਸੀ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬੜੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਭਬੂਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਮਲਬੇ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰ: ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਜੁਲਾਈ 1985 ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖੋਫਨਾਕ ਸੰਦ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ 'ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ' ਨੂੰ ਮਰੋੜ ਤਰੋੜ ਕੇ "ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ" ਦਾ ਰੰਗ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਉਸ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਗੁਆਂਢੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਾਜ਼ਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਦੋਸਤੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ (ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ) ਦੇ ਕੇ ਇਹਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮ ਤੇ ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ (ਯੂ. ਐਸ. ਏ) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਅਜੇ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਜਹਾਜ਼ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਕਤਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਧੜੇ ਦੀ, ਆ ਰਹੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਪਲਮ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬੇਰੋਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਮਝੌਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ 'ਅਣ-ਇਛਿਤ' ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਫਿਰ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਗਏ ਤੇ ਮਾਰਚ 1986 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਤੇ ਮੁੜ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤਕ ਜਾ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੀਫ ਆਫ ਆਰਮੀ ਸਟਾਫ, ਜਰਨਲ ਵੈਦਿਆ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ

ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਆਲ-ਆਸਾਮ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ (ਆਸੂ) ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ “ਆਸਾਮ ਗਣ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ” ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨ ਉਭਰਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਂਦਰ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਜਾਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੋਡੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਬੋਡੋਲੈਂਡ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗੋਰਖਾਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਨਵੇਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਾਤਾਂ ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਸ਼ਤ੍ਰੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬੋਡੋ ਤੇ ਗੋਰਖਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ 'ਚ ਅਹਿਮੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਪੂ ਲਾਲਡੇਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੂਸਾਈਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1986 ਵਿਚ ਫਾਰੂਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮਝੌਤੇ ਪਿਛੋਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ-ਖੋਹ ਵਿਚ ਤੇ ਮਗਰੋਂ 1987 ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੁਜਾਹਦੀਨ ਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਰੁੱਖ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਵਲ ਮੋੜਨ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਢਿੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਲਾਲ ਰਿੱਛ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ “ਲੋਹ-ਪਰਦੇ” ਦੇ ਪਤਨ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ “ਆਖਰੀ ਹਲ” ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕੀਤਾ। 1987 ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੱਥ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨੇ ਜੋ ਅੱਗ ਭੜਕਾਈ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਊਆ ਬਣ ਕੇ ਡਰਾਇਆ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਜਿਸਨੂੰ ਆਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਤੰਕਵਾਦ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਬਲਕਾਨ, ਰੂਸੀ ਸੰਘ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ, ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾੜ ਦੇ ਭਾਈ ਤੇ ਵੈਰੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਰੂਹ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਦੀ ਅਜੇ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਰਾਸੀਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਈ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਆਤੰਕ ਦੇ ਜਰਾਸੀਮਾਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ਵਾਲ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਮਝੌਤੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਯੋਧਿਆਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਠੋਸੇ ਹੋਏ ਹੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਆਰਾਮ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਫਿਰ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ ਨੇ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਾਜ

ਵਿਚ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਸੂ ਦਾ ਇਕ ਧੜਾ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੋਂ ਸਮਝੋਤੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਮੋਹੰਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਕੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਖੰਬੇ-ਪੱਖੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੌਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਲਫਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹਿੰਸਕ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਅੰਸਾ ਨੇ ਨਵੇਂ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਤੌਤਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਗੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਿਜ਼ੋਰਮ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਮਝੋਤੋਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨੇਕ ਇਰਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਰੋਗੀ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਰੋਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਖੂਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਲ੍ਹਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਘਪਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨੇ ਵਧਾਇਆ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਘਪਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਘਿਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜੇ ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸੇ 'ਚ ਨਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਚਾਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਲਗਭਗ ਤਖ਼ਤ ਹੀ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਮਮੋਰੇ ਭਰਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਵੀ. ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਸਭ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਧੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਦੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪਲਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਧੀਰੂਭਾਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਫਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦਿਆਲੂ ਸੀ।

ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਰਾਸ ਟੈਕਸ ਦੇ ਠੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਧੀਰੂਭਾਈ ਦੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆਂ ਦੇ ਬੰਬੇ ਡਾਈਇੰਗ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਜੋ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਲੂਕ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਚੋਭ ਲਾਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਦੋਹਤਰੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ, ਇੰਡੀਆ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਗੋਇਨਕਾ, ਅਰੁਣ ਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਐਸ ਗੁਰੂਮੂਰਖੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਤਵ ਪਾਰਟੀ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਪਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਤੱਥ ਹੈ। ਧੀਰੂਭਾਈ 1980 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਨਿਰਣਾਇਕ ਪੜਾਅ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਾਗਰਸ, ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਅੰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋਭ ਦੀ ਸਰੋਸ਼ ਵਲ ਪਿੱਚੇ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 500 ਕਰੋੜ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 1986 ਵਿਚ ਅੰਬਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ

ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪਰਣਾਥ ਮੁਖਰਜੀ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਕਈ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਅਫਸਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗੋਪੀ ਅਰੰਭਾ, ਨਿਤਿਸ਼ ਸੋਨਗੁਪਤਾ ਤੇ ਐਨ. ਕੇ. ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਤੇ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। 1986 ਤਕ ਧੀਰੂਭਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੇ ਖਰੀਦ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਕਾਖਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੇਮਬੰਧ ਰੋਤਲੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਘੁਟਾਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਹ ਫੇਅਰਫੈਕਸ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਯੂ. ਐਸ. ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਜਾਸੂਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮਿਤਾਬ ਬਚਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਅਜੀਤਾਬ ਜਿਹੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੜ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅੰਬਾਨੀ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਵਾਡੀਆਂ ਅੰਤ “ਇੰਡੀਆ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ” ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੱਚ ਦੇ ਮਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਜੋ ਬੇਦਾਗ਼ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਫੇਅਰਫੈਕਸ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਚੱਟ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਚ. ਡੀ. ਡਬਲਯੂ ਡੁਬਕਟੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ 1981 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਘਪਲਾ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਘਪਲੇ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਅੱਗ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਤੋਂ ਬੋਫੋਰਜ਼ ਹੋ ਵਿਟਜ਼ਰ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਉੱਠੀ। ਬਦਨਾਮ ਜਾਇੰਟ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਰੋਲਾ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਘਪਲੇ (ਸਕੈਂਡਲ) ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਨੀਹਾਂ ਵੀ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪਤਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬੋਫੋਰਜ਼ ਸੌਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਐਚ. ਡੀ. ਡਬਲਯੂ. ਦਾ ਸੌਦਾ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਉਨੀ ਗੱਲੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲਪੇਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਉਪਰ ਸੂਈ ਧਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਸਿੱਧੀ ਰਾਜੀਵ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। (ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ 2004 ਈ: ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ)।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੱਡੇ ਘਪਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਜਾ-ਭਰੇ ਸੌਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਚਿਤ ਘਰ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਲਈ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਅਫਸਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ (ਕਿਸਮਤ) ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੋ ਨਿਪੁੰਨ ਅਫਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੂਨੀ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਠੇਲ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਸ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਲਹੂ ਦਾ ਛੱਪੜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨਜੋੜ ਤੇ ਅਸੰਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਸਰੋਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਉੱਥੇ ਆ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕੋ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਜਰਨੈਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਹ ਬੜਾ ਬੇਹੁਦਾ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਤਲਖੀ-ਭਰੇ ਨਿਕਲੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਹੋਂਦ ਲਈ ਤਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇਜਾਜ਼ਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਰਧਾੜ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗਮਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਣ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਸਫਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ, ਭੁੱਲਾਂ ਤੇ ਭਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਦਾਗ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਦਾ ਜੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਪਰਵਾਹ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਨਿਰੀ ਭੰਡਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਹ ਲਾ ਕੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਢਾਹ ਲਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ ਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬੜੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਨਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸੁਪਨੇਸਾਜ਼। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇੱਕੋਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਹ ਬੜੇ ਧੂਮ-ਧੜੱਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਦੁਆਰ ਤੇ ਥੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗੋਡ਼ ਦੀ ਹੱਡੀ ਖਾਣ ਦੀ ਲਾਗ ਲਾਈ ਸੀ। ਜੇ ਸੰਜੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਪਰਦ੍ਰੁਸ਼ਟ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਹਮਬਿਸਤਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਸਾਧ ਹੋਂਦ ਤਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਉਦਯੋਗੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੇ ਚੋਰਾਂ ਦੇ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸ਼ਤ ਕੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਵੇਖਿਆ। ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਅਣਛੋਹ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

ਗੁਜਰਾਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮ ਚੰਦ ਗਾਂਧੀ, ਸਰਦਾਰ ਵਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਤੇ ਧੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਜਿਹੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਸਰੋਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲੀਕੀ ਤੇ ਪਟੇਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਧੀਰੂਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਲੋਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਘੇ ਸਪੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੀਰੂਭਾਈ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚਾਣਕੀਯਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਉਚਿਤਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਘਪਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਥਿਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਵਾਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਰੋਕਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਡਿੱਗਾ, ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਬੜੇ ਫੈਸਲਾਕੂਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਜੇ ਦੀ “ਤੁਗਲਕ ਸ਼ਾਹੀ” ਨੂੰ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਅਕਲਮੰਦ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਲਈ, ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਤਪ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਨਾ ਤਪ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸੁਧਰੀ। ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਉਡਾਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਮਿਤ ਉਡਾਣ ਭਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਹੁਣ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. (ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ) ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਕ ਵਾਰ ਹਨੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਂਡਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਾਵ ਨਵੇਂ ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ

ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਖਾਣ ਲਈ ਰੁੱਖ ਗਿੱਦੜ ਸਨ।
 ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਂ
 ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਵਲਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ
 ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਅਜੇ ਇੰਡੀਆਨ
 ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਘਾਪੇ ਤੇ ਖੱਪੇ ਇਕ ਵਕੀਲ ਰਯਾਨ ਕਰੋਜੀਵਾਲਾ ਤੇ
 ਸ਼ਖਚਿੱਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਅਮੋੜ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਨੇ ਭਰੇ। ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ
 ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਯੋਧਾ ਸੀ ਜੋ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ, ਵੈਰੀਆਂ, ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਸਤਰਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ
 ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੇ. ਪੀ. ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ
 ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਜਟੌਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ
 ਅਡੋਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ
 ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭੱਥੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹਕੂਮਤ 'ਤੇ ਇਕ "ਭੁੱਲ ਦੇ ਰਾਜ" ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਿਰਣਾ
 ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ।

ਇਹ ਰਾਜ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਭੇ ਤੇ ਦੈਹਲ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ
 ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ
 ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਨਾਮੀ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੇ ਗਰਜ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ
 ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
 ਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ ਤੀਖਣ ਬੁਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਵਾਂਗ ਗੰਭੀਰ
 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਢਾਂਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਸਮਝ ਖਤਰਨਾਕ
 ਹੋਂਦ ਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਹਾਰ ਰਹੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ
 ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਤੇ ਸਿੱਧੜ ਮੁਕਤੀਦਾਤੇ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ
 ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਿਆਸੀ ਰੂਹ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਆਦਰਸ਼ ਇੰਦਰਾ
 ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੇਰੇ
 ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਵਰਗ ਨੇ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਭਵ
 ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ
 ਸਹੀ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਮੁਖੰਟਾ,
 ਇਕ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ
 ਇਸਦਾ ਲਿਖਤੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਮੌੜ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਨਾਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ
 ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਕੇਸਵ ਕੁੰਜ ਵਿਚ
 ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਾਦਗੀ-ਭਰਪੂਰ ਮੁਖਾਲਯ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ
 ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ
 ਹਿੰਦੂਤਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ
 ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ
 ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਹਿੰਦੂ ਹੋ
 ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਤੇ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਸਮਅਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਅਭਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਸੇ (ਮੁਖਬਰਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਚਕਦਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਉਸ ਨੇ 6 ਸਾਲ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਹੇੜ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਖਰੜਾ ਲੋਕੋਂ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਥ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਆਰਜ਼ੀ ਮਿਲਣੀ ਨੇ ਇਸਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਹੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1980 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਦੋਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹਲਕਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨਤ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਕੋਲ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਰਥਿਕ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਅਜੇ ਤਾਂਬਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਫਲਸਫਾ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨੇਤਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕਤਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਮਦ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਕਿ "ਗਲੀ ਗਲੀ ਮੇਂ ਸ਼ਰ ਹੋ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚੋਰ ਹੈ" ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅਸਲਾਖਾਨਾ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਨੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਲ ਝੁਕਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਤਾਕਤ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕੀਜ਼ਰੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਲਤ ਮੋੜ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੂਲ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਕਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੂਲ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਥੋਥੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ੇਖਚਿੱਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੀਮਾ ਤਕ ਉਭਾਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਆਭਾ ਵਾਲਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਨੇ ਦਸਰਥ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਸੂਝ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ

ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਚਾਲੀਐਕ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗੋਬਿੰਦਚਾਰੀਆ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਪਾ-ਲੁਕਾਊ ਮਹਾਰਥੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਆਕ੍ਰਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਵਿਭਾਜਤ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਕੇ ਏਕਤਾ 'ਚ ਪਰੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

1987-88 ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਛਾਣਬੀਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਉਦਾਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ, ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਵੋਟ-ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਲਘੂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਪੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਾਤ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। 1988 ਦੇ ਅੰਤ ਲਾਗੇ, ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ, ਊਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਤੇ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਪਿਯੂਸ ਮੰਗੇ ਕੋਲ ਨਿਰੰਤਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਲ ਝੁਕਾ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਉੱਚੀ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਰਾਜਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਆਸਤ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹਾਨੀ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕੋਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਕਦੇ ਵੀ ਲੜਨ ਨਾ ਹਟ ਸਕੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹੋ ਨਫਰਤ ਮੈਨੂੰ ਜਨ ਸੰਘ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵਧਾਇਆ।

ਮੈਂ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕੋ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜਨ ਮੱਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਠੱਗਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਆਰ. ਆਰ. ਐਸ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਭਰ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਤਕਾਲ 5 ਸਾਲ ਲਈ ਚਲੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ “ਜੁੰਡਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ” ਤੇ “ਉਦਯੋਗਿਕ

ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਨੈਤਿਕਤਾ" ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਪੈਰਵੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਨੁਕੀਲੇ ਸਤੰਡ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ (ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਨਕੀਲਾ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਸੀ) ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਤਾ ਜਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਮੋਰਾ ਭਰਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਸਾਧਨ ਵਿਦੂਟੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਐਮ. 15, ਐਮ. 16 ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਏਤਰ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੋਭਾਜਨਕ ਕਦਮ ਗੁਪਤਚਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਾਮੇ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸੋਭਾਜਨਕ ਅਭਿਆਸ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ; ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈਣ, ਕੁਝ ਮੋਟੋਰੇਲਾ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਹੈਂਡ ਸੈਟ ਤੇ ਐਲਫਾਨੂਮੈਰਿਕ ਪੇਜਰਾਂ ਲੈਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਜੇ ਤਕ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੈਰੂਨੀ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਰਗੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਭਾਜਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਸੂਸੀ ਅਸਾਮੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ "ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਹੁੰਚ" ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਤ ਜਾਂ ਕਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ "ਅਮਲੀ ਸ਼ਾਖਾ" ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਸਕਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਨ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਜੁਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਂਗ, ਨਾਰਾਇਣ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਉਛਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਰੋਸ਼ਨ ਸਹਿਕਰਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਘਾਟੇ ਸਨ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਕਮਾਨਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਬੰਧੋਜਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਖੜੋਤ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੂੜ੍ਹ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਸਤਰ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਵੱਡੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਨਵੀਂ ਅਸਾਮੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਨਵੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁੱਝਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੰਡਲੀ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਮ ਤਾਂ ਭਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਤਭੇਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਚ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਿਸੇ ਜੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਣਸੁਖਾਵੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ, ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀਆਂ ਦਿਆਲੂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਪਿੱਛਲਗਾ ਤੇ ਨਕਲਚੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ, ਉਸ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ, ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਲਚਕ ਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਲੰਦ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਉਦਾਲੇ ਇਕੱਲੇ ਹੋਈ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਕਿਰਪਾ ਪਾਤਰ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ “ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ” ਦੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਅਚੇਤ ਹਮਾਇਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਅਧੀਨ ਵਿਭਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕਾਰਜਾਤਮਕਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤਾ। ਸੱਜੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਅੱਗੇ ਸੁੰ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮੈਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਇੰਦਰਾ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਨੇਹ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਸਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਯੋਗ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਲਿਆਨ ਰੁਦਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਵਿਦਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ, ਤਲਖ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਅਨਿਆਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨ ਜਲਾਲਤ ਅਧੀਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਵੱਖਰੇ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਸ ਅੜਚਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਸਾਥਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਤੰਤ-ਮਰੜ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲੈਂਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਗਰਮੀ ਹੇਠਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚੀ “ਲਕਸ਼ਮਣ ਰੇਖਾ” ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਥੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਕੌਮੀ ਦਰਾੜ ਤੇ ਗਲਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧੌਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਾਥਾ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੂਰੀ ਨੌਕਰੀਤੀ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਭੁੱਖੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਬਾ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਸਿਆਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਝ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਦਰੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਤੇ ਕੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਵਲ ਝਾਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਾਰਵਾਈ” ਦਾ ਭਾਵ “ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਇਤਲਾਹ” ਮਿਲਣ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਕਸ਼ੂਰ ਲਕਾ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਲਪ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਇਕਵਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਦੱਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਰਣਨੀਤੀ ਪੱਖਿ ਅਜਿਹੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸੋਚੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦਰਾੜਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਠੀਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੌਤਭੇਦ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਅੱਡੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਥੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਦੀ ਰੱਸੀ ਮੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ‘ਹਾਏ ਮਰ ਗਏ’ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ‘ਚੋਂ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਭਾਂਬੜ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਸਮਝ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਯੋਗ ਦਖਲ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—ਜਸਟਿਸ ਲੂਈ ਡੀ. ਬਰਨਾਲੀਸ

ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਤੇ ਲੌਗੋਵਾਲ ਸਮਝੋਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਈਆਂ
ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਦੇ
ਉੱਘੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਫ਼ੈਲ ਨੂੰ
ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ” ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸਦੇ
ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੂਸੀ ਤੇ ਬੁਲਸੀ ਹੋਈ
ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਦਮਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ
ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ.
ਆਈ. ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੀਆਂ
ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਘੱਟ ਮਹਿੰਗੀ ਤੇ ਘੱਟ ਉਤੋਜਨਾ ਵਾਲੀ
ਪਰੋਖ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਪਰੋਖ
ਯੁੱਧ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ
ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੈਨਾ ਤੇ ਅਰਧ-
ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਸਫਾਏ ਲਈ “ਮੰਡ ਕਾਰਵਾਈ” ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ
ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ
ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਚ ਜਾਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਨਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਨੱਲ
ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। 1986 ਤਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਈ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਰਲੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਾਤਮਕ ਪੰਥ
ਅਸਥਿਰ ਨੌਕਦਾਰ ਸਤੰਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਤੇ
ਅੱਡੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਤੇ ਉਪਜਾਊ
ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਦਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੱਸੇਵਾਲ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਖੀਰਾ ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਰਮਾਰ ਸੰਗਠਨ
ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ (ਚਹੇੜੂ); ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ (ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲਾ)
ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਬਲਾ ਦੀ ਟੋਲੀ (ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਦਲ), ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ ਦ
ਦਲ (ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਦਯਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜੁੰਡਲੀ), ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁੱਟ
ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ; ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ (ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ
ਬੁਹਮਾ) ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ (ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦਲ); ਮਾਈ ਭਾਰ

ਭਾਬਤ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਪੰਜ

ਰੈਜੀਮੈਂਟ (ਬੀਬੀ ਭਾਗ ਕੋਰ) ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ (ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ) ਆਦਿ ਦਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਐਟਮੀ ਅਣੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ; ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ ਤੇ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਿਆਸੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਲਡ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਕਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। 5-9 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਾਇਮਕਾਮ ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸਿਆਸੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ' ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣੈ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ "ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ" ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਜਰ ਜਨਰਲ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ) ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਖੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਮਤੇ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਭਾਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਕਨੀਤੀ ਦੇ ਜਟਲ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਹੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਝ-ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਉਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸਟੇਡ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਅਤਿ ਨਾਜ਼ਕ ਫੈਸਲਾ ਆਖਰ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986 ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੰਦਰਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਰਸਮੀ ਐਲਾਨ 29 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1986 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਲਾਗਲੇ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਰਨਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਗੜਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਫਿਰ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਤਸੀਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਲੋਕ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਜਿਉਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਵਲ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਡਰ ਸੀ; ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਣੀ ਪਈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ

ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵੀ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਦਾਂ ਦੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਦਬਾਰਾ "ਮੰਡ ਕਾਰਵਾਈ" ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਕੇ ਮੰਡ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਤੇ ਇਕ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਲਈ ਤਰੁੱਪ ਖੇਡਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਟ ਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਸ਼ਰਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰ. ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉੱਘੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਫਤਹੀ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਸਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਸਿੱਖ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜੇ. ਐਫ. ਰਿਬੇਰੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। 1986 ਵਿਚ ਲਗਭਗ 80 ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ 1525 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਭੈ ਤੇ ਹਿੰਮਤੀ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲੇ ਦੇ ਇਕ ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਰਿਬੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸੁਮੇਲ ਸੀ।

ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗੜਬੜਾ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾ ਲੈਣਾ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਜਾਸੂਸ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਗੋਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਅਮਲ ਲਈ ਜੂਝਣ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨਣਾ, ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਸੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਦੇਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੂਹਰੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਸੰਚਾਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ, ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ।

ਜਦੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਸੀਲੇ, ਉਪਾਅ ਜਾਂ ਵੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਮਵਰਾਂ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੈਂ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜਾਂ ਕੱਢਾ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਵੈਰਤ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹੀ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਉਭਾਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌੜ ਤੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸੀਤਯੁੱਧ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੀਮਾਰ ਰੂਸੀ ਰਿੱਛ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ੀਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਭੇੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਪਰ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਸਫੈਦ ਲਿਬਾਸ ਪੁਆਕੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਫੁੰਘਾਈ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਰਹੇ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਰਲ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਰੇਖਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਅਸਲਾਹਖ਼ਾਨਾ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਉਦਯੋਗਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ?

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਛੋਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਲ ਦੇ ਚੰਟ ਪੱਠੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਹਾਜਿਰ ਫੌਜੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਗਨ ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਹਾਥ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜ਼ੀਆ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਰਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਾਬੀ ਮਹਾਜਰ ਜਟ ਨਸਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਆਰਿਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਪ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਵਾਈਸ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਸਟਾਫ਼) ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਰਹਿਮਾਨ, ਜਲੰਧਰੀ ਸਾਬੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਾਈ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਫੈਜ਼ ਅਲੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਜ਼ੀਆ ਦੀ “ਫੋਅਰਪਲੇ” ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵਹਿਮੀ ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਜ਼ੁਲਫਿਕਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਵਲ ਰਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

1982 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜ਼ੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਏ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਪੋਰਟ ਆਪਣੇ ਸਰਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਉਹਦੀ ਧੂਹ ਨਾ ਕੱਢੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਜਲੰਧਰੀ ਪੱਖ ਵਲ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ

ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨੀਤੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨੀਤੀਗਤ ਨਿਰਣੈ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਸਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੰਬਰ 1987 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਬਤ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਤੌਰਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅਖੌਤੀ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਨੀਰਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਜਾਣਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ 1981 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸੰਤ ਬਣਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਡ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ, ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਬਣਿਆ ਕਿ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਡਾਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ- ਮਾਇਆ (ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ), ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੇ ਪਦਮ ਸਨਮਾਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁੰਡੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਝਮੇਲੇ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹੀ 1982 ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਨਿਵਾਸ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਂਕ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਨਵੇਂ ਉਦਮ ਬਾਰੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ; ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਇਕੱਲੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ। ਧੌਂਸੇ ਤੇ ਚੋਟ ਲਗ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਲਗੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧ

ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਬਹੁਤ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਾਤਾ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਰਿਆਸਤੀ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੁਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਦੂਸਰਾ ਸਹਿਕਰਮੀ ਐਨ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਗਿਆਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਬਠਿੰਡਾ ਤੜਕੇ 1.00 ਵਜੇ, ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੋ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰੀ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ 4.30 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਦੁੜਕੀ ਵਾਲੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਵੜਿਆ ਜਿੱਥੇ ਰਿਆਸਤੀ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਣ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਜੋਗਿੰਗ ਸੂਟ ਦੇ ਕੰਨ ਟੋਪ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੁੜਕੀ ਲਾਉਂਦੇ-ਲਾਉਂਦੇ ਇਕ ਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਸਦਾ ਇੰਝਨ ਚਾਲੂ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਡਰਾਈਵਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਡੀ ਚਲਾਕੇ ਦੋ ਕੁ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਾਨਕਸਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਖਵੀਂ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਕ ਨਿਪਾਲੀ ਮੂਲ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿਸਟਰ ਬਾਪਾ ਵਜੋਂ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਵਿਚ ਖਰਾ ਉੱਤਰਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਨਕਲੀ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ, ਮੱਛਲੀ ਪਾਲਕ, ਬਾਗਬਾਨੀ ਮਾਹਿਰ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਦਾ ਇੰਜਨੀਅਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਯੁਵਕ ਮੇਰੀ ਕਲਪਤ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਕ ਲੰਮੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਲੰਮੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਨੌਜੁਆਨ ਨੇ 45 ਬੋਰ ਦਾ ਮੌਜ਼ਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਸੋਧਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮੱਢੇ ਤੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਝੋਲੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ। ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਲੱਭਾ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਬਲੇ ਪਤਲੇ ਯੁਵਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਪਰੇਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਕਰਾਈ। ਦੂਸਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਯੁਵਕਾਂ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਫ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫੋਰਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਸੀ ਜੋ, ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੰਡੇ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ।

ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗੁੱਟ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਮੰਡ ਇਲਾਕੇ ਉਪਰ ਰਾਜ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਤਲਾਂ ਵਿਚ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਜੋ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ, ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਕੜੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਜਿੰਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਗਰਮ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਦਿਨ

ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਿਰਸਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਨਿਰੀਖਣ ਬੰਗਲੇ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਕਲਿਆਨ ਰੁਦਰਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਸ਼ਤਾ ਲੈਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੇ।

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁਨੀ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਸਕੱਤਰ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ। ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਝਾੜ ਪਾਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚੰਡਲੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਭਾਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਇਕ ਲਾਲਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਦਲੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਜਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਯੁਵਕ ਵਿਭਾਜਤ ਤੇ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਦਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕੌਮੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ, ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਤਿਹਾੜ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਸਨ। ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲਤਖ਼ਤ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜੱਥੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੌਂਕੇ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਵਿਭਾਜਤ ਤੇ ਤਿੜਕੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੂਨੀ ਲਹਿਰ ਅਜੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਸੀ ਖਾੜਕੂ ਸਿੱਖ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਤਪੰਨ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਤੇ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਖਾਕਾ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਾਫੀ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਾਸ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਾਰੰਭਕ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣੀ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਵੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੁਕਣ ਗਾਹ ਤੇ ਛੱਡਕੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪਦਮ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹਾ ਵਚਨ ਦੇਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ, ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਪੁਲੀਸ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਜੀਤ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਤਲ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲੀ ਬਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ, ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਸ਼ਕ ਜਿਹੜਾ ਬਰਖਾਸਤ ਪੁਲਸੀਆ ਤੇ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਕੀਲ ਅਜੈ ਵਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ, ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਤੇ ਦਸ ਘੰਟੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਲੰਬੀ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਉਸ ਕਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤ ਡਿੱਗੀ 'ਚੋਂ 4 ਏਕੇ 47 ਹਾਈਡਰਾਲ ਕੋਲੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੇ ਝੋਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕਾਰ ਵਿਚ "ਭਾਰਤੀ ਕੁੱਤਿਆਂ" ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਿਆਸਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਕਾਰ ਦੇ ਤਲ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਬੰਧ ਟੋਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਗੁਰਜੀਤ ਨੇ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਕਿ ਉਹ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪੰਥਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਸਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਬਚੇ। ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆਰ-ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਹਸੀ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ "ਨੀਡਲ ਓਪਰੇਸ਼ਨ" ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅੰਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਯੁਵਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੇ ਲਗੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੂਲ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਗੁਰਜੀਤ ਲਈ ਲੈਕੇ ਲਿਜਾਣੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ, ਕੇ. ਸੀ.

ਐਫ. ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਰਿਆਸਤੀ ਰੁਪਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਉੱਲ੍ਹੇ
ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਰਿਆਸਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹੀ ਵਾਂਗ ਘੁਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ
ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਿਣ-ਭਿਣ ਕਰਦਾ
ਰਿਹਾ, ਖੰਘਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿੱਥਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਧੂਆਂ ਛੱਡਦਾ ਰਿਹਾ
ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਲਿਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੀ
ਸੰਦੇਸ਼ਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਪਟ ਜਾਪਿਆ ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ "ਸਿੱਖਾਂ
ਦੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ" ਨਾਲੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਤੇ ਮਾਇਕ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸਨ।
ਰਿਆਸਤੀ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ
ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਲਹੂ ਭਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਮੱਛਲੀ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ
ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਖੱਡ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਖਾਲੀ
ਵਾਅਦਾ ਲੈਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।
ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿਰਫ ਪੈਸੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ
ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਭੇਤ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ
ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਤੇ ਭੀਮ ਵਲੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਥ
ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਜਾਣ
ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਰੰਗਰੋਟਾ ਦਲ ਦੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਗੁਪਤ ਦਲ
ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ
ਮੱਛਲੀ ਭਾਵ ਨਿਗੂਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਉਸ
ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। "ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨੀਡਲ" ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ
ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਭਾਵ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਉਸ
ਸਮੇਂ ਤਕ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਸਿਆਸੀ
ਸਹਿਯੋਗੀ ਨਿਗਲ ਨਾ ਲੈਣ। ਉਹ ਸਾਊ ਨੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ
ਅਣਜਾਣ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਤਨੀ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗੰਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ
ਪਹਿਲੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਘਾਟ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਬੜੇ ਕੱਚੇ ਸਨ।
ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਹ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ
ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੇ ਮਨ ਦੇ ਸਭ ਸੂਰੇ ਬਾਰੀਆਂ ਵਧ ਰਹੇ ਘਪਲਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਲਗ ਰਹੇ ਖੋਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੂਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ
ਨੇਤਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਹਾੜ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਖਚਾਖਚ
ਭਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਚਾਰਲਸ ਸੋਭ ਰਾਜ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਗਿਰਗਿਟ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਤੇ ਭੋਸ
ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਰੂਪੀਏ ਨੂੰ; ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੇਤਾ ਮਗਰਾਂ ਫਾਂਸੀ

ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ ਨੂੰ, ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿਖਰ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਬੱਜ-ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਕੀਲ ਏਕੇ, ਵਲੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਸ਼ਕ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦਾਖਲਾ ਸ੍ਰੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ ਟੋਕ ਤੋਂ ਬਰੀਰ ਸਾਡਾ ਦਾਖਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਵਧੇਰੇ ਦੋਹਾਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਪਰਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੱਧੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲੇ ਵੱਖਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੋਤਲੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਪਰਤਣ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ।

ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰਾ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਸੈਪ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੋਡੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪਰਾਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਸੈਪ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰਾਜੈਕਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਮਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਸ਼ਕ ਤੇ ਅਜੈ ਵਲੀ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਮੇਰੀ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਿ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੀ. ਚੰਦਬਰਮ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ।

ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਝਿੱਲੀ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾਜ਼ਕ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਸਬੀਰ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਾਗਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਵੱਖਵਾਦ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਤਿੰਨ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਤਿਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਣ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਟੱਪ ਔਕੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਟੀ. ਪੀ. ਕੌਸ਼ਕ ਤੇ ਅਜੈ ਵਲੀ ਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਵਲੋਂ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੱਤਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ

ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵੱਖਵਾਦੀ ਧੜਾ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਡਾ: ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਸਤਰਬੰਧ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਜਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ। ਉਹ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲੇ, ਭੜਕਾਊ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਪੱਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਜੇ ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ਼ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਸਿਰਹਾਲੀ ਕਲਾਂ ਤੇ ਪੱਟੀ ਵਿਚਕਾਰ 2 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸੀਪ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਖੌਫਨਾਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠ ਬਣੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜਿੱਥੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ਼ ਰਾਈਫਲਾਂ, ਗਰੀਨੋਡ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਸੀ। ਲੱਸੀ ਤੇ ਭੁੱਜੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ ਛਕਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਖਾੜਕੂ ਪਾਟੋਧਾੜ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਮੁਖੀਆਂ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਦਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹਨ ਕਿ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਗੱਲ-ਮੱਲ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਜਿਸਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਘ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੜਬਾਨੇ (ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ) ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਗੱਡੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਣ ਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੱਤਰ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਨ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਗੀ ਦਲ ਘੱਟ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਪਾਗਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗੀ।

ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਜੱਥੇਦਾਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂ। ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ :

1. ਬੁੱਢੇ, ਬੀਮਾਰ ਤੇ ਨਾਬਾਲਗ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜੇਪੁਰ ਤੇ ਹੋਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡਣਾ।
2. ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਥਾਪਣਾ।
3. ਉਸਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਥਾਵਾਂ 'ਚ ਕਾਤਲ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਸਤਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣਾ।
4. ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜੱਥੇਦਾਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨਾ।
5. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਕਲੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਸਕੇ।
6. ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ।
7. ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਲਈ ਆਰਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਲਾਉਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ।
8. ਅਪ੍ਰੈਲ 13, 1988 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਸਮੀ ਐਲਾਨ ਨਾਮੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨਾ।
9. ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮਿੱਤੀ-ਬੰਦ ਕਰਨਾ।
10. ਪੰਜਾਬ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ।

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸ ਸੂਤਰੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਚਾਚਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਜੋ 1989 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਰਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ, ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਰਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਹਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਿਆਸੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਉਸ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ 1989 ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਬੋਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ 1989 ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਬੇਸ਼ਕ ਸ੍ਰ. ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਧੜਾ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਗੂਆਂ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੁਹਮਾ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਜੰਗਬਦੀ ਸਮਝੌਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਕਲੇ ਹਰਕਤ ਦੀ

ਸਹੂਲਤ ਹੋਵੇ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਸੋਣ ਸਿੰਘ ਜਡਰਵਾਲ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਦੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਸ਼ਕਲ ਇਖਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਗੈਰ ਸਿਆਸੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਜੋਂ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤਾਂ ਵਹਿੰਦੀ ਗੰਗਾ 'ਚੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹੱਥੇ ਵਰਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਬਿੱਲੀ ਵਰਗੀ ਸੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋ ਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਵਸਥਾਪਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਕਾ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਧਕ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਦਾ ਚੁਸਤ ਤੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸਰੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਜ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੇ ਝਾੜ ਪਾਈ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਬਚਾਓ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਸੰਪਰਕ ਕੜੀ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਰਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਅਸਫਲ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਮੁਕ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਉਸ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਵਢਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਭੋਗ, ਲੋਭ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਸੀ।

ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ, ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮੋਟੀ ਕਮਾਈ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਰੁੱਝੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਠ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੁੰਡਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਲੋਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਲ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਗਵਰਨਰ ਰੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸੀ।
 ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਉਪਰ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ।
 ਉਸਨੇ ਸਰਗੇ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਦਮ" ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖਾਕੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ
 ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇਕ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ
 ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਉਠਾਏ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਝਟਕੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ
 ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ
 ਉਪਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕੋ
 ਇਲਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਦਮਨ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤੇ ਬਿਨਾਂ
 ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ। ਉਹ ਨੇਮ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜ
 ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਬਦਲੇ ਰੁਪੈ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
 ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨਿੱਖਤ ਅੰਗ ਹੋ। ਪੁੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ
 ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਲੋਂ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ ਤੇ ਪੀੜ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਵੀ
 ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ
 ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪੁੰਤੂ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ
 ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਦੇਰ-ਪਾ ਉਪਾਅ ਨਾ ਸੋਚੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮ
 ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਭਰ ਜਾਂਦੇ।

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ
 ਰਾਜ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦੇ ਚੰਗੇ
 ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ
 ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਖਾ ਸੀ? ਕੋਈ
 ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਸੀ? ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ
 ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ
 ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧਜੀਵੀ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ
 ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ
 ਵਧੇਰੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਹੋਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ
 ਜ਼ਫਰਵਾਲ (ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਨੇ 2001 ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਵਾਸ ਦੇਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ) ਤੇ
 ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਇਆ
 ਕਿ ਉਹ ਮੁਫਤ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਤੇ ਉੱਨਤ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ
 ਲੜਾਈ ਲਈ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਹੁਣ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ) ਦੇ ਇਕ ਏਲਚੀ ਨਾਲ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅਮਨ ਵਾਰਤਾ
 ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ
 ਕਮੇਟੀ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਸਖਤ ਖਾੜਕੂ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ
 ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕੁਝਿੱਕੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ।

1988 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ
 ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਡਾਕਿਆਂ, ਧਨ ਦੀ ਲੁੱਟ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਦੇ

ਲਾਲਚ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਨੌਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਵੀ ਪੈਸੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤੁਰ ਤੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸਖਤ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਪੱਤਰੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਬੂਤਰ ਧੁੰਦੇ ਰਹਿਤ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਇਕ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰੀ ਭਾਗ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1988 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਗਾੜ ਤੇ ਨਿਘਾਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰਵਰੀ 1988 ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਰ ਸਹਿਮਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੀ. ਚਿੰਦਬਰਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਿਹਾਈ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਚੰਭ ਤੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਉਦਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਕ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜ ਕੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੋਘੇ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਹੜ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੁੱਖੀ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 9 ਐਮ.ਐਮ. ਦੇ ਪਿਸਤੌਲ, ਇਕ 45 ਮਾਊਜ਼ਰ ਰੀਵਾਲਵਰ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 15, .315 ਰਾਈਫਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਡੱਬਲ ਬੈਰਲ ਗੱਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਕੇ 9 ਐਮ ਐਮ ਪਿਸਤੌਲ ਸਟੇਨ ਗੱਨਾਂ ਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਏ.ਕੇ. 47 ਰਾਈਫਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੁਲਟ ਪਰੂਫ ਜੈਕਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਕੜੀ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਾਂ ਰੋਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫੀ. ਸੀ 3 (ਤਿੰਨ) ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਆਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਸ਼ਾਮਲਤਾ ਖਾਤਰੂਆਂ ਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਤੇ ਅਵਿਵਰਜਿਤ ਬਰ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਅਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਖਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਸੂ-ਚਾਲਕਾ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਐਂਥਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਧੜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਤੇ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਦੋ ਕਾਤਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਦੇ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾਤਰੂਆਂ ਨੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ. ਮੰਦਰ ਅਹਾਤੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1988 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਉਵੇਂ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ 1983-84 ਵਿਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਪਰਾਧੀ ਤੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਫੈਸਲੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਤੇ ਚੂਨਾ ਲਾਕੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬੌੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ, ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਦਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਅਸਲਾ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੋਪ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਿਸ਼ਕ ਪੁਸ਼ਕ ਨਾਲ 9 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਤਰ ਦੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ.; ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ., ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਉੱਪਰ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਵੇਂ ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਹ ਫਤਿਹ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਹਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਵੀ ਸੀ।

ਇਕ ਖਾਤਰੂ ਮਿੱਤਰ ਜਿਸਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਇਕਾਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕੰਡਾ ਦੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੋ ਏਲਚੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਕਾਸਦ ਕਾਠਮਾਂਡੂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਜਸਬੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤੇ ਬਰਾੜ ਕੁਲ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨੌਜੁਆਨ ਯਕੀਨਨ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਸੰਪਰਕ

ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਦਾ ਹੀ ਚੋਕਸ ਕੇ ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਵੀ ਔਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾਕੇ ਲੰਘ ਜਾਵਾਂ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਜ਼ਾ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਵਾਂ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਨਿਰਦਈ ਖੇਡ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਉਸਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਵਾਲੀ ਮੁਸਕਾਣ ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਮੇਂ ਬਖੇਰਦਾ ਸੀ।

ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੇੜੇ ਇਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰੀ ਰਸਾਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁੱਖ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਾਹਕ ਲੈਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਆ ਰਹੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਖਾੜਕੂ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਸੰਭਵ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆਤਮਕ ਤੇ ਆਕਰਮਣਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਧਮਾਖਾਬੱਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਨੇ ਹਵਾਈ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ‘ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ’ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੱਫ਼ਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਆਯੋਜਤ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ “ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ” ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਛੁੱਪੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ।

ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਘਪਲੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਹੀ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਯੁੱਧ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੰਗ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹਿੰਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੀਆਂ। ਅਮਨ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਟੇਢਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣ ਵਾਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੀਤੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਕੁਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੱਦ ਤਕ ਡਾਵਾਂਡੋਲ, ਤੇ ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਅਜਾਰਦਾਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਧਨ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ “ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਰਵਾਈ” ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਕੀ ਇਹ ਫੌਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਇਹ ਤਾਂ ਇੰਝ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਹਾਦਸੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਢੇ ਯਤਨ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਘਾਤ ਲਾਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਪੁਲੀਸ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੀ ਸੂਚੂਕੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭੂਰੇਨਗਲ ਨੇ ਬਰਵਾਲਾ ਤੇ ਘਰਿਆਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਝੇ ਦੇ ਹਿਠਾੜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੀ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕਾਤ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘਾਤ ਲਾਈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਜਸਬੀਰ ਹੋਸਲਾ ਕਰਕੇ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਕੰਵਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਤੇ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਜੰਗਬੰਦੀ, ਦਰਬਾਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਅੰਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਸਤਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨਿਤ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਜੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਰੋਹਾਂ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ, ਆਦਿ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ., ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅੜਿਕਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ ਤੇ ਉੱਠਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੂਸਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਹੱਠਧਰਮੀ ਤੇ ਭੁਲੱਕੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਰੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਰਿੱਤੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਈ। ਆਖਰੀ ਹਾਂ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਖਾਸ ਜਗਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਟੋਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪਾਕੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲੈਕੇ ਗਏ। ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ 15 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ “ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ” ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ, ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਨਾਲਾ (ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ.), ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ (ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ.) ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ (ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ) ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ.) ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਉਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਰ ਮੈਂ “ਵੰਡ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ” ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਚੌਡਿਆਂ ਵਿਚ ਠੰਡਾ ਲੋਹਾ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੌਂਕੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ।

ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀਮਤ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਮੀਦ ਦੇ ਉਲਟ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਦਲਾ ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੱਟੜ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਖਾੜਕੂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਕੋ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇੜੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਕੋਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦੋ ਕੁਇੰਟਲ ਕਣਕ ਲੈਕੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ 6 ਏ. ਕੇ. 47 ਲੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜੱਥੇਦਾਰ ਵਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੀ ਨਿਖੇਧੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਟੱਕਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਟਣ ਲਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੇ ਮੱਠੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਲਗਭਗ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੱਟੜ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ “ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ” ਸੰਮੇਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੈਸਾਖੀ ਮੌਕੇ ਬਠਿੰਡਾ ਨੇੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ “ਵਿਸ਼ਵ ਸਿੱਖ ਸਮਾਗਮ” ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੁਲੀਸ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸੂਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਅਸਧਾਰਨ ਸਖਤ ਰਵਧੀਏ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਗੀ ਤੇ ਧੱਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ‘ਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉੱਦਮ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਖ ਯੁਵਕ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਨਰਮ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਤਾੜਨਾ ਤਾਂ ਅਣਗੌਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਉਹਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਪਲੀਤ ਦਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਅਮਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨੇੜੇ ਇਕ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੜਾ ਕਰ ਕੇ ਟਿਕ ਗਏ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ

ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਦਸਤਾ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਸਬੀਰ ਨੂੰ ਵਿਚਲਾ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ “ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਣ” ਤੇ “ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ ਦੇਣ” ਦੇ ਪੱਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਵੇ।

ਜਸਬੀਰ, ਦੂਸਰੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੌਕੇ ਨੇ ਸੋਪੀ ਹੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਤੂ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੋ ਇਕ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਯੁਵਕ ਨੇ ਪੜਿਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਿਖੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ; ਨਾਲ ਹੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੀ ਕੁਝ ਕੱਟੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤਿਕ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੁੱਝਲਦਾਰ ਚਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨ’ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤੇ ਛਾਟੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾਧੁੰਦ ਤੇ ਬੇਰੋਕ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨੇੜਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਉਦਮ, ਇੱਛਤ ਮਾਰਗ ਇਖਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਸਬੀਰ ਸੁਹਿਰਦ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰੋਕ ਇਕੋ ਖਰਾਬ ਖੰਭ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਇੰਜਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਡਾਣ ਭਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ “ਕਾਰਜਕਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ” ਦੇ “ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਣਾਮਾਂ” ਉਪਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਖੰਭ ਤੇ ਇੰਜਨ ਜੋ ਉਹ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹਮਕਦਮ ਹੋਣ ਲਈ ਇਕ ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪਟ ਭਰੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਖੇਡੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਉੱਘੇ ਪੁਰਵਗਾਮੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੇਡੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਥੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਕੱਸਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਜਿਹੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਤਲ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਮੁੱਛਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਕੱਟੜ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਦਬਾਅ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਦੋ ਹੀ ਰਾਹ ਹਨ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੁਲਹ ਸਫਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾਕੁਣ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਦੀ ਤੁੱਖਣਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਰਗਰਮ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਚਾਲ ਸਮਝਣੀ ਔਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤ ਸੋਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜੀਵ ਫਾਰੂਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸੀ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨੰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਹੋਰਾ-ਫੋਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਾਰੂਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1988 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਬੰਬ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕੇ 17 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਪਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਤੇ ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਚ ਹੈ।

1988 ਦਾ ਸਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐਨ. ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਲ ਸੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਜੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜ਼ੀਆ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਅਮਨ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੇਚੀਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਜੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖੂਨ ਵਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਸਤਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਗਵਈਆਂ ਨੇ ਜੰਮਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਲੇ ਗਾਏ ਹਨ।

ਲੜਾਈ ਹੋਰ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਭੁੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੂਝ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਮਨ ਹੀ ਲੜਾਈ ਉਪਰ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਉਦਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਲਾਉਣ ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 25 ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਦਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ 30 ਕੁ ਹੋਰ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਰਲ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਜੁਆਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸ਼ਸਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰਾਇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਨੇਤਾ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾਲਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਨਗਰ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ੍ਰੈ-ਸੇਵਕ ਵੀ ਮੇਰੀ

ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਗੇ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਧੌਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਲਾ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਬੱਸ ਅੱਡ ਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਕਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਮਨ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਬੇਚੈਨੀ ਜੋ ਘਪਲਿਆਂ ਦੇ ਵਧਣ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਗੜਿਆਂ, ਭੈੜੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਉਸ ਉਪਰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਟੋਲੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਾਫੀ ਦਬਾਅ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੂ ਵੱਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਟੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰੇ। ਚਿਦੰਬਰਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਯੁੱਧ-ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਫ ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀ ਖੋਪ ਲੈਕੇ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅੱਠ ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਜਸਬੀਰ ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਗੁਪਤ ਭੇਰੇ 'ਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਜਸਬੀਰ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਤੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਭੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਥਿਆਰ 9 ਮਈ ਨੂੰ ਕੈਪਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੁਕਣਗਾਹ 'ਚ ਪਹੁੰਚਾਵਾਂ। 25 ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੀ ਸਰਾਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਚੋਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਜਸਬੀਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ 'ਚ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵਕਤ ਲੱਗਾ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਤੇ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਵੀ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਵਾੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਪਾਗਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਧਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਦਾ ਹੀ ਅਫੀਮ, ਸੁੱਖਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਹਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਸਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਕਸਾਹਟ ਤੇ ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਦਲਾਲ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ

ਸੁਭਰਾਤ ਆਖੀ।

9 ਮਈ ਨੂੰ 9.30 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ “ਡੋਜ਼” ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁਧ-ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ 11.45 ਸਵੇਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਗਣੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਸੁਆਹ ਰੰਗ ਵੱਕ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਬੰਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ., ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਥੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।

ਅੱਠ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਜੇ ਬਹੁਤੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਈ ਸੁਆਲ ਲੈਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਚੁੱਠੇ। ਦੋ ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਥੱਲੇ ਛੁਪਾਏ ਹੋਏ ਪਿਸਤੌਲ ਵਲ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਉੱਠ ਖਲੋਇਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਵਰਤਣ ਲਈ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦਾ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣ। ਮੈਨੂੰ ਜਸਬੀਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ “ਅਮਨ-ਦਲ” ਲਈ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੇ ਭੰਡਾਂ ਵਾਂਗੂ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਯੱਕਾ ਬਣ ਗਿਆ।

“ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ” ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਐਸ. ਐਸ. ਵਿਰਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਲੈਕੇ ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਦਲ ਨਾਲ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਬਾਹੀ ਵਲ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ “ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ” ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਉਸਾਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੱਖਿਆ ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ‘ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ’ ਦਮ ਤੋੜ ਗਈ। ‘ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਘਰ’ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੋ ਰਹੀ ਉਸਾਰੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੂਹੀਆ ਦਲ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਸਰਵੇਖਣ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨਬਿਨ ਵੀਡੀਓ ਉਲੇਖ ਪੁਲੀਸ ਬਲ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿੱਲ ਵਰਗਾ ਸੁਯੋਗ ਜਰਨੈਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਕਦੋਂ ਹੱਥ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ? ਉਸਨੇ ਇਕ ਜੱਗ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਇਕ ਹੀ ਆਦਮੀ ਤੇ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ, ਬਾਵਜੂਦ ਗੈਰ-ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਹੌਲ ਦੇ, ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਜ਼ਿਆਏ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਿੱਲ ਉਪਰ ਜੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਝਮੇਲੇ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੀਮਾਵਾਂ ਟੱਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਮੈਨੂੰ ਸੂਬਵਾਨ, ਸਾਦਾ, ਸਾਊ, ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਤਾਂਘ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸਿਆਸੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਸੋਝੀ ਸੰਕੀਰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਚਮੁੱਚ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਵੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਵਪਾਰਕ ਸੂਝ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਅਖਬਾਰ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਮਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੇ ਉੱਦਮ ਨੇ ਉਹ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਫਿਰਕੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਭ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪਾਠ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਬੇਮੁਹਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਟਰੋਲ ਦੇ ਗੋਲੇ ਭਾਵ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਚਦਾਰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕੰਡਿਆਲੀ ਹੋਂਦ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਖੜਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਾਫ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰ ਇਕ “ਗੁਪਤ ਸਾਧਨ” ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੈਰ-ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 69 ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਝੱਟ ਪੱਟ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਸੂਚਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੁਣੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਦਿਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਭੋਟ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬੜੀ ਲੁਭਾਉਣੀ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇਂਦਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਦਨਾਮ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ “ਸਾਕਾ ਕਾਲੀ ਗਰਜ” ਪਿੱਛੋਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਮਿਲਣ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਨੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇਟਾਂ ਦਾ ਉਹ ਦੱਬਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਹੋਦਰ ਦੇ ਬੈਲੇ ਵਿਚ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਸ਼ੀਲ ਮੁਨੀ ਨੇ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਹਿ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕਿਰਨ ਬਖੇਰੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਗੱਡੀ ਤਕ ਛੱਡ ਆਇਆ।

ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਉਣ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੁਲੀਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾ ਮੇਰੀ ਤੇ ਪੂਨ ਗੁਮਨਾਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਲ ਸਮਝਿਆ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਓਟਾਂ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. ਦੇ ਆਪੂ ਬਣੇ ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਭੂਰੇ ਨੰਗਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੂਰੇ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਲੀ ਦੇ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਭਾਵ ਮਾਰ ਹੋਣ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਸਹੇੜੀ ਆਫ਼ਤ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕੜਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਗੱਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਹੇਲੀ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੇਜਦੇ? ਕੌਣ ਭੇਜਦਾ? ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਘੋੜਾ ਨੱਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕੁਝ “ਦੋਸਤਾਂ” ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਾਪਾਨਗਰ ਵਿਚ ਘਰ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪੱਕੀ ਰੱਖਿਆ ਗਾਰਦ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਅਗਲੇ ਪਦ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣ ਰੁਦਰਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਬਾਰੇ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ “ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼” ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ “ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ” ਤੋਂ ਬਦਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਉਚਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ਾਜੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

— ਕੋਨਰਡ ਐਡੀਨਾਰ.

ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਵੇ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਘਲ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਭੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਲਗਾਉ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਹਾਂ ਦੀਪੀ ਪਛਾਣ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਦਾ ਵਹਾਬੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਜਾਮਾ ਭਾਵ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਪੰਡਿਤ (ਦਰਸ਼ਨ-ਵੇਤਾ), ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਗਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਦੇ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਾਡੇ ਇਹ ਮਿੱਤਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰਾਂ, ਭਾਵ ਕਲਪਿਤ ਆਰੀਆ ਜਾਂ ਅਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ ਸਨ ਜਾਂ 'ਅਹੁਰ ਮਾਜਦਾ' ਭਾਵ ਅਗਨੀ ਪੂਜ ਸਨ, ਜੋ ਕਥਿਤ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਰੂਥਲ 'ਚ ਬੱਝਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਵਿਚ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਦਰਸ਼ਨ, ਮੱਤ ਜਾਂ ਫਲਸਫਾ ਘੜਨ ਤੋਂ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਫਲਸਫਾ। ਸਾਡੇ ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਸ ਧਰਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਇਸ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ, ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਵਧੀਆ ਅਰਕ ਜਾਂ ਸੋਮ ਰਸ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਸੁਦਾਈ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਨਿੱਖੜ ਨਾਭੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਦਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਾਣ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਸਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਇਕੋ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਗਰਭਿਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜੀਨਜ਼ ਭਾਵ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲਗਭਗ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਭ ਨਸਲੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਥਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਝੁਕਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਕਾ ਘੁਮਾਣ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਤੇ

ਰਾਜੀਵ ਵਰਗੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਫਿਲਮ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਮਿਤਾਭ ਬਚਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਟਿਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਣਾ ਕੇ ਲਈ ਲਈ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦੌੜ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਖਾਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਗਏ ਕਿ 1947 ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਲਾਲਚੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਉਤਰੇ ਸਨ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ ਜਿਤਨੇ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਚੀਦਾ ਮਾਰਗ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸੀਮਾ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ ਹੋਇਆ ਨਸਲ-ਘਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਸਹੀ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਾਕਮ ਚੁੱਫਲੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ "ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ" ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਬਟੋਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਘੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਵਧੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਭੇਦਨਾ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਜਾਂ ਗਲੇ ਮਿਲਣ ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਦੈਵ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੈਤ ਸਮਝਣ ਵਲ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨੀਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਖੜਾਂਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਲਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਦੈਵਵਾਦ ਤੇ ਦੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦਾ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਚੁੱਪ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸਤਿਤਵ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਾਬੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਹੁਕਮ. ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪਹਾੜੀ ਟੀਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ

ਤੇ ਝੁਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੈਨਿਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਇਸ ਬੰਦੂਕ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੱਟੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦਾ ਲਬਾਦਾ ਪਹਿਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੇੜੀ ਗਈ ਗੁਪਤ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

1988 ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਫੁੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਸੇੜ ਤੇ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਅਖ਼ਤਰ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਟੁਕੜੀਆਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਪਾਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਮਾਲਦੀਪ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਭੇੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਪਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸਿਆਸੀ ਬੱਦਲਾਂ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਅੱਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਜ਼ੀਆ ਦੀ 17 ਅਗਸਤ 1988 ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਏ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ “ਕਤਲ” ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੱਕੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੈਡ ਏ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਾੜਕੂ ਟੋਲੀ ‘ਅਲ ਜ਼ਲਫਿਕਰ’ ਅਫਗਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ “ਖੱਡ” ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਕਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਵੀ ਐਕਸਤੰਤੂ ਗੈਸ ਤਕ ਰਸਾਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਕਤ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸਾਭ ਲਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੁਲਾਮ ਇਸਹਾਕ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ, ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਦੂਤ ਤੇ ਡੈਸਕੋ ਮਿੱਤਰ ਮਨੀਸ਼ੰਕਰ ਆਇਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਾ

ਗੱਲਬਾਤ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਨੀਭ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਰਿਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੋਤੇ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਵਲ ਮੁੜਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੂਟਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਘੱਟ ਗਤੀ ਦੀ ਖਹਿਮਖਹਿ ਤੇ ਸੀਮਾ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤੀ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਣਮਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ (ਪੀ. ਪੀ. ਪੀ.) 215 ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ 92 ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਕੇ ਉਭਰੀ। ਆਈ. ਜੇ. ਆਈ. ਜਿਸਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਖੜੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, 54 ਸੀਟਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੁਝਾ ਦੀ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲਦੀ। ਉਹਦੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਧਰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਿਚ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ-ਪੀਘ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਮਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਨਾਹੀਣਤਾ ਤੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ” ਦੇ ਅਨਾੜੀਪੁਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ, ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸਰੋਤਾਂ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਰਾਜਦੂਤ ਸੈਰਕਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਅੱਬਾਸੀ ਗੁਪਤ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਕਪਤਾਨ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਚੱਲ ਫੋਟੋਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਗ੍ਰਾਫੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਯੁਕਤ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਮਿਕਾਰ’ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਕ ਉੱਘੇ ਮਿਲਣ ਅਸਥਾਨ ਉਪਰ ਵਿਉਂਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਘੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਆਰ. ਵੀ. ਦੀ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਸਮਾਂ ਵੀ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ ਗੱਦੀ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ-ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਸਦੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ” ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ

ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੋਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਗੁੱਗੀ ਬਹਿਰੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਦੀ। ਉਹ ਸਿਖਲਾਈ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਅੱਬਾਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੋਟੜਵਾਦੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੀ।

ਪਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਣਿਸ਼ਟ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਣਾ ਪਿਆ।

ਅੱਬਾਸੀ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਏ. ਆਈ. ਆਰ. ਤੇ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਨ ਚੈਨਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਹੋਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸੰਚਾਲੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ “ਸ਼ੱਕੀ” ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ” ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੋਟੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਅਜੇ ਸਹੁੰ ਚੁਕਣੀ ਸੀ, ਇਕ ਕਰਾਰੇ ਤੇ ਤਲਖੀ ਭਰੇ ਅਚੰਭੇ ਦਾ ਤੁਹਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ, ਉਸੇ ਰਾਤ, ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਬਾਸੀ ਦੇ ਪਕੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਲਾਭ ਲਈ ਕੁਝ ਖੁਲ੍ਹ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਮੁਹਾਰਤ’ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

30 ਨਵੰਬਰ, 1988 ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਅੱਬਾਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ “ਕੱਕਾ ਬੱਬਾ” ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਪੈਸੇ ਲੈਦਿਆਂ ਪਕੜਨ ਲਈ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਲ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਅੱਬਾਸੀ ਇਕ ਸਿੱਧੜ ਤੇ ਮੂਰਖ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਯੁਕਤ ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪ ਕਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਆਰ. ਵੀ. ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਅੱਬਾਸੀ ਇਕ ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ

ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਪੱਥ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਛਾਏ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੈਰ-ਦੂਤਕ ਸਾਥੀ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਯੁਕਤ ਦੀ ਕਾਰ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਭਜਾ ਕੇ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੌਂਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਅੱਬਾਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਨੱਸਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਠਕੰਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਘੁਸ਼ਨ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਕ ਰੈਸਤੋਰਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਜੇ ਅੱਬਾਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨੱਠ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਲਈ “ਸ਼ਿਕਾਰ” ਪਕੜ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸੁਝਾ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀਡੀਉ ਕੈਮਰਾ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣਤਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੱਬਾਸੀ ਨੇ ਕੈਮਰਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਵਾਂਗ ਲੋੜ ਮਾਰ ਕੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਮ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਚੈਂਕੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਿਸਟ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸਿਸਟਮਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਗੈਰ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਅਨੁਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ. ਲਿਖ ਕੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ।

ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਬੁਲਿਟਨ ਵਿਚ 7.30 ਵਜੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖ਼ਬਰ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਯੁਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਸਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਸਤ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਯੁਕਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਜ਼ੀਅਤ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਦਸ ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ

ਵਲੋਂ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਧਰ-ਪਕੜ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਤ ਦੀ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਨਸਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਤਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੂਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੱਥ ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਸਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜੋ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਦਖਲ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆਂ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਤੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ “ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ” ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਸਥਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨਾਲ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋਣੇ ਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ-ਧਰਤੀ ਖਿਸਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਜਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।”

ਇਹ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤਾ? ਕੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟੱਟੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕੰਬਣੀ ਫਿੜ ਗਈ ਕਿ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਵੀ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਿੱਧੜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ?

ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਜੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਉਲਟਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਹੱਥ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲ ਫਿਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਬਾਸ਼”। ਇਹ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜੇਕਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹੀ ਗਲਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਤਾਂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ

ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਨਾਲ ਛਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਰੇ ਤਰਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਥਾਸ ਮਾਮਲਾ ਉਸਦੇ “ਗਲਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਲੀ ਹਕੂਮਤ” ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਗਲਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਉਹਦੇ ਸਹਾਇਕਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚੁਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚ, ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਸਿੱਖਅਤ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਚਾਲਕ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਬਾਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੋਝੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੇ ਜਟਲ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਬਾਹਕੁਨ ਅਤੇ ਖਰੂਦੀ ਝਖੜ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਦੋਗਲੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। 1988 ਮਈ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਣੇ, ਸਵਰਗੀ ਰਾਜੇਂਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸ. ਗੁਰੂਪੁਰਬੀ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਤੇ ਉਹਦਾ ਬੇਟਾ ਪਿਊਸ਼ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲਗਭਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਮੇਰੀ ਸੁਸ਼ਮਾ ਸਵਰਾਜ ਤੇ ਓ. ਪੀ. ਕੋਹਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਭੇਦ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁੰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪਿਊਸ਼, ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਉਮਾ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਵਾਰ ਖਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜਸ਼ੂਸੀ ਤਕ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੀ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਹੱਤਿਆ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਿਆਸੀ ਖਲਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 1969 ਦੀ

ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

ਪਹਿਲਾ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮੌਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਸਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਮੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੀ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ 'ਚੋਂ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਰਸਾਇਣਕ ਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਪਰਖ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਸਥਾਈ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਮ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਕਾਖਸਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾਵ ਕਢੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਗਰਲੀ ਅਸਵਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੇ. ਪੀ. ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਕੀਮ ਘੜ ਲਈ।

ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਦੀਵਾਲੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਦੇ ਸਾਕੇ" ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਟੁੰਭਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਕਾਰਵਾਈ" ਬੜੇ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾ ਉਖਾੜ ਸਕੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਸਹੀ ਰਾਜਸੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਬਾਨੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਉਪਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਫੈਸਲਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਤਲਾਕ ਬਾਰੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਿੱਲ ਦਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੇ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਬਿੱਲ ਇਸ ਲਈ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਾਮ ਵਿਚੋਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹਬਾਨੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਅਕਸ਼ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਦਾਰ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ "ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ" ਤੇ "ਅਲਪ ਸੰਖਿਆਵਾਦ" ਨੂੰ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾ 'ਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੋਂ ਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰ ਜਿੰਨਾਹ ਤੇ ਮੁਸਲਮ-ਲੀਗ ਦੀ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖ-ਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚਲਣਾ ਸਹੀ ਸੀ?

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਫੈਸ਼ਾਬਾਦ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਜਿੰਦਰਾ ਬੋਲੂ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਉਸਦੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ

ਮਮੋਰੇ ਭਰਾ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਅਨੁਸਾਰ, ਗਿਣ ਮਿੱਥ ਕੇ ਸ਼ਾਹਬਾਨੋ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਪੱਤਾ ਬੰਦ ਨਾਲ ਪਏ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਾ ਖੋਡਿਆ ਸੀ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇਣੀ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਕਿ ਅਯੁਧਿਆ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ (ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ) ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਮੈਨੇਜਰ (ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ) ਨੇ ਇਹ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੰਕੀਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਨਾ ਲਾਭਹਾਨੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਮੋਰੇ ਭਰਾ ਦੀ ਗਲਤ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਨਾਅ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਉਭਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਜਿਸ ਅਭਿਨੇਤਾ ਨੇ ਰਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਹੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਪ-ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਹੀ ਸੀ ਉਹ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਹਮਦਰਦ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬਖੇੜਾ 1987 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੋਰਨ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਝਗੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਫਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਜੂਮ ਨੇ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ 300 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਵਰਗ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹੁਲੇ-ਹੁਲੇ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇ। ਰਾਜੀਵ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਗਲਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਖ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਦੇ ਕੈਬੀਨਟ ਸਕੱਤਰੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਐਸ. ਐਸ. ਬੀ. ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਸਾਮੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਡੋ ਕਚਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਬੋਡੋਲੈਂਡ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਪਟਨਾ ਵਿਚਲੇ ਆਈ. ਬੀ. ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਮੂਹਰਲੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਕਦੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁੱਖੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ। (ਉਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।) ਅਸਲੀਅਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪਟਨਾ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਨੂੰ ਗੋਰਖਾਲੈਂਡ ਬਾਰੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਅਪਰੇਖ ਨਾਭੀਆਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਬੋਡੋ ਤੇ ਗੋਰਖਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਝਗੜਾ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੋਰਖਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਝਗੜਿਆਂ 'ਚ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਗੋਰਖਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਇੱਛਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਤ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਖੁਲੀ ਮੰਡੀ ਦੇ, ਮਨ-ਮਨਾਉਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਰਥਕ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਿ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਸੂਝਵਾਨ ਸਲਾਹ ਸੁਣਨ ਦੇ ਰੋ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜਿਹੜੇ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤਾਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮਗਰੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਖੱਤਰਾ ਬਣ ਗਏ। ਬੋਛੇ ਕੂਟ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਹਿਤਸਵਰ ਸੈਕੀਆ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਧੜੇ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਤੇ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਵੀ ਆਪਾਤ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਭੱਲ ਗੁਆ ਕੇ ਉਹ ਹੁਣ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਚੜਾਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਉਹ ਉਤਨਾ ਹੀ ਕਠੋਰ ਤੇ ਬੇਲਚਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਖੜਖੜਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ” ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਖਬਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੁਭਾਗਤਾ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਨੇ, ਜੋ ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਹੰਢਿਆ ਵਰਤਿਆ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚਲੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੂਂਦ ਵਾਂਗ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣਹਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਲ ਦੁਆਇਆ। ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਦਾਖਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਿੱਤਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਕ ਸਾਊ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਕਰੋਲਬਾਗ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੂਣ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਧਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਹ ਕਾਰਟੂਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸੇ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਸਕੈਂਡਲ (ਘਪਲਾ) ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਿਥਿਤ ਸੁਹਾਗਾ ਸਮੇਂ ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਖਰਚ ਇਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੇਂਟ ਕਿਟਸ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਨਾੜੀ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸੰਜੈ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ ਠਰਕ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ

ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਜਲੀਅਤ ਤੋਂ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਾਵੇ (ਕਾਮਾ) ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ) ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਭਾਵੇ ਦੇ ਟੱਟੂਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਲਪਣ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਰਾਏ ਭਾੜੇ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਕਾਬਲੇ-ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਲੱਭਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਭਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਅਨੰਦ ਲਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲੇ।

ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਨੇ ਇੱਛਤ ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਣ-ਇੱਛਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਟੀ. ਯੂ. ਪੰਜਾਬ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਝੁਕਾ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲ ਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਗਏ ਵਹਿਮ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕਟ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰ ਸੰਕਟ ਮੋਚਣ ਬਣਕੇ ਆਉਣਗੇ। ਨਿਕਟ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ- ਮੋਹਨ ਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਬੀਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੈਨਾਨੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਹੁਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁਣ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤੇ ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਗਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਬੇਟੇ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਨਿੱਜੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਹੋਸ਼ਲੇ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਣਪਰਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਟੇ ਧਾੜ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ “ਵੱਖਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ” ਉਪਰ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੇਗੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਤ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸਾਥੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜਨ ਮੋਰਚਾ ਦੇ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜੁੱਟ ਪਏ। ਕੇ. ਐਨ.

ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਪਿਥੂਸ ਗੋਇਲ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਟੋ, ਐਸ. ਗੁਰੂਮੂਰਤੀ ਤੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤ੍ਰੀਤਵ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਨ-ਮੋਰਚਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਡੁੱਫ਼ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਦਿੜ੍ਹ, ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖਲਾ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਆਰਜ਼ੀ ਅੰਤਰਾਲ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੁਸਾਰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਟੋਲੀ ਨੇ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਪਰਤਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ 200 ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜਿਹੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਸਿਆਸੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦਲ ਬਦਲੀ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਖਿਡਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚੀਝੜੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਜ ਖੋਹਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਤਾਂਘ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਮੁਲਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਜੋ ਆਪਾਤ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਗਲ-ਘੁਟਵੇਂ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾ ਲਈ ਹਟਕੋਰੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਛਾ ਦਾ ਇਹ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਰਾਜਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਲਗਨ ਤੇ ਮੋਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨੈਤਕਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵ ਵਾਂਗ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਗਲਹਿਰੀ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਮੁਲਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚੋਹਲ ਨੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਲ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾਉਣ ਦੀ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਸਾਸੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਅਖੰਡ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਕੂਟਨੀਤਕ, ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ, ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਅ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ

ਉੱਚਤਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੇ. ਆਈ. ਸੀ. ਤੇ ਆਈ. ਡੀ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਆਸਰੇ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾ ਉਪਰ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਸੀ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਲੰਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਣੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹੱਦ ਦੀ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਵਰੋਧਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਯੋਗਾ ਦੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਂਗ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤਰ-ਸ਼ਾਖਾਈ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਸਲੀਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤ ਹੋਣ। ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਫਾੜ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾ ਕੋਲੋਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿਲਾਏ ਸਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਤੀਫੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਸਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਮੂਲ ਝਰਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਨੂੰ ਫੈਲਾ ਕੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੌਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬਈ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਯੁਕਤਾਂ ਦੇ ਆਹਾਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀ. ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ, ਪੀ. ਏ. ਐਫ. ਐਲ, ਪੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਆਯੁਕਤ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। (ਇਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਿਪਟਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਥੀ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਇਕਾਈਆਂ, ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ਼ ਤੇ ਸੀ. ਆਈ. ਓਜ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਜੋ ਯੂ. ਐਸ, ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੱਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਣ ਤੇ ਖਾੜਕੂ

ਦਲਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਪਰਿਥ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਹੱਲੇ ਦੀ ਘੁਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਰਥਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਾਫ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੰਤਰ-ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਸੂਚਨਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਸੀ। ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੀ, ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਮੁਖਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਭਖਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਚਨਾ ਕਮੇਟੀ ਜੋ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗਪੜੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਜੋਂ ਅਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੋਧ ਵਿਹੂਣੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਝ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਨਿੱਘਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਸਨ:

- ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਸੈਨਿਕ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਜੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸਰੋਸ਼ਟ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
- ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜੋ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਲੁਕ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਲਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਧੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਚੈਨਈ ਤੇ ਮੁੰਬਈ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਅੰਕਣ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਬੜੀ ਡਰਾਉਣੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨਾ-ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ।
- ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਜਲ ਤੇ ਸੀਮਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
- ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਯੰਤਰਵਿਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।
- ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਤੇ ਤਸੱਵਰ ਦੀ ਘਾਟ।

• ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਧਾਰਿਤ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਘਾਟ।
ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਮਹਿਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਬੜਾ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਖ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝਕੁ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਧੂ-ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਤਾੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਿਤਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਉਤਾਵਲਾ ਕੱਠ-ਛੱਡਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਣਖਾਧਿਆਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ।

ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਮੋੜਵੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ। 1989 ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਵਾਨ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ 9 ਸੀ। ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ ਪਾਕ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ (ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ) ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਿਤ 5 ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਭਿਜਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਦਾ ਹੀ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੱਕੀ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅੰਗ-ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਰੂਈ ਤੇ ਪੈਂਟੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।

1990 ਵਿਚ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ, ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਰੰਗੇ-ਹੱਥੀ ਹੀ ਪਕੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨੂੰ ਨਾਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ “ਅੱਖ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੱਖ” ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ‘ਰਾਅ’ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਜਾਂ ਔੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਨੇਮਰ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਊ ਨੀਤੀ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਬਾਹੂਬਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਪਸ ਆਉਣ ਲਗੀ।

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਕਰਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਾ ਇਹ ਹੱਕ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਘੁਸ਼ੇੜ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਕ੍ਰਿਆ ਕਰੇ ਤੇ ਗਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਪਰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮੁਲਕ ਪਰੋਖ ਤੇ ਅਪਰੋਖ ਤੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਲੜਾਈ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਾਊ ਕੂਟਨੀਤਕ ਜਾਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ

ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕੂਟਨੀਤੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਿਹਾਜ਼ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਲੁਕੋਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਯੱਧ ਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ 1970-71 ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

“ਦਬਾ ਵਾਲੀ ਕੂਟਨੀਤੀ” ਜਾਂ “ਬਲਯੁਕਤ ਕੂਟਨੀਤੀ” ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ 9 ਨਵੰਬਰ 2001 ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਘੜਿਆ, ਇਕ ਨਸਾਂ ਤੋੜਨ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਤ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਬਲਯੁਕਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਛਲ ਵੈਰੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੋਗ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ “ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ” ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੰਡਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਕਾਂ ਵਲ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਸ਼ਰਫ਼ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਰਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਖਾਤਰ ਹੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਕੂਕਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਚੀਕਾਂ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ “ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਖੌਟੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ 1994 ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦੀ ਖੋਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦਲ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਇਕ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਲ ਤੋਂ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਜੋ ਰਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵੀਡੀਓ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਪੁਲ ਹੇਠਾਂ (ਫਲਾਈ ਓਵਰ ਦੇ ਹੇਠ) ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਜਾਸੂਸ ਉਸ ਉਚੇਚੀ ਗੁਪਤ ਮੇਲ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕੈਮਰਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੱਖਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਐਟਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਭੇਤ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੂਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮਿਜ਼ਾਈਲਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੋ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਦਿਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬੁਝਬੁਝ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ

ਰਾਜਦੂਤਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ-ਜੋ ਇਕਹਿਰੇ, ਦੂਹਰੇ ਤੇ ਤੀਹਰੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸਮਾਜ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਕੂਟਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯੂ. ਐਸ. ਮੈਰੇ ਆਰ. ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਪੁੱਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਣਗੋਲੀ ਖਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਖਿੜਕੀ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਖੜਾ ਨਿਰਾਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸੁਲਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹਵਾਈ ਪਟੜੀ ਉੱਪਰ ਲੰਘ ਕੇ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ ਤੇ ਉਡਾਣਾਂ ਭਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਚਾਲਾਕ ਗਲਹਿਰੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਗਲਹਿਰੀ ਤੇ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਕੀ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਵਾ-ਲੱਖੀ ਸੈਨਾ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਡੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਹ ਠੱਪਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ? ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬੇਫਿਕਰ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਰਥਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੀ। ਵੈਦਯਾ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਹ ਮਧਰੇ ਕੰਦ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਅਗਲੇਰੇ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਫਲਦਾਇਕ ਭਾਈਵਾਲੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਾਂਗਾ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਪੁੱਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਸੂਸੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਮਹਿਕਾਂ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਕ੍ਰਮਕ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਹਨ:

- ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਹਾਤੇ, ਵਲਗਣਾਂ।
- ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ।
- ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘੁੱਮਕੜ ਮੁਖਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
- ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਖਬਰ।
- ਪੱਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ।
- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਸਤ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨਸਲੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਹੱਥ-ਠੱਕੇ ਵੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਉਹ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਵੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਤੇ “ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰਾਂ” ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

- ਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਵੇਸ਼।
- ਆਰਥਿਕ ਮੰਤਰਾਲੇ।
- ਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ।
- ਸੈਨਾ, ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਤੇ ਨੇਵੀ ਦੀ ਨਕਲੋਹਰਕਤ, ਓਰਬਿਟ, ਦਲਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- ਪੂਰਬੀ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟਾਂ ਤੇ ਨੇਵੀ ਦੇ ਸਥਾਨ।
- ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਦੇ ਸਥਾਨ।
- ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ।
- ਅਖਬਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ।
- ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ।
- ਉੱਪਰੋਕਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਸਤੀਆਂ।
- ਖੁੱਧੀ ਜੀਵੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਤਿੱਤਲੀਆਂ।

ਇਹ ਸੂਚੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਤੇ ਸਾਧਨ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤੋੜ-ਫੋੜ, ਵਿਦਰੋਹ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤਚਰ ਰੰਗਰੂਟ ਤੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਬਲ ਤੇ ਜਲ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਮੁਜਾਹਦੀਨ ਤਨਜ਼ੀਮ” ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੱਤੇ ਵੀ ਉੱਪਰੋਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲ ਸਕਦੇ। ਤਾਜ਼ਾ ਐਟਮੀ ਭੇਤ ਦੇਣ ਦੀ ਅੜਾਉਣੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੜ ਰਹੇ ਨਾਸੂਰ ਉਪਰ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਵਲੋਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਮਰੂਮ ਲਾਉਣ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਹਵਾ ਵਗਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿਮਾਨ ਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪੀ. ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ, ਪੀ. ਏ. ਐਫ. ਆਈ, ਪੀ. ਐਫ. ਓ. ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਗੁਠਲੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉੱਚਤਮ ਸੈਨਿਕ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਹੀ ਜਨਮ ਦਾਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੈਂਪੀ ਹੋਈ ਇਕ-ਰੂਪ ਤੇ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਧੁੰਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਸਾਨੂੰ ਲੜਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਰੂਪ ਤੇ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਬਹੁ-ਮੂੰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਇਹੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਰਾਜਦੂਤ ਕਾਰਜ-ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਭੋਗਤਾ ਉਸ ਸ਼ੋਰਸ਼ੇ ਦਾ

ਸੁਆਦ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਮੁਖ ਏਜੰਸੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 1998 ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਛੇੜੇ ਪਰਿਥ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ “ਬਘਿਆੜ ਆ ਗਿਆ” ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਹੀ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕਲੋਲ ਤੇ ਚੋਹਲ 1956 ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਾਗ ਮਿਲਣੀ ਨਾਗਾ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਲਟਕ ਰਹੀ ਤੇ ਇਕੋ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮੇ ਜੌੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਸਾਮ ਵਿਚ “ਵੰਡ ਸਮੇਂ” ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਸਾਮ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਨੀਪੁਰ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਤੇ ਅੱਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾ ਲਈ ਲੜਾਈ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲੜਾਈ ਜੋ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਜਾਹਿਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੋਮਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਉਸ ਰਣਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀਏ ਜਿਹੜੀ ਪਿਛਲੇ 52 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਮਿਸ਼ਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 1989 ਤੋਂ 1995 ਤਕ ਮੈਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜ ਕਰਦਿਆਂ ਪਕੜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੱਟੋ-ਕੱਟੇ ਪਠਾਣ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਵੱਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੀ ਸੋਝੀਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਧੁਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲੇਪਣ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਲਕੱਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। “ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਖੱਤੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗਊਆਂ” ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ’ ਦੇ ਇਕ ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰਾਏ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਰੀਦਦਾਰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਦਾਖਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ। ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੁਪਰਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਝੱਟ ਪੱਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਅਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਜੀਵ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਧੀਮੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਪੱਖੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋਣ

ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਗਾਂਢੇ ਕਾਰਨ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਲੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟੰਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਅਮੀਬਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਧਣੇ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਉੱਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕੁਝ ਭੁ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਾਂਸੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਅਪਰਾਧੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਪਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਾਤਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ ਸਿਰਫ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੌਤ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਡੱਬੇ ਵੀ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਬਾਜ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਖੋਡਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਚਮਕਾਂ ਦਮਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੋ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਚ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਓਪਰੀ ਤੇ ਪੇਤਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕ ਲੈਸ ਹਾਂ ਜੋ ਸੱਚ ਤੇ ਸਿਰਫ ਸੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਾਜਦੂਤ ਉਸ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਵਾਬਗਾਹਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨਿਆਂ ਤਕ ਘੁਸੜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਹੁਸੀਨ-ਪਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਵੀਡੀਉ-ਗ੍ਰਾਫ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਮ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ, ਹੋਟਲਾਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਝਰਨਿਆਂ ਤੇ ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਪੀਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਣਕ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉੱਘੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰੀ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਪਰਾਧ ਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਵਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫਿਰੰਤੂ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣਾ ਤਾਂ ਜੁਰਮ ਹੈ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਖਤਰਨਾਕ ਰਸਾਈ ਇਕ ਘਿਣਾਉਣਾ ਜੁਰਮ ਹੈ।

ਇਕ ਉੱਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈਣ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਡੂੰਘਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਪਤ ਪੱਤਰਾਂ ਤਕ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਦੇ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਆ ਗਈ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਅਤਿ ਜਿਗਰੀ ਮੁਲਕਾਤਾਂ ਉਚਿਤ “ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ” ਨਾਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ

ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਭਾਵੀ ਘੁਸਪੈਠ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਵਾਲਾ ਰੋਸ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਉਲਟੇ ਪਿੰਜਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੀਡੀਉ ਟੇਪ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਵਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਫਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਭੇਤ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਦੂਸਰੀ “ਉਲਟੀ ਮੋਹ ਚਾਲ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਜਦੂਤ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘੇ ਹਥਿਆਰ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨੌਕੇਦਾਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਫਸਾ (ਅੜੰਗ) ਲਿਆ। ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਉਂਦੀ ਤੇ ਕਮਰੇ ਤੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਨਗਰ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਇਕ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉੱਚ-ਆਯੁਕਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਸੰਭੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ 'ਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਇਕ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਗੱਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਨਾਈ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ (ਪਰਦੇ) ਸੈਲੋਲਾਈਡ ਤੇ ਉਤਾਰ ਲਿਆ।

ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਤਰਸ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਸ ਇਸਤਰੀ ਜ਼ਖਮੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕਾਰਨ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਸ “ਉਲਟੇ ਮੋਹ ਜਾਲ” ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਸੰਭਾਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਹੁਣ ਉਹ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ)। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸਤਰੀ ਮਿਲ ਕੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਗਰਲਾ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਕਾਰਜ ਮੈਨੂੰ ਨਿਭਾਹੁਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉਲਟਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥੀਚਿਤਰੇ ਚੀਨੀ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਉਬਰਾਏ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਅਤਿ ਨਰਮ ਕੋਕ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਪਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀਡੀਉ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਵੀ ਨਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀਡੀਉ ਟੇਪਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੂਰਾ ਲੇਖ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਭੇਤ ਲੁਕੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮਹਿਕਮਾਨਾਂ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ “ਰਾਖੀ ਬੰਧ” ਭਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਕੌਮਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਹਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੋਭਾਗਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਦੁਖੀ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਚੋਰੀ ਦੇ ਪਿਆਰ 'ਚੋਂ ਆਨੰਦ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ 1999 ਵਿਚ ਮਰ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਉਸਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ

ਅੱਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋਟਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਵੀ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਸੌ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮੀ ਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਫਟੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੋਹ ਜਾਲ” ਤੇ “ਉਲਟੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਨੋਖੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਯੁਕਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਵੀ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਰਖੇ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਯੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਇਹ ਅਨੰਦਾਇਕ ਪਹਿਲੂ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਲੋਂ ਇਕ ਬੜੇ ਧਕੜ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਮੋਹ ਜਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਸ ਖਾਸ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤਕ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਪੱਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਹਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇ. ਸੀ. ਓ. ਸੀ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਲੱਟੂ ਹੈ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੀਵਾਰ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੰਦਰੀ ਨੂੰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਧੰਦੇ ਦੇ ਭੇਦ ਸਮਝਾਏ, ਸਿਖਾਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਬਿਸਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਖਾਸ ਥਾਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੈਲਲਾਈਡ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਖੁਫ਼ੀਆ ਜਾਸੂਸ ਉੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਚ ਆਯੁਕਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਘੁਸਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ।

ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਜਾਸੂਸੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਗੰਭੀਰ ਬਦਇੰਤਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਰਮ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਰਾਜਸੀ ਆਗੂ ਸਮੇਤ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਿਆਨ ਦਾਗਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਵੇਦ ਘੁਸੇੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਸਤਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੁਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਚੌਕੀ ਦੀ ਬੜੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਟਾਰੀ

ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਲੰਬੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆਈ. ਟੀ. ਸੰਸਥਾ ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਯਤਨ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਯੁਕਤ ਨਾਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੰਮ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਯਤਨ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਲੇ “ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦਫਤਰਾਂ” ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਚਾਲਕ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਸੀ ਤੇ ‘ਵਾਸੀ ਬਣੇ ਮੁਖਬਰ’ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਾਮ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਨਿਤਾ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁਪ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਕੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਕ ਮੁਖਬਰ, ਏਜੰਟ ਤੇ ਦਲਾਲ, ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਵੀ, ਬਲ ਸੀਮਾ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਰਾਹੀਂ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਗਰਲਾ ਝੁਕਾ 1992 ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰੋਪ ਯੁੱਧ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧੁਰ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਟਾਂ ਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਭ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉੱਘੜਵੀਆਂ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

1994 ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨੇਤਾ ਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਵਬੰਦ ਦੇ ਵਹਾਬੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧੀਨ ਮਕਬੂਜ਼ਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਰਲਾਵਟ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਰੂਟ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਲਗੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ

ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਮੁਜ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਥਾਣੇ ਤੇ ਆ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜੈਪੁਰ ਹਾਟ ਨੇੜੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸ਼ਿਬੀਰ ਵਲੋਂ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁੱਨੀ ਵਹਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਲ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ “ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ” ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦੋ ਟੁੱਕ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਵਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦਾ ਮਾਰਕਸੀ ਆਗੂ ਘਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੇਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਇਸਲਾਮੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਵੀ ਪੂਰਨੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਗਰੀਆ, ਜੋਕੀ ਹਾਟ, ਰੋਤਾ ਤੇ ਕਾਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਦਲ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਟਨਾ ਵਲੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਕ ਦਲ ਵਲੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ “ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਜਾਲ” ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ।

ਤੀਸਰੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਦਾ “ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ” ਨੇਤਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ‘ਕਾਰਵਾਈ ਕੇਂਦਰ’ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਟੀਮ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਜਾਤੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਸੀ। ਲਖਨਊ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਅਵਧੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਹੋਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ “ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨ” ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਣੀ ਹੋਈ “ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸਤ ਦੀ ਪੇਟੀ” ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਖੋਜੀ ਤੇ ਅਸਫਲ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਬਣਨ ਲਈ ਨਿਗੂਣੀ ਵੋਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ “ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ” ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਚਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਛੱਡਕੇ 1988 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਛੁਹਵਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੈਬੀ ਤੁਡਾਨ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਘਾਲਿਆਂ ਮਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭੈੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੱਭੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਤੇ ਅਨੁਭਵਗਿਣ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਬਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਝੁਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭੜਕ ਪੈਂਦਾ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਚਾਲਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੂਚਕ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਉੱਠ ਗਿਆ ਜੋ ਇਕ ਉੱਠ ਰਹੀ ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਵਾ-ਵਿਰੋਲੇ ਦੀ ਸੂਚਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਚਲੰਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਂਗਵੇਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜੁੱਡਲੀ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਜਟਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਠੋਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਮੁਲਕ ਸਜੀਵ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਪਰਖ-ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਜੇ ਲੱਥੀ ਤੇ ਲੀਹੋ ਉਤਰੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਰਾਬ ਮਾਹੌਲ 'ਚੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੋਕਾਰੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਉਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰ ਸੀ।

ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸੁਤਰਮੁਰਗਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ 'ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਂਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਰੇਸਕੋਰਸ ਰੋਡ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਆਗੂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਧਵਨ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ

ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁਣ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਧਵਨ ਅਜੇ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਹੱਥਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਨ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਦਲ-ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਮੁਖ਼ੋਟਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਮੇਰੀ ਕਸ਼ਟ ਡਰਪੂਰ ਔਲ੍ਹੜ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ। ਕੀ ਮੈਂ ਸਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਕੀ 1977 ਦਾ ਬੇਹੁਦਾ ਤਜਰਬਾ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੋਣ ਸਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਤਿੱਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕਣਗੇ? ਕੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾਂ? ਮੈਂ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਜੀਵ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਵੱਸ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫੰਧਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਸੈਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਲ ਮੈਂ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੋਈ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਪਾਕ ਡੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈਆਂ ਜੋ ਤਾਜੇ ਕੇ, ਛੱਤੋਕੇ, ਨਾਲੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਬਹਾਵਲ ਨਗਰ, ਬਾਲਾ ਅਰਾਈਆਂ, ਫਕੀਰਾਬਾਦ, ਹਾਰੂਨਾਬਾਦ 'ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੱਬਾਸ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੋਂਕੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸਲਾਮੀ ਬਲਵਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਮੁਖ਼ਬਰਾਂ ਲਈ ਅੱਗੇ ਘੁਸੜਨ ਲਈ ਪੌਂਡੇ ਜਾਂ ਅੱਡੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਭੌਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੈਪੁਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੂਰ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਂਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ-ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਲ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੁਖ਼ ਗੁਪਤਚਰ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਤੇ ਸੀਮਾ ਦੇ ਪਾਰ ਮੁਖ਼ਬਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਆਰੰਭਕ ਘੁਸੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਚੋਂਕੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਮਲ ਕੋਟ ਤੋਂ ਅਨੂਪਗੜ੍ਹ ਸੀਮਾ ਪੱਟੀ ਤਕ ਗਿਆ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਨਪੁਰ ਤੇ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ। 12 ਫਰਵਰੀ 1989 ਨੂੰ ਮੈਂ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਗੁਪਤਚਰ ਚੋਂਕੀ ਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰੋਂ ਹਾਰੂਨਾਬਾਦ ਦੀ

ਚੌਕੀ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ 40 ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹਾਰੂਨਾਬਾਦ ਚੌਕੀ ਤੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. 'ਚੋਧਰੀ' ਨਾਮੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧੀਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਰ ਗਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ, ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੁਪਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਫਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ 15 ਮਿੰਟ ਕਸ਼ਟ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਸੁਖਸਾਂਦ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਮੋੜ ਲਈ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ, ਮਾਰੂਥਲੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ 12 ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ 10 ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਧਵਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਹੀ ਕਿਉਂ? ਉੱਤਰ ਫਿਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ 1989 ਵਿਚ ਧਵਨ ਇਕ ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੋਲਫ ਲਿੰਕਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੈਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁਨ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਪਤੀ ਤੇ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਜ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਪਲੇਗ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੀ ਕੁਝ ਬੁਧੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਟੇਢੀਆਂ ਤਾੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਧਵਨ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਕ ਚੋਟ ਖਾਧਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਠੱਕਰ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਲੰਗੋਟੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਧੌਣ ਤੇ ਕਲੰਕ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਧਵਨ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰਪੂਰ ਨਾਂਹ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਠੱਕਰ ਵਲੋਂ ਚਿਪਕੇ ਲੇਬਲ ਲਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰੇ। ਉਹ ਇਕ ਗੱਦਾਰ ਦੇ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਉਂ ਮਰੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਰੁਪੈ ਤੇ ਪਦਵੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਲੰਕ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਆਖ਼ਰ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਠੱਕਰ ਦੇ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਵਨ ਨੇ ਹੋਰ

ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਧਵਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਕੁਝ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਵਨ ਦੀ ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਰਮਾਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਸੀ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੈਂਚੀਆਂ ਤੇ ਲੰਬੇ ਚਾਕੂ ਲੈ ਕੇ ਧਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਗੱਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਮ. ਐਲ. ਫ਼ਤੇਦਾਰ, ਮਨੀ ਸ਼ੰਕਰ ਆਇਰ ਆਦਿ ਇਸ “ਹੋ ਰੱਲਾ” ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਟੈਨਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਆ ਕੇ ਟਿਕਾਣਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਗਠਤ ਧੜੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤ-ਪਨਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧਵਨ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤਰਨ ਮੁੱਕ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਕੋ ਹੀ ਪੁੱਠਾ ਤੇ ਵਿਗਾੜ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, “ਗਲੀ ਗਲੀ ਮੈਂ ਸ਼ੋਰ ਹੈ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚੋਰ ਹੈ।”

ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਭਵਿੱਖ ਸੂਚਨਾ ਇਕ ਖੋਜ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾ ਮਾਰਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਖਾਤੇ 195 ਸੀਟਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਡੂ ਆਈ. ਬੀ. ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕੁਝ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਤੱਤ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਿਮਾਗ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਰਾਜੀਵ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ 273 ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੱਕੜ ਤੇ ਬੇਬਵੇ ਅੰਕੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਮ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਗੱਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜੇ ਸਨ ਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਅਨਾਤਮਕਤਾ ਪੁੰਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉਦਾਲੇ ਵਸੰਤ ਸਾਠੇ, ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਵਿਸਵਾਸੀਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸੁਤਰਮੁਰਗ ਕੁਝ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਸੁਤਰਮੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨੁੰਮਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਧਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਫ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਣ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁੱਖਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲਾਲਚੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਵਰਗੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਨਾਲੋਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਗੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਖੌਲਾਂ ਤੇ ਤਾਹਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਡੂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਭਾਵੀ ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਜੋ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾ ਨੂੰ

ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

ਮੇਰਾ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਭਾਵੀ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਚੋਣ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੀ 190 ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਪਾਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਵਨ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਾ ਦੇਣਗੇ।

ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੰਖਰ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈਗੜੇ, ਚੋਧਰੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੈਗੜੇ, ਵੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ, ਜੇ ਦੇਵੇ ਮੇਨਕਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਉਦੋਂ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਰਾਰ ਜੀ ਡਿਸਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂੰ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨੇਤਾ ਭਾਵ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਕੱਟੜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਠਾਕੁਰ ਨੇਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਬਾਗੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਨ। ਉਹ ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ) ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ ਜੋ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਰਿਫ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸੱਯਦ ਤੇ ਵਿਦਿਆਚਰਨ ਸ਼ੁਕਲਾਂ ਵਰਗੇ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਸੂਚਨਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਅਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਰਾਜਸੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਅਸਲੀ ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਾ

ਉਲਝਾਂ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਲਾਂਭੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸੋਚ-ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾ ਹੋਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਜਟਲ ਤੇ ਪੋਚੀਦਾ ਮੁਲਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪਰੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਖਚਿੱਲੀ ਲੋਭ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਓਮਾ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣ ਹਲਕਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿੱਥੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰੰਟ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਕੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੁਨਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਧਵਨ ਦੀ ਰਸਾਈ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਚੋਣ ਸਰੋਤ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਸਨ।

ਐਸ ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਦੇਵਦਾਸ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਿਊਸ ਗੋਇਲ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਓਮਾ ਆਮ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਿਊਸ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਬਿਸਤਰਾ ਤੇ ਖਾਣਾ ਲਗਭਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ। 1989 ਵਿਚ ਪਿਯੂਸ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੇ. ਜੀ. ਪੀ. ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿਯੂਸ ਤੇ ਉਹਦੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਪਤਨੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਦਰਦਾਨ ਹਾਂ ਜੋ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਭਾਵ ਸਬਜ਼ਾ ਜ਼ਾਰ ਸੀ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੁਲਾਰਾ ਤੇ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮੁਖੌਟੇ ਜਾਂ ਮੁਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਗੱਡੀ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਇਕ ਸਰਵਦਰਸ਼ੀ (ਰਾਡਾਰ) ਜੰਤਰ ਹੈ। ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਗੋਬਿੰਦਾ ਤੇ ਓਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੁਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੇ ਇਸਰਤੀ ਪਰਖ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਗੁੱਝਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਸੀ।

ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਾਰ ਓਮਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਵਰਗੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਚੋਣੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਸਨਿਆਸਣ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਤੋਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਗੋਬਿੰਦਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ

ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਹਿਰਦ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ 'ਚ ਬੰਧ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਡਲ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਓਮਾ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਅਯੁਧਿਆ ਵਿਚ ਰਾਮ ਮੰਦਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਵਧੀਆ ਜੋੜੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈ ਲਈ। ਗੋਬਿੰਦਾ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਓਮਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਮਸ਼ੁਮ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਹਦੀ ਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। 2004 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਗੋਬਿੰਦਾ ਤੇ ਓਮਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣ ਦੇਣਗੀਆਂ।

1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਖੰਡਾ ਜਿਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਜੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਅਸੀਂ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਪੰਡਰਾ ਪਾਰਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਬਾਪਾ ਨਗਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਊਸਿੰਗ ਕਾਲੋਨੀ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਿੱਠੇ ਵਾਲਾ ਮੁੱਛਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਗੋਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਾਕਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਹੈ ਨਾਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਘਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਤੁੱਛ ਯੋਗਦਾਨ ਉਪਰ ਬਾਘੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕਰਕੇ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਅਯੋਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਜੁਧਨੀਤਕ ਸੂਝ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਤਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਸਨੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੀਤੀ ਵਾਲਾ ਚਾਲੂ ਰਾਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਆਮ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਰਾਹ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਦੁਆ ਸਕੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੀਤ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਣਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਡੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਬੁਰਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਤੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਪ੍ਰੋਤੋਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਅਫਸਰਸਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜੀ ਵੀ ਨਹਿਰੂ-ਗਾਂਧੀ-ਅਬਦੁੱਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਟੱਕਰੇ ਵਾਲੀ ਸਹਿਜੀਵਤਾ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਸੋਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਮੋੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਨਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਸੀ, ਮੋਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੋਰੀ ਪੂਰਨ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨਾਲ ਦਾਰੀ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾਈ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਆਦਮੀਆਂ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਜੇ), ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮੁਖਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ “ਆਸੂ” ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧੌਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਸਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਤਸਵੀਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਈ, ਉਹ ਬੜੀ ਉਲਝਣਾਂ ਭਰੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਤੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਹਉਮੈ ਦੇ ਭਰੇ ਮਾਨ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪਿਤਾ) ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਗੁੱਟ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਰੀ ਤੇ ਸੁਆਹ ਲੈ ਕੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਹੈ। ਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਤੇ ਮੱਧਿਅਸਥਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਨਾਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਬੈਲਿਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਵਹਿਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਸਹੀਦ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਮੋੜ ਵਿਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕਦੋਂ ਉਸਾਰੂ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਇਕ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫੀਜ਼ੇ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਪੜੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ। ਮਾਨ ਵਲੋਂ ਕਈ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਬਣੇ। ਮੋਰਾ ਸੰਬੰਧ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ,

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਦਲ, ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵਡਾਦਾਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਕੇਤਵਾਨ ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਾਨ ਨੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਮਿਲਣ ਆਏ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਰਵਾਇਤੀ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਦਲ ਸਨ-ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ, ਜਨਤਾ ਦਲ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਮਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਧੜਾ ਤੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਜ਼ਕਦੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਪਰਤਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਖੁਰਦਰੇ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਣਾਇਕ ਦਖਲ ਵਾਸਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਤਿਆਰੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗਲਤੀ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ, ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਗਈ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਫੁੱਟੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਮਨ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁੰਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ੀਆ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫ਼ੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਭੂਤ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਉਦਾਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਫ਼ੌਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ।

ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਮਾਹਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰੋਹਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਤੇ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਸਨ, ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਭ ਸੀ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚੋਂ ਆਏ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਵਾਂਗ ਪੱਖਪਾਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਆਮ ਖਿਆਲ ਦੇ ਉੱਲਟ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਇਕੋ ਟੋਕਰੀ ਵਾਲੀ ਰੋਗੀ ਨੀਤੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲਈ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਬਾਧਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਕਲਪਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਤੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਆ ਭਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਲਈ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਪੜਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਖਾੜਕੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਰਾਜਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ) ਸੀ, ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥੀ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਦਾਸ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ-ਕੜੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਾਸ਼ੀ ਨਕਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਕਮ

ਦੋ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਪਤ ਛੁਪਣ ਗਾਹ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਹਾਂਰਥੀ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਰਕਮ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਮੋਘਵਾਲ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਮਹਾਂਰਥੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਹਲਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੋਘਵਾਲ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਉਮੀਦੋਂ ਉਲਟ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੁਆਕੜੇ ਜਿਹੇ ਡੇਵਿਡ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦੌਤ ਨੂੰ ਪਟਖਣੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਭਾਰੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਮੋਹ ਤਾਰ ਨੂੰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ।

ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਉਮੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਾਨ ਗੁੱਟ ਦੀਆਂ 6 ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੋ ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ, ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ ਇਕ, ਬੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੀਟਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਲੈ ਗਏ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਲਤਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਠੱਗੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਚਿਹਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ “ਅਨਿੱਸ਼ਚਿਤ” ਆਦਮੀ ਤੇ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਭਰਿਆ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਕਦਮ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਸੀਹਾ

ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਖੋਜਦੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

— ਜ਼ੇਮਜ਼ ਜੁਆਇਸ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਧ ਵਿਚ ਜੋ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਉਹ ਇਕ ਵਾਧਾ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਚਾਲਕ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ 9 ਵੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਮੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 195 ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੱਬੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬੈਲੀ ਵਿਚ 137 ਸੀਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਲ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ 86 ਤੇ ਖੱਬੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨਾਲ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਥਾਪ ਦੇਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਂਗੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਚੋਗਾ ਤੇ ਖੰਜਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਬਣੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤਸਾਂ (ਦਰੋਹਬਾਜ਼ਾਂ) ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਛੜਯੰਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਹੋਣ ਦਾ ਨਕਾਬ ਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੌਂਝੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਤੇ ਇੰਤਕਾਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਸੰਪਰਕ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਉਹ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਵਧੇਰੇ ਫੱਬਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ, ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇ. ਪੀ. ਵਰਗੇ ਦਿਸਦੇ ਵੀ. ਪੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁੰਡ (ਵਿਚਾਰਕਾਂ) ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਕਿ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ

ਜੰਡਲੀ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਾਰਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਆਸਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉੱਚਤਮ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਪਰ ਹੀ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਯਾ ਜਿਹੇ ਸਮਰੱਥ ਪੇਸ਼ਾਵਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। 31 ਸਾਲ ਦੇ ਸੇਵਾਕਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਕਾਬਲਤਨ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ।

ਠਾਕੁਰ ਤੇ ਕਾਇਸਥ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ 20 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੁਭਾ, ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਯੋਗਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਨੋਦ ਪਾਂਡੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਨਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਨੇਤਾ, ਗ੍ਰਹਿ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਰਾਜੇਂਦਰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਨ ਜ਼ਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇਤਾ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੁੱਗ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ 86 ਤੋਂ 200 ਤਕ ਵਧਾ ਲੈਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਖਰਲੀ ਪਦਵੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਉਸ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੰਨ (ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ) ਉਪਰ ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿੱਤ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਰਾਜੇਂਦਰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ./ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਲਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਤਾਰਾ ਜੋਸ਼ੀ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 9 ਭਰਜਲਕ ਰੋਡ ਤੇ ਹੋਂਦ ਗੈਰਸਮਝੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਸਹੀ, ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ, ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ, ਲਿਆ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਜਾ ਜੁੱਟਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦਵੀ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਿਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੋ ਕੰਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦਬੇ ਮੁਰਦੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੱਕਾ ਬਣਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਭੂਰੇ ਲਾਲ ਕੋਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ., ਖਜ਼ਾਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਯ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਉਪਰ ਘਪਲਿਆਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਮੰਡਲਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਮਰਘਟ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪਿੰਜਰਾਂ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸਹੇੜ ਲਈ।

ਉਸ ਚਿੱਤਰਪਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਭਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲੋਲਾਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ “ਇਕ ਟੋਕਰੇ ਵਾਲੀ ਕਥਾ” ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਸ ਸਵਿਟਰਜ਼ਲੈਂਡ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨਹਿਰੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ‘ਸੁਹਾਗ ਰਾਤ’ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਬਣਦੇ ਤੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਕਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜੰਗਾਂ ਵੀ, ਇਹ ਖੇਤਰ ਧੋਹ ਲੈਣ ਲਈ ਲੜੀਆਂ।

ਦੋਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਿਆਰ-ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਕੁਝ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਦੇਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਭ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਸ਼ੂਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਆਪੁਰਬਕ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਹੱਲ ਨਾ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧੂਰੇ ਮਨੋਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਢੁਕਵਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕੂਟਨੀਤੀ, ਪੱਤਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆਤਮਕ ਸੈਨਿਕ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੀਮਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆਤਮਕ ਸੈਨਿਕ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਜੰਗ ਮਿਲਗੋਭੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਦਾ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਇਸ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਇਸ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਇਸ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਇਸ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਇਸ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

1988-89 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਫਿਰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮੋੜ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਦੋਂ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਦੀ ਮੰਗ ਦੁਹਰਾਈ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਉੱਪਜ ਸਨ ਭਾਵ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ 1989 ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਰਧਾੜ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾ ਜੇ. ਐਲ. ਤਪਲੂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਜੱਜ ਐਨ. ਕੇ. ਗੰਜੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਜੇ. ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲ ਨੇਤਾ ਮਕਬੂਲ ਭੱਟ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜੇ. ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਡਾ. ਰੁਬਈਆ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਡਾ. ਰੁਬਈਆ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ “ਭਾਨ” ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ. ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦਬਾ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੂਤ ਬੈਠ ਗਈ।

ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਹਾਇਕ ਜਗਮੋਹਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਬਣਕੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਮੋੜ ਕੱਟ ਗਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਤੇ ਭੜਕਾਊ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਕਈ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਟਾਫ਼ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਟਾਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਗੁਪਤਚਰ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੱਕ ਤੇ ਗਦ੍ਰੀ ਮੱਖੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ

ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਹਾਰਾ ਜਾਂ ਪੈਰ ਧਰਨ ਨੂੰ ਪੰਡਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇ ਕੁ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰਾਂ ਕਰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੁਖਬਰ ਫਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀਨਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਤੇ ਓਖਲਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਬਸਤੀਆਂ ਜਾਂ ਭੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਤੋਂ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਾਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮੁਤਾਲਬੇ ਕਾਰਨ ਬਾਧਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਣ-ਐਲਾਨੀ ਆਕ੍ਰਮਨ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਅੰਗ ਘੋਸ਼ਪੇਠ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੇ ਮੁਖਬਰ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਇਸਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੁਰਗੀਖਾਨਾ (ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ), ਮੇਨ ਰੋਡ (ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ) ਛਪੜੀਆਂ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਾਲ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਜੰਗ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ) ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸਪੇਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਬੜੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਭਲੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ “ਆਕ੍ਰਮਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ” ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ. ਜੈ. ਵੈਦਿਆ ਸਮੇਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਫੌਤੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਵਿਰੁੱਧ ਤਰਸਯੋਗ ਤੇ ਉਹਵੀਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਖਿਤ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਘਟਾਏ ਬਗੈਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ:

- ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਜਟਲ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ।
- ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਤੇ ਵਧਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ।
- ਰਾਜਦੂਤਕ ਉੱਦਮ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰਥਿਕ ਰੂਪ 11 ਸਤੰਬਰ 2001 ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਘਟ ਗਈ।

ਲੰਬੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਲੜਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਰੁੱਖ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਚਿਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਕਸ਼ਮੀਰ’ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨੇ, ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿਆਸੀ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਮਲ ਨੂੰ ਖਰਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1988-89 ਵਿਚ ਸਹੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਜਨਤਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਥਿਤ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੰਮੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਨ-ਅੰਕਣ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ

ਤਾਂ ਜੋ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਡਿਕਸਨ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਜਨ-ਮੰਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਕ੍ਰਮਨ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਗਲਾ ਬਿਠਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੇਰੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਚੋਣ ਨਾ ਮਾਰੀ। ਸਤੰਬਰ 11 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਐਨ. ਡੀ. ਏ. ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ "ਸ਼ਾਂਤੀ ਅੰਤਰਾਲ" ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਰਜ਼ੀ ਦਿੱਲ ਲਿਆਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਜਨਰਲ ਮੁਬਾਰਕ ਮੁਲਵਾਦੀ ਖਾੜਕੂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਨਾ ਧੱਕ ਦੇਣ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ "ਆਜ਼ਾਦ ਸੰਸਾਰ" ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਯੂ. ਐਸ. ਤੇ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ, ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਜ਼ਾਹਿਦੀਨਾਂ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਤੇ ਅਪਰੇਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਖਬਰਾਂ, ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਆਤਮਘਾਤੀ ਦਸਤਿਆਂ, ਕਮਾਂਡੋ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਦੂਰ ਤਕ ਘੁੱਸਪੈਂਟ ਸਣੇ ਅਰਧ ਕਮਾਂਡੋ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਤੇ ਆਰ ਪਾਰ ਲੱਭ ਕੇ ਕੀਤੇ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਣਕਾਰ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾਂ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਕ੍ਰਮਕ ਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪੈਂਤੜੇ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਸ਼ਨ ਵਿਵਸਥਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੌਸਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਧੌਸਬਾਜ਼ ਦੇ ਦੰਦੇ ਖੁੰਡੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ, ਜੰਗ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਐਟਮੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਤਲਵਾਰ ਖੜਕਾਉਣ ਦੀ ਬਲਯੁਕਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨਸਕ ਸੈਨਿਕ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਹ ਸੀਮਾ ਉਪਰ ਝੱੜਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅੰਧਰਾਤੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਮਕਾਈ ਹੋਈ ਆਲਸੀ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ-ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੇਰੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਖਤਰਾ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਬੀ ਪਰੇਖ ਲੜਾਈ ਲੜ ਕੇ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਦਖਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਰਾਗਰੀ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਨਿਘਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਪੌਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ 'ਇਕ ਟੋਕਰੇ' ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨਵੀਂ

ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਤਰਸਯੋਗ ਮੋੜ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਜੀਵ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬੁਧੀਹੀਣ ਤੇ ਮੂੜ ਗਤਬਤ ਘੁਟਾਲੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਰਿਥ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘੁਸ਼ੇਰੂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਅਗਵਾ ਕਾਰਨ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਗਤਬਤ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵੀ ਨਾ ਬਦਲੇ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਅੱਗ ਇਸ ਨੂੰ ਲੂਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਡੇਜ਼ ਜਿਹੇ ਦੇਵਕੱਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਟੋਕਰੇ 'ਚ ਅੰਡੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੰਗ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਘੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੱਲਾ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ” ਦੇ ਸੁਹਾਗ-ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਤੇ ਜਾਰਜ ਹੀ ਐਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੁਲ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਗਭਰੇਟ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਕਸਲਬਾਜ਼ੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਦਰੜਾ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹੂ-ਭਰੇ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੀ. ਐਸ. ਯੂ. ਆਈ. ਵਿਚ ਬੇਹਥਿਆਰਾ ਸ਼ੋਖਿੱਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਮਰੀਅਲ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਦੋ ਕੁ ਟੁੱਟੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਫੇਰੀ

ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ, ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਰਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—ਹੈਨਰੀ ਫਰੇਡਰਿਕ ਏਮੀਅਲ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਮਿਲਣੀ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। 1989 ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਭਟਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਦਰਸਾਉਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਣਾਵਟੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੈਦਾਨ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹੇੜ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਰਵਾ ਲਿਆ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾਤਾ ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਡਰਾਉਣੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਚੁੱਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਧਮਾਕਾਖੋਜ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਉਸ ਮੂਲਵਾਦੀ ਕੱਟੜ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਈਰਾਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ, ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਹਾਦ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ।

ਭਰਮ ਮੁਕਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫਾਲਤੂ ਹਥਿਆਰ, ਧਮਾਕਾਖੋਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਮੋਟੀ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕੌਮ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਬਾ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੇ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਲੋਂ ਹਟਿਆ ਰਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਸਨੇ ਨਵੀਂ ਖੇਡ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਛੇੜ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਪਾੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਉਸ (ਜੋ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਵਾਇਤੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰਿਵਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਅਪੀਨ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੌਂਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੇਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਵਲੋਂ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਦਲਬੰਦੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਸਿੰਗੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਭੈ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਬਲਾਂ ਨੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ, ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤਵੀਂ ਦੌਰਸ਼ਤ ਫੈਲਾਈ। ਇਕ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਸਖਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਥੇ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮੇਤ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਏ ਦਲਿਦਰ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਦਰਜਨ ਅਫਸਰ ਮਾਣ-ਮੌਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਅਥਾਹ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕਾਡ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲੀ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਕੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਛੇੜਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੇਰੀ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਬਗੜ ਰਹੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਘੁਸੜਨ ਵਾਸਤੇ ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ ਗਰੁਪ) ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੋਫ਼ਾੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦ ਕੁਝ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਖੌਤੀ ਸਤਵਾਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੁਢੱਬੀ ਤੇ ਅਨਾੜੀਪੁਣੇ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਆਯੋਜਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 24 ਜਨਵਰੀ 1990 ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲ ਨੇ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਅਯੋਗਤਾ, ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ

ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਬਣ ਗਈ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਏਲਚੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਗੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਚੰਗੀ ਨੀਅਤ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਜੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਟੀਚਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਆਪ੍ਰੰ ਬਣਿਆ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਲੋਕ ਪਰ ਭਾਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧੇ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੰਪਰਕ ਸ਼ੇਰੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ “ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ” ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਟਨਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਿਰਹਾਲੀ ਕਲਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨੰਦੇੜ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ (ਹਿਮਾਚਲ) ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਹੇਠ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵਾਪਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਡੇਰਾ ਧੱਕਾ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ, ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਧੱਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀ ਚੁੱਕ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਬੀ. ਟੀ. ਐਫ. ਕੇ. (ਮਨੋਚਾਹਲ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਰਾਜਸਥਾਨੀ) ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ) ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧੁਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਵਲੋਂ ਸੂਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੁੱਲਰ ਵਿਚ ਸੰਘਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਤੇ

ਲਹਿਰ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਤਾਰਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਐਸ. ਐਫ. (ਬਿੱਟੂ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਪੰਜਵਤ), ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. (ਜਫਰਵਾਲਾ) ਸੀ। ਐਫ. ਕੇ. (ਰਛਪਾਲ) ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. (ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚਾ ਜਿਸ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਬਰ-ਖਾਲਸਾ ਸੀ। ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਲਹਿਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ “ਖਾਲਿਸ” ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕੇਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੋਤ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁੱਧਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਿੱਖ ਹਮਲੈਂਡ ਭਾਵ ਖਾਲਿਸਤਾਨ (ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਲਏ ਪੈਂਤੜੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ) ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੂੰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਵਧੀਆ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ।

ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਅਸਥਾਈ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਸਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮਗਰੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਸਲੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 1988 ਦੇ ਅਗਸਤ ਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਕਈ ਫੁਡਾਨੀ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ 1988 ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 1990 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਧੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰਨ। 1989 ਵਿਚ ਜਰਬਿ-ਮੋਮੀਨ (ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲਾ) ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਿਵਾਇਤੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। 1990 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦੌਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਸਨ। ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਅਸਲਮ ਬੇਗ ਵੀ ਉਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੋਂ ਪਾਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਅਗਸਤ 1990 ਵਿਚ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਦਬਾ ਤੇ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚਤਾਏ ਹੇਠ ਟੁੱਟਦਾ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ

ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੋਮਨਾਥ ਤੋਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਤਕ ਦੀ ਰੱਬ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਜ਼ਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਜਿੰਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਰੱਬ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਕਲਮੀਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਹੱਥਠੋਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਪੈਂਤੜੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਵੱਸ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸਮਾ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸੁਲੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਸਿਉਂ ਅਚਾਨਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਝੰਡੇ ਆ ਗੱਡੇ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਇੱਛਤ ਸਿੱਟੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਡਾ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਤੇ ਸਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਚਾਰ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਬੱਬਰ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਦੁਵੇੜ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਹਿਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਦਨ ਸਥਿਤ “ਬਣਵਾਸੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ” ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਦੋਫ਼ਾੜ ਪਾਉਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੀਮਤ ਕਾਰਜ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਦੇ “ਕਾਤਲ ਦਲ” ਨੇ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਦੁਫ਼ਾੜ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਸੰਸਥਾਈ ਧੜੇ ਨੇ ਜੋ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਸਨਾਖਤ

ਨਸਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨੀਚ ਘਟਨਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਗਮ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਹਾਇਕਾ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝੋਤ ਤੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਫਾਈ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾਉਣ ਲਈ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਚਿੰਘਾੜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਮਿਜਾਜ਼ ਦਾ ਸੀ, 1982 ਤੇ 1984 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ-ਭਰੇ ਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਹੂਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਤੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਹੂ ਡੁਲਿਆ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਆਪ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰਾ ਗੂੜ੍ਹ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਹੂਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਤੌਰ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਨੇ-ਮਨੇ ਇਸ ਠੱਪੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਅ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ 1987 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਚੁਭਵੇਂ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਹ-ਭਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਨਵੇਕਲੇ ਜ਼ੋਲ ਉਬਾਲਾਂ ਤੇ ਭੜਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦੀ ਲਚਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੋਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ (ਖਾਲਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੇੜੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗਠਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾੜਕੂ ਗੁੱਟ ਕੇ. ਐਲ. ਓ. ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਤੇ ਉਹਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਨਾਰਥ ਐਵੇਨੀਓ ਦੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਮਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਤਿੰਦਰ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੋਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦੋ ਲਿਫਾਫੇ ਜੋ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਨ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਕਾਰਾਂ ਖਰੀਦਣ ਜੋਗੀ ਰਕਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਉਹ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ।

ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ। ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ ਪੰਡ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਵਰਗੇ ਹਉਮੈ ਭਰੇ ਬੈਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ

ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਤੌਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਦੇ ਮਾਸਾ।

ਇਸਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬੇਮੁਹਾਰਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਖਮ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲੋਭੀ ਸਿਆਸੀ ਨੌਗਾਂ ਦੀ ਆਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਬੈਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਤਵੇ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 10 ਨਵੰਬਰ 1990 ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਜ਼ੀਆ ਦੇ ਚਮਚੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਚੋਰ ਮੋਰੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਹਮੀਦ ਗੁੱਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵੀ ਉਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਨਾ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਖੱਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਪੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 9 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਾਗਰਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਈ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਢਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲ (ਯੰਗਟਰਕ) ਦੀ ਸੋਟੀ ਜਾ ਤਣੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੱਦੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ “ਯੰਗ ਤੁਰਕਾਂ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਸਨੇ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਇਹ ਖੋਡ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਰਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡੀ ਸੀ।

ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੱਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਧਵਨ ਜਿਸਨੂੰ 1989 ਵਿਚ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਰਾਕੋਸ਼ਵਰੀ ਸਿਨਹਾ (ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ) ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਬਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਜਾਂ ਪਦ ਸੈਨਕ ਨਾਲ ਬੜੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਪਦ-ਸੈਨਕ ਭਾਵ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨਕਲੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਢੱਲਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲੋਹੀਆ ਦੀ ਅਹਿਰਨ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੋਭ ਦੇ ਅਣੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਅਲੌਕਿਕ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਲਫ ਲੇਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਖਲੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਢਕੋਲਲੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਰਗਿਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਚੁਕੇ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕਾ-ਧਵਨ ਤੇ ਭਜਨ ਲਾਲ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਗੁਪਤ ਚੁੰਡਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜੂਨ 1990 ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਇਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ "ਸੰਡੇ" ਵਿਚ, ਅਗਸਤ 1990 ਵਿਚ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵਰਗੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋ-ਅਰਥੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਵੱਗਿਆ ਦਾ ਛੋਤਾ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਮੋਟੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਵਲੋਂ ਜਾਣੂਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪੇ ਲਾਈ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੰਡਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਬਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਗਰਦ ਦੇ ਢੇਰ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਜ਼ਾਤ ਪੱਤਾ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ "ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ" ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੇ ਸਭ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ "ਮੰਡਲ ਫਾਰਮੂਲੇ" ਵਿਰੁੱਧ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਕਸਾਏ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਠੰਡੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ 27% ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦਾ ਮੰਡਲ ਫਾਰਮੂਲਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਰਤ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਤਾਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਟ ਬੈਠ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਟ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਵਧ ਰਹੇ ਸਮਰਥਨ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਡੂੰਘੀ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਗੁਪਤ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦੋ ਜਾਟ ਨੇਤਾ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੇਵਾਲਾ ਤੇ ਵਿਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਲੱਠਮਾਰ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਦਿਲ-ਢਾਹੂ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਡਲ ਪੱਤੇ ਦਾ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸੇ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਟ ਨੇਤਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਤਰ ਵਰਤ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ "ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ" ਦਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰਾਨ ਰਹਿ

ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੇ ਨਹਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਮਰਥਕ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਂਡ-ਭਾਂਡ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਰਜ਼ੀ ਖੋਖੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜੋੜ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸੈਰ ਕਰਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੀ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਨੀ ਤੇ ਭੈੜੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਇਕ ਤੌਹਮਤ ਜਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਮੰਡਲ ਦੇ ਰੋਤਲੇ ਟਿੱਬੇ ਹੇਠ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁਹਰਲੇ ਤੇ ਉਭਰਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਛੇੜਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸਨ ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ “ਪਰਸ ਸੂਕਤ” ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ‘ਗੀਤਾ’ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਕੰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।” ਗੀਤਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੁਸਤਕ ਮਨੂੰ ਸਿਮੁਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਣਾਏ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ “ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਕੀੜੇ” ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਰ ਗਲਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਲਾਭ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੋ ਰਸਤੇ ਸਨ: ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਿਤਰਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ‘ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ’ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬੇਬਰੋਸਗੀ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਵੀ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਧੀਆ, ਸਾਧੂ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ਾਖਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਆਗੂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਸਨ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਮਧਿਆਂਤਰ ਨਟ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਗਇਣ ਫਿਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫਸਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ

ਜੇ ਆਪਣੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜੇ. ਆਈ. ਸੀ. ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਗੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਤਨਾ ਸਾਧੂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸ਼ਿਕਰੇ ਦੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਮਰਡਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਾਕਾਮੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਬਕਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਨਾਵਕ ਬਲਾਕ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੈਲੀ ਦਾ ਅੰਤ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਭੱਜ ਰਹੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗੁੰਡੇ “ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ” ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿਚ ਝੁੰਡਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੁਆਰਟਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਚ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ, ਹਰੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਡੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਲਾਲ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੁਟਾਲਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਦਾ ਢਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਭ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਅਸਲੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮੰਡਲ ਦੀ ਕਤਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਿਆਸੀ ਵੰਗਾਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਵਿਚਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੈੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਰਗੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਮੱਧ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਵੋਟ ਉਪਰ ਅੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਰਤ, “ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਵੇਰ” ਤੋਂ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੰਡਲ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਤਸਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝਗੜੇ ਛੇੜਨ ਤੇ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਜੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਤਜ਼ਰੇਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਈ।

ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕੱਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਭਗ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਦ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜੇ ਜਾਨਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਈਆਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜਾਨਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਬੇਲੋੜਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਤਰਜ਼ਬਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ ਜਿਤਨੇ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੰਜੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਜਰਬੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਜੇ

ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਕਮਾਨ ਕਤਲਾਮ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਹਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਵੀ ਲਗਭਗ ਉਹੋ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸੱਜੇ ਥਿਰੋਡ ਦੀ ਬੜੀ ਚਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਦਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਗਰੀਬ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚੋਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸਾ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੈਂਟਾਂ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਈ ਅੱਗ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਨਸੇ 'ਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ "ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ" ਦੇ ਦਲਾਲਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਪੈਸੇ, ਦਾਨ ਜਾਂ ਭੋਟਾ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਲਾਲਚ 'ਚ ਫਸਾ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ 80% ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸਾ ਜਲ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਏ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਧੀਨ ਚਲਾਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨੱਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਦੁਸ਼ਟਤਾਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਗੁਨਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘਪਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਦੇ ਤੇ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪੁ ਬਣੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਰਸਾ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਿਆਸੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਜਤ ਜਨਤਾ ਦਲ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਚੀਂ ਚੀਂ, ਚੁੰ ਚੁੰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਜੋ ਕਈ ਮੁਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਡੁੱਬਦੀ ਬੇੜੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਰਗੀਆਂ ਜੁੜਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਈ ਵੋਟ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀਆਂ 86 ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸੀਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਿੰਦੂ ਏਜੰਡਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨ ਰਹੇਗੀ। ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਘੋੜੇ ਦੀ ਵਾਗ ਸੰਭਾਲਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ

ਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਸ਼ਰੂਤ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧਾਰਾ 370 ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਇਕੋ ਸਿਵਲ ਕੋਡ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਮ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਏਜੰਡਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾ ਉਡੀਕ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰਾਸ਼ੇਧਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਸਜਿਦਾਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਲੂਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੰਗ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਦਿਸ਼ਟੀਗੀਣ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਇਸ ਹਾਨੀਕਾਰਕੋ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਭਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਵੀ ਜਨਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੈਰੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਧਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ 1979-80 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਪੱਤਾ ਖੋਡਿਆ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ। ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੇ 1984 ਦੇ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਣ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਮੁਕਤੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਸੁਹਾਗਾ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੇ. ਬੀ. ਹੈਗਡੇਵਰ (1989-89) ਦੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਜਨਮ ਅਤੇ 24 ਮਾਰਚ 1989 ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਕੇਤਕ ਸੀ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ ਨੂੰ “ਹਿੰਦੂ ਮਰਯਾਦਾ” ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ।

ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਟੋਇਟਾ ਰਥ ਉਪਰ ਸੋਮਨਾਥ (ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਅਯੁਧਿਆ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰੇ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਡਲ ਪੱਤਾ ਵੀ ਖੁੰਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸਿੰਘ ਯਾਦਵ ਨੇ ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ 50 ਪੈਰੋਕਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ.

ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਦਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਸਪੇਠ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੰਬਈ ਨਿਵਾਸੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਮਿੱਤਰ ਕੁਝ ਕੁ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ./ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਨੇਤਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਇਕ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁੰਜ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁੰਜ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕੱਟਰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੌਕੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ “ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ” ਤਕ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਰਸਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਕ ਬਿਜਲਾਣੂ ਮਸ਼ੀਨ ਤੇ ਹੱਥ ਰਾਹੀਂ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੈਰ-ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਉਹ ਜਾਸੂਸ ਅੱਜ ਜਿਸਦੀ ਬੰਬਈ-ਵਾਸੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਜਪਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਾਟ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸਰਬੰਗੀ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹ ਵੀ. ਪੀ. ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਜਾਂ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ 1980-90 ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਉਭਾਰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਜੋਂ ਅਟੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਲ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਪੁਨਰ-ਉੱਥਾਨ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਸਕਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਤਨ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਰਗ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿੱਠ ਠੋਕੀ।

ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ “ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ” ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜੇ ਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਲਈ ਉਤਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਗ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਘੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲਹਿਰ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਸੀ। ਕੈਟੜ ਹਿੰਦੂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਨਰਮ ਖਿਆਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵੇਟਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਤੇ ਯੁਕਤੀ ਯੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਅੰਸ਼ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਲੋਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਾਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਭਵਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਕੇ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ 'ਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਬਲ-ਬਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਲਹਿਰ, ਤਿਲਕ ਤੇ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਪਛਾਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਰਹਿਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਵਿਤਕਰੇ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਦਬਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹਾਕਮ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ “ਹਿੰਦੂ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ” ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਹਾਕਾ ਹਿੰਦੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ ਜ਼ਾਤੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਉਲਾਰਾਂ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਾਲਚੱਕਰ ਨੇ ਇਕ ਅਟੱਲ ਮੋੜ ਕੱਟ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ “ਗਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰਾਂ” ਦੇ ਮਾਹੌਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੋੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ “ਸਾਂਚਾ” ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਂ ਇਸ ਉਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ “ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ” ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ

ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣਗੀਆਂ, ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਉਪਰ ਸ਼ੋਖੀ ਮਾਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਫੜ੍ਹਾ ਮਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ? ਕੀ "ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ" ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰਮ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਰਕ ਸਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਤਰਕ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਕੁਵੇਲੇ ਸੀ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮੁੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ? ਕੀ 1946-47 ਦਾ ਇਕੋ ਤਜਰਬਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਤਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸ ਸੜਾਂਦ-ਭਰੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੋਰ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵ-ਹਿੰਦੂ ਉਥਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਭ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਉਬਲ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਗਰਮਜ਼ੋਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਇਸ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਧਮਾਕੇ, ਕਥਿਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਰਨ-ਸੀਮਾ ਹੀ ਸਨ।

ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ (ਪਰਾਗਜਿਉਤਿਸਪੁਰਾ) ਨੂੰ ਛਿਣਭੰਗਰ ਫੇਰੀ

ਨਸਲਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਫਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।

—ਅਬਰਾਹਮ ਜੋਸ਼ੂਆ ਹਸਚੇਲ

ਮੇਰੇ ਆਸਾਮ ਨਾਲ, (ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸੇਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਹੋਮ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਰੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਾਗ ਜਿਉਤਿਸ ਪੂਰ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਵਾਤਸਲੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਾਗ ਜਿਉਤਿਸ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੱਭਯ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਵਰਤ 'ਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਓ. ਐਨ. ਸ਼ੀ ਵਾਸਤਵ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖ ਸਕੱਤਰ ਐਚ. ਜ਼ੋਪੀਅੰਗ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੁੰਦਰ ਛਬੀਲੀ ਅੰਗਾਮੀ ਨਾਗਾ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਤੇ 1980 ਤੋਂ ਆਸਾਮ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੀਵਾਸਤਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਸੋਚ ਪੱਖੋਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਆਸਾਮ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ 75 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। 1988-89 ਵਿਚ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਕਾਰਨ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਲਗ ਗਈ। ਆਸਾਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨਸਲੀ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਤਰਾ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਸਲੀ ਗੜਬੜੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਉਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅੱਖ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਲਾਕਾਈ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਉਖੇੜਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਛੁਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਪਟੇਲ ਵਰਗੇ

ਸਰੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਆਗੂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਬਰਦੋਲੋਈ ਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ, ਭਾਰਤ ਲਈ ਬਚਾਇਆ। ਪਿਛਲੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਮ ਵਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਦੇਹਜਨਕ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਾਰਸ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਗਲਤੀ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ “ਆਸਾਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ” ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕੁਤਕਾਹਟ ਭਰੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਤੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਤੇ ਗੁਵਾਹਾਟੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਮੈਂ “ਆਸੂ” ਤੇ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗਾੜਨੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਸਾਮ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਯੋਗ ਤੇ ਸਹੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਆਸਾਮ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਜੋ ਆਸੂ ਅੰਦੋਲਨ, ਆਸਾਮ ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਉਲਫਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਸਾਬਕਾ (ਤੇ ਅਗਲਾ ਵੀ) ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸਦੇ ਸੂਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਬ ਸੰਪੰਨ ਸਹਾਇਕ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਹਾਂ। ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਸੁਵਿਧਾ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਜੋ ਬੜਾ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਥੋੜਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਨੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ, ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਆਸਾਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਲਾਲੰਗ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਵਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਬੋਡੋ ਤੇ ਆਸਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਰਕੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਆਖ਼ਿਰ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 'ਚੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਹੀ ਵੱਧ ਲੋਕ, ਲੋਕਰਾਜੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਨੀ ਝਗੜੇ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਆਏ।

ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਆਸਾਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਹਰਿੰਦਰਨਾਥ ਤਾਮਲੁਕਦਾਰ ਨੇ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ, ਧਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ ਦੇ ਤੀਹਰੇ ਜਾਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਉਪਰ ਤਰਸ ਤੇ ਖਿਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰ. ਕੇ. ਧਵਨ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਡੇਰਾ ਲਾ ਰੱਖੇਗਾ ਜਦ ਤਕ

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਬਿਨਾਂ ਸੁਲਾਹ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੌਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਪ-ਚਾਪ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਜੇ ਤੇ ਧਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਚੁਸਤ ਚਾਲਾਕ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਆਸਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰਾਕਤ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜੀ. ਐਨ. ਸੀਵਾਸਤਵ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 30% ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਆਸੂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਹੋਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਟੋਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਟਿਕਟਾਂ ਵੰਡਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਹੋਮੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਗੁਵਾਹਟੀ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਸੂ, ਏ. ਏ. ਜੀ. ਐਸ ਪੀ. (ਆਗਸਪ) ਪੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਏ. (ਆਸਾਮ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ), ਤੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਉਲਫਾ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਤੇ ਗਹਿਗੱਡਵੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਟਸਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਮੀ ਸਾੜੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਥੈਲਾ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਸਾੜੀ ਤਾਂ ਰੱਖ ਲਈ ਪਰ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਆਸਾਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਕੁਲੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਮੋਹਨ ਦੇਵ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਉੱਤਰੀ ਕਛਾਰ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਬੋਡੋਆਂ ਨੂੰ ਆਸੂ, ਤੇ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਵਿਰੁੱਧ ਗੰਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਤੇ ਸਹਿ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। 1979 ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੱਥ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਹੋਮੀ ਨਸਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੋਮ ਮਟੋਕ, (ਥਾਈ ਅਹੋਮ ਮੂਲ) ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਬਿੰਦੋ ਰਾਜ ਖੋਵਾ, ਗੋਲਪ ਬਉਰਾ (ਅਨੂਪ ਚੇਤੀਆ) ਪਰੋਦੀਪ ਗਗੋਈ, ਤੇ ਪਾਰੋਸ ਬਰੂਆ ਨਾਲ ਸਮੀਕਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ-ਕੰਬਊ ਵੇਰਵੇ ਜੋ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੱਡ ਹੋਏ ਆਸੂ ਧੜੇ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਸੂ ਧੜੇ ਨੇ ਉਲਫਾ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ (ਗਠਜੋੜ) ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 1981 ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮੀਰਨ ਨੇ ਸੁਣਾਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਮੀਰਨ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਮੀਰਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਨਵਰ ਤੇਮੂਰ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਥੋਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਲਾਡਲੇ ਮੰਤਰੀ ਏ. ਐਫ. ਗੁਲਾਮ ਉਸਮਾਨੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਲਲਿਤ ਡੋਲੇ ਵਰਗੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਸੂ/ਆਗਸਪ ਦੇ ਉਲਫਾ ਧੜੇ ਨੂੰ ਗੁੱਝੀ ਹਿਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਹੋਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਪੱਤਾ ਮੁਲਸਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਿਆ। ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਹ ਕੋਈ

ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਤੇ ਵਿਦੇਹੀ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਥਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁਖ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿਤਾਂ ਖਾਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਫੁੱਟ-ਪਾਊ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਲਫਾ ਤੇ ਆਸੂ/ਆਰਾਪ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਛੇਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹਿਸ਼ਤਵਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਫਰਤ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਲਫਾ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਕੇਂਟਰ ਵੱਖਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਘੇ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਭੂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਾਹਸੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਕਾਖਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਭੂਗੋਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਖੇਤਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ “ਉਦੈਆਚਲ” ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੰਦੀ ਖੇਡ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਘੰਟਾਲ ਨਾਲ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਿੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਜਾਂ ‘ਪ੍ਰੇਤ’ ਦੀ ਕਿਉਂ ਵਹੋਰੇ ਚੀੜ-ਫਾੜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਵੀ “ਖਾਣਾ” ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਉਤਾਵਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਇਸ ਬਦਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਸਾਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਰ, ਸੰਕੋਚਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਉਤਰਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ ਸਰਕਾਰ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਠਬੰਧਨ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਫਾ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਕੰਥ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਤੇ ਕਥਿਤ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਉਲਫਾ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਤੇ ਨਿਚਲੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਪੁੱਤਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਬਰਮਾ ਦੇ ਕਾਂਚੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਉਲਫਾ ਆਸਾਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ, ਧਮਣੀਆਂ, ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਚਲਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਤੇ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਭੂਤਵਰਤੀ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਹੋਂਦਿਆ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸੀ,

ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ
ਅਯੋਗ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰਲੱਥ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਵਲ ਧੱਕੇ ਦਿੱਤੇ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਘਿਣਾਉਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ
ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਓ. ਐਸ. ਸ਼ੀਵਾਸਤਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਮੁਖਬਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉਲਫਾ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨਲਬਾੜੀ, ਹੋਲੀਘਾਟ ਚਾਪਾੜਮੁੱਖ, ਨੌਗਾਉ, ਜਾਖਲਾ
ਬੰਬਾ, ਹਾਥੀ ਖੁਲੀ, ਤੇਰਾਂ ਪਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਬਰਾ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਜਾਸੂਸ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ
ਭਰਤੀ ਦਾ ਦੁਰਗਮ ਤੇ ਜੱਖਮ-ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਮੇਰੇ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਬੰਗਾਲੀ, ਨਿਪਾਲੀ
ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲੀ ਲਈ
ਮੇਰੇ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਨੌਗਾਉ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਨੌਗਾਉ ਨੇੜੇ ਕਾਰੀਆ ਟੋਲੀ ਤੇ
ਅਮੀਨਗਾਓ (ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ) ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਤੇ ਢੀਰਾਂ (ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਦੱਖਣ
ਵਿਚ) ਅਤੇ ਬਿਹੂਗੁੜੀ (ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ) ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਪਾਲੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੇ
ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸ਼ੀ ਵਾਸਤਵ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਮੀ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ
ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਵਿਚ ਸਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਰਮੀ ਕਮਾਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ
ਹੀ ਉਲਫਾ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਥਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆਈ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ
ਦਸਤਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਹਿਰ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕਾਂ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ
ਪੂਰੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗਰਿਡ ਤੇ ਚਿਪਕਾਏ ਹੋਏ
ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਵਾਈ
ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਂਪ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ
ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਲਦਲੀ ਮੁਹਾਣਿਆਂ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਤਾਪਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਤਕ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

“ਬਜਰੰਗ ਸਾਕੇ” ਦੀ ਅਸਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹਿਤੈਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ
ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਵੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚਾਤੁਰ ਤੇ
ਸ਼ਾਤੁਰ ਅਹੋਮ ਨੇਤਾ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖਬਰ ਬੰਗਾਲੀ, ਨਿਪਾਲੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਿਆਂ
'ਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਘਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝ ਸੀ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ
ਗਿਆ।

ਬਜਰੰਗ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਾੜੀ ਪੱਥੀ
ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਾਨਾਧਾਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਣੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅੱਡੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ
ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਰਾਏ ਦੀ ਜੀਪ ਲੈਕੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਨਦੀ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਅਸੀਂ 8.15 ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ
ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਦੋ
ਗੋਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ
ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਲਫਾ ਦੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਡੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਆਸਾਮ ਪੁਲੀਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ
ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ
ਨਾਲ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੀਲੀਆਂ

ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਕੇ ਯੂਰਨੀਅਨ ਕੱਚਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੱਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਬੇਦੱਬੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਖਟਿਜ ਕੱਚ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਧਾਤ ਉਦਮੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਨਮੰਡੂ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਕੱਚੀ ਹੋਈ ਧਾਤ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਸਤੌਲ 'ਚੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਗੱਲਾਂ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਾਲੀ ਵਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੁਖਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨਿਪਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। “ਬਜਰੰਗ ਕਾਰਵਾਈ” ਬਾਰੇ ਰਲਵਾਂ-ਮਿਲਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗੱਦੇ ਅਨਸਰ ਨੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਭੇਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਲਫਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਪ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨਕਦੀ 5 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਤੇ ਸੌਨੇ ਦੀਆਂ ਛੜੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਲਫਾ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਏਡਜ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਦੇ ਉਪਾ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਭਗ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਲਫਾ ਨੇਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਸਾਥੀ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਤਾਂ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ ਉਲਫਾ ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਜੰਗਲਾਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ।

“ਸਾਕਾ ਬਜਰੰਗ” ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ “ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਰੰਟ” ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡਿੱਗੀ। ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਉਸ ਦੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਅਸਲ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪੱਕ ਕੇ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਤੋਂ ਅਸਪਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਵਹੋਰੇ ਚੰਗਾ ਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘੋਸ਼ੀ ਖਿਲਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਉਪਰ ਮੁੜ ਕਾਬਜ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਕਬਰ ਦਾ ਕੁਤਬਾ (ਸਮਾਧੀ ਲੇਖ) ਲਿਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਘੋਸ਼ੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਬਦਲਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤਾਜ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਡਲ, ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸੈਕਡੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਵਲੋਂ ਦਰੀਆ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਨੀ ਹੀ ਕਾਹਲ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ

ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਹਾਊ ਰਸ਼ੀਦ ਵਾਂਗ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਬੜੀ ਦੌਰ ਸੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਇਤਫਾਕ ਸੀ, ਕਿ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਵਾਜ਼ ਸਰੀਖ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਉਸ ਸੰਭਾਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 1985 ਤੋਂ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲਾ 11 ਪਦਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਕਦਿਆਂ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ 1985 ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ-ਯਾਤਰੀ ਲਈ ਪਾਕ-ਹਿੰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾ ਸਕਣਾ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਆਸਾਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਇਹ ਚੋਰ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਗੱਲੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਡਾਲਟਨਗੰਜ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਜੈ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਅੱਗੇ ਲੈ ਆਦਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁਧ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਛੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਕੁਝ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਕਾਡਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ/ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਬਖੇੜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ, ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ, ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦਫਤਰ ਦਾ ਸਤਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੁਬੋਧ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਇਤਨਾ ਹੀ ਇੱਛੁਕ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਪਤਚਰ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਬੇੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਭਟਕਣਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਧੀਕ

ਸਕੱਤਰ, ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਵਾਂ ਸਹਾਇਕ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਰਾਤ ਭਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਰਥ ਤੇ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਹਾਯਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਰਕਾਰ ਮੇਰਾ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਕਰ ਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਟੋਟੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਪੀ. ਐਮ. ਦੇ ਭੈ ਕਾਰਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

68 ਵਿਚ ਸੀ। ਪੀ. ਐਮ. ਦੇ ਭੈ ਕਾਰਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਕੈਬੀਨੇਟ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਇਕ ਵਿਚਲਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਭੱਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ 'ਚੋਂ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਤੇ ਸੁਭਚਿੰਤਕ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਚਿਮਟੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਫ਼ੀਲ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ 23 ਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਚੁਣ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਹੱਕ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨੈਤਿਕ ਹੱਕ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫੀ ਸਮਝਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛੁਰੀਆਂ ਤੇ ਚਾਕੂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋਏ ਖੁਰੀ ਵਿਚ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਤੁਰ ਚਾਲਾਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਪੱਖੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵੀ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ।

ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਦਲਵਾਂ/ ਮੁਤਬਾਦਲ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲੋਭੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨਪਸੰਦ ਪੰਜਾਬ, ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਿਤਾਣਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਪਦਵੀ ਮਗਰ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਦੇ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੀ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗੋਲ ਸੁਰਾਖ ਵਿਚ ਚੋਰਸ ਫਾਨਾ ਹਾਂ ਭਾਵ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਅੜਿਕਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਇਕ ਦੋ ਹਾਸੇਹੀਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਠੋਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਬੰਨ੍ਹ (ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ) ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਆਯੁਕਤ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਰੁਪੈ ਦੇ ਥੈਲੇ ਵੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਉਸਦੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਲਾਘੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗੋੜੇ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਭੁਲੱਖੇ ਨਾਲ ਉਹ ਚਤਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪਰੋਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ

ਦੱਸੀ ਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਬੈਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਸ਼ੁਅਰ ਅੱਗੇ ਮੌਤੀ ਵੇਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਜਾਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੈਲਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਅਫਰੀਕਨ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰਮ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਦੋਵਨੇਤ ਉਸਨੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪੀ ਵੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਕ ਬਰਕੀਨਾ ਯਾਸੋ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਹਥਿਆ ਲਈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਬੋਲੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਦਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦੋ ਸਹਾਇਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚਮਚੇ ਜਾਂ ਪਿਛਲੇਗ "ਮਾਮਾ ਜੀ" ਉਰਫ ਕੇ. ਐਨ. ਅਗਰਵਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤਕ ਰਸਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਾਸਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਕਰਾਉਣ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਹੋਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਗੇਦਮ ਦੀ ਹਨੇਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੁਤਫ ਉਠਾਉਂਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦਾ ਕਦੇ ਮਜ਼ਾ ਨਾ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਫਾਈਲ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਭੇਜਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਲ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਮੁਲਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਚਾਈ ਦੱਸਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਵਾਮੀ ਹਰ ਉਸ ਸੱਦੇ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦਾ ਦਲਾਲ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਬਖਸ਼ੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪਟਰੋਲੀਅਮ ਤੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਏ।

ਮੈਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਸੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਤੇ

ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹੱਲ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਾਂਗਾ? ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ 50 ਲੱਖ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਬਜ਼ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣੀ। ਮੇਰੇ ਬੈਂਕ ਨਾਲ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ 50 ਲੱਖ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ 70 ਲੱਖ ਰਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਦਿਆਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਅਲਾਦੀਨ ਦੇ ਚਿਰਾਗ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕਢਵਾ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੌਮੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸੌਦੇ ਬਾਰੇ ਸੱਜਰਾ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗਰਮ ਆਲੂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਲਾਦੀਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਇਲਹਾਮ ਨਾਲ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ: "ਤੂੰ ਗੁਰਬਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰੇਗਾ।"

ਇਹ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਸੰਜੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਇਕ ਕਰਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਤਾਮਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ, ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੌਟਾਲਾ ਦੇ ਚਮਚੇ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਮੀਗਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਰਾਜੀਵ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ 280 ਸੀਟਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਵਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਲਾਹ ਗੁਪਤਚਰ ਬਰਾਦਰੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਰਿਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਤੇ ਮੁਖ ਜਾਸੂਸ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੋਇਰੰਗ, ਬੇਰੀਆ, ਹੂਵਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਕਨਪੁਤਲੀ ਤੇ ਕਨਪੁਤਲੀ ਨੂੰ ਨਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹਿੱਤ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਤੀ ਸੌਦੇ ਵਿਚ ਟਕਰਾ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹਸ਼ਰ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਖਿਸਕਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਚੰਦਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਇਨਕਲੇਵ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ 'ਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਤਿਥੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸੌਦੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਖਾਸ ਜੀਪ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਸੌਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗੱਡੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਲ ਦੀ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ।

ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੱਠੀਲੀ ਨਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਬਦੌਰਕਾ (ਰੱਖਿਆ ਕਾਰ) ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਕਲਪਤ ਸਾਲਸੀ ਦੇ ਲੁਆਕੇ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹਰਾਂ ਵਲੋਂ ਨੀਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਪਰ ਸਵਾਮੀ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰੱਖਦਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਫੰਡ 'ਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸਾਮ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਾਰਬ ਬਲਾਕ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਮੁਖੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਦਾਨੀ ਤੇ ਲਾਭਪਾਤਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਦੀ ਇਕ ਕੌਡੀ ਵੀ ਉਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਫੰਡ 'ਚੋਂ ਕਢਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪੰਤੂ ਭੈੜੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਾਸ ਮੋੜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਵਲ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਉਹ ਖੇਡ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। 1990 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1989 ਵਿਚ 1396 ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 1990 ਵਿਚ ਕਤਲ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2841 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੇੜੇ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੌਜੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾੜਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵਜ਼ ਤੇ ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਚੁੱਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜੁੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਟੀਚਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।

ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਰਡਰ ਨਵੇਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਭੁੱਲ-ਭਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਡਾ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜਫਰਵਾਲ, ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਚ ਤੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਛਾ ਗਏ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਨੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਮੋੜੜੋਂ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਭਰੋੜੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਅਗਵਾ ਕਰਕੇ, ਜੁਆਨ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ਣ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਸੱਤ-ਭੰਗ) ਨਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਫਿਰੋਤੀ ਦੀ ਰਕਮ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਦਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਧਰੇ-ਧਰਾਏ ਰਹਿ ਗਏ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਜਬਰੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਸ਼ਹਵਾਸ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਢਾਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਉੱਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਸਨ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਇਸ ਖਰਾਬ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਪਹਿਲ ਤੇ ਉਦਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ।

ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਸੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸਾਹਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਕਤ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਹਥਿਆਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੁੱਛ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਉਪਰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 28 ਦਸੰਬਰ, 1990 ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਜਿਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜੋ ਇਕ ਪੱਕਾ ਘਾਤਕ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਘਾਟੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਸਾਈ ਦਾ ਭਰਮ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਯੁੱਧ-ਨੀਤਿਕ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸਾਵੀਂ ਟੱਕਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ 40 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਗਾਰਾ-ਚੂਨਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ 26 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਤੇ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ "ਸਿੱਖ ਕੌਮ" ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਵੇ।

ਮਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕੁਟੰਬ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਡਾ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਤੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫਰਵਾਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਧੜੇ ਵੀ ਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਅਸਲਮ ਬੇਗ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹਨ- 1) ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ, 2) ਗੁਆਂਢੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲੜਾਕੂਆਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ।

ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਕ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਪ-ਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੱਡਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ “ਰੁਝਾਈ ਰੱਖਣ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪਰਖ ਤੇ ਵਰਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ “ਸਿਆਸੀ ਸਰਕਾਰ” ਤਾਂ ਖਾੜੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ “ਦੂਸਰੀ ਸਰਕਾਰ” ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਰਵਾ ਲਈ ਸੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ 24 ਜੂਨ, 1990 ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: “ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਗੀਆਂ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੋ ਗੱਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਟੱਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਹੋਣ, ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

ਜਿਸ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਅੱਗ-ਬਗੀਲਾ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਥੋਕੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੌਲ ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਚਾਰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਅਧੀਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਾਤਕ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੜੇ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵੇਸ਼ਿਸਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਮੋੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਉੱਦਮ ਉਪਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਕ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਧੋਬੀ-ਪਟੜਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਈ ਭਾਗ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ “ਘਰ ਵਾਪਸੀ” ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਾਨੂਰ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਉਂ ਤੇ ਝੁਕਾ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਧਨ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਨਿਪਾਲ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੰਡਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦਾ ਪਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ

ਦੀ ਪਛਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਹਿਲ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਤੇ ਡਿੰਡਰਾਵਾਲਾ ਟਾਈਗਰ ਫੋਰਸ ਆਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਹਰੀਕੇ ਨੇੜੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਮਦਾਸ ਜਿਸਨੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡਿੰਡਰਾਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਹਾਲੀ ਕਲਾਂ ਨੇੜੇ ਬੋੜੀ 'ਚ ਬਹਿ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਹਰੀਕੇ ਵਲ ਵਾਹਿਦਾ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਧੱਪਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਬੋੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਬੋੜੀ ਨੇ ਇਕ ਝੀਲ-ਨੁਮਾ ਟਾਪੂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਤੀਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਅਮਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਣਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬੇਨਤੀ ਵਲ ਵੀ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਾ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਤਕਲੀਫ਼ ਸੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ ਨੇੜੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਪਾਏ ਘੇਰੇ 'ਚ ਠੱਠਣ ਸਮੇਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੰਧ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਸਮੇਂ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੱਸਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਵਲੋਂ ਇਲਾਜ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੋਬੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦੱਸਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸਮੇਤ ਸਾਜ਼ੋਸਾਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ੇਰੋਂ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੋਕੋਂ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਖੂਖਾਰ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦਾ ਬੜਾ ਉਲਝੇ ਭਰਿਆ ਉਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਉਹਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਰਸ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਸਾਈ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ।

ਦੇ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਜੋ ਇਸ ਅਮਨ-ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਉਦਮ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ, ਉਹ ਸਨ ਸਾਬਕਾ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਨੇਤਾ, ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ। ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਦਗਾਬਾਜ਼ ਲੁੰਮੜੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਸਹਿਮਤੀ ਮਗਰੋਂ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਰਾਦਾ ਕੇਵਲ ਕੰਵਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਕੰਵਰ ਆਪ ਤਾਂ ਚਲ ਚੁਕਿਆ, ਫੋਕਾ, ਕਾਰਤੂਸ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁਬੋਧ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ

ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਛੁਪਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਉਪਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੇ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੜੀ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਧਾਮੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਓ. ਐਸ. ਡੀ. ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰੋਬਾਜ਼ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਨਾਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯਾਤਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਧਾਮੀ ਬੇਪੈਦਾ ਲੋਟਾ ਤੇ ਫਕੀਰ ਦਾ ਖੈਰਾਤ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਨੁਠਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਰੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਹਾਇਕ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲੋਪ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਰਕਮ ਕਢਵਾ ਕੇ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਉਪਰ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਛੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਰਕਮ ਕਢਵਾ ਲਈ ਸੀ।

ਧਾਮੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਉਸਨੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਖਾੜਕੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਮੂਹਰੇ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚੋਕਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸਬੀ ਤੀਵੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਯਾਸੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਸਾਦਰੀ-ਪਸੰਦ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅੱਯਾਸੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਫ਼ਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

1991 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਹਥਿਆਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੀਤੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦਣ

ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਰੰਗ ਮੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਘੋਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਸਾਮ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਰੁਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਧਾਮੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਡਰਾਉਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਸੀਮਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਹਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛੇੜੇ ਜਹਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤੱਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਰੱਖਤ ਤੇ ਉਜੱਭ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਧੜੱਕੇ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਨਦਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਆਈ.

ਬੀ. ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਆਈ।

ਦੂਸਰੀ ਸਿਖਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਢ ਸਹਿਯੋਗ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਹ ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਧਨ ਦੀ ਸਵੀਕਰਿਤੀ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਧਾਵੇ ਜਾਂ ਦੌਰੇ ਨਿਹਫਲ ਨਾ ਗਏ। ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਮਨਜੀਤ, ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਮਾਨੋਚਾਹਲ, ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰ), ਗੁਰਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਮਨਜੀਤ ਧੜਾ) ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਜਪਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ। ਕੁਝ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਜੋ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇ. ਸੀ. ਐਫ. ਅਤੇ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਡੇ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨਰਮ ਹੋਏ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਖਾਈ ਜਦੋਂ ਜੂਨ 1991 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏ. ਆਈ. ਐਸ. ਐਸ. ਐਫ. (ਮਨਜੀਤ) ਤੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ (ਐਮ) ਨੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ ਕੁਝ ਵੱਖਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਕੁਝ ਹੰਭ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਦਲਾਂ ਵਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਹੌਂਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਅਪੰਗ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਥਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੇ ਤੇ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੋਣ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ

ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 22 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਬਾ ਹੋਣ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਖਾੜਕੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਤਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤੋਂ ਦਿਨ ਕਰਵਿਓ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਹੇ ਬੰਦਲਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗੇਗੀ।

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਡਾ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਆਈ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹੜੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀ ਚਾਲ ਸੀ? ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਬਕਾ ਹੈਲਥ ਸਕੱਤਾਰ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਅਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਿਗੂਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਯੋਗ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੰਚਾਲਕ ਤੇ ਵਿਚੋਲੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਭਰੋਸਾ ਗੁਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਗਲਤ ਉਲਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਜਿੱਧਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵਨੇਤ ਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਪਰਿਕ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸ ਪੜਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਸਹਾਇ ਦਾ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਰਾਂਚੀ (ਝਾਰਖੰਡ) ਤੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜ ਕੇ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੁਬੋਧ ਕਾਂਤ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਹਲਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਮੰਡਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖੋਜ ਪੱਟੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਅਗਰਵਾਲ (ਮਾਮਾ ਜੀ) ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਮੰਡਲ ਤੇ ਧਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਲੈ ਕੇ ਆ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਪੁੱਛੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਾ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ— ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਮਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਸ ਉਦਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੌੜੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਗਤਬੜ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਮਿਲ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ “ਰਖਸ਼ਕ” ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਭਜਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸਫਲਤਾ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ

ਵਿਲੇਂਟ 'ਸਫਲਤਾ' ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹੀ ਕਿ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਭੁਗਤਾਉਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਚੋਣ ਫੰਡ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੁਬਬ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਲੜਨ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਹਿੰਸਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਸੁਰੰਗ ਫਟ ਗਈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਏ ਚੋਣ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਆਖਰੀ ਕਿੱਲ ਜਾਂ ਅਤਿੱਕਾ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਖਤਰਨਾਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਭੜਕਣ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸੁਬਬ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਦਮਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉੱਦਮ ਉਪਰ ਨਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਹਾਥੀ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿਛੱਕੜ ਕਾਰਨ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪਹਿਲ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਅੱਗੇ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਬਬ ਕਾਂਤ ਦਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਜਤਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਭ ਉਠਾ ਲੈਣਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਗਰਲੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਲੜ ਝਗੜਦੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਗੀ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ ਸਮਾਜ ਇਹ ਚਾਲ ਭਾਂਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਅਪਰਾਧਾਂ 'ਚ ਲੁਪਤ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ "ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਸਾਕਾ" ਦਿੱਲੀ ਕਤਲਾਮ ਤੇ "ਕਾਲੀ ਗਰਜ ਦੇ ਸਾਕੇ" ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਤਾਪ ਰਹੇ ਸਨ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਯੋਗ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਤੇ ਹੱਠੀ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਜ਼ਾ ਉੱਦਮਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਆ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਨਵੰਬਰ 90 ਦੇ "ਬਜਰੰਗ ਮੁਹਿੰਮ" ਤੇ 1991 ਵਿਚ ਹਿਤੋਸਵਰ ਸੈਕੀਆ ਦੀ ਗਰਮੀ ਰੁੱਤ 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਦੋਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਲਫਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਹਿਤੋਸਵਰ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਲਫਾ ਦੇ ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ ਧੜੇ ਅਤੇ ਆਸੂ ਤੇ ਏ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰਤਾ ਤੇ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਹਿਮਾਇਤ ਕਾਰਨ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬਲਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਆਈ. ਐਸ. ਵਰਗੇ ਦਲ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਉਲਫਾ ਦੇ ਆਗੂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਬੋਬਦਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕਈ ਧੜੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਕੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਹਿਤੋਸ਼ਵਰ ਸੈਕੀਆ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਗਵਾਹਾਟੀ, ਡਿਬਰੂਗੜ੍ਹ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਆਸਾਮ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜੀ. ਠਾਕੁਰ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਲਫਾ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਕੱਤਰ ਸੁਨੀਲ ਨਾਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਾਸਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਗਲਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੂਝ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਉਲਫਾ ਦੇ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਾਡ-ਚਾਡ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾਉਂ, ਨਲਬਾੜੀ ਤੇ ਤੇਜਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1991 ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਲ ਨਲਬਾੜੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਸਾਮੀ ਨੌਜਵਾਨ ਲੰਮੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਅੱਕ-ਬੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਨੇ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਬੇਨੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸਖਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੱਟੜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੇਰੇ ਦੇ ਤੱਤ ਤੇ ਅੱਸ ਅਜੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ (ਖਾਪਲਾਂਗ ਧੜਾ) ਕੇ ਆਈ ਏ. ਖਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੈਨਾ, ਤੇ ਹੋਰ ਬਰਮਾ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਆਸਾਮ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਝੰਜਟ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਲਫਾ ਦੇ ਜਨਸਮੂਹ ਉਪਰ ਪਕੜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ “ਸੈਨਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਉਪਚਾਰ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸਤੰਬਰ 1991 ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ “ਗੋਂਡਾ ਅਭਿਆਨ” ਰਾਹੀਂ ਅੰਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ 'ਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗੰਢ-ਚਿਤਰਾਵੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਧਮਾਕਾ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬੇਹੂਦਾ ਤੇ ਉਟਪਟਾਂਗ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਅਸ਼ੋਕਾ ਹਾਲ ਵਿਚ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਦੋ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਕਬਿਰ ਹਾਸੇਹੀਣੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੇ ਇਸ ਸਾਂਝ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਐਸ. ਪੀ. ਜੀ (ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੁਲੀਸ ਸੁਰੱਖਿਆ) ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤਕ ਰਸਾਈ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਮਲਾ ਵੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਘੇਰੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ

ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਨਵੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋ ਹਰਿਆਣਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅੱਖੜ ਹੀ ਸਨ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਗੱਪੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ 6 ਮਾਰਚ 1991 ਨੂੰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਮਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਗੰਦੀ ਚਾਲ ਸੀ।

ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੁਟਾਲਾ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਪੇਂਡੂ ਢਕੋਂਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਭੜਕਾਹਟ ਤੋਂ ਸਭ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪਲਟਣ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਥੋਪ ਕਾਂਤ ਸਹਾਏ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਉਸਦੀ ਜੁੱਡਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਡਰਾਮਾ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਸਮਝ ਕੇ ਟਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਲਾ ਕਾਂਡ ਜੋੜਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਪੂੜ-ਧੜੱਕੇ ਤੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਗਲਤ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਤਵਾ ਲੈਣ ਦੀ ਘੜੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ 250 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਸਕੇਗੀ ਜੇਕਰ ਚੋਣਾਂ ਆਉਂਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੁਟਾਲਾ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਜੱਟ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਕਨਪੁਤਲੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੂੰ ਕੋਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅੰਤਰਾਲ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਕੁਦਰਤ ਉਸਨੂੰ 21 ਮਈ ਦੇ ਰਾਤ ਦੇ 10.20 ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪੈਰੰਬੁਦਰੂ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮ ਤੇ ਲੈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਸਮਤ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੂੰ ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਪੱਕ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਪੈਰੰਬੁਦਰੂ ਲੈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਨਹਿਸ ਯਾਤਰਾ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੁਬਨੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗੱਪੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਕਹਿਕੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ।

ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਉਪਰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ ਨੂੰ ਲਿਟੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸੂਹ ਦੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਜਿਸਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗੱਪੀ

ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਐਨਕਾਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਉਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਕਰਕੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜੈਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

“24.5 ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਉਚਿਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ, ਬੇਮਿਲ ਤੇ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ 13 ਫਰਵਰੀ 1991 ਦੇ ਉਸ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਵੀ. ਜਾਰਜ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰੇ ਦੇ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਕਰੇ ਜਿਸਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।”

(ਅਨੁਲੋਕ ਐਸ- 75)

ਉਸ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਜ਼ਾ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ :

“ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਗੁਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੌਂਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ—

(ਗੁਪਤ ਸੂਚਨਾ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ ਨੰ: 32 ਵੀ. ਐਸ/ 90 (3)-II ਮਿਤੀ 23 ਜਨਵਰੀ 1991 ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਰ ਸ਼ਸਤਰਬੱਧ ਰਾਖਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੀ. ਐਸ. ਓਜ਼, ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ, ਵੱਖਰਿਆਉਣ ਲਈ ਘੋਰੇ ਤੇ ਨਾਕਾਬੰਦੀ, ਹਰਾਵਲ ਤੇ ਮਗਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਸੈ-ਚਾਲਕ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗਤਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਤੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੁਝਾਵ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੁੜ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੌਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ 1988-89 ਤੇ ਫਿਰ 1991-92 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਿੱਟੇ ਵਲੋਂ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ

ਨਵੇਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਲਿੱਟੇ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਤੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਅ ਉਪਰ ਵੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਕੋਲ ਤਾਂ ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਅੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ, ਵਾਇਰਲੈਸ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਅ ਦੀ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮਸਲਿਆਂ, ਰਾਅ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਇਤਫਾਕ ਕਾਰਨ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸਾਊ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗਲਤ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਦੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ, ਜੋ ਮੂਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੀਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੁਹਾਗ-ਪੂਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸ ਉਪਰ ਛਾ ਗਏ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਉਬਲ ਰਹੇ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਪੱਕਣ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਜੇ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਜੁੰਡਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਗਮਜ਼ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।

ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ

ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣਾ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।

— ਹਾਂਸ ਅਜੇਨਕ

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੈ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਹੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਘੜਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਖਤਰਨਾਕ ਖੇਡ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਲਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿੱਧੇ, ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ 'ਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਆਰ. ਪੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਭੈੜੀ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਸਜ਼ਾ ਭਾਵ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਾਪਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਆਈ. ਆਈ. ਐਮ. ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਜਟ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਉਂਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਖਰਚੇ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕਰੋਪੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆ ਪਈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਅਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਬੰਧਤ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀਆਂ ਉਗਰ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫਕੀਰ ਅਫਸਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸਰ ਘਟ-ਘੱਟ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਦਮ, ਬੁੱਧੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਲੀਹ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ 'ਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਗਲਤ ਰਵਈਏ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਗ ਲਾਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਔਕੜਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਕੱਢੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ, ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਗਤਬਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਉਂਤਯੁਕਤ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ, ਸੀਤ-ਯੁੱਧ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾਵਾਂ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਧੁੱਸ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਫੈਲਣਾ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਰੋਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਧਾਵ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾ ਗਿਆ। ਵੀ. ਜੇ. ਵੈਦਯਾ ਵਲੋਂ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੀ. ਐਨ. ਮਲਿਕ ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਗਰੋਂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੀਸਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਘਾ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਦੂਸਰੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਪੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਰਾਇਣਨ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ “ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ” ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁੱਠੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਰਾਜਕੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ “ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ” ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਕਥਿਤ ਹੁਕਮਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਦੀ ਮੁਖਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਦਬਾਅ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਫੋਤੇਦਾਰ ਤੇ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੀਆਂ ਗੋਦਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਕੁੱਚਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਨਾ ਭਾਲੀ ਸਗੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਨ ਤੇ ਫ਼ਖਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੰਭੀਰ ਚੋਟਾਂ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਸ ਬੁਠਲਾ ਦੇਵਾਂ। ਇਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਆਖਰੀ

ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੀਜ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। 2004 ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਜਵਾਨੀ ਦੇ 117 ਸਾਲ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ 'ਮਾਹਿਰ' ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ 1857 ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਲੀਮਾਨ ਦੇ "ਨੀਲੇ ਵਿਭਾਗ" ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਐਮ 15 ਤੇ ਐਮ 16 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਸਥਾ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਲਸੀਏ ਸੁਭਾ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਕੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਾ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਮੁੱਢਲੇ ਉਪਕਰਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੂਰਬੀਨ ਤੇ ਡਾਕ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਨਸੇਆਂ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਣਘੜਤ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਕ ਹਰਕਾਰੇ, ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੂਰ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ, ਤੇ ਵਿਗਾੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡੰਡਾ, ਸੰਗੀਨਾਂ, ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਇਕਾਈ ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਰਾਮਾਦ ਹਥਿਆਰ ਸਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਦਾਰੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀ। ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਅਣਘੜਤ ਕੈਮਰੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ਾਮਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦੀ "ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਿੱਤਰਸ਼ਾਲਾ" ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਗੁਪਤ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੇ ਆਧੁਨਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਿਛੋਂ। ਲਘੂ, ਅਤਿ ਛੋਟੇ ਤੇ ਭੁਲਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੈਮਰੇ 100 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 1985 ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਡਿਜਿਟਲ ਲਘੂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੱਤਰਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਰਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤੀ-ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿੱਕਮ ਦੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੈਰੀ ਦੇ ਸੈਨਾ ਦਲ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਦਲਬੰਦੀ ਦੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਖਾਕੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। 1975 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ

ਸਟੂਲ ਉੱਪਰ ਵਧੀਆ ਦੂਰਬੀਨ (ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ ਪੇਸ਼ਾ ਸਿਤਾਰੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵਰਤਦੇ ਹਨ) ਰੱਖਕੇ ਡੈਂਗਰੀ (ਸਿੱਕਮ) ਦੀ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀ ਚੌਕੀ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਗਜ਼ਾਂਗ, ਚਾਂਗਲੁੰਗ, ਗੈਬਾਕਸੋਈ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪੀ. ਕੇ. ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਧੀਆ ਖਾਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹੁਨਰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਦਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ, ਵੀਡੀਓ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਦੋ ਕੈਮਰੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੈਮਰਾ-ਰੀਕਾਰਡਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1984 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵੀਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1990 ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਜੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕਾਜ ਵਾਲੇ ਵੀਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਰਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਗੰਢੇ ਦੀ ਤੋਰ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਆਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਭਰੇ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਉਹ ਅਫਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਜੇ. ਆਈ. ਓ., ਗਰੇਡ-ਆਈ.-ਟੈਕਨੀਕਲ (ਅਧੀਨ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਦਰਜਾ ਇਕ-ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ) ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਦੋ-ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਆਸਾਮੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰ ਦੀ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਘੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਪਈ ਹੋਈ ਪੂੜ ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਅਗ੍ਰਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਂਗਵੇਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ

ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਗਲਾ ਘੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪਤਾ ਉਦੋਂ ਲਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਸਮਾਨੀ ਗੱਲਾ ਫਟਿਆ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ 1984 ਵਿਚ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਹਿਤ ਨਿਯੰਤਰਨਕਾਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਉੱਚਤਮ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਰਾਅ ਦੀ ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਸਾਖਾ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਵਰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਰੇਡੀਓ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇ ਵਿਸਤਰਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਮੋਰਸ ਕੀ” ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀ. ਐਨ. ਮਲਿੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੰਢ ਚੁੱਕੇ ਉਲਟ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮੋੜ ਕੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਉਪਕਰਨ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਲਈ 1985 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. 'ਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਠੋਸ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸੈਟ ਤਾਂ 1990 ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੈਟ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਾਗਾ, ਮੀਜ਼ੋ ਤੇ ਮੈਤੋਈ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਵਲ ਜਾਣ ਤੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੱਛ ਜਿਤਨੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ “ਵੀਸਾਤਸ” ਤੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਸੰਚਾਰਕ ਉਪਕਰਨ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ “ਸੀ ਡਬਲਯੂ” ਤੇ ਵੀ. ਸੀ (ਲਹਿਰ ਸੰਚਾਲਣ ਤੇ ਬੋਲ ਸੰਚਾਰ) ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਸਨ।

ਸਿੱਧੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫਸਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨਾਤਕ ਤੇ ਉੱਤਰ-ਸਨਾਤਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸੰਖਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਗੇੜੇ ਕਢਵਾ ਕੇ, ਦੁਖੀ ਕਰਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਵ ਜਲੀਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆਕਾਰ, ਸਨਿਮਰ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਉਂਤਿਓ ਗਏ ਜਾਸੂਸੀ ਕੋਰਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਇਰਲੈਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਨਿਰੀਖਣ ਚੌਕੀਆਂ ਵਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਫਸਰ ਛੋਟੀ ਹੀ ਗੁੱਸੇ, ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਸਨਕੀਪਣ ਦੀ ਦਲਦਲ ਤੇ ਕਾਈ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਢੰਗ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਭਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਵਿਗਿੱਧੇ ਕਾਰਨ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਝਾਲ ਅਤੇ ਪਰਤ ਲੱਥਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ “ਮੋਰ ਕੁੰਜੀਆਂ” ਵਾਲਵਾਂ, ਟਰਾਂਜਿਸਟਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰੋਧਕ ਅੱਟੀਆਂ ਤੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣ,

ਅਕਾਂਖਿਆ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਭਾਵਨਾ ਰਹਿਤ ਦਰਜੇਬੰਦੀ, ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ, ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਗਤੀ ਰੋਧਕ ਬਾਝੂਆਂ ਵਾਲੇ ਮਕੜੀ ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਅੜੰਗਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਫਸਰ 17/20 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਇਕੋ ਪਦਵੀ ਤੇ ਖੜੋਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੁਕੀਲੀ ਬੁਰਜ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਤੰਗ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਮ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।

ਟੈਕਨੀਕਲ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਮਲੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਪੱਖਪਾਤ, ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ, ਧੜੇਬੰਦੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਸ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨਸੀ ਅਵੈਭ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਵਧਦਾ ਅਤੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਰੁੱਖੀਆਂ ਸਨਕੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਮਨਾਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। “ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਜਾਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਛੀ-ਛੀ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰਾਂਜਿਸਟਰਾਂ ਡਾਇਉਡਾਂ, ਚਾਲਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਸਦਿਸ਼ ਤੇ ਅੰਕੀ ਸੰਚਾਰਕ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੀ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੁਖਧਾਰਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੇਚ ਵਿੱਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁੱਠੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੂਠਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿਆਂਗਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਐਨਕਾਂ ਲਾਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਸ ਮਾਹੌਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਜੋ ਅਯੋਗਤਾ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਅਫਸਰ ਜੋ ਮੇਰਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਉਹ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤਬੰਕੇ ਭਾਵ ਮੂੰਹ-ਬੋਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਵਿਹੁਣੇ ਦੇ ਯਤੀਮ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗ ਤਾਂ “ਅਮਕੇ ਢਮਕੇ” ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਔਗੁਣਾਂ ਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਸਿਖਰਾਂ, ਤੰਗ ਰਸਤਿਆਂ, ਲੀਹਾਂ, ਝੀਬਾਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਕਨੀਕੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ, ਵੱਡਾ ਭੂਚਾਲ ਆ ਗਿਆ।

ਮਿਸਟਰ ਬੋਸ ਜੋ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕਸ (ਬਿਜਲਾਣੂ ਵਿਗਿਆਨ) ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕੌਸ਼ਿਕ ਜੋ (ਟੈਲੀ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ) ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਰੋਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਸੂਚੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾ ਅਫਸਰ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰਾਨਿਕਸ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀਆਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਭ ਜਿਸ ਵੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ, ਸਭ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢਾਂਚਾ ਖੜੋਤ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਭੈੜੀ ਸੀ ਤੇ ਭੰਡਾਰ ਜਾਂ ਗੁਦਾਮ ਕੁਪੁੰਥ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੋਦਰਾਂ ਤੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਲ ਵੀ ਝਾਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਵਿਵਰਜਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਫੋਨ ਵਰਤਕੇ ਆਪਣੇ ਵਡਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, 'ਸਹਾਇਤਾ' ਤੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਮਲ ਨੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ 18 ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ "ਬੰਦੀਆਂ" ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੌਂਪਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਚਲੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਮੁੱਢਲਾ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਤੇ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਮੀਖਿਆ ਪਰਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਆਰ. ਐਡ. ਡੀ. ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਤੇ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਨ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਸੰਚਾਰ, ਸੰਦੇਸ਼ ਰੋਕਣ, ਗੁਪਤ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਭੰਨਤੋੜ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਉੱਘੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ।

ਮੁਲਕ ਭਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਉਪਕਰਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਲ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ, ਭੇਲੂ, ਡੋ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਚੇਨਈ ਦੇ ਆਈ. ਆਈ. ਟੀ. ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਰਾਂ ਤੇ

ਨਿਗਰਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਆਯਾਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਬਚਦੀ ਸੀ। ਨਿਗਰਾਨ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ਼ੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ 'ਚ ਜੇ ਪੁਲੀਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਸੀ।

[illegible]

ਆਪਣਾ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਅਕਸ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਪਿਛੋਂ, ਮੈਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਉਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ “ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਪਥਰਾਹਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ” ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਟਰਾਂਸ ਗੀਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਕੋਚ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੈਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਬੋਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉੱਦਮੀ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਦਿਸ਼ਾ ਸੂਚਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਅ ਨੇ 1969 ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੋਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਕੇਤ ਕਾਰਜ ਨੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਸੀਮਾ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਬੜੇ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉ ਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਟੇ ਦਿੱਤੇ।

ਭਾਰਤੀ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਸਲਾਮੀ ਦਲਾਂ ਤੇ ਰੂਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੇ ਗੁਪਤ, ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਖਬਰਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਅ ਤੇ ਸੈਨਕ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਕੇਤ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਤਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਿਖਤ

ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕੋਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਰੋਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਅ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗ (ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ.) ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 99% ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ।

ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੇ ਲੰਕਾ ਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਲਿਟੇ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਾਮਿਲ ਜਾਣਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਧ ਲਾਈ। ਪੰਤੂ ਉਹ ਵਰਨ ਮਾਲਾਈ ਅੰਕ, ਅੰਕ-ਗਣਿਤ, ਵਰਨਮਾਲਾ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲਿਟੇ ਹਾਈਕਮਾਨ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਿਟੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ. ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਲਟਕਦੀ ਰਹੀ।

ਜੇ ਲਿਟੇ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੰਮਤੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਅ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤੋਂ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਸੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਡਿਜਿਟਲ ਸੈਂ-ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਡਿਊਲ (ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ) ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ, ਤੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਟੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਸੀ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਉਪਰ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਜੋਧਪੁਰ, ਗੰਗਾਨਗਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਦੇ ਰੋਕ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਲੁਭਾਉਣੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਜਾਪਾਨੀ ਤਾਇਵਾਨੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਤੇ ਅਤਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਬੰਧਕ ਉਪਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਪੇਂਡੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰੀ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰਨ ਤੇ ਪਾਰਗਮਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਖਮ ਉਪਕਰਨ ਨੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਨੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਖੇਮਕਰਨ, ਮੱਝੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧਿਕ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰਾਗ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਚਾਰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਸੈਟਾਂ ਦਾ ਘਰਾ ਸਨ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਰ ਗੀਲੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਸੂਰ, ਰਾਮਪੁਰਾ, ਭਸੀਨ, ਪਛਾਣਾ, ਉੱਪਲ ਤੇ ਕਾਦੀਵੰਡ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਗੁਪਤਚਰ ਅਸਾਸੇ ਕਾਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਰੋਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

1990-91 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਖ ਫੈਕਸ, ਟੈਲੀਕਸ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਫੈਕਸ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦੇਸੀ ਉਪਾਅ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਟੈਕਸ ਰੋਧਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਰੋਧਕ ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਸੂਖਮ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1991 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਪਕਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਵਿਖਾਈ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਦਯੋਗੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਰੱਖੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਆਪ੍ਰੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਤੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕ ਲੈਣਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਖਤਰਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਨਦਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਡੀ. ਤੇ ਐਸ. ਟੀ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਯੋਗਤਾ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤਕ ਘੱਟ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਆਈ. ਐਸ. ਡੀ. ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਅੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੂਚੀਆਂ ਤੇ ਨੰਬਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਨਿਗਮ ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਨਿਗਮ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਜਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਹੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਅਣਘੜ ਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ “ਕਨਸੋਲ” ਪਰਵੇਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੰਬਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਸਥਾਨਿਕ ਖੇਤਰੀ ਐਕਸਚੇਂਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਆਰੰਭ ਸੀ ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਣਘੜ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਟੈਲੀਫੋਨ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ “ਅਲਵਾ-ਨਮੈਰਿਕ” “ਅੰਕਿਕ” ਤੇ ਵਰਨਮਾਲਾ ਸੰਕੇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ

ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗਣਿਤ ਅਭਿਆਸਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਕੋਡ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਕਾਪੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੁਪਤ ਸੰਕੇਤ ਪੜ੍ਹਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਘੂਗਣਕ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸੀ. ਯੂ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ “ਸੀ. ਯੂ.” ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਗੁਪਤ ਡਾਕ ‘ਰਾਮ’ ਤੇ ‘ਜੇ. ਸੀ. ਬੀ.’ ਕੋਲ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਫਾਈਲ ਦੱਬਕੇ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਅਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ‘ਘਰ’ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ‘ਸੀ. ਯੂ.’ ਵਿਚ ਕਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ। ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਐਮ. 16, ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਮੋਸਦ ਕੋਲ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤਕ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸੌਫਟਵੇਅਰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੇ ਰੱਦ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੂਸਰਾ ਵਧੀਆ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜੁਆਨ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦਾ ਇਕ ਦਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਣਿਤ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ, ਚੁਣ ਕੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਤੱਤ ਫੱਟ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤਕ ਉਤਾਰੇ, ਲਘੂਗਣਕ, ਕ੍ਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸੁਮੇਲ, ਵਰਨ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਖਾਂ, ਸਖ਼ਰ ਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੇਠਲੀ ਸਤਰ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ “ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

“ਬੇਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਕਾਈ” ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਮਾਤਹਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਸੀ, ਜੋ “ਡੀ. ਆਰ. ਡੀ. ਓ” ਤੇ “ਆਈ. ਆਈ. ਟੀਜ਼.” ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਾਲਮਟੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਥੋਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਰੇਡੀਓ ਸੰਚਾਰਕਾਂ, ਠੋਸ ਰੀਸੀਵਰਾਂ ਤੇ ਫੈਕਸ ਰੋਧਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਜੁਆਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਅਸਾਸੇ ਦੀ ਇਕਾਈ ਉਪਰ ਪਥਰਾਹਟ ਬਣੀ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਉਚਿਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਦੋ ਠੋਸ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜੋ ਉਪਲਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਐਚ. ਵੀ. ਰੇਡੀਓ ਟਰਾਂਸ-ਰੀਸੀਵਰ, ਅਚੱਲ ਵੀਡੀਓ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ, ਸਪੋਟ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰਮੱਛ ਵਾਲੇ ਚੁੰਢੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਉਹ ਚੌਕਸੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਡਿਜ਼ਿਟਲ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਸੰਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰੇ

ਵਾਲੀ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਰੇਡੀਓ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਪਿਆਦਾ ਤੇ ਸਥਿਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਲਈ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੋ ਟੀ. ਵੀ. ਟਾਵਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਵੀ. ਐਚ. ਐਫ. ਟਰਾਂਸ ਰੀਸੀਵਰ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਆਰ ਤੇ ਡੀ ਇਕਾਈ ਵਾਲੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਆਗਰਾ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਤਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਚਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਐਂਟੀਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੇਡੀਓ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਸੀਮਾ ਚੌਕੀਆਂ ਤੇ ਰੁਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਖੜੋਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਆਣਾਕਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕੁਝ ਪੀ. ਸੀ. ਏ ਟੀਜ਼. ਤੇ ਐਕਸ ਟੀਜ਼ ਅੰਕੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੈਣ ਤੇ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਲਰਕ ਰੈਮਿੰਗਟਨ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰੋਸਠ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਵਾ ਲਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਾਤਾਨਕੂਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਡੱਬੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਏ. ਸੀ. ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਾਕਮ ਦੇ ਕੁਝ ਚਹੇਤਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਨਕੂਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

1984 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਧੀਆ ਪੀ. ਸੀ. ਐਕਸ ਟੀ. ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਬੱਚੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਜਾਦੂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਐਸ. ਐਸ. ਡੀ. ਓ. ਐਸ. ਸ਼ਬਦ ਸੰਪੰਨ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਕਲੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਪਰਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (ਓ) ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਭੰਡਾਰ (ਅ) ਆਵਾਸ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ (ੲ) ਚਾਲੂ ਸੰਚਾਰ (ਸ) ਸਮੁੱਚੇ ਅੰਕੜੇ ਤੇ ਧੁਨੀ ਸੰਚਾਰ ਫੈਕਸ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ (ਹ) ਸੰਖੇਪ ਸੰਕੇਤ ਕਲਾ (ਕ) ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ (ਖ) ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਯੁਕਤੀ ਯੁਕਤ ਕਰਨਾ। ਕੌਸ਼ਿਕ ਨੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਮੀਖਿਆ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤ ਇਕ ਸਫੇਦ ਹਾਥੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧੁਰੀ ਇਕੱਲੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚਲੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਹਸ ਭਰਪੂਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹਟਾਕੇ 3 ਸੀ. ਐਮ. (ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਚਾਰ ਕਮਾਂਡ ਪੁਲਾੜ ਵਿਮਾਨ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਲਗਭਗ 200 ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਮ. ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ

ਵੇਖਕੇ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਉਸ ਨਾਲ ਪੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਹਰ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸਹਿਕਰਮੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਸਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉਤਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਦੀ ਗਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੋਸ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੌਸ਼ਿਕ ਨੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਉਭਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਦਭੁਤ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੰਬਲ ਭੂਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਵਾਂ। ਨਾਰਾਇਣਨ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ਟ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਮੁੱਖ ਕੈਂਪ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਠੱਕੇ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਲਾਈਨ ਦਾ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਚ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਵਿਛਾਉਣ ਤੇ 102 ਲੱਖ ਖਰਚ ਆਵੇਗਾ। ਯੂ. ਐਚ. ਐਫ. ਦਾ ਖਰਚਾ 105 ਲੱਖ ਆਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਕੀਮ ਤੇ 20 ਲੱਖ ਖਰਚਾ ਆਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਨਵੀਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੂਨਿਟ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅੰਨ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤਕ ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਬੰਦਲਾਂ ਗਏ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਰਾਇਣਨ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਸੀ. ਐਮ. ਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦੇ ਆਯਾਤ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲਾ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਪੁਰਾਣੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਫਸਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਪ ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਮੇਰੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਛੁੱਟੀ ਸਮੇਂ ਲੋਹ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮਗਰੋਂ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੱਬ ਮਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਪਰਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਥਾਂ, ਸਿਆਚਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਇਕੋ ਆਸਰਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਲਾਈਨ ਸੀ। ਪੀ. ਐਸ. ਐਨ. ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ-ਵਿਹੂਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾ ਵੀ ਸਿਗਨਲ ਕੋਰ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹਾਈ ਫਰੀਕਿਊਨਸੀ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਰੇਖਾ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਮੈਂ ਦੋ ਉਪ ਗ੍ਰਹਿ, ਉਪ ਕੇਂਦਰ ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੇ ਲੋਹ ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਡਿਸ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਲੋਹ ਲਈ ਉਪਕਰਨ ਮਨਾਲੀ, ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੌਰਾ, ਦਰਾਸ ਤੇ ਕਾਰਗਿਲ ਰਾਹੀਂ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਬੜੀ ਸਾਹਸ ਭਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹਾਦਰ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਭੱਲਿਆ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣਿਆ। ਇਹ ਫਿਰ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਲੋਹ ਤੇ ਸੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਅਮਲੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤਰੁੱਪ ਕਰਕੇ 3 ਸੀ. ਐਮ. ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਸੂਚਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਗਵਾਹਟੀ, ਈਟਾਨਗਰ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਚੇਨਈ ਤਕ ਵਧਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਗਵਾਹਟੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਇਮਫਾਲ, ਕੋਹੀਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਐਨ. ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ 30 ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਆਮ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ, ਦੇਰੀ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਡਰਾਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਰਾਜਹੰਸ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਹਿਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ 1992 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਕੇਂਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਵਸਤੂ' ਤੇ 'ਸਤਕੋਮ' ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਣਪਧਰੀਆਂ, ਬੀਆਬਾਨ, ਉਜਾੜ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਸਤਫੋਨ, ਵਿਡੀਉਫੋਨ, ਤੇ ਵਸਤੂ ਉਪਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਸਤਕੋਮ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਹੋਰ 50 ਸਾਲ ਲਗਣਗੇ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਚੀਨੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਦੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਪੈੜ ਕੱਢਣ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਬੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰੇ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਲੜਕਿਆਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਸੰਕੇਤ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਿੱਟੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਹਾਂ। ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੰਚਾਲਨ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਧਰਾਤੇ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਗਿਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਸਲੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਦਿਮਾਗ-ਪੱਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁ-ਪਾਸੜ ਤੇ ਗੱਠਵਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲੋਂ ਸਤਕੋਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਭਾਲਣਾ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਆਰ-ਪਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਵੱਡੀ (ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ.) ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਾ ਸੀ ਜੋ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੈਟਵਰਕ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਲਗਵਾਉਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਨਿਜੀਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਔਕੜ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੈਕਟਰਲ ਦੇ ਅਮਲੇ ਵਲੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ-ਨੁਕਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪਰਫੁੱਟ ਉਤਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਡਟ ਗਿਆ। ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰ ਬੰਦ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਾਲਾ ਸੂ-ਕੰਟ੍ਰੋਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅੱਡ ਰਹੇ ਤੇ “ਮੁੱਖ ਚੋਪਟੇ” ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੱਖ ਹੀ ਰਹਿਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਅੰਕੜਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਏਕੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਘਾਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ ਤੇ “ਕੁੱਜੀ ਵਿਧੀ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ 'ਚ ਰੱਖੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਮੁੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਚੇਨਈ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਚ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਤੇ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ. ਪੀ. ਯੂ. ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੰਪਿਊਟਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਐਨ. ਆਈ. ਨੇ 416 ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹੋ, ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਐਨ. ਆਈ. ਸੀ. ਨੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਾਭ-ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਖਾਊ-ਪੀਊ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾ ਲਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੈੜਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ) ਨਵੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਬਟੋਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝਕੇ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ 'ਚ ਰੁਕੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਕਿਤਨੀ ਹਾਸੇਹੀਣੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਆਧਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਮੁੱਖ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈਕੇ ਜਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਤੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਖੁੰਭ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜੀਕਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਨ ਤੇ ਅੰਕਣ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਡੈਟਾ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੁਕ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਢਿੱਲੜ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਆਲਸੀ ਰਿਹਾ। ਵੈਟ ਬੈਂਕ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 11 ਸਤੰਬਰ 2001 ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਜੁਰਮ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਉਦੋਂ ਚੱਖ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭਵਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜਿਤਨੇ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਜੁਆਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਨੀਕੋਵ ਰਾਈਫਲਾਂ।

ਮੈਂ ਹੋਰ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੂਚਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਆਮ ਵਰਗ) ਨੂੰ ਤਕਨੀਕ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ (ਤਕਨੀਕੀ ਵਰਗ) ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ ਵਰਗ ਦੇ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦ ਤੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਇਕਾਈ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੱਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਅਫਸਰ, ਆਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦੂਸਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਕੰਮੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਆ ਧਮਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੂਖਮ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਇਤਨੇ ਬੇਲੋੜੇ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਪਈਆਂ ਸੁਆਹ ਝਾੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਲੀਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਉਪਕਰਨ ਮੰਗਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ., ਯੂ. ਕੇ., ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਦੌਰਿਆ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲਘੂ ਉਪਕਰਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉਹ ਖਰੀਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੰਭੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨ ਮੰਗਵਾਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਪਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਾਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਤੇ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਖੁਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਤੇ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਹਰ ਉਸ ਕਾਰਵਾਈ 'ਚ ਰੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਭੁ ਨਾਟਕੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੂਤ ਘਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸਾਰੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ ਦੂਤਘਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰਮਣ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਕ ਉਪਾਅ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦੂਤ, ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਡਿਪਟੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਮਰੇ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਮਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਛੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਰੋਧਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਲੋਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਨ ਦੀ ਚੂਰਸ਼ਾ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਸਵਿਚਾਂ, ਨਟ ਬੋਲਟ ਸਭ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਮੰਗਵਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਭੰਡਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚੇ ਉਪਰ ਮੁੱਖ ਬਿਜਲੀ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਰੋਡੀਓ ਮਾਈਕਰੋਫੋਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਤ ਘਰ ਦੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੌਕਾ ਗੁਆ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਘੁਸਪੇਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਕ੍ਰਮਣਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

1992 ਦੇ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਅਸਫਲ ਏਕਤਾ ਯਾਤਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਭਾਜਪਾ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖੋਂ ਵੇਖਣ ਜਾਂਚਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਰਾਜੂ ਭੈਯਾ, ਕੇ. ਐਸ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਜੈ ਰਾਜੇ ਸਿੰਘੀਆ, ਐਚ. ਐਸ. ਸ਼ੇਸ਼ਧਾਰੀ, ਵਿਨੈ ਕਟਿਆਰ, ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ, ਚੰਪਤ ਰਾਏ ਆਦਿ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਿਆ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿਖਾਉਣ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਪਕਰਨ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟੇਪਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਅੰਤਰਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ. ਪੀ. ਲਹਿਰ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਵਿਰੋਧੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿਖਿਆ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਯਕੀਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੂਰਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਫਰਵਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਤਵ ਆਕ੍ਰਮਣਕ ਦਾ ਖਾਕਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਲੈ ਨਿਤ ਦੇ ਨਿਤ ਲੇਖਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਆਯੁਧਿਆ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ 1992 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦਾਗਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਭਾਜਪਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੇ ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਜੋ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੇ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਕ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਮਾ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਵਕ ਪਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਉਪਰ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਹ ਟੋਪਾਂ ਕੱਢਕੇ ਤੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜਨ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਇਕ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਚਾਅ ਬਾਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਰੇਖਾ ਉਲੰਘਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੱਟੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੱਕੋ ਤੱਕਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਲੀਆਂ ਟੱਪ ਗਏ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭੜਕਾ ਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੱਕਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਫਿਰ ਉਭਰ ਆਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ 1200 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਹੁਣ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜਿਆ। ਮੇਰੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਸੁਦਾਈ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਸਬੂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ (ਤੀਸਰਾ ਲੋਹ ਪੁਰਸ਼) ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੜੀ ਫਿਲਮ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁੜ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਹੈ।

ਜਨਵਰੀ 1992 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪਲਟੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਜਾ ਟਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਦੂਬ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਵਾਈ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਜਾਸੂਸੀ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭੁੱਲੀ ਭਲਾਈ ਮਾਈਕਰੋ-ਰੇਡੀਓ ਬੋਧਕ ਮਸ਼ੀਨ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਲਗੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਫੋਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਭੌਜ ਦੌੜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚੋਂ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਉਣਾ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਬਿਜਲਾਣੂ ਜਾਸੂਸੀ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਪਕਰਨ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਉਪਕਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੀ ਸਖਤ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਉਪਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਉਟਨ ਮਹਿਲ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।

ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਮੰਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਾਗਾ। ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਠੰਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਟੋਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਿਆਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਤੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਗੀਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਪਰ ਬੜੀ ਚੁਸਤ ਤੋਪ ਬਾਰੇ (ਕੁੰਡਾ ਆਦਮੀ ਸਨ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਰਦੇ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟਿਆ ਨਹੀਂ) ਸਨ।

ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੋਪਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੋਧੀ ਗਈ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜੰਡਲੀ ਵਲੋਂ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਾਂ ਜਿਸਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗਪੋੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਗੰਦਾ ਤੇ ਭੈੜਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਆਡੀਓ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਲਕਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਕਦੀਰ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਉਛਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਜਾ ਬਿਠਾਇਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਕਨੀਕੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਦੇ ਪਹਿਲੂ ਉਹਦੀ ਪਾਰਸਾਈ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਚਾਈਆਂ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਸਦਾ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਫਾਲਤੂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਪੱਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਣੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਨਿਆਪਾਲਕਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਲਿਆ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕਾਂ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਹਾਮੀ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ: “ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ?” “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ?”

ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਥਿੱਤੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਢਕਿਆ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। (ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਰਸੋਈ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕ ਰਹੀ ਖਿਚੜੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।)

ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਲ

ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਫਾਂਸੀ ਲਗਣ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਡੁੱਬਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
—ਥਾਮਸ ਫੁੱਲਰ

ਮੇਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਮਿਆਦ 1992 ਵਿਚ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਤੋਂ ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਯਾ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਦੇ ਬੋਝਾ ਸਮਾਂ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਵੈਦਯਾ ਮੱਧਰੇ ਕੱਦ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੇ ਕਲੋਨ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਉਸਨੇ ਵੀ ਤਿੱਤਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਕ ਭੰਡ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਚੇਟਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੂਝ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੂਝ ਸੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਡਾਢੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਖਤਰੇ ਸਹੇੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 1975 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੁੱਛ ਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕੱਲਕਤਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਹੀਮਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਤੇ ਲੁਕੀਆਂ ਛਿਪੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਚਿਤ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਲਕ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵੈਦਯਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਨੇਕ ਨੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਤੋੜ-ਫੋੜ ਵਿਦ੍ਯੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਰੇ ਚਹੇਤੇ ਖੇਤਰ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣੇ ਸੰਭਵ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਥਿਆਰਬੱਧ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਦਾ ਜੋ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਤੇ

ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਕਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਜਨਸੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਾਹਨ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਬਰਟ ਫਰੋਸਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ “ਅੰਦਰਲਾ ਵੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਬਾਹਰਲਾ” ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵੈਦਯਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਡਰੇਟ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ੀ ਦਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮੈਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਭਰੰਤ ਹੀ “ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ” ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਵਾਧੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

* * * *

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਹੇਤੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਜੁੰਡਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਜੁੰਡਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਲਈ ਰਾਹ ਕਰੇ ਤੇ ਜੋ ਖੇਤਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਅਸਾਧ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਸਭਾ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦਲਬਦਲੂਆਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਬਣੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਵੀ ਸੜਿਆ ਬਲਿਆ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਧੂਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇ. ਪੀ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ, ਸੈਨਾ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਤਲਾਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਲੁੱਟ-ਘਸ਼ੁੱਟ ਤੇ ਗੈਰਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਵਾਹ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਖਰੋਟ ਸੜ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਅੱਗ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸ਼ਾਖਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇਲ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਾਸ਼ੂਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਗਲਤ ਉਪਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ “ਇਨਤਫਿਦਾ” ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਰ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲਾ ਢੰਗ

ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਜੋੜ-ਭੇੜ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਈਆਂ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ 1983 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਵਕਾਰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ 75 ਸੀਟਾਂ 'ਚੋਂ 45 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਬਾਵਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜੀ. ਐਮ. ਸ਼ਾਹ ਜੋ "ਗੁਲ-ਏ-ਕਰਫਿਊ" ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਾਲ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਅਲੜ੍ਹਪਣੇ ਨੂੰ ਜੱਗ-ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਈ ਤਰੇੜ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਗਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, 1987 ਵਿਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਲੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ-ਫੇਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ। 1987 ਵਿਚ ਇਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। "ਤੁਰਕਮਾਨ" ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਫੋਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਮਚੇ ਜਗਮੋਹਨ ਦੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਉੱਚੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਫੌਜੀ ਬਲ ਹੀ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਜੁਆਬ ਜਾਂ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਜ਼ਰਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਤੂ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਸ਼ਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਦੁੱਮ-ਛਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸੈਨਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਠੱਗੀ ਮਾਰ ਲਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆ ਦਾ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ ਵਿਗੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖਰਚੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਫਾਲਤੂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਮਾਲ ਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਉਪਰ ਵਧ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂ ਉਗਰਵਾਦ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਵਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਆਧਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿੱਤੀ ਘਪਲਿਆਂ, ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਚਕੀਲੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡਿੱਕੇ-ਫੋਲੇ

ਖਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਂਤੜੇ ਬਾਜ਼ ਸਾਜਸ਼ੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਨਿਰੰਕਰ ਬਰਖ਼ਾ ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 1989 ਦੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਰਾਮ ਜਨਮਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਪਿਛਾਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸਨੇ 1989 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ 1989 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 120 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਹੀ ਭੁਗਤੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ 20 ਫੀਸਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਤਬਾਦਲਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰੀ। ਹਿੰਦੂ ਉਭਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜਾਦੂਮਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗਰਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਟੜੀ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਠੰਡੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਰਾਹ ਟਟੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਮੰਡਲ (ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ) ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਜੋ ਮਰਘਟ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਬੜੇ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗ ਵਾਸੀ ਪਤੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੇਮੁਖੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਜਾਤ ਦੇ ਇਕੋਦਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਉਪਰ ਅਸਵਾਰ ਸਨ।

ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਆਸੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਂਦ ਤਕ ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਨਿਰਮਾਣਾਤਮਕ ਤੇਜ਼ਾਂ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਡੂੰਘਿਆਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਜਾਹਲੀਆ (ਕਾਫਰਾਂ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਏਜੰਡੇ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਜਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੱਟੜਤਾਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰ ਜੋ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਫੈਲਾ ਰਖੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਸਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨਿਜਾਮ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਹੋਈ ਜਾਸੂਸੀ ਘਰਾਬੰਦੀ ਸੀ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ-ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਰਾਮ ਜਨਮਭੂਮੀ ਦਾ ਪੱਤਾ ਖੋਡਣ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਮਸੀਤ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਭੜਕਾਊ ਨੀਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਿਆਰ ਤੇ ਧਰਮ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੇ. ਐਨ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸ. ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਤੇ

ਸੁਸਮਾ ਸਵਰਾਜ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਯੁੱਧਿਆ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਓ. ਰਾਜਗੋਪਾਲ ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ” ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੱਖ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰਡ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਸੀ. ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜੋ ਸੁਨੇਦਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸ਼ਿਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਵਾਕਫ਼ਕਾਰ ਨੇ ਹੋਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵਸੈਨਾ ਇਕ ਖੇਤਰੀ ਸੰਕੀਰਨ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਸੀ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੂਹੀਆ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂਖਲੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਉਭਾਰ ਭਾਹੁ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗੀ।

ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ “ਵਿਵਾਦ ਪੂਰਨ ਢਾਂਚਾ (ਵਿਤ੍ਰਿਕਤ ਢਾਂਚਾ) ਢਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੈ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਜਪਾ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਧਾਰਮਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮੁਖੌਟਾ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਤੇ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਮਲ ਸਮੇਂ ਨਰਮ ਰੁੱਖ ਅਪਣਾਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਭ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਮਿਥੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਗਜ਼ਨਾ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ (ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗਜ਼ਨਾ ਰਿਆਸਤ ਜੋ ਅਬਾਸਿਦ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਪਿਛੋਂ ਉਭਰੀ) ਹਥੋਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਮਨਾਬ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। (ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਅਧੀਨ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ।) ਖਲੀਫੇ ਨੇ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਹਲ ਬੁੱਤਪ੍ਰਸਤ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੋਸ ਵਿਖਾਵੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜੇ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਝ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਕਾਰਜ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਭਾਵਕ ਤਨਾਅ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰੇਮ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਖੇਡੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਤਨੀ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਥਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫੇਰੇ ਲੈਕੇ ਤੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਜ਼ ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਟੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਮਾ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਮ ਜਨਮਭੂਮੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰੇ ਤੇ ਸਾਧਵੀ ਰਿਤੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਨਿਗਲਿਆ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿਟਲਰਾਂ (ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ) ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ ਤੇ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਉਂ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਟੱਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਖਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਦੁਆਈਆਂ ਖਾਣ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਸੂਖਮ ਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਇਕਜੁੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਬਣੀ। ਉਹ ਇਕ ਸੁਪਨਸਾਜ਼ ਸੀ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਿੰਘਾੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਗੁਣ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਧੁੰਦਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ-ਧਰਮੀ, ਬਹੁ-ਜਾਤੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਮੁਲਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸੀਮਾ ਛੋਹ ਲਵੇ।

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬੂਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਊ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦਿਨ ਮੁਲਕ ਲਈ 6 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਉਪਰ ਕੁਸ਼ਗਣੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਦੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਪਰੇਰਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਵੇਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਗੋਇਲ ਦੇ ਬੇਟੇ ਪਿਯੂਸ਼ ਗੋਇਲ ਨਾਲ ਐਲ. ਕੇ. ਅਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਤੇਜ਼ ਤੇ ਚਤੁਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਦਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੀ ਅਲਾਪਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਧੀਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ “ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ” ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਰਾਕਟ ਨੂੰ ਦਾਗਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਸਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੀ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਭਾਡਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ, ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਅਡਵਾਨੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਛਲਾਵੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੰਘ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਆਪਾਤਕਾਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਦਮੇ ਬਾਰੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਝਦਾ ਕਰਿਝਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਬਾਹੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ

ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਕਿ ਸੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਲੁਭਾਉਣੇ ਝੂਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਆਦਮੀ ਸਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਮਗਰੋਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਰ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਘਸਿਆ ਪਿਟਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਝੂਠਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

—ਜੇਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿੱਲ

ਮੇਰਾ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨਾਲ ਦੋਬਾਰਾ ਬਣਿਆ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਭਖਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਮੋਹ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆਵਾਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖਲਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਦੱਖਣ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਵੋਟ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸਿਰਫ ਤਰਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਕੇ ਹੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਸਕੀ ਸੀ ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵੋਟ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਤੇ ਪਤਵਾਰਹੀਣ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਖਰ ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਰਹੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਵੰਸ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਅੱਗੇ ਆਵੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਿਆਣੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੂਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਕ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਬੈਠੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਰਾਓ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਧੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਕ ਮਹਾਂਰਾਜੀ ਰਾਓ ਉੱਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਓ ਰਾਜਸੀ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰਬੀਨ ਝਾੜਪੰਡ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ (ਜੇ. ਐਮ. ਐਮ) ਤੇ ਵੰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਘੇ ਦਲਬਦਲੂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਵਲ ਸੋਧਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਜਿਹੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਗਿਆਤਾ ਐਨ. ਕੇ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਓ ਦੇ ਰਾਜ-ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਮਾ

ਵੀ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਸੀਹਾ ਸੀ। ਰਾਓ ਨੇ ਸੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਹੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਈ ਤੇ ਬਾਰੰਮਾਸੀ “ਆਇਆ ਰਾਮਾਂ ਤੇ ਗਿਆ ਰਾਮਾਂ” ਨੂੰ ਕੁੰਡੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਚੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਦੇ ਕਥਿਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁੱਠੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਲਈ ਰਾਓ ਦਾ ਕਿਰਪਾ-ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਪਟੀ ਢੰਗ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਇਕ ਤਿਕੜਮ-ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਇਕ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਦੀ ਲਾਹਪਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ੋਰ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਓ ਘਪਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਟਾਕ ਮਾਰਕੀਟ (ਸਰਾਫਾ ਬਾਜ਼ਾਰ) ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਹਰਸ਼ਦ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਓ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਖਰੀਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਥਿਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਮਾਲ’ ਭੇਜਿਆ, ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਛਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਚਮਕੀ ਪਰ ਇਹਦੀ ਛਵੀ ਇਕ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਓ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਸਦਾ ਪੱਛਮੀ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਇਕ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜੋੜ-ਤੋੜ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਗੈਰਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਯੂ. ਐਸ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਇਹ ਜਾਣ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪੈ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਏਲਚੀ ਵਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇਕ “ਹਮਦਰਦ ਜੱਲਾਦ” ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਆ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਓ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਓ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨੀ ਓਥੇ ਹੀ ਲੰਘਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਰਾਓ ਨੇ ਆਪਣੇ ਝਾੜਖੰਡ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਡ ਹੋਏ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਭਾਵ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁ-ਮੱਤ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸੋਈਆਂ ਨੇ ਰਾਓ ਦੀ ਰਸੋਈ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਭਾ ਪਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰਾਓ ਸਮੇਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਰਾਓ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿੱਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਰਿਸਵਤਖੋਰੀ ਦੇ ਕਥਿਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਇਕ ਦੁਰਬਲ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਘਾ ਸੀ। ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਮੌਤ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਹੋ ਸੀ।

1992 ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਅਯੋਗ, ਗੁਸੈਲੇ, ਭੁੱਖ ਤੇ ਮੁਜਰਮ ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਮੁਦਾਖਲਿਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨਿਗੂਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਬਰਾਬਰ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਨਫਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟੇਬੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੱਡ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਾਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਖਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਆਖਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਯੋਗ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਖੇਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਘੁਸਪੈਠ ਉਸਦੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੁੱਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਲੇ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮਿਲੀ ਜਿਹੜੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਸੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਅਫਗਾਨ ਇਲਾਕੇ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜ਼ੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਦੇ ਵਹਾਬੀਆਂ, ਇਰਾਕ ਦੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਇਰਾਕ ਲਈ, ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਣ ਗਏ। 1990-92 ਤੇ 1997-98 ਵਿਚ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ 1990-93 ਤੇ 1997-99 ਵਿਚ ਨਵਾਜ਼ ਸਰੀਫ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੈਨਾ ਤੇ ਤਾਲਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ-ਉਲ-ਸੁਲਬਾਹ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਏ. ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਭਿੱਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੱਧ ਯੁਗੀ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

1992 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਓਸਾਮਾ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿਜ਼ਬ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ, ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ, ਸਿਪਾਹ ਸਾਹਾਬਾ, ਮਰਕਜ਼ ਅਲ-ਦਾਵਾ ਅਲ ਇਰਸਾਦ, ਲਸਕਰ-ਇ-ਤਾਇਬਾ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੈਚਨੀਆ, ਬੋਸਨੀਆ, ਕੋਸੋਵੋ ਤੇ ਫਿਲਪਾਲੀਨ ਤਕ ਵਧਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ

ਦੇ ਉਗਰ ਪੂਰਬੀ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ (ਈਟਿਮ), ਚੀਨ ਦੇ ਕਿਆਂਗ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ (ਆਈ. ਐਮ. ਯੂ.) ਵਿਚ ਉਲਝੇਵੇਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਕੇਂਦਰ (ਡਬਲਯੂ. ਟੀ. ਓ) ਉਪਰ ਬੰਬਾਰੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਸਾਮਾ ਬਿਨ ਲਾਦੇਨ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਯੂ. ਐਸ. ਵਿਚਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇ।

ਭਾਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੋਧ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਉਛਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ। ਜੇ. ਆਈ. ਐਨ., ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ. ਤੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ. ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਾਰਵਾਈ (ਜੋ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਖੋਫਨਾਕ ਅੰਗ ਸਨ) ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ., ਐਨ. ਆਈ. ਐਮ, ਉਲਫਾ, ਬੋਡੋ, ਤੇ ਡੀ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਅੱਡਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀ।

ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਰਹਿਮਾਨ ਕੱਲੂ (ਮਈ 1989 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1990 ਤਕ) ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਅਸੱਦ ਦੁੱਰਾਨੀ (ਅਗਸਤ 1990-ਮਾਰਚ 1992), ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਜਾਵੇਦ ਨਾਸਿਰ (ਮਾਰਚ 1992-ਮਈ 1993), ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਜਾਵੇਦ ਅਸ਼ਰਫ ਖਾਂ (ਮਈ 1999) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਤੇ ਨਵਾਜ਼ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਧਤਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੱਟਿਆ।

ਲੈਫ. ਜਨਰਲ ਨਾਸਿਰ ਜੋ ਸਿਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਾਇਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਤਬਲੀਗੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਉਲ ਸਬਾਹ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਂਈਂ ਵਿਸਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਨੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਜ਼ੀਆ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਨਕਲੀ-ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਰੂਸ ਵਲੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਡਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਹਮੀਦ ਗੁੱਲ ਜੋ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੈਨਿਕ ਆਗੂ ਸੀ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਫੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

.. ..

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਉਪ ਮਹਾਦੀਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਨੇੜਲੇ ਭੂਗੋਲਿਕ

ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ "ਜਾਸੂਸੀ ਘੋਰਾਬੰਦੀ" ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਪਸਾਰ ਤੇ ਖਿਲਾਰੇ ਵਿਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਆ ਨੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਪੱਤਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਭੰਨਤੜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਇਕਾਈ ਵਲੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਖੇਤਰੀ ਅਨੁਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ, ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਵਲੋਂ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਉਪਾਏ ਤਰੀਕੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਵਧਦੇ ਭਾਰ ਕਾਰਨ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਫਾਰਤਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਾਲੇ ਘਿਸੇ-ਪਿਟੇ ਮਨੋਰਥ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਾਂ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਇਕਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਜਾਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਤੇ ਲਾਹਾ ਨਾ ਲੈ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਮਨੋਰਥ ਵਾਲੇ ਦਬਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਨਾ ਝੁਕਿਆ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ 'ਚ ਲੁਕਣ ਵਾਲੇ ਚੂਹੇ ਬਹੁਤ ਵੇਖੇ ਸਨ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਗੰਢੇ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹਰ ਪਰਤ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਸੀ ਦਬਾ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ, ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਵੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਗੁਪਤਚਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀ ਭਰਪੂਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੀ. ਸੀ. ਯੂ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਅਤੇ ਐਮ. ਆਈ. ਦੇ ਦੂਤਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ $\frac{1}{2}$ ਦਰਜਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ (ਜਾਸੂਸਾਂ) ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਤੇ ਨਕਾਰਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਕਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਦੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਜਾਲ ਖੋਜ ਲੈਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ।

ਜਦੋਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਉਪਰ ਦਬਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤਕ ਅਮਲੇ ਉਪਰ ਵੀ ਜਵਾਬੀ ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਕ

ਮਿਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਗੁਪਤਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਲਵਾਈ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮ ਰੂਪ ਵਿਖਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਫੜੇ ਗਏ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ., ਪੀ. ਐਮ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ “ਅਣ-ਇੱਛਤ ਅਮਲੇ” ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਧੂਮਧੜਕੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁੱਤੂ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਸੰਜਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾਂ ਵਤੀਰਾ ਨਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੰਸਕ ਵਤੀਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੁੱਤੂ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੂਤਾਵਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਐਨ. ਆਈ. ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ. ਤੇ ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ. ਗੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਮੈਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕੇਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਤੂ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ: “ਭਾਰਤ ਨੇ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਸੇਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।” ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਦੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਹਾਦੀ ਵਰਗਾ ਵਤੀਰਾ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਹੱਸਦਿਆਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਅਧਿਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਬਹਾਲੀ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ, ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਹਾਦਰਾ ਦੇ ਕੇ, ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੁਖੋਟਾ ਮੇਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਸਿਰਲੱਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉਪਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਹੁਣ ਰੋਕ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹਾਂਗਾ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਸੂਸੀ ਜਾਲ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਜਾਸੂਸੀ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਉੱਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੱਟੜਤਾਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜਹਾਦੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਦੇਸ਼ੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗਾਹੀ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ-ਜੁਲਵਾਂ ਰੱਦਅਮਲ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਜਾਸੂਸੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗੜਬੜੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ (ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ਼) ਦੇ ਹਲਵੇਂ ਮੰਡੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਲਿਟੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਖਤਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਧਨ ਨੂੰ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੇ ਕੁਝ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕੀ ਕੇ. ਜੀ. ਬੀ. ਦੇ ਜਾਸੂਸੀ ਹੁੰਦੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਲਿਟੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਦੱਖਣ ਪਠਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕੇਰਲ, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮਧੋਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ।

ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਸਾਮ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਟੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਇਕਾਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਈ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ ਮਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੇ “ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ” ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ। ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੈ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਅਫਸਰ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਦੂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਦਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੇਰਲ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਘੁਸਪੈਠ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕੇਰਲ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਸਿਮੀ” (ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮੂਵਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ), ਅਲ ਉੱਮਾਹ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ “ਸੂਏ ਸੇਵਕ” ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। 1992 ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ

ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਪੱਠਾਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ, ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਬਣਕੇ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ, ਅਸਾਸੇ ਤੇ ਸਾਜ਼ੇਸਾਮਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਲ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜ਼ੀਆ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਕ-ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੌਜ, ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀਆਂ (ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ; ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ, ਡੇ. ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈਆ) ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਪੀ. ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਢਾਕਾ ਸਥਿਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁੰਤੂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ 1960 ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਨਾਗਾ, ਮੀਜ਼ੋ, ਮੈਤੇਈ, ਉਲਫਾ, ਬੋਡੋ ਤੇ ਤ੍ਰੀਪੁਰਾ ਦੇ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ; ਐਨ. ਐਸ. ਆਈ, ਬੀ. ਡੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਮ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ) ਤੇ ਜਿਕਸ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਕਸ) ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਤਰੀ ਤੱਤ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

* * *

ਜਿਮ (ਜੇ. ਆਈ. ਐਮ) ਦੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਮਾਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ (ਜੋ ਬੀ. ਐਨ. ਪੀ. ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਸਾਥੀ ਹੈ), ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰ ਸੀਬੀਰ (ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ) ਇਸਲਾਮੀ ਓਕੀਓ ਜੋਤ (ਤੀਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ), ਅਲ ਬਦਰ, ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਜਹਾਦ-ਅਲਇਸਲਾਮੀ (ਐਚ. ਯੂ. ਜੇ. ਆਈ) ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਲਜਿਹਾਦ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਦਲ ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਬਾਗੀਆਂ (ਮਿਆਮਾਰ ਅਰਾਕਾਨ ਮੁਸਲਿਮ) ਦਾ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਹੈ। ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਆਮਾਰ ਦੇ ਅਰਾਕਾਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰਾ ਸਿਬੀਰ ਖੇਤਰੀ ਮੰਡਲਾਂ ਤੇ 200 ਉਪਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਸਿਮੀ (ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮੂਵਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ) ਨਾਲ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਰਾਦਰਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।

20 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੁਜੀ (ਐਚ. ਯੂ. ਜੇ. ਆਈ) ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦਾ ਤਕੜਾ ਸਾਥੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁਜੀ ਸੁ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 'ਜਿਮ' ਤੇ "ਜਿਕਸ" ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਦਲ ਸਿਆਸੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਆਸਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੁਜੀ ਰੰਗਰੂਟ ਨਿਪਾਲ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬੋਸਨੀਆ ਤੇ ਚੈਚਨੀਆ ਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰੰਗ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਜ਼ਾ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਅਲ ਜਵੇਹਰੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਲਹਟ, ਚਿਟਾਗਾਓਂ ਤੇ ਕੋਮੀਲਾ ਵਿਚ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਡੇ (ਕੈਂਪ) ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਮਹ ਇਸਲਾਮੀਆ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਜੋ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਇੰਡੀਪੈਂਡੈਂਟ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ (ਮੀੱਲਾ-ਐਮ. ਆਈ. ਐਲ. ਏ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸ਼ਰਨਗਾਹ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਢਾਕੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੋਹਿੰਗਯਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬਾਈਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਨਾਹਗਾਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

* * * *

1985 ਤੋਂ 2001 ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੁਸਪੈਠ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਪਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰਉਤਸਾਹ ਵਾਲੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੁਣ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਏ ਜਾਣਾ, ਨਕਲੀ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੇ ਆਰ. ਡੀ. ਐਕਸ. ਦੀ ਧਮਾਕਾਬੇਜ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। "ਇਡੀਆ ਟੂਡੇ" ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ "ਹਫਤਾਵਾਰ" ਹੈ, ਉਸਨੇ 12 ਜੂਨ 2001 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ

ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਪਾਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਹੇਠਲਿਆਂ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਨ. ਐਸ. ਸੀ. ਐਨ. (ਮ) ਨੇਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਠਮੰਡੂ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ "ਤੇ ਨਾਗਾ ਜਾਦੂਗਰ" ਅਖੌਤੀ ਮਿੱਤਰ ਡੇਵਿਡ ਵਾਰਡ ਕਾਠਮੰਡੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਝਾਪਾ, ਇਲਾਮ, ਤਾਖਲੇਗੰਜ ਤੇ ਪੰਚਖਾਰ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੀ ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਟੀ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕੇ. ਐਲ. ਐਫ. ਤੇ ਉਲਫਾ, ਐਨ. ਡੀ. ਐਫ. ਡੀ. ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਮਾਓਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਐਮ. ਸੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਝਾੜਖੰਡ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨੇ ਵੀ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਓਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਇਕ ਨਿਪਾਲ, ਭਾਰਤ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਇਤਲਾਹਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾਧੜ ਧਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਮੈਤਰੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਹਿੰਦੂ ਦਿੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੀ. ਪੀ. ਗੁਜਰੇਲ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲੇ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬਹਾਦਰ ਮਾਂਹਾਰਾ (ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦਲ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਹਿਸੀਲਾ ਯਾਨੀ ਜਿਹੇ ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਓਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਚੀ, ਢਾਕਾ ਤੇ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਪਾਲੀ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਐਮ. ਸੀ. ਸੀ., ਤੇ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ ਦੇ ਪੀਰੂ ਦੇ ਸੇਂਡਰੋ ਲੁਮਿਨੀਸੇ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ (ਰਿਮ- ਆਰ. ਆਈ. ਐਮ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਘੋਖਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਨਿਪਾਲੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਕੋਲ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਪਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਤੇ ਜਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉਲਫਾ, ਬੋਡੋ ਤੇ ਕਾਮਤਾਪੁਰੀ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬੈਂਕਾਂ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕੱਠਮੰਡੂ ਤੋਂ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੇਖਾਰਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੜਕ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਘੁਸਪੇਠ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਠੋਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਘੁਸੇੜ ਛੱਡੇ ਹਨ।

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘੁਸਪੇਠ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਤਰਾਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਾਜ਼ਾ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਾਧਾ 6% ਘਟਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਦਾ 15% ਵਾਧਾ ਹੋਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਡੇ ਪੈਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਖੁੱਭਾ ਵਾਂਗ (250 ਤਕ) ਵਧੀ ਹੈ। ਜਮੀਨੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦੀਆਂ (ਤੁਲਸੀਪੁਰ) ਜਮੀਨੀਆਂ ਨਿਰਾਜ-ਉਲ-ਉਲੂਮ (ਬੋਦਿਆਰ) ਜਮੈਤੁਲ-ਫਾਜ਼ੀਲ-ਰਹਿਮਾਨੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਮੀਨੀਆਂ ਇਤਿਹਾਦ-ਇ-ਮਿੱਲਤ ਤੇ ਦਾਰ-ਉਲ-ਉਲੂਮ-ਫਾਜ਼ੀਲ-ਰਹਿਮਾਨੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਠਮੰਡੂ ਸਥਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਧਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੂਜੀ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ-ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨਿਪਾਲ ਸੀਮਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁਗਾਇਮਪੇਸ਼ਾ ਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ 300 ਨਿਪਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਹਾਬੀ ਸੁੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ “ਨਿਪਾਲੀ ਇਸਲਾਮੀ ਯੁਵਾ ਸੰਘ”, ਜਮਾਇਤ-ਇ-ਇਸਲਾਮੀ ਨਿਪਾਲ (1990) ਨਿਪਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸੇਵਾ ਸੰਮਤੀ, ਜਮਾਇਤ-ਇ-ਮਿੱਲਤ-ਇਸਲਾਮ, ਨਿਪਾਲ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਦ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਟਿਕ ਵੈਲਫੇਅਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਜਮਾਤਿ-ਅਹਿਲ-ਇ-ਹਦੀਸ” ਆਦਿ ਵੀ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਤਾਲਿਬੀਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਰੁਝੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ‘ਸਿਮੀ’, ‘ਹੂਜੀ’ ਤੇ ਮਰਕਜ਼-ਇ-ਅਲ-ਦਾਵਾ-ਅਲ ਇਰਸਾਦ ਤੇ ਹਰਕਤ-ਉਲ-ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਸੀ. 1814 ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਾਠਮੰਡੂ ਤੋਂ ਕੰਧਾਰ ਲਈ ਅਪਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਖ ਵਿਉਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੂਜੀ ਤੇ ਪਾਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਨਿਪਾਲ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ‘ਜਿਮ’ ਤੇ ‘ਜਿਕਸ’ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਜੈਸ਼-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੀ. ਸੀ. ਟੀ. ਯੂ. ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਦਾਲੀ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਦੂਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ

ਫਾਲਟ ਤੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਆਲਸ-ਭਰੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਐਨ. ਐਨ. ਵੋਹਰਾ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਪਾਕ ਨਾਗਿਰਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ “ਹਾਂ-ਪੱਕੀ” ਰਵਾਈਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੋ-ਧਿਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਉਥਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਰ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਚੋਰ-ਲਾਂਘਿਆਂ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ-ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਵਾੜ ਲਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ, ਭਾਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚਲੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਪਰ ਅਣਪਰਵਾਣਿਤ ਉਪਾ ਜਾਸੂਸ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਨਧੁਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਗਾਊਂ ਕਾਰਜ-ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੌਂਝੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਸੋਝੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਰਾਅ ਕਦੇ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਸੰਗਤੀ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਥੋੜੇ ਹੋਏ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਿਰਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬੇਜ਼ਾਬਤਗੀਆਂ ਤੇ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਐਨ. ਐਨ. ਵੋਹਰਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਢੰਗ-ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਯਾਤਰੀ ਜੋ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਯਾਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਲ ਸੀਮਾ ਰਾਹੀਂ ਸਵਾਰੀ (ਤਸਕਰੀ) ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਰਗਰਮ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਕੇ ਕੁਝ ਯਾਤਰੀ ਤਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਗਏ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਣਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਖਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਰੱਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਕਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਯਤਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ

ਆਉਂਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਭਾਗ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਉਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸੁਧਾਰ, ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚਾਰਜ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਵੇਹਰਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਸ਼ੁਭਕਾਮ ਅਧਿਐਨ “ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ” ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਵੱਡੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਧੂੜ ਜੰਮਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ਕਿਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੁਵੱਲੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਖਾਤਰ “ਸਿੱਧੀ ਜਾਸੂਸੀ ਮੁਦਾਖਲਿਤ” ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਭਰਾਤਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਅ ਦੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੰਕੋਚ-ਭਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਨਿਭਣਾ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।

ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਸ ਢੰਗ ਤੇ ਨਾਪਸੰਦਗੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਗੈਰ-ਦੂਤਾਵਾਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਸੂਸ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੈਂਦਿਆਂ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਗੁਪਤ ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਢੰਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜ਼ਹੀਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਅੱਬਾਸੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਥਾਨ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਵੀਡੀਓ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਸੂਝ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਲਟਰਮ-ਪਟਰਮ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵਾਰਿਸ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮੱਧੀਆਂ ਵਰਗੀ ਭਿਣਭਣਾਹਿਟ ਬੜੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੋ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਰੋਕ ਨਾ ਝੱਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਬਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਤੇ

ਨਾਰਾਜ ਹੁੰਦੇ। ਪੁੰਡ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਛਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਕਾਰਨ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਭੰਨਤੋੜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੇ ਗਾਂਗਟੋਕ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਮੇਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਲ ਵਰਤੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਦੂਰਵਰਤੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਖੋਡ ਖੋਡੀ।

ਗਲਤ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ

ਇਮਾਮ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫਰਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜਦਾ ਰਹੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਜੇ ਇਮਾਮ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਪੀ ਹੋਵੇਗਾ।

— ਫਤਵਾ ਸ਼ਾਮੀ (ਆਕਰਮਣਕਾਰੀ ਜਹਾਦ)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਕਮ ਚੰਡਲੀ ਤੇ ਪਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮੱਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਘੇਰਾ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਜਹਾਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਵਾਦ ਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ “ਮੁਸਲਿਮ ਖਾੜਕੂਵਾਦ” ਤੇ “ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ” ਦਾ ਵਾਧਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ੀ ਖੇਡ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ‘ਜਿਮ’ ਤੇ ‘ਜਿਕਸ’ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਲਾੜ ਪੁੱਟਣ ‘ਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ‘ਉੱਮਾਹ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਫਰ’ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ‘ਬਲਕਾਨ’ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਉਬਾਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ‘ਜਿਮ’ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਵੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਗੈਰ-ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਲਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਘੁਸਪੈਠ ਉੱਮਾਹ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਪੌਂਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਜਹਾਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਉਗਾਈ ਗਈ। 11 ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਯੂ. ਐਸ. ਨਾਲ ਰਾਜਦੂਤਕ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਹੁਣ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਕ ਅਸਫਲ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਲ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਉੱਮਾਹ ਭਾਵ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ

ਇਸਲਾਮੀ ਘੁਸਪੈਠ ਤੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜੇ ਸਹੀ ਤੇ ਨੇਕਨੀਤੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਲੱਗ-ਬਲੱਗ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵਿਤਕਰੇ-ਭਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਮੁਖਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਤਕਰੇ-ਭਰੀ ਅਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਤੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਹੁੰ ਖਾਈ ਨਰੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ “ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ” ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੋਟ-ਖਜਾਨੇ ਦੇ ਰਣਵਾਸ ਵਿਚ ਰਖੇਲ ਬਣਾਕੇ ਕੈਦ-ਕੀਤੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵਲ ਝਾਕਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕਰੇ।

ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅੱਡਾ ਜਾਂ ਪੌਡਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੱਟੜ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਜੋਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਸ਼ਕ ਸੱਚ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ “ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ” ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤ ਵਲੋਂ ਰੋਕੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ, ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਮੂਲਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਤੇ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਝੁਕਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਕਾਫਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਦੇ ਸੁੰਨੀ ਵਹਾਬੀ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕਰਾਜੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਚ ਪਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਜਨਮ 1898 ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। 1925 ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀਪਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ-ਨਰਬਦਾ-ਕਾਵੇਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਸਿੱਧ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ।

ਜੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੱਠਧਰਮੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ। ਜੀਆ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ-ਤੰਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਲਈ ਉੱਘੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਜਾਹਦੀਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਮੂਲ ਜਹਾਦੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ “ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਘੋਲ” ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮੁਖੌਟੇ ਤੇ ਢਾਚੇ ਦੇ

ਬਾਵਜੂਦ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ, ਨਿਪਾਲ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਘੇ ਅਫਗਾਨ ਇਸਲਾਮ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਧਾਰੂ ਤੌਰ ਉਠਾਵੇ ਲਈ ਭੇਜਣ।

1987 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਦੋਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਨਿਗੂਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੁਕੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਂਗ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਹਿੰਦੂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਲੜੇ ਸਨ। ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਆਂਢੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੁਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਮੂਲਵਾਦ ਤੇ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦਾ ਇਮਾਮ ਬਣਕੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਹਿਤ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ-ਅਲ-ਸੁਲਬਾਹ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪਰੇਰਤ ਨਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦਖਲ ਤੇ ਘੁਸੜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਜਹਾਦੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਤੁਲਤ ਤੇ ਯਥਾਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਰ-ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਇਲਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸਹੀ ਉਪਾਅ ਉਚਿਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਨੀਤੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਮੁਲਕ ਦੇ "ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ" ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਪਛਾਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਉਤਨੇ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਉਤੇਜਿਤ ਸਿਆਸੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਗੜਬੜ ਫੈਲੇਗੀ। ਇਹ ਉਸ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦਾ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਕੌਮ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਵਧੇਰੇ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

'ਜਿਮ' ਤੇ 'ਜਿਕਸ' ਨੇ ਇਸ ਉਭਰ ਰਹੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਢੰਗ ਦੇ ਜਹਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਤਬਾਹਕੁਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਜਹਾਦੀ ਲਾਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ :

ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ।

- ਵੱਖ ਇਸਲਾਮੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।
- ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਆਕ੍ਰਮਨ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਕਲਪਿਤ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।
- ਗੁਪਤ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਤੇ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ।
- ਭਾਰਤੀ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਸ਼ੁਧ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਤੇ ਤਬਲੀਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਗੁਪਤ ਨਫ਼ਰਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ।

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਜਹਾਦੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕੜਵਾਹਟ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ 'ਪਰੋਖ ਲੜਾਈ' ਤੇ 'ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪਾੜੇ' ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ "ਪਰੋਖ-ਯੁੱਧ" ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ 1958 ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਨਪੀੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਮਲ ਸਮਾਜਿਕ ਯਕਜਹਤੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਅਮਲ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੂ-ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ। ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦੂਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭੈਭੀਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਤੋਂ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਹੱਟੀਆਂ।

ਗੁਜਰਾਤ, ਜੰਮੂ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਕਰਨਾਟਕ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਦਾਰ-ਉਲ-ਕਾਫਰ' ਤੇ 'ਜਾਹਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ' ਵਿਰੁੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਸ ਧਰਮ ਦੀ ਚਿੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ 'ਮੁਸਲਿਸਤਾਨ' ਤੇ ਉਸਮਾਨਿਸਤਾਨ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੇਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਕਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਗਣਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਅਮਲ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ" ਤੇ "ਅਲ-ਕਾਇਦਾ-ਅਲ-ਸੁਲਬਾਹ" ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ

ਮੁਜਾਹਿਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕੀਤੇ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਤੇ 5000 ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਬਾਪਿਕ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਪਰਣਾਈ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਸਾਹਾਈ ਘੁਸਪੈਠ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਲਈ ਬੜੀ ਮਾਰੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜਹਾਦੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਖਲ ਸਾਹਮਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ।

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣਤਮਕ ਪਾੜੇ ਪਰੰਪਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਦੇ “ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ” ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਪਰੋਖ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਸ ਉਭਰ ਰਹੇ ਝੁਕਾ ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਤਰ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਵੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ “ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ” ਦੇ “ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਤ” ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿੰਗਰ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਏ ਗਏ।

ਇਕ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਬੱਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਰਾਜਸੀ ਨਸਲ, ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਨੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਿਆਸਤ ‘ਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮ ਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹੱਥ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਕਾਟਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਹੋਰ ਅਖਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧੂੜ ਦੇ ਕਣਾਂ ਨੇ ਤੁਫ਼ਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਝੁਕਾ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਤੁਫ਼ਾਨ ਦੀ ਗਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਿਆਸੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

** ** *

1992-93 ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ “ਇਸਲਾਮੀ ਕਰਨ” ਦਾ ਅਮਲ ਤੇ ਸਸ਼ਤਰਬੱਧ ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਸ਼ਕਲ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟਿਕਾਣੇ ਆਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੋਟਾ-ਅਜਮੇਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਪਛਾਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮੁਜਾਹਿਦੀਨਾਂ, ਤਾਲਿਬਾਨ ਤੇ ਅਲ ਕਾਇਦਾ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸੈਂ-ਸੇਵਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਛਾਤਰਾਸਿਬੀਰ, ਅਲਕਾਇਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰਕੁਤ-ਉਲ-ਜਹਾਦ-ਉਲ ਇਸਲਾਮੀ ਹੂਜੀ, ਅਲ ਬਦਰ, ਅਲਜਹਾਦ ਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਕੁਝ

ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਡੀ. ਜੀ. ਐਫ. ਆਈ. ਤੇ ਬੀ. ਡੀ. ਆਰ. ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ 1980 ਈ: ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗਿਆਨ।
- ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ।
- ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਉਣਾ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰਬੰਧਕੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।
- ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ 'ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਆਲਸੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਕਰਮੀਆਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਔਖਾ ਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੇ ਅਕਾਊਂਡਾਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦਾ ਅਮਲ ਸੁਸਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨੀਂਦਰ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਐਲਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਤੇ ਪਰੇਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਢੰਗ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਖੱਬੇ ਪਖੀ ਅਜੇ ਵੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹਾਲਤ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਖਾਸ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਕੇ ਮੁੜੇ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਝਾੜ ਵੀ ਪਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਇਸ ਵੋਟ ਬੈਂਕ ਦੀ ਜਾਤੀਗਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਸ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੋਟਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਸੀ, ਕੁਫਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ 'ਨੇਕ' ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵੇਦੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਆਗੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੋਟ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਤਿੱਕਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਭਰਾ ਪੁਲੀਸ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਆ ਧਮਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਲਾਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉੱਘੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ

ਪਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰਕ ਉਦਾਲੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1991-92 ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਐਸ. ਆਈ. ਬੀਜ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ “ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ” “ਲੋਕ-ਤੰਤਰ” ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਹੀਣ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਭਾਵ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਅੱਕੀ-ਪੁਲਾਹੀ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਐਵੇਂ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਕੋਈ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਭੰਨਤੰਤ ਤੇ ਗੜਬੜੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂ ਦਲਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ “ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮਿਲੀ ਕੌਂਸਲ”, ਜਮਾਤਿ-ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਦਾਲੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਆਈ. ਬੀ. ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਮੈਸੇਂਜਰ ਦਲਾਲ ਨੂੰ ਫਲਸਤੀਨੀ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਘੁਸੜਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪਕੜ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਸਲਿਮ ਇਮਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸਗੋਂ ਵਧਾਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਕਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਰਜ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨੌਕਰ ਦੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦਰੇਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨੌਕਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਮਾਮ ਕੋਲ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੇ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਮਾਮ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਰਹੱਸ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਲਸੀ ਛਵੀ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਮੋੜਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ। ਇਮਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਲਿਮ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਭਾਵ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਬੰਦ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਸੂਸੀ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਦਭਾਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚਿੰਤਾਵਾਨ’ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ

ਅਪਣੇ ਇਸਲਾਮਵਾਦ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕੁਝ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਰਦੂ ਬੋਲਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਲਹਿਰ ਤੇ "ਦੋ-ਕੌਮੀ ਸਿਧਾਂਤ" ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਪਤ ਵਤਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਤਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਪਖਤੂਨਾਂ ਤੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਤ ਖਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਝੁਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਤਾਲਿਬਾਂ (ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਧੋਖੇ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਦਾਖਿਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੰਗਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਜੁਗਾਇਮਪੇਸ਼ਾ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਮਾਫੀਆ ਦਲਾਂ 'ਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਦਿੱਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਥਾਂ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਮਾਫੀਆ ਗਰੋਹਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੈਸਾ ਦਾ ਧਰਮ। ਉਹ ਧਰਮ ਨਿਰੰਪਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਗਮ ਤੇ ਲਾਭ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਸੀ, ਮਾਫੀਆ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੁੰਬਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਦਿੱਲੀ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਪਟਨਾ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬੇਤਰਸ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਜਹਾਦੀ ਘੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਦਾਦੂਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਛੋਟਾ ਰਾਜਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਰਗੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਨਾ ਆਈ।

ਆਰੰਭ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਦੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਅਲ ਕਾਇਦਾ ਜਿਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਰੇਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੂੰਹ ਲੁਕੇ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਿ ਅਲਕਾਇਦਾ ਦੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤੇ ਓਸਾਮਾ ਦੇ ਦਲ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਫਾੜ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਰੋਗੀ ਆਖਿਆ। ਬਾਇਦ ਮੇਰੀ ਸੋਚ, ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬੋਝੀ ਅਗੇਤੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ. ਜੀ. ਵੇਦਯਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁਧ ਸਰਗਰਮ

ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਾਚੀ, ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਗਸਤ 1992 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1993 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਹਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨ ਖ਼ੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਲਕਾਇਦਾ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੱਲੋਂ ਰਲ ਕੇ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਕ੍ਰਮਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਕਤੂਬਰ 1993 ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰਾਤਰੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਲ ਦਬਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੁਲਕ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਢਾਂਚਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤਕ ਲਈ ਇਹ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਗੁਪਤਚਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਕੈਬੀਨੈਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਧਮਾਨ ਦਾ ਕਾਂਡ

ਅਸੂਲ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰਕ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਧੋਖਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਯ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਮਗਰ ਲਗਕੇ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

—ਵਿਲੀਅਮ ਗ੍ਰਾਹਮ ਸਮਰ

ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਸਫੋਟ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਜੋ 1988 ਤੋਂ ਭੁਚਾਲ ਜਿਹੇ ਝਟਕੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਲਾ ਦਾ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਵਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਡਿਪਟੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਮਨੋਰਥ-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੂਨ 1989 ਨੂੰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ (ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਮੁਗਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮਸਜਿਦ) ਬਾਰੇ ਮਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਧਰਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਤੈਮੂਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਪੱਤੇ ਦਾ 1991 ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੇ ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜੋ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਰੱਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਮਗਰਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਧੀ। ਇਹਦਾ ਸਿਖਰ ਉਭਾਰ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸਿੰਘ ਯਾਦਵ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਕਾਰ-ਸੇਵਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸੀ, ਇਸ ਝੁਕਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤੇ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਇਕ ਥਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ “ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਵਾਲਾ ਕਾਂਗਰਸੀ” ਆਖ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਤੀਤ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਰਾਮ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਨਾ ਪਿਆ।

12 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਇਮਾਮ ਨਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਵਾਂ। ਦੂਸਰੀ ਬੇਨਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਜੋ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨੇਤਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਇਮਾਮ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਪਰਬੰਧ ਇਮਾਮ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ “ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਸਨਲ ਲਾਅ ਬੋਰਡ” ਤੇ “ਮਿਲੀ ਕੌਂਸਲ” ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੇ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮੁਹਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਤਕ ਵੀ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਵਰਗੀ ਸਰਸੰਘ ਚਾਲਕ ਰਾਜੂ ਭਈਆ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਏ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਸ਼ੋਕ ਸਿੰਘਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿੱਤਰ ਜੇ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਝਿਜਕ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਬੜੀ ਹੁੰਦਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਰਵੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਰੋਗ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਡੰਗ-ਟਪਾਊ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਕੇ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਯਕੀਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ-ਅੱਖਰੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਤਕ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ ਸਕਾਂ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੁਕਮ ਵਾਂਗੂ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਫਤ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਗੈਰ ਆਰ. ਐਸ. ਤੇ ਗੈਰ ਭਾਜਪਾ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੇਸ਼ਵ ਕੁੰਜ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਉਤਾਰਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤਿਥੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੇਤਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਖਾਕੀ ਨਿੱਕਰ ਵਾਲੇ ਦਲ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਸਦੱਸ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਘ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲੇ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਗੁਣ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌੜ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਲਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਾਵਾਂਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਉਸਦੀ ਦਾਗਦਾਰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਭਾਜਪਾ ਵਿਚਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਘੁਮੇਟਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ “ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਾਗਰ” ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਭਵਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

25 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਨਦਾ ਨੇ ਬੜਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਸ਼ਾਹੀਰਾ ਭੋਜਨ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ, ਐਸ. ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਗੋਇਲ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੋੜਵਾਂ ਉੱਤਰ 1992 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਡਰ ਤੇ ਭੈ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ-ਸੇਵਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਢਾਚਾ ਢਾਹੁਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲੈਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੁਨਾਮੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਨ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਕੀ ਉਹ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਜਨੂਨੀ ਹੁਸ਼ਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਹਾਂ” ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਸੇ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਤੇ ਸੰਤਲਨ ਨਾਲ ਤੁਰ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਬੇਆਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਟਾ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਭਰ ਵਿਚ 10 ਲੱਖ ਕਾਰ ਸੇਵਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਯੋਧਿਆ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਏਕਤਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਅੰਦੂਰਨੀ ਸਥਿਤੀ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਹੂ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਪਲ-ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਥਿਤੀ ਧਮਾਕਾ-ਖੇਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੇ ਇਸਦਾ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਯੁਕਤੀਪੂਰਨ ਪੈਂਤੜਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚਲੇ ਭੂਗੋਲਿਕ-ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਰ ਪੱਟ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਤੇ ਅਸਾਵਧਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਯੋਧਿਆ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਇਕੱਠ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ

ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਉਂ?" ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਝੱਟਪਟ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ 1025 ਈ. ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਢਾਹਿਆ ਸੀ?

ਉਸ ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਕਿ ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੰਕੇਤਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰੇ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਗਰਬਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਹਿਜ ਤੋਂ ਸੋਚ ਯਾਤਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹਵਾ ਵਾਤਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਚਿਆ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੁਣ ਇਕ ਭੁਚਾਲ ਵਰਗੇ ਕਾਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੁਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਕ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਜੋਖ-ਪਰਖ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਮੋਰੇਸਵਰ ਸਾਥੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਲ ਦੁਆਇਆ। ਇਹ ਇਤਲਾਹਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਸਿਵ-ਸੈਨਿਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਆਰ. ਐਸ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸ੍ਰੀ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਅਯੁਧਿਆ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀਡੀਓ ਵਿਚ ਟੇਪ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਟੀਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਟੀਮ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਲਾਈ ਹੋਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਟੀਮ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਲੈਨਜ਼ ਨਾਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿਵ ਸੈਨਾ, ਭਾਜਪਾ, ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਲੋਂ ਕਲਪਿਤ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ 5 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਕੇਸਵਰੁੰਜ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਫ਼ਵਾਨੀ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਘੋਸ਼ਤ ਸਾਜਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਯੁਧਿਆ ਹਿੰਦੂਤਵ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭ ਲੈਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ। ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਧੋ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਅਯੁਧਿਆ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਤੋੜਨ ਤੇ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਠਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਰਿਪੋਰਟ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘ ਦੇ ਨੇਤਾ ਜਨੂਨੀ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾ ਵਰਤਣ ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਤੇ ਜਨੂਨੀ ਹਜ਼ੂਮ ਦੀ ਉਗਰਦੁਗਰੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ

ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਜਾਂ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋਨਮਾਰ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਖਿਆਲ ਕਿਉਂ ਸੀ? ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਸੁਨਾਮੀ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ?

ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰਕਤ 'ਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਕਰਨ।

ਮਗਰ ਵੀਡੀਓ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਮੇਰੇ ਡਰ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਭ੍ਰਿਵ-ਸੈਨਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਾਰਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਾਜਪਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਾਰਾ-ਧੜਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਗੋ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੌੜ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੇ ਕਲੱਕ ਨੂੰ ਧੋ ਸਕੇਗਾ। ਸ਼ਿਵ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਸੇਵਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਢ 'ਚ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਪਾਏ ਪਾਏ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਮ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਕਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬੇਮੁਹਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸ਼੍ਰੋ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਈ ਅੱਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾ ਸਕਦੇ। ਅਛਵਾਨੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਨਾਮੀ ਤੇ ਤੁਫਾਨ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਮਹਾਂਵਪੂਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸਭਿਆਤਮਕ ਟੈਂਕਰ ਦੀ ਸੁਨਾਮੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਪਰ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਮਨਾਏ ਗਏ ਜਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਭੈੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਧੋਖੇ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਅਪਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਮਨਾਥ ਦੇ ਮੇਦਰ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਤੇ ਮਥਰਾ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਹਰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਮੀ ਲਈ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖਾੜਕੂ ਹਿੰਦੂ ਤੱਤ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਮੂਲ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਦ-ਨੁਮਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਲ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਜ਼ਮੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ।

ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਫਿਰਕੂ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਵੱਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ 6 ਜਨਵਰੀ 1983 ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਮੁੰਬਈ ਦੇ ਜੋਗੇਸ਼ਵਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮਾ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਥਿਨੁਤ ਕਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਫਸਰ ਸੁਰੱਖਿਤ ਕਾ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸਰਨਗਾਹ 'ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਦ ਤਕ ਸਰਨਗਾਹੀ ਪੁਲੀਸ ਉਥੇ ਆਉਣ ਲਈ ਨਾ ਆਈ।

ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਸਿਫ ਸੈਨਕਾ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਸਕਾਈ ਕਾ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਮਗਲ-ਪੰਥੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਜ਼ ਸਿਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸਟਲ ਤੇ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਮੁਸਕ ਤੇ ਰਾਤ ਰਾਤ ਵਾਲੇ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰਾਤ ਰਾਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਧੁਨਿਆ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਮੰਡਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਤ ਰਾਤ ਬਤਾਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਸਨੀਆ ਗਾਥੀ ਨੂੰ ਅਲੋਗ-ਬਲੋਗ ਕਰਕੇ ਪਾਠੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਪਰਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਘਰ ਵਾਲਾ ਬਾਹਰਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

.. ..

ਮੈਂ 1993 ਦੇ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤੇ ਬੰਬਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬੰਬ-ਧਮਾਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਅਹਿਲਿ-ਹਦੀਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਕ ਡਾਕਟਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਾਕਟਰ ਜਾਮੀਨ ਅਲਸਾਈ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਨਸਾਰੀ ਦਾ ਗੁੱਟ 5/6/93 ਨੂੰ ਕੋਟਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਜੂਰਤ (ਗੁਜਰਾਤ), ਰਾਧਾਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਤੇ ਹੋਰਰਾਬਾਦ (ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਨੇੜੇ ਉੱਪੀਆਂ ਗੋਡੀਆਂ ਉਪਰ ਲਾਜ਼ੀਵਾਜ਼ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਪੰਜ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਪਰਤਾਲਾ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਅਨਸਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਬਰੀ ਰਹਿਮਤ ਅਨਸਾਰ ਉਰਦੂ 'ਕਾਰੀ' ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਥਿਤ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁੱਟ ਬੰਬਈ ਨੇੜੇ 2003 ਘਾਟ ਕੋਂਪਰ ਹੋਏ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਹਿਲਿ ਹਦੀਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੁੰਧਤਾਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਹਾਬੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ (ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ) ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਅਹਿਲਿ ਹਦੀਸ ਗੁੱਟ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦਾਰ-ਉਲ-ਅਲੂਮ ਤੁਸ-ਸਾਲੇਹਬ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਗਰ ਮਾਲੇਗਾਉ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਚਾਰੇ ਵੱਡੇ ਫਿਰਕੇ-ਹਨੀਫੀ, ਸਲਾਫੀ, ਹਮਬਾਲੀ, ਮਾਲਿਕੀ ਅਹਿਲਿ-ਹਦੀਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਖਾਲਿਸ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਫਰਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਬ ਜਗਤ ਅਤੇ ਅਲ-ਕਾਇਦਾ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਗੁੱਟਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਜਹਾਦੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਹਿਲਿ-ਹਦੀਸ ਗੁੱਟ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਹੈ।

.. ..

ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਤੇ ਸੰਤਰ ਸਥਿਰ ਫੋਟੋਆਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਮੁੱਢੀਆਂ ਨੇ ਲਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੈਨਕਾ ਦੀ ਹੁਲਾਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੁਨਾਮੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ

[illegible]

ਮੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਰੁਪਤਾਬਰ ਸ਼ੇਖਰਾਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾ-ਲੇਖਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ 'ਚੋਂ ਵੀਜ਼ਾ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਭਾਲਮੇਲ ਸੀ ਤੇ ਮੇਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਟੋਪ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਸ਼ਿਕੰਜੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਫ਼ਵਾਨੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਹਾਅਵੇਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਉਹ ਸਬੂਤ ਅਗਵਾਨੀ ਤੇ ਵਾਸਪਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਕਾਰਜਨਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਜਨਰ ਦੀ ਵੱਧ ਘੱਟ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਜਿਹ ਸਭ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਆਤੰਕ ਮੁੜ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਭੈਰੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪ ਇਸਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਨਾ ਹੋਈਏ।

— ਐਡਵਰਡ ਆਰ ਮੁਰੋ

ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਭਾਵੀ ਤੇ ਸੰਭਵ ਬਦਲੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ। ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ., ਗ੍ਰਿਫ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਬਿੰਦੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਭਾਜਪਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਝਰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕੌਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੜ ਬਣਕੇ ਆਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੰਡਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੈਰ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰੋਗੀ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰਬੀਨ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸਰੋਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ., ਹੂਜੀ ਤੇ ਅਲਜਿਹਾਦ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਹਰਾਵਲ ਜਾਸੂਸ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ: “ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਇਥੇ ਤੇ ਦੁਬਈ ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਭ ਕਦਮ ਲੈ ਲਏ ਹਨ। ਇਹ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤਕ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ।” ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮੁਖਬਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ‘ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ’ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰੰਤ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਜਾਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ‘ਰਾਅ’ ਨੂੰ ਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁਖਬਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਤਨੀ ਸਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਪੱਧਰ

ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜਿਹੀ
 ਸੂਚਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।
 ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਰ 'ਤੇ ਵਾਈਲ ਨਾਲ ਟੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ 23 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਜਾਂ
 ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ
 ਸਮਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ
 ਵੀ ਸੂਚੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਥੋੜੇ
 ਹਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਘੱਟ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰਹਿਤ
 ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ., ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ
 ਛੋਟੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਨ ਦੀ
 ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਬੇਖੋਫ ਹੋਕੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਬੇਧਿਆਨੀ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਇਹ
 ਖੇਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਰ ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਤ
 ਵਿਚ ਭੁਜ ਵਿਚ ਜਖਾਊ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਜਾਮ ਸਲਾਇਆ ਤਕ ਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ-
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵਲਸਾਦ ਤਕ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜੀ।
 ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬੰਬਈ, ਠਾਣੇ, ਦੀਵਾ, ਅਲੀਬਾਗ, ਭਲਗਾਓ, ਡਾਂਡੇ, ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਤੇ ਜੈਤਪੁਰ
 ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵੀ ਉਤਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜੀ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ
 ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾੜਨਾ ਵਾਲੇ ਗਸ਼ਤੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਜ
 ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ
 ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਚ
 ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਰਹਿਤ ਇਕੋ ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਸਰੋਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
 ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਮੁਖਬਰ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਿਰਭਰ ਕਰਕੇ
 ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਉਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਤਾਂ ਬੱਸ ਇਸ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ
 ਵਾਈਲ ਵਿਚ ਉਤੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਇਹ
 ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਮੁਲਕ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਣਾ ਸੀ।
 ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪੰਜਾਬ,
 ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਰਖ ਨਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ
 ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਘੱਲ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ
 ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ.
 ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਆਸੀ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਇਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ, ਜੋ
 ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵਧ ਚੁਕੀ ਸੀ।

13 ਜਨਵਰੀ, 1993 ਨੂੰ ਜਾਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਿੱਤਰ ਵਲੋਂ
 ਭੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਕਿ ਰਣ ਕੋਢ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਦੇ ਕੁ
 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ
 ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ
 ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਸਿੰਧ ਦੇ ਗੰਥ ਪਿਰਸਾਰ ਤੇ ਕਟੀ ਬੰਦਾਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਲ ਲੰਦਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।
 ਉਸਨੂੰ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ
 ਇਤਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਮੰਗੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੀ

ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਲ ਵਲ ਇਹ ਮਾਲ ਵੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਖਾੜੀ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤੀ ਅਪਰਾਧੀ ਟੋਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫਿਰ ਇਕ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਗਏ ਤੱਤਰ ਤੁਰੰਤ ਆ ਰਹੇ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਬੰਬਈ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਜਾਮਨਗਰ ਤੇ ਜੋਦੀਆ ਬੰਦਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਉਪਭੋਗਤਾ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁੰਡੇ ਅਨਸਰਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਡਰਮਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਜੱਕੋ ਤੱਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਈ ਅਨਸਰਾਂ ਤਕ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਰਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਤੇ ਚੁੱਗੀ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਘਾਤਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖੋਪ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਕਰਨ ਲਾਇਆ। ਲਿਟੇ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਰੰਗ ਨੁਮਾ ਗੰਢ-ਤਰੁੱਪ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਸਟਲ ਗਾਰਡ (ਤੱਟ ਰੱਖਿਅਕ ਦਲ) ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ 18 ਅਗਸਤ 1978 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਗਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਤਸਕਰੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੇ ਚੋਰੀ ਛਿੱਪੇ ਮੱਛੀਆਂ ਪਕੜਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੂਰ ਨੀਲੇ ਡੂੰਘੇ ਸਾਗਰਾਂ ਵਲ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਬੋੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਤੱਟਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਅਣ ਅਧਿਕਾਰਤ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨਾ ਰੱਖੀ। ਇਸਦੀ ਵਿਉਂਤ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੋੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤ ਤੇ ਖਾੜੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਤੇ ਵਧ ਰਹੀ ਤਸਕਰੀ ਰੋਕਣ ਤੇ ਪੁਣ-ਛਾਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੱਟ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਦਾ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦਾਊਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਬੰਬਈ, ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਡੁਬਈ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜੀ।

ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਕੇਰਲ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

* * *

ਦਾਊਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਮੁਹਰੇਲਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ 12 ਮਾਰਚ 1993 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 257 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ 713 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ।

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਹਾਦੀ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ 1992 ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ 'ਅਲਕਾਇਦਾ' ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਮੋੜਵਾਂ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਆਈ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਕਿ ਅਯੁੱਧਿਆਂ ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਝਗੜੇ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਪਰੋਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਬੰਬਈ ਵਿਚਲੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚਾਈ ਗਈ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ-ਤਾੜਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਕਲਤੀਆਂ ਤੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਖੱਲ ਵੀ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਵੀ ਬਚਾ ਲਈ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਗੁਪਤਚਰ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਲਕਾਇਦਾ ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਹਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਪਾ ਤੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਲੱਭ ਲਏ ਹਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ 'ਰਾਅ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਕ ਅਦਨਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਕੁਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੱਚ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੌਮੀ ਨਾਅਰਾ ਹੀ "ਸਤਯਮੇਵ ਜਯਤੇ" ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਾਅਰੇ ਤਾਂ ਜਨਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤੀ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥ ਕੋਈ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਨਾਅਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

* * *

ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਪਿੱਛੇ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ

ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅਨੁਮਾਣਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਸਨ, ਸਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਾਫੀਆ ਗੁੱਟਾ ਨਾਲ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਪਰਕਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੋਧ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਵੀ ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਥਿਤ ਜਹਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕੌਮ "ਆਈ. ਐਸ. ਏ." ਨੇ ਕਿਸੇ ਏਜੰਟ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਘਿਨਾਉਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕੌਮ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਦਲੀਲ ਮੰਨਣਯੋਗ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਟਾਈਗਰ ਮੈਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਂਕਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੀ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਕਰਾਰ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਅਥਾਹ ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਗੁਫਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ।

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਬੱਢਨਾਕ ਤਸਕਰ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਦਾ ਸੋਫੀਆ ਕਾਲਜ ਗਲੀ ਵਿਚਲਾ ਘਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਉਸ ਬਦਨਾਮ ਤਸਕਰ ਨਾਲ ਸਾਲ ਭਰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੈਨਈ ਰਹਿੰਦੇ ਬਾਹੂਬਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਮਲ ਚਮੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਉੱਪੜ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਉਤਰਨ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਉਰਾਨ ਅਲੀਬੇਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਂਦਰਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੇੜੇ ਬਹਿਰਾਮ ਪਾੜਾ ਦੀ ਝੁੰਗੀ ਝੋਂਪੜੀ ਵਾਲੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤਾਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਵਾਸਤੇ ਬਹਿਰਾਮ ਪਾੜਾ ਦੀ ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਇਕ ਡਰਾਉਣੀ ਹਕੀਕਤ ਸੀ। ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੇ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ 'ਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਟਲਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ੀ ਮਸਤਾਨ ਨੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਦਾਉਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੋਲੀ ਜਾਤੀ (ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤ) ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਦੱਸਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਬਈ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਾਰੇ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚਲੀ ਮਸਜਿਦ ਢਾਹੁਣ ਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ।

ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦਾ ਦਾਉਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਕੇਤ ਟਾਈਗਰ-ਮੈਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਉਤਾਰੇ ਲਈ ਅੱਡਾ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ

ਮਿਥਣਾ ਵਿਚ ਸੀ।
 ਹੁਣ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਬੰਬਈ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ
 ਹਾਥ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਸਹੇੜ ਕੇ
 ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉੱਘੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਾਅਲੀ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਸਨ ਤੇ
 ਇਕ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਇਕ ਟੀ. ਵੀ. ਚੈਨਲ ਦਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਸ਼ਾਖਾ
 ਦੇ ਸਾਡੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।
 ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਕਰੋੜਪਤੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ
 ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੰਬੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਸਾਂਝੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਅੰਬਾਨੀ
 ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਵ-
 ਸੇਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਭਾਜਪਾ ਨੇਤਾ ਕੇਸ਼ਵ ਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਮੁੱਖ
 ਮੰਤਰੀ ਫੁਲਾਈ ਦਾਸ ਮਹਿਤਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਤੇ ਹੈਰਾਨ
 ਹੋਇਆ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਪੈਸਾ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਵੱਡੇ
 ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਲੋਂ
 ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ
 ਕੋਟੜ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ
 ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ।

ਮੈਂ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਦੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਇਸ
 ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ
 ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਕਿਲੇ ਬਹਿਣ, ਮੁਕੇਸ਼, ਅਨਿਲ, ਨੀਤਾ ਤੇ ਟੀਨਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ
 ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸੁਨੰਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ
 ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ (ਗੈਰ ਰਸਮੀ) ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਮੈਂ
 ਕੋਕਿਲਾ ਬੈਣ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਨਿਰਫਲਤਾ ਵੇਖਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ
 ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ, ਗਟੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਖਾਸ ਕਮਰਾ ਤੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੰਪਕ
 ਦਰੱਖਤ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨੰਦਾ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਦੀ
 ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਭ ਚਾਅ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਖੋਜਣ, ਭਾਲਣ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ। ਕਰੋੜਪਤੀ ਸਖੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਨ
 ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨੇ ਬੰਬਈ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੁਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਨਾ
 ਕਰਵਾਈ ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਬਈ 'ਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੱਭ ਲਿਆਂਦੀ।
 ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ
 ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਰੱਖਿਆ।

ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਮਾਇਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ।
 ਮੇਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਪੈਸੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੋਵੇ।
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕੋਕਿਲਾ ਬੈਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ "ਸੀਵਿੰਡ" (ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ) ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ
 ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ
 ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤੇ।

ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਮੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਉਦਾਲੇ ਤੋਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਛੱਡ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਗਰਮ-ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਾਜਨ ਤੇ ਮਾਵਲੀ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਟੱਕਰ ਸੁਲੀਮ ਕੁੱਟਾ, ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲ ਪਾਰਕਰ, ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਡੋਸਾ, ਪੰਪੂ ਕਲਾਨੀ ਤੇ ਜਾਵੇਦ ਚਿਕਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ 12 ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੈਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ 17 ਮਾਰਚ 1993 ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੇਖੜੀ ਨੇੜੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮੌਸਮੀ ਤਾਪਮਾਨ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲਵੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬੰਬਈ ਦੇ ਖੋਫਨਾਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਚੜਾ ਕੇ ਚਿਤਰਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਤਨੇ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਪੁਣਾਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕੁਰਸੀ ਜਾ ਮੱਲਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਾਲ ਠਾਕਰੇ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਸੌੜੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਮੁਜਰਮ ਗੁੱਟਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਿੰਮ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਛੁੱਧੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਹਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਬੈਲੇ ਖੋਹ ਕੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਮਗਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਦੋ ਕੁ ਮੋਟੀ ਪੈਂਟ ਵਾਲੇ ਆਕੜ ਖਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਸਾਈ ਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵੇਰਵੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜਾਮ ਸਾਲਾਯਾ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਜਾਮ ਸਾਲਾਯਾ ਨੇੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਧਮਾਕਾ-ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਪ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦਾਊਦ ਇਬਾਹੀਮ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਸੇਖੜੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਕੇਸੂ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਹਿਮਾਨ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੂਲਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਤੇ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਤੱਟ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ ਅਠਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਬੇਤਾਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਛੇਰਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੇਚ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਆਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਵੀ ਹੁਣ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਪਰਾਧੀ ਬਿਰਤੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਪਰਾਧਜਗਤ ਦਾ ਰਕਤ-ਕਣ ਬਣਨੇ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਅ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਟਾਸਕ ਫੋਰਸ ਦਾ ਧਮਾਕਿਆ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਠਨ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵੀ ਇਸ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ।

* * *

ਬੰਬਈ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਬੰਬ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੇ ਮਗਰਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਤੱਟ ਰੇਖਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਮਾਲਦੀਵ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਸੁਰੱਖਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਉੱਘੇ ਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਖਾੜੀਆਂ ਤੰਗ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਖਾੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਸੋਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੈਰਿਦਰਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਟੋਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤਸਕਰਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਅਸਥਾਬ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਹਿਕਰਮੀ ਵੀ. ਕੇ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਤੱਟੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਾਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਥੋੜੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵੈਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਕਿਤਾਬਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਨਮਕ-ਹਲਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੱਟੀ ਮੁਖਬਰ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1993 ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਥੋੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਕਾਮ ਸੀ। ਤੱਟ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੱਛਾਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਦੇ

ਯਤਨ ਨਾਕਾਮ ਸਾਬਤ ਹੋਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਸਤ ਚਾਲ ਬੇੜੀਆਂ ਉਪਰ੍ਹੇ ਸੰਚਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਜੀ. ਪੀ. ਐਸ. ਨਾਲ ਲੈਸ ਤੇਜ਼ ਬੇੜੀਆਂ ਜੋ ਤਸਕਰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪੁਲੀਸ ਕਰਾਏ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਰਤਦੀ ਸੀ ਜੋ ਧਨਾਢ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਛੇਰੀਆਂ ਪਕੜਨ ਵਾਲੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਚਾਲਕਾਂ ਤੇ ਤਸਕਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਾਜ਼ਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਲ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਵੀ ਬੇਫਾਇਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਆਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਜਾਂ ਇਕ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਇਹ ਕੰਮ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਇਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਉਪਕਰਨ ਹੋਣ। ਇਸਦਾ ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ, ਕੋਸਟਗਾਰਡ (ਤੱਟੀ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ) ਤੇ ਰਾਜ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਤੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਤੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਥਲੀ ਅਮਲੇ ਨਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹਾਦਸਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਏਜੰਸੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤੱਟੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਉਪ-ਇਕਾਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਵਾਇਤੀ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਧਮਾਕਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੈਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੱਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਸ਼ਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਸਵਾਰ

ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
— ਐਡਗਰ ਐਲਨਪੋ

ਮੇਰੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਮੈਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸ਼ੌਰ ਦੀ ਮੁੱਛ ਉਪਰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਮੂਰਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਯਾਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਸੋਮਾਂ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਕੀ ਸੀ।

1993 ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹੋ ਸਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਯਾ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. 'ਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਮੁੜ ਪਰਤ ਆਈ. ਸੀ. ਤੇ ਐਮ. ਕੇ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜੋ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੌਂਸਲੇ, ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਨ ਇੱਜ਼ਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੈਦਿਯਾ ਕੇਵਲ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਚੌਕੜੀ ਜਾਂ ਚੰਡਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਇਕ ਮਿਨਾਰਾਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਖੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖੁਕਾਵਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝਕੁ ਸਾਹਸੀ ਅਫਸਰ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਨੈਤ੍ਰਤਿਵ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ “ਮੁਸਲਿਮ ਖਾੜਕੂਵਾਦ” ਦੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਕਾਰਜ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਗੇ ਹੀ “ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ” ਦਾ ਭਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ ਇਕ ਯੋਗ ਅਫਸਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਧੋਬੀ ਪਟੜਾ ਮਾਰਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਵਧੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਵਹਿਮ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਕ੍ਰਮਕ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਮੁਖਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਜ਼ਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਠਲੂ ਪਾਈ ਹੈ।

* * *

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਉੱਚ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਜ ਸੁਆਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਮੈਥੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਆਲ੍ਹਾ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਕਰਨਾਟਕ ਕਾਡਰ ਦਾ ਜ਼ਫਰ ਸੈਫ ਉੱਲਾਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਸੈਫ ਉੱਲਾਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਪਿਛਾਹ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਠਾਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਲੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਝੂਠੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਘੜੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਏ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸੂਝਬੂਝ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਫਸਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜ਼ਫਰ-ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਵੈਦਿਯਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਝਾਓ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਗੀ। ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗਲਤ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਸੁਝਾ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਸੁਆਲ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੱਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 1960 ਦੇ ਬੈਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਐਸ. ਡੀ. ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ "ਬੰਦੋਬਸਤ" ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਜਾਸੂਸੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮੁਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨੇੜਲੇ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਸਰੋਤਮ ਆਸਾਮੀ ਲਈ ਨਾਮ ਰੱਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਓ ਕਰਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਵੀ. ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਓ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੋਚ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਦਾ ਸਫਰ

ਜਾਂ ਨਿਕ ਆਏ-ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕਾਕੂਨ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜੁਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵੀ ਐਸ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਬੈਚ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ ਇਕ ਵਿਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਅਫਸਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਇਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਵੈਦਿਯਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਪਾਠਕ ਵਰਗੇ ਅਨੁਭਵਗੀਤ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਰੋਤਮ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣੇ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਅਰੁਨ ਭਗਤ ਵਰਗਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਖਾਲਿਸ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਘੁਸੜਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜ਼ਫਰ ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਪੰਤੂ ਇਸ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਡਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਚੇਰੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਚੁਪ-ਚਪੀਤਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇਗਾ।

ਮੈਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਫਰ ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਇਸ ਚੋਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨਵਾਂ ਮੁਖੀ ਉਮੀਦ ਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਐਸ. ਡੀ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਫਉੱਲਾਹ ਨੇ ਹੀ ਡੀ. ਸੀ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਵਾਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਾਠਕ ਬੜੀਆਂ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਤਨਾ ਨੇਤਾਗਿਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਮਰਥਨ ਯੁੱਧ ਪੰਗਤੀ ਵਾਂਗ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਹ ਪਛਤਾਵਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਕਾ ਤੇ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਂਦੀ

ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਜਾਮੁਣੇ ਚੁਣ ਵੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ।

ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਆਈ. ਬੀ. ਧੜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ 29 ਸਾਲ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਨਫ਼ਰਤ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਅੰਤਰ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਦਲ ਜਾਂ ਧੜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ, ਮੇਰੇ ਵਿਲਖਣ ਸੁਭਾ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਿਪਟਣਾ ਹੁੰਦਾ ਮੇਰੀ ਉਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਣ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨਈ ਉਛਾਰੀਆਂ ਭਰਨ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁਖ ਸੁਵਿੱਧਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣਾ ਸਿਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹੀ ਕੁਛਰੀ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਅਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਭਾਵ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਝਰੀਟ ਆਉਣ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਉਤਰਨਾ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

* * *

ਵੀ. ਜੀ. ਵੈਦਿਯਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾ 'ਚੋਂ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਸ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸਗੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਆਈ. ਬੀ. ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਵਾਧੂ ਟਾਂਕਿਆ ਵਿਭਾਗ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਰਾਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਗਾਤਾਂ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰੇ।

ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਸਦੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਉੱਘੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਪਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ 'ਚੋਂ ਆਮ ਹੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਗਲਤ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਕੈਬੀਨੇਟ ਸਕੱਤਰੇਤ 'ਰਾਮ' ਦੇ ਮੁਖੀ ਰੰਜਨ ਰਾਏ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਪੈਂਠ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਫ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਕੈਂਡਲ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ

ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਵਿਜੀਲੈਂਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਭਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮਾਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਆਂ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕੁਫਰਤਾਂ ਦੇ ਦਾਗ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਆਪਰਾ ਦੇ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ (ਆਂਧਰਾ ਗੱਛੂ), ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮ ਨਾਅਰਾ ਸੀ, “ਯੇਹ ਸਭ ਚਲਤਾ ਹੈ” ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਇਹ ਚੋਣੀ ਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇਕ ਨ ਇਕ ਘਪਲੇ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਾਧੂ (ਅਖੌਤੀ) ਤੇ ਦਲਾਲ (ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ) ਉਸ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਲਈ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ‘ਆਈ. ਬੀ.’ ਤੇ ‘ਰਾਮ’ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ।

* * *

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਚਲਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿ-ਮਖਹਿ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨ ਇਕਾਈ ਨੇ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਆਮ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮਿਸ਼ਟਰ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਠਹਿਰਿਆ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਲਿਆ ਘੁਸੇੜਿਆ ਸੀ।

ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਨੇ ‘ਘਰ’ ‘ਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੈੜ ਕੱਚੀ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਖਿਆ। ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਖਸ਼ੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਖਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਤੇ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਆਦਤ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਨੋਟ ਭੇਜਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਈ।

ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਝੀਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਤ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਚੁਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਭੇਤ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਖਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ 'ਚ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੈਨਿਕ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਘੀ ਥਾਂ ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਰੁਈਆਸ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਛਪਣ ਨਾਲ ਤੁਫਾਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪੱਥਰ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਤੇ “ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ” ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਦੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਝੁਕ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ “ਦੇਸ਼-ਧੋਰੀ” ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਅਪੱਤੀਜਨਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਾਜ਼ੇਈ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਯਰਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਤੇ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਘੂਰੀ ਨਾਲ ਉੱਥੋਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਖਸ਼ੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ, ਇਹ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਭਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਜੁਰਮ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਝਿਜਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਦਲਬਦਲੂ ਜਾਣ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਖੀ ਅਧੀਨ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਖਤਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਮਗਜ਼ਪੱਚੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਹਗੀਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਮੋਰੀ 28 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਦੇ ਛੇਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਦਲਾਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਛੱਤੇ

ਉਸਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਕਿ ਬੰਬਈ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ
ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ
ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰਿ ਮੋਤਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ
ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ
ਗੁਰਿਆ ਪੂਰਨ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮਸ਼ਹੂਰ
ਦਲਾਲ ਦੀ ਮੌਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਲ ਤੇ ਵਖਰੀ ਹੀ ਕੋਢੀ ਦੇ ਕੋਪ ਪੀਣ ਸਮੇਂ
ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ।
ਇਸ ਮਿੱਠ-ਬਲੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਤੇ ਹੱਟਾ ਕੱਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ

ਇਸ ਮਿੱਠ-ਬਲੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਤੇ ਹੱਟਾ ਕੱਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ
 ਭਾਅਰਫ਼ “ਰੁਈਆ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ” ਦੇ ਮਿਸਟਰੀ ‘ਰੁਈਆ’ ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਸ ਵਿਨੋਦ
 ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਰੁਈਆ’ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਵਿਹਾਰੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਉਸਨੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ
 ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਜਹਾਜ਼ੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ
 ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੇਦ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਖੰਡ ਦੀ ਖੋਧ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ
 ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੰਡ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੰਡ
 ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ
 ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੇ
 ਸਮੁੰਦਰਾਂ ‘ਚ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ
 ਸੀ।

ਰੁਈਆ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪਰਵਚਨ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੇ ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ (ਯੂ. ਓ. ਆਰ.) ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਜੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭੇਜੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਖੰਡ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜ਼ਹਾਜ਼ ਡਬੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਾਹਿਲੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ “ਰੁਈਆ ਸਾਮਰਾਜ” ਇਸ ਆਰਥਕ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ‘ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਚੁਰਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਸਾਹਿਲੀ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਇਸ ਲਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੀ ਹੋਰ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਾਂ ਕਿ ਭੋਜੀ ਗਈ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਗਲਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਦਲਾਲ ਜਾਂ ਸੰਚਾਲਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਕਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਕਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਕਮ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲਈ ਬੜੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੇ ਇਸਦੇ ਦੋ-ਧਾਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਖੂਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਅਸੰਮਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਬਰ ਅਜਮਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗ੍ਰਹਿ

ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੇਣ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਤੇ ਵਿਚਲਾ ਦਲਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਭਾਰੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾ ਲੈਣ ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦੇਣ ਤੇ ਬੜੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਕਾਫੀ ਝਾੜ-ਝੱਬ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਨਸਨੀ-ਖੋਜ ਖਬਰਾਂ ਘੜਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਜੋ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣਾ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਰੱਤਵ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ “ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਨੋਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਖੋਰੇ ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਖਾ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਦੇ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

* * *

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹਕੁਣ ਟੱਕਰ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੇ ਧਨਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਰੂਪੈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਥੈਲੇ ਭਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਰੋੜ ਤਰੋੜਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਮ ਹੀ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ “ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ” ਦੀ “ਬੰਬੇ ਡਾਇੰਗ ਉਦਯੋਗ” ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਖੁਣਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

1994 ਦੇ ਜੂਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕ ਲਾਊ-ਬੁਝਾਊ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਦੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹਨ— ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ, ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸਪੋਰਟ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਬੰਬੇ ਡਾਇੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਵੇ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਕਥਿਤ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਸਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਅਸਲੀ ਨਕਲ ਹੈ ਮੈਂ ਬੜੇ ਨਰਮ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਈ. ਬੀ. ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ਾਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਊ ਬੁਝਾਊ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਨੁਸਲੀ ਵਾਡੀਆ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ ਨਾ ਦੋਸਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੀ

ਸਾਹਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿੰਨਾਹ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ “ਸਾਸ਼ਨ ਵਿਵਸਥਾ” ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣੇ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਲੜਾਕੂ ਰਾਮਨਾਥ ਗੋਇਨਕਾ ਦਾ ਉੱਘਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਐਸ ਗੁਰੂ ਮੁਰਾਦੀ ਤੇ ਕੇ. ਐਨ. ਗੋਬਿੰਦਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮਨੋਜ ਸੰਥਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਵਿਚਲੇ ਹੋਰ ਵਾਕਫ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਿਨਾਸਤ ਤੇ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਨੰਦ ਵੀ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਡੀਆ ਦੇ ਕਥਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮਰੋੜ ਤਰੋੜ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਿੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਨਹਿਰੂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਾਥੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਰੁਈਆ” ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਚਿੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਯਕੀਨਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਨਿੱਜੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਧੀਰੂ ਭਾਈ ਅੰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮੈਂ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ ਜਾਂ ਵਪਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਦਯੋਗ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੇ, ਜਿਸਨੇ ਆਈ. ਆਈ. ਐਮ. ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ 1994 ਵਿਚ ਪੀਥਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੈਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰਪੂਰ ਇਰਾਦੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਿਲਾਇੰਸ ਸਮੂਹ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 1994 ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕਦਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਗਏ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਰਿਲਾਇੰਸ ਉਦਯੋਗ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਉਹ “ਪਰੋਕਟਰ ਤੇ ਗੋਬਲ” ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਅੰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਤਫਾਕ ਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾ ਰਹੀ।

ਸਾਮਰਾਜ ਵਲੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਚੋਟ

ਦੁਨੀਆ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਲਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਲਤੀ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਗਲਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

— ਐਚ. ਐਲ. ਮੈਨਕਿਨ

ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਿਵਾਇਤੀ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਹਸ ਭਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਖਿੱਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਣਾਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਨੇ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਭੁਲਕਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਖ ਸਵਿਧਾ ਲਈ ਜੀਵਨ-ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤਲਖ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਹਊਏ ਤੇ ਇਸਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪੈੜ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਐਸੀ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਠਮੰਡੂ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਤਾਜ਼ਾ ਪੈੜ ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਲ ਵੀ ਲੈ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੜਾ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ 'ਰਾਅ' ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀ ਕਿ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸ ਬਣਾਏ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਪਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਅਪਣਾਇਆ।

ਮੈਂ ਇਕ ਉੱਘੀ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੁਵਕ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚੇ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ "ਸਿਮੀ" ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ ਲਈ ਭੇਜਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚਲੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹੇਗਾ। ਸਿਮੀ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮਗਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਗੰਜ ਮੰਡੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਖਰਚ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਧਮਾਕਾਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੁਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਪ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਡੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਪੁਟਵਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਘਾਤਕ ਖੋਪ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਦੀ ਕਾਠਮੰਡੂ ਦੇ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਥ-ਗਾਠ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਦਿੱਖ ਸਿਆਸੀ ਹੁਕਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਜਾਂ ਨਿਸਕਰਮਕ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੁਖਧਾਰਾ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਠਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅਣਸੋਚੇ ਤੇ ਅਣਕਿਆਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਖੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਕਾਈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕਿ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੂਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੋਨ ਸੁਨਣਾ ਵੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੀ ਝਾੜ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਆ ਗਈ।

ਮੇਰੀ ਫਿਰ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗਰੈਜੂਏਟ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਮੀ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਐਮ 15 ਜਾਂ ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਮੁਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਨੈਤਿਕਾ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬੜੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸਾਫਟਵੇਰ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਯੁਵਕ ਇਕ ਅਰਬ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

* * *

ਇਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਦੌੜਾਕ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ 100 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੌੜ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਹੌਲੀ ਤੇ ਘੱਟ ਰਹੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਘੱਟ ਰਹੀ ਗੁਰੂਤਾ ਆਕ੍ਰਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ

ਦੇਵਤਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਵਕਤ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤੜ ਬਚਾਉਣ 'ਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਭੇਟਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਾਲਦੀਵੀਆਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਕੇ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਦਨਾਮ "ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ" ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਕਲੀਆਂ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਗਠਨ ਨੇ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ, ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਰਸੂਖ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਸੂਖ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਪਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਰਾਮ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਹਥੜਾ ਬਣਾਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਲਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਝ ਹੀ ਦਾਨਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਕਸੂਰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਚਿਤਤਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਕਟ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ

ਨਾ ਹੈ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਾ ਬੁਰਾ,
ਇਹ ਖਬਰ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ,
ਚੰਗਾ ਆਖਾ ਉਸਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੈ ਮੇਰੀ ਭਲਾਈ।
ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਵੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਬੁਰਾਈ।

ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਬਰਟਨ, ਦੀ ਕਸੀਦਾਹ

ਰਾਜਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਬੁਰਾਈ” ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਂਡ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਾ ਰਹੀ।

ਇਸਰੋ (ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ) ਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਇਕ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰੋਕਣ ਕਰਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਹਦਾਰੀ (ਵੀਜ਼ਾ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 22.10.94 ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਨੰ. 225/94 ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡਾਵਲੀ ਧਾਰਾ (ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਨਲ ਕੋਡ) 34 ਅਧੀਨ 3, 4 ਤੇ 5 ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਭੇਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ (ਉਹ ਵੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸੀ) ਦੀ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਕੇਰਲ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਪਤਚਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਲੀਆਮਾਲਾ (ਤ੍ਰੈਵੰਦਰਮ) ਦੇ ਫੈਬਰੀਕੇਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਸਰੋ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਡੀ. ਸਸੀਕੁਮਾਰਨ, ਨਾਮਬੀਆ ਨਾਰਾਇਣ ਜੇ ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਫਸਰ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜਿਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਐਸ. ਆਰ. ਦੀਆਂ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਇਕ ਮੰਗਲੋਂ ਸਥਿਤ ਡਾਕਟਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਛਤ੍ਰਯੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਕੋਲੋਂ ਸਥਿਤ ਮੁਖਬਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਹੀਰਾ ਮਹਈਉਦਦੀਨ (ਜੋ ਮਾਲੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਹਥੀਬ ਬੈਂਕ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ), ਅਹਿਮਦ ਫੌਦ ਜ਼ਿਜ਼ਾਵੀ (ਸਾਊਦੀ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਪਾਰੀ) ਮਿਸਜ਼ ਐਨ. ਐਸ. ਹਨੀਫਾ, ਮਿਸਜ਼ ਐਨ. ਐਚ. ਗਫੂਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਹਲਮਿਲ (ਸਾਰੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਪਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ

ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਰਤਨ ਸਹਿਗਲ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਬੀ. ਕੇ. ਆਰ. ਰਾਓ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਮਾਲੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮਰੀਅਮ ਦੀ ਮਾਲਦੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਰਸ਼ੀਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਉਮ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਵੇ। 'ਰਾਮ' ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਨੇ ਉਲਟਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਐਮ. ਕੇ. ਰਬਿੰਦਰਨ, ਜੋ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕੋਰਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ:

- ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਇਸ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਛੜਯੰਤਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਲ ਇਤਨਾ ਖਿੰਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਭੇਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। (ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 10 ਸੀ।) ਉਸਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੋੜਵੀਂ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ (ਐਫ. ਆਰ. ਆਰ. ਓ) ਤੇ ਪੀ. ਸੀ. ਆਈ. ਯੂ. ਦੀ ਆਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਤ੍ਰੈਵੇਂਦਰਮ ਇਕਾਈ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਤਾਂ ਰਬਿੰਦਰਨ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਮੈਥੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਇਕਾਈ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।
- ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕੋਰਲ ਇਕਾਈ ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੜਤਾਲੀ ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਬੁਧਿਤ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪਖਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਫਿਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਲੈਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਕੋਰਲਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮਲਿਆਲੀ ਅਖਬਾਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੜਤਾਲ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬੜੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ।
- ਕੋਰਲ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਉਪਕਰਨ ਤੇ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਜਿਹੜੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਕੇ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਤੇ ਇਸਰੋ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਉਹ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਕਪਾਲ ਮਗਰ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ।

- ਪੁਲੀਸ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- 'ਰਾਅ' ਨੂੰ ਮੁਢਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਮਾਲਦੀਵ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਰਾਅ' ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਅ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਲੋਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਾਲਦੀਵ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਰੂਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਥੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਉਹਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਿਆ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਕੇਰਲਾ ਵਿਚ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 'ਲਾਵਾਰਸ' ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸਥਾਨਕ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸਤਰੀ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਹੀਅਮ ਰਸੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਲੋਂ ਵੀਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਕਿ ਮਾਲਦੀਵੀ ਆਈਆਂ ਸ਼ੱਕੀਆਂ, ਇਸਰੋ ਦੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਹਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੰਬੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕੇਸ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਪੜਤਾਲ ਮੰਡਲੀ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਅਮਲ ਦੀ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਚਿਤ ਵੀਡੀਓ-ਆਡੀਓ ਉਪਕਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਮੰਡਲੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਟੀਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਰਾਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਸਿਆਸੀ ਇੱਲਤਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਅਮਲ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਖਬਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਮਾਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੁਖ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ 71 ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ, ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਰਲਾ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਾਨ ਮੈਥੀਓ ਵਲੋਂ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਟੈਲਕੋਸ ਰਾਹੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਸੈਲ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ

ਪੜਤਾਲੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਆਂਕੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਕ ਨਾਜ਼ਕ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂਫ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦਾਣੇ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ 'ਰਾਮ' ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਣ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਬਚਗਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਉਤੇਜਿਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੇਢੰਬਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਵੱਗਿਆਪੂਰਨ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਚਘੜ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧੀ-ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਮਰਥਕ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਚੈਨਈ, ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੇ ਇਸਦੇ ਜਾਸੂਸੀ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ। ਖੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ, ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ, ਸਸੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਦਕਾ ਇਕ ਸਾਫ ਉਭਰ ਰਹੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਾਲਦੀਵੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਸਰੋ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸਰੋ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਦੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫੌਜ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਉਛਾਲਣ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਭਾਵ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਹੀ, ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਚੀਨ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ ਤੋਂ ਐਮ 11 ਰਾਕਟ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ, ਈਧਨ ਤੇ ਚਾਲਕ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਕਰਿਓ ਜੈਨਿਕ ਇੰਜਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਭਾਰਤ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸਰੋ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸੁਹ ਕੱਢਣ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਰਾਕਟ ਇੰਜਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਖੋਜ

ਕਰਦਾ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਐਮ. ਟੀ. ਸੀ. ਆਰ. ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਈ. ਬੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਭਵ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲੀਆ ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸਰੋ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਤੰਦਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕਿ ਮਾਲਦੀਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜਾਸੂਸੀ ਐਂਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਲੱਭਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੇਥੀ ਮੈਥੀਓ, ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਇਕ ਉਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਬੜਾ ਆਕ੍ਰਸ਼ਕ ਸੀ:

- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ, ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਤੇ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੋਦੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਇਸਰੋ ਦੇ ਭੇਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ?
- ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਤੀਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਗਿਰੂਮ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਦੀ ਕਥਿਤ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਸੂਹ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਦੇ ਇਸਰੋ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।
- ਕੀ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਚੋਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ "ਸੋਂਪਿਆ" ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ?
- ਕੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਸੀ? ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੈਸਾ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਰੋ ਦੇ ਵਾਲੀਮਾਮਲਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਣ-ਕੋਣ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ? ਕੀ ਕੋਈ ਯੂ. ਐਸ. ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ?
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕੋਲੋਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮੁਹਈ ਉਦਦੀਨ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੱਕੀ ਕੋਲੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਜਾਸੂਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲੋਂ ਜਾਂ ਮਾਲੇ ਵਿਚ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਪਛਾਣਨਾ ਸੀ।

- ਮਾਲਦੀਵ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਥਿਤ ਸੰਬੰਧ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੋਟਵਾਲਾਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫੁੱਧੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੇ ਵਰਨਣ ਅਪੀਨ ਆਈ. ਜੀ. ਪੀ. ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।
- ਰਮਨ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੰਗਲੌਰ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।
- ਕੀ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਰਾਜਸੀ ਦਬਾ ਹੇਠ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਉਛਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ?

ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਦਲ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਝਿਜਕਦੀ ਸੀ। ਰਮਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਜਿਊਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੋ ਯੂ. ਪੀ. ਤੋਂ ਇਕ ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ 'ਇਸਰੋ' ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਰਬਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਦੇ ਸਕੈਂਡਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਦੇ ਦੋਸਤ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੰਗੇ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਰਾਕੇਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਕਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਤਕਨੀਕ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਰਿਉਇੰਜਨ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵੀਡੀਉ ਟੇਪਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ, ਮੈਂ ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪੜਤਾਲੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਮਾਲਦੀਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਉਛਾਲਿਆ। ਮੈਂ ਮਾਪਣੀ "ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰਕਾ" ਵਿਚ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਓ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਇਹ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਹੁਣ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਰੂਸ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੁਣ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਰਾਅ' ਕੋਲ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ 'ਮਾਹਰ' ਅਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ ਤੇ 'ਰਾਅ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ 'ਖੁਲਾਸਾ' ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੁਨ ਭਗਤ ਨੂੰ (ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਰਾਅ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਹਥਿਆਉਣ 'ਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਨੂੰ ਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਖੁਲਾਸੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਵਡਾਈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਰੂਸ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਅ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਹ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਨੇ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਅ' ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੁਲੀਸ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਇੰਟਰਪੋਲ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰਾਅ' ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਤੇ 'ਗੁਪਤ' ਹੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬੰਗਲੌਰ ਸਥਿਤ ਪੁਲਾੜ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ, ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸਰੋ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਲੱਭਣ ਤੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਤੇ ਨਾਮਥੀ ਨਾਰਾਇਣ ਵਲੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਦੌਸੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਸਰੋ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ "ਆਈ. ਬੀ." ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਵੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੋ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਵਿਚ 'ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਛਿਕਾ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਹੀ ਘੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗਰਮ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਚੋਣ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਸੀ। ਉਹੋ ਹੀ ਇਕ ਐਸੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੰਟਰਪੋਲ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ "ਸੂਹਾਂ" ਜੋ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ "ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜਤਾਲੀਆ ਦਲ" ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਹੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਟੋਹਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਲੈਣ ਦੇ

ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਪਦਮਨਾ ਭਈਆ ਕੋਲ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੇਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ-ਸਕੱਤਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟਾਲਮਟੋਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲੀ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਦੀਰ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਨਾੜੀਪੁਣੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਜਕਤ ਲਿਆ। ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ (ਖੁਲਾਸਾ) 32 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ (ਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਕਿ ਅਜੇ ਕੁਝ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹਨ) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਲਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਭੇਜਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਹੁਣ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਹੁਣ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਧਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਤਰਕ-ਪੂਰਨ ਦਲੀਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਿੱਛੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲਗਭਗ 10.30 ਵਜੇ ਉਸ ਨਹਿਸ਼ ਰਾਤ ਉਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ “ਕਾਰਜ-ਸੀਟ” ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬੇਢੰਗਾ “ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰ” ਸੀ। ਇਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ “ਵਰਕਿੰਗ ਸੀਟ” ਵਿਚ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਕਿਰਿਆਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਘਾਤਕ “ਵਰਕਿੰਗ ਸੀਟ” ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, “ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਰਾਓ” ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਕ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ 32 ਪੰਨੇ ਦੀ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਤੋਂ ਆਈ ਟੈਲੈਕਸ ਰਿਪੋਰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਉਸੇ ਰਾਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੈਥੀਓ ਜਾਨ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਹੈ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਹ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕੇਰਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਰਸਮੀ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਚਿਤ ਘੋਸ਼ਨਾ-ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਕੋਲ ਭੇਜਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੇਰਲ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨਹਿਸ਼ ਰਾਤ, ਮੇਰੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਟੈਲੈਕਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀ ਉਪਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਝਰੀਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਘਾਤਕ

ਮੈਂਬਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਨਾਢੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ।

.. ..

ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਤੁਫ਼ਾਨ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਰਲ ਦੌੜਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆ। ਜਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਉਹ ਕੋਰਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ “ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ” ਵਿਚ ਰਤਾ ਹੋਲੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਨਾ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ “ਬੀਚ ਕਰਾਫਟ ਏਅਰਕਿੰਗ” ਰਾਹੀਂ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਈਧਨ ਭਰਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕੇਗਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਲਵੇਗਾ। ਭੂਪਾਲ ਨੇੜੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ “ਕੋਕਪਿੰਟ” ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਫੋਨ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਹੁਣ ਈਧਨ ਭਰਾਉਣ ਲਈ ਬੰਗਲੌਰ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਐਲਾਨ ਤਾਂ ਆਮ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸਾਫ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਲਝਣ ਜਾਂ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਗੱਡੀ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਤੋਂ ਮੋਟਰ ਮੰਗ ਕੇ ਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ 2½ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅਮਲਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਅਲਵਾ ਕੋਲ ‘ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ’ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਭੂਪਾਲ ਨੇੜੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਲੱਤ ਵਿਚ ਮੋਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ “ਇਸਰੋ” ਦੇ ਮੁਖੀ “ਕਸਤੂਰੀ ਰੰਗਨ” ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਿਲਾਪੜਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਉਸ ਜਿਹੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ।

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਉਤਰਨ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੈਥੀਓ ਜਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮਾਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਮੁੱਖ ਖਾਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ :

ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ।

ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਉ ਕੈਸਟਾਂ (ਬਾਕੀ ਕੈਸਟਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ)।

ਮੈਥੀਓ ਜਾਨ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਟੈਲੇਕਸ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ।

ਮੈਥੀਓ ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ।

ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਸਾਰ।

ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰਭਕ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰ।

ਮੈਥੀਓ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਇਬ ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰ ਵਲੋਂ ਮੌਖਿਕ ਖੁਲਾਸਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਥੀਓ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੱਚੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਹਰ ਅਖੌਤੀ ਠੋਸ ਗੁਪਤਚਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਤੁਕੇਪਣ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਨਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੀਸਟੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਧਮਾਕਾਖੇਜ਼ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਮਲੇ ਤੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਨਾਲ ਹੀ ਲਟਕਦੇ ਰਹੀਏ, ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵਜੋਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਮੈਥੀਓ ਜਾਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਸਭ ਤੋਂ ਟਾਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਐਲ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ 'ਇਸਰੋ' ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾ ਸੌਂਦਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਜੈ ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਵੱਖਰਿਆਂ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਖੁਆਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੜਛਾਲ ਵਿਚ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਪੰਨਾ: 94 ਤੇ ਪੈਰਾ 113 ਵਿਚ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਹੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ "ਇਸਰੋ ਸਾਜ਼ਸ਼" ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਪੋਰਟ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਵਿਜਯਨ ਦੇ ਆਲੇ ਟੋਲੇ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਅਹੁੱਦੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਲੰਬੋ ਸਥਿਤ ਜੁਹੀਰਾ ਇਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਮੁਖਬਰ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿ ਮੁਲਜ਼ਿਮ ਰਸ਼ੀਦਾ, ਨਾਥੀ

ਨਾਵਾਇਣ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਖਿਠਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ..... ਸਾਰੰਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਖਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਗਲਤ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ।"

16.4.96 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਿਪੋਰਟ 'ਦਾਖਲ ਦਫ਼ਤਰ' ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੋਰਲਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਿਕਾਮਾ ਵੇਦੀ ਬਨਾਮ ਰਮਨ ਸ਼ੀਵਾਸਤਵ (1995 (1) ਕੇ. ਐਲ. ਟੀ. 206) ਵਿਚ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਨਸ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਪੌਰਵੀ ਕਰੇ ਤੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸੋਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖੇ।

ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਬੇਤੁਕੇ "ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ" ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਜਾਬਤੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਲੰਘ ਕੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸੋਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਲੇਖ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਕਲਕੱਤਾ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ "ਸੰਭੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ" ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਵੱਖਰਾ ਵਕੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉਪਰ "ਇਸਰੋ ਕੇਸ" ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਚਕਣਾਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦੇ ਬਕਰੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸਪੈਸ਼ਲ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕੇਸ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਉਚਿਤ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕੇਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਰਲ ਹਾਈਕੋਰਟ ਲਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ-ਪੂਰਨ ਸਬੂਤ ਜੁਟਾਵੇ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਰਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਵਕੀਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵਾਂ।

ਮੈਂ ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ. ਕੇ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਆਪ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ, “ਅਰਨਾਕੁਲਮ” ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਵੈਰਪੂਰਨ ਵਤੀਰਾ ਭਾਪ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਟੇਪਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ : “ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਵੇਖੀਆਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਤੇ ਫੋਜੀਆ ਹਸਨ ਨੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਈ. ਜੀ. ਰਮਨ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਆਈ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਪੜਤਾਲੀਆ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ ਕੋਰਲ ਦੇ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 7.1.95 ਨੂੰ ਹਲਫਨਾਮਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਟੂਕਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਵਾਏ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਵੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਚਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਆਈ. ਬੀ. ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਤੇ ਚਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਯਾਚਨਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।” ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ 70 ਵੀਡੀਓ ਟੇਪ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰੇਗੀ। ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕਿ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਛੋਟ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਣਭਰ ਹੌਂਸਲਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਹਾੜੀ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਜੱਲਾਦ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੌਰ ਮਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਹੀ ਬੰਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਟਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਸਿਸਟਰ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਨਿਮ੍ਰ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸੋਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਉਸਦੀ

ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਨਾਇਕ ਦਿਲੀਪ ਕਿਵੇਂਦੀ ਸੀ। ਵਕੀਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਉਸਦੀ ਫੀਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਯਕੀਨਨ ਉਸਦਾ ਮਾਨ-ਭੱਤਾ ਅਦਾ ਕਰੇਗੀ।

ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਗਾਲੀ-ਗਲੇਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਹਿਸਤਾ ਪਰ ਆਹਿਸਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲੀਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਦੋ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ ਰੱਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਧਮਕੀ ਵਾਲੀ ਸੁਰ ਨੀਵੀਂ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਤੀਰਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉੱਠ ਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ। ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਵਕੀਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਹਾਇਕ ਸੁਲਿਸਟਰ ਜਨਰਲ ਚੰਦਰਾ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਗੰਦੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 70 ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਜਾਂ ਤਸੀਹੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਰਮਨ ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਤੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਪੀਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਮੇਰੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਕਾਰਨ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਈ. ਬੀ. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਟੇਪਾਂ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਟੇਪਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ਼ ਸੀ? ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ ਸਮੱਗਰੀ' ਸਮਝ ਕੇ 'ਪਰਦੇ' ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੁਲਕ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਟੇਪਾਂ ਵਿਖਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵਿਭਾਗੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਠਕ ਵਲੋਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸਰੋ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਉਦਾਲੇ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗੋਰੀ ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਤਕਨੀਕ, ਭਾਰਤੀ

ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਟੈਕਨੀਕ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀ ਲਈ ਹੈ ਭਾਵ ਚੁਗਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਤਰ ਕੋਰੀਆ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਸਰੋ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜਿਸਦੀ ਜਦ ਇਸਰੋ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਬਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਦਬਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਰੋ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਛੋਟੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਠੋਸ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸਭ ਅੰਸ਼ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੋ ਵਰਗੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮ ਤੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹ ਇਹ ਦਾਹਵਾ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉਦਾਰਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ-ਅਵਿਕਾਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਪਿੱਛੋਂ 'ਇਸਰੋ' ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਕਫਨ ਤੇ ਮੇਖਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਘਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਰੋ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਉਪਰ ਸੁਹਾਗਾ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਚੱਟਣੇ ਪਏ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਭਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਪਤ ਟੋਪਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

- ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਈ. ਜੀ. ਪੁਲੀਸ, ਰਮਨ ਸ਼ੀਵਾਸਤਵ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਕੇ. ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਧਮਾਕੇਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਣਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਉਲਾਰ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੇ ਉਲਾਰ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਅ, ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੁੱਛ-

ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ।

- ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾ ਤੇ 'ਰਾਅ' ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਇਕਪਾਸਤ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟਣ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਭਾਵੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇ। ਜੇਕਰ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਕੋਲ ਕੋਈ ਤੱਥ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਆਈ.ਬੀ. ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹਿੱਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੋ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮਾਲਦੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਸਨ ਤੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਭੇਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਝੂਠਾ ਮਾਮਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬਾਨੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਉਹੋ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ।
- ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਰਲ ਦਾ ਦੂਸ਼ਤ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਕੇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ?
- ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਟੀਮ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਤਹਿਸ਼-ਨਹਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾਢੀ ਝਾੜ ਪਈ ਜਦੋਂ ਜਨਹਿਤ ਦੀ "ਨਿਆਮਾ ਵੇਦੀ" ਸੰਸਥਾ (ਕੋਰਲ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ) ਦੀ ਅਪੀਲ ਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।
- ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਐਸ. ਐਲ. ਪੀ. ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਗੇਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਰਲ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਦਾ ਅਕਸ ਦਾਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
- ਐਲ. ਡੀ. ਲੈਫ. (ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਮੁਹਾਜ਼) ਸਰਕਾਰ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਈ. ਕੇ. ਨਯਾਨਾਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 24.9.1998 ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਬੇਨਤੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜੋ ਆਪ ਖੁਦ ਵਧੇਰੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਤਲਬਗਾਰ ਸੀ।

* * * *

ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਬੇਜ ਦੌਰਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਟੋਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਘੋਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਖਰ ਵਿਚ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਘੋਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਸਰੋ” ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਠੱਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਣ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਲਈ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰਸ਼ਦ ਮਹਿਤਾ ਸਕੈਂਡਲ, ਸ਼ੇਅਰ ਮਾਰਕੀਟ ਘਪਲਾ, ਝਾੜਖੰਡ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਜੈਨ ਹਵਾਲਾ ਕੇਸ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚੀ ਠਾਠ ਵਾਲਾ ਮੰਤਰੀ ਸਤੀਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇਲ ਸਕੈਂਡਲ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਚਨਚੇਤ ਘਟਨਾ ਟਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ “ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਸੀਟ” ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਨਾ ਕਰਦਾ।

ਕਥਿਤ ਜਾਸੂਸੀ ਸਕੈਂਡਲ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਜਟਿਲ ਮਾਮਲੇ ਗੁਪਤ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਸਰੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ, ਕੋਰਲਾ ਦੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਮੀਡੀਆ ਕਰਕੇ, ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ।

ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਕੇਸ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਅਸਲੀ ਮਨਜ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਭਾਰੀ ਦਬਾ ਹੇਠ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਕੋਲ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਮਾਲਦੀਵ ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਆਪਣੇ ਇੰਟਰਪੋਲ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।

ਸੀ.ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਕੰਮ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਪਰੋਂ ਦਬਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਉਦੇਸ਼, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਕੁਝ ਆਈ. ਬੀ., ਰਾਮ ਤੇ ਕੋਰਲ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਲਾਂ-ਛਲਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਡਟੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਂਚ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਹੋ ਹੀ ਆਖਰੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਗਲਤੀ

ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਪਤ ਮੰਡਲੀ ਵਲੋਂ ਸਾਰੀ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੀ ਆਪਣਾਈ ਵਿਧੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵੇਖਰਾ ਵਕੀਲ ਖੜਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡੀ. ਸੀ. ਪਾਠਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਸਾਹਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੱਡੀ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਵਧੀਆ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1995 ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਇਕਾਈ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਹੁਣ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡੀ.ਜੀ.ਪੀ. ਗੁਜਰਾਤ) ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚਲੇ ਤ੍ਰੇਤਾਂ ਅਤੇ ਘਪਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ :

- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਹਸਨ ਦੇ 17.9.94 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 17.10.94 ਤਕ ਦੇ ਵਾਧੂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਦੀ ਤਸੱਲੀਯੁਕਤ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਾਲੇ ਜਾਂ ਕੋਲੰਬੋ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਕੇ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਫੌਜੀਆ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹਾਮਦੀ 8.10.94 ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।
- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਮਾਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਪਲਟਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ।
- ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰੀਵੈਂਦਰਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੌਜੀਆ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮਰੀਅਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਚਾਲਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਦੇ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਇਸਰੋ' ਦੀ ਸਾਰੀ ਟੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ, ਵਪਾਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰਨ ਤੇ ਐਸ. ਕੇ. ਸ਼ਰਮਾ, ਸਕਵੈਡਰਨ ਲੀਡਰ ਐਸ. ਕੇ. ਭਸੀਨ ਫੌਜੀਆ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਤੇ ਰਾਹਦਾਰੀ (ਵੀਜ਼ਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਰਾਧ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਮਾਲਦੀਵ ਵਾਸੀ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਇਸਰੋ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਫੌਜੀਆ ਤੇ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੁਹੇਰੀਆ (ਕਬਿਤ

ਕੋਲੰਬੋ ਸਥਿਤ ਜਾਸੂਸ) ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਮੁਹਈ-ਉਦਦੀਨ (ਇਕ ਹੋਰ ਅਨੁਮਾਣਿਤ ਪਾਕੀ ਮੁਖਬਰ) ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਆਈ ਸੀ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਜੁਹੇਰੀਆ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ ਹੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਟਰਪੋਲ ਤੇ ਸੀ ਲੋਕਾ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਜੁਹੇਰੀਆ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਬੇਨਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ?

- ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂ. ਐਸ. ਡਾਲਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਯੂ. ਐਸ. ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਗੁੱਟੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਥਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜੀਆ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

- ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਪੁੱਛਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰੀਅਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਾਇਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਸਮਰਾਟ ਹੋਟਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਾੜ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁਖਬਰ ਹੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਸਬੂਤ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

- ਕੁਰੀਅਨ ਕਾਲਾਬਿੱਲ ਤੇ ਨਾਮਬੀ ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਨਾਮਬੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬਿਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਨੰਬਰਾਂ ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਾਮਬੀ ਦੇ ਕੋਰਲ ਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵੀ ਖੋਜ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

- ਪੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਡੀ. ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਨੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੈਨਈ ਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਤੇ ਰਮਨ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਦੇ ਬੜੇ ਕਥਿਤ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

- ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਕੋਲ $1\frac{1}{2}$ ਏਕੜ ਦਾ ਅੰਬਾਟੋਰ (ਚੈਨਈ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਪਲਾਟ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਸਦੀ ਬੁਲਟ ਪਰੂਫ਼ ਬੁਨੈਣਾਂ ਜਾਂ ਅੰਗੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਮਾਲੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ?

- ਸਸੀ ਕੁਮਾਰਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਕ ਭਾਈਵਾਲ ਜੁੱਟ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਪਾ ਕੇ 14 ਕਰੋੜ ਦਾ ਮੱਛਲੀਆਂ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਚੀਨ ਦੇ ਥਾਮਸ ਕੁਰੀਸ਼ਿੰਕਲ ਰਾਹੀਂ ਇਟਲੀ ਦੀ ਇਕ ਜੈਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਨਾਮ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ (ਬੋੜੀ) ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੋੜੀ ਫਰਵਰੀ 1995 ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ

ਦੀ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਚੁਕਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰੁਪਿਆ ਕਿਸ ਪਾਸਿਓਂ ਮਿਲਣਾ ਸੀ? ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਨਾਮਬੀ ਦੇ “ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਐਕਸਪੋਰਟਸ ਤੇ ਇਮਪੋਰਟਸ” ਨਾਮ ਦੀ ਬੰਬਈ ਸਥਿਤ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀ ਕੋਈ ਗਰੇਵਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ “ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਇਰੇਨ ਸਪੇਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ” ਤੋਂ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਰੋ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਆਯਾਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

- ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਸੂਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸਰੋ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਾਇਲਮੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਇਹ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਾਂ ਦਬਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ?
- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ। ਇਕ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਹਾਈ। ਇਕ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੇਦ ਲੈਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕੀ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਰਾਕਟਾਂ ਤੇ ਐਟਮੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਟਮੀ ਤੇ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਚੋਰੀ ਲਈ ਉੱਘਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਮਾਲੇ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਜ-ਕੇਂਦਰ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਘੇਰਾ-ਬੰਦੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਰਾਅ’ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਸਮੇਂ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ? ‘ਰਾਅ’ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਿਆ?

ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਦਰਜਨ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂ ਵੀ. ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਮੁਕਾਈ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੂਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ

ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਮੰਡਲੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰ 70 ਟੋਪਾਂ "ਇਸਰੋ ਦੇ ਜਾਸੂਸੀ" ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਨਿਰਦੇਸ਼ ਆਈ. ਬੀ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਸੰਦੇਹਪੂਰਨ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
- ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਪੁਲਾੜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਈ. ਐਸ. ਆਈ. ਤੇ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਘੁਸਪੈਠ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਰਾਅ ਤੇ ਇਸਰੋ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਂਝੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਜੇ ਇਹ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਲਗਭਗ 30 ਨੁਕਤੇ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਉਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਨੇ ਕਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹੋ ਬਿਆਨ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਹੇ ਸਨ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਮਕ ਰੁਖ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ 'ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨਾਲ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਵਾਦ 'ਚ ਪੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਇਸਰੋ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਵਲੋਂ ਰਾਅ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਇਸਰੋ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤੇ ਠੀਕ ਕੇਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੀਕਾਰਡ ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਾਗੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਚਮਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਸ ਉਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਟੀਮ ਨਾਲ ਤ੍ਰੀਵੇਂਦਰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਮੁੱਖ ਪੁਲਾੜ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬੇਦੇਸ਼ੀ ਤੋੜ ਫੋੜ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ।

ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਹਿੱਤ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੋਕਣ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਲਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਚਲ ਰਹੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਵਰਗੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਪਿਰਤਾਂ ਹਨ।

ਮਾਲਦੀਵ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਸੂਸੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ

ਉਪਰ ਜਾਸੂਸੀ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਾਲਦੀਵ ਨੇ ਮਰੀਅਮ ਰਸ਼ੀਦਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਅ ਨੇ ਮਾਲਦੀਵ ਦੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਮਾਲੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਉਛਾਲਣ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦਬਾਅ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੇਨਤੀਆਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਰੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨ-ਮੱਤੀ ਤੇ ਉੱਘੀ ਸੰਸਥਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਦਾਗ ਲਗੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਮੁਲਕ ਵਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਭਵ ਘੁਸਪੈਠ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੜੇ ਆਕ੍ਰਮਣਕ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਕਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਾਨ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਮੌਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਾੜੇ ਤੇ ਵਿੱਥਾਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ੀ ਸਿਆਸੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਉੱਘੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਖੱਲ ਹੀ ਬਚਾਉਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਉਜਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਆਈ. ਬੀ. ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਬੀਜ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਓ. ਰਾਜ ਗੋਪਾਲ, ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਦਾ ਮਹਾਂਰਥੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜੁਲਾਈ 1995 ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਵੀਡੀਓ ਟੇਪਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਉਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. “ਇਸਰੋ” ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਯੁੱਧ ਛੇੜੇਗੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗੀ। ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤਾ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1997-98 ਦੀ ਭਾਜਪਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਕਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਭਵ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1996 ਵਿਚ ਮਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਏਲਚੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਹੀਆ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸਰੋ ਕੇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸੰਖਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ। ਉਸਦੀ ਖੋਭ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਹਰੀਫ (ਦੁਸ਼ਮਣ) ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਵਿਰੁੱਧ ਸਭ ਸਮੱਗਰੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹਾਲ ਚਾਲ ਤੇ ਗੱਪ ਸ਼ੌਂਪ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਤੁਰੀਆਂ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ

ਮੈਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਖੇਡਾਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਰਾਇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਚਮਚਿਆਂ ਦੇ ਲਾਏ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਜ਼ਖਮ ਲਾ ਕੇ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ “ਇਸਰੋ ਦੀ ਘਟਨਾ” ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਅਖਬਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ‘ਕਾਲਮ’ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸੁਆਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਕਰੁਣਾਕਰਨ ਪੱਖੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਅਖਬਾਰ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਖਤਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੋਜੀ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਘੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਖੌਟਾ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਜ਼ਾ ਪੁਨਰ ਪੜਤਾਲ ਜੋ ਆਈ. ਬੀ., ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ., ਰਾਅ ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਵੇ, ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਫਨ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਨਸਾਫ ਦੁਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਾਲੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ‘ਰਾਅ’ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ “ਪੁਰੁਲੀਆ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ” ਵਿਚ ਤੇ “ਕਾਰਗਿੱਲ ਭੁੱਲਾਂ” ਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕੋਈ ਪੁਰੁਲੀਆ ਜਿਹੇ ਬੱਜਰ ਅਪਰਾਧ ਜਾਂ ਭੁੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ‘ਰਾਅ’ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕੁਚੱਜਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਲ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸੀ?

ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਾਰਗਿਲ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਚ ਝੱਖ ਮਾਰੀ? ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ। ਪਰ ‘ਰਾਅ’ ਤੇ “ਆਈ. ਬੀ.” ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਮੁਖੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪੜਤਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸੰਸਥਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜੁਆਬ-ਦੇਹੀ ਲਈ ਕੋਈ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਗਰੋਂ ਵਿਧਾਨਕ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੇ।

ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਰੁੱਧ ਧੜਾ ਧੜ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸੂਹ ਦੇਣ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਕੇਰਲ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਉਪਰ ਸਖਤੀ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਇਸਰੋ ਘਟਨਾ” ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ “ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਤ” ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਅਵਧੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

“ਇਸਰੋ ਘਟਨਾ” ਮੇਰੇ “ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੰਡ” ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ “ਧੌਸੋਬਾਜ਼ਾਂ” ਤੋਂ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ, ਡਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ “ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ” ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਖ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਨਸਲਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਲਚ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਬੋਧਿਕ ਵਰਗ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਦ ਛੇੜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟ-ਸਥਿਤੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤ ਭੇਦਾਂ, ਪੋਟਾ, ਮੀਸਾ, ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ. ਤੇ ਹੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਵਿਰੁੱਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਵਾਜਪਾਈ ਤੇ ਅਭਵਾਨੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਕ ਜੈਲਲਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵੈਕੋ ਵਿਰੁੱਧ ਪੋਟਾ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਵਾਚਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਤੇ ਅਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ (ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ)। ਪਰਤਵੀਂ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸੋਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਰੇੜ ਤਰੇੜਦੇ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

* * * *

“ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ” ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਜਾਖੰਡ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੁਹਰਵਾਲੀ; ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ, ਪਲਟਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੋੜਵੀਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਯੋਗਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 30 ਜਨਵਰੀ 1995 ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ “ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਅਕਤੀ” ਕਿਹਾ, “ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ “ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ” ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵਲ੍ਹੇਟਣ ਤੇ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।” ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਤੇ ਵਿਭਾਗੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ (ਕਾਰਜ-ਪੁੱਤਰ) ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਟਾਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਨੇ ਕੁਝ ਬਕਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਕ ਸਹਿਕਰਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ 30 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਕੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਉਹਦੇ ਵਲੋਂ

ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਉਸ ਕੰਮ ਦਾ ਨਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਨਾ ਪੁਸ਼ੀਲਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਆਗੂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਤੇ ਵੀ ਝਾਤ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਪਾਠਕ ਨੇ ਤਾਂ ਗੱਡੇ ਹੀ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦਗਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਮੈਥੀਓ, ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰ, ਐਸ. ਜਯਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਬਿਸੰਭਰ ਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕੋਰਲ ਦੀ ਆਈ. ਬੀ. ਇਕਾਈ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਈਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਵਲੋਂ ਦੋਸ਼-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖੀ (ਜਰਨੈਲ) ਦੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਪਛਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕੈਬੀਨਟ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ ਮੇਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਨਕਲੇ ਹਰਕਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋਲ ਪ੍ਰੋਸ਼ਾਨ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ-ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰੋਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਰੇਰੇ। ਦੋ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਬੰਦ ਗੱਡੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਕਈ ਫੋਨ ਆਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਸਰੋ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਭੇੜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।

ਇਸਦੇ ਉਪਰੰਤ ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਸੁਹਿੱਰਦ ਸੱਜਣ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਘਰ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਬਾਨੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ., ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਆਪ ਰਖਵਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਿਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਈ. ਬੀ. ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਂ ਜੱਦਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਕਵਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜਲਦੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਕਾਰਨ ਹਾਰਮੋਨਾਂ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਨ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਖਬਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖੀ ਤੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਦੁਆਈ ਵਰਤਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਹਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਰਤ ਕੇ ਕੌਮੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ।

ਸੁਨੰਦਾ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਉਹ ਸਤੰਬਰ 2001 ਨੂੰ ਇਸ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ।

ਅੰਤਿਕਾ

ਜਾਸੂਸੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜਨ ਤੇ ਮੁੜ ਅਮਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਸੂਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਯੋਧਿਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਠਾਠ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਠਾਠ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਤੇ ਬੋਣੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਸੂਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ. ਸੀ. ਆਈ. ਏ. ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਜਾਂ ਜਲੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚੇ ਤੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਜਾਸੂਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਹੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ? ਸਾਫ ਉੱਤਰ ਹੈ: ਹਾਂ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਹਾਂ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਤੇ ਯੂ. ਕੇ. ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁਸ਼ ਤੇ ਬਲੇਅਰ ਜਿਹੇ ਆਗੂ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਰਾਕ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਬੁਸ਼ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਪਦਵੀ ਤੇ ਚੋਣ ਲੋਕ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਲੇਅਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਮਝਣ ਦੇ ਢੇਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਲੋਕ-ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੁਪਤਚਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮਪ੍ਰੀਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਆਏ ਮੁਲਕਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਜੰਡਲੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਧੁਰੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰਿਕ ਮੁਲਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਸਭਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਸ਼ੱਵਟੀਆਂ ਤੇ ਨਾਪ ਦੰਡਾਂ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰੇ ਰਾਜਸੀ ਬੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਵਖਰਾ ਯਾਤਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਝਗੜ ਰਹੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ, ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਆਸੀ ਫੈਸਲੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਖੇੜਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ, ਇਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਬੋਝੇ, ਗੋਰਖਾ, ਯੂ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ., ਉਲਫਾ ਤੇ ਟੀ. ਐਨ. ਐਲ. ਐਫ. ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਸੀ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਨਸਲੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਤੌੜਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਵਿਗਾੜ ਸਿਰਫ ਗਲੀ ਸੜੀ ਟਹਿਣੀ ਜਿਸਨੂੰ ਤਾਕਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਤੇ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੋਟਾਂ ਖਾਤਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣ ਤੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਢਾਂਚਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸਰੋ ਜਾਸੂਸੀ ਮਾਮਲੇ ਨੇ ਇਹ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਹੋ ਸਚਾਈ ਹੋਰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵੰਗ ਨਾਲ ਹਥੜ੍ਹੇ ਦੀ ਸੋਟ ਵਾਂਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਾਰਗਿਲ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਵੰਗ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮ, ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਗੁਪਤਚਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਲਯ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਕੌਮੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ 1962 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਦੀ ਛਤਰੀ ਤਾਣਕੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਠੌਂਕੇ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਅਸਫਲਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

* * * *

ਜਾਸੂਸੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਸਲੀ ਹੀਰਾ ਉਦੋਂ “ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਰਾਣੀ” ਦੇ ਤਾਜ ਦੀ ਸੋਭਾ ਤੇ ਮਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਹਿਰ ਸਿਲਪੀ ਨੇ ਤਰਾਸ਼ਿਆ, ਘੜਿਆ ਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਚਮਕਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨੀਤੀ ਘਾੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਅਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜਕਰਮੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਸੁਆਣੀ ਮੱਖਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ 20 ਸਾਲ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ, ਮਾਨਵੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਈ. ਬੀ. ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ

ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਭਾਰਤ-ਘੱਟ 50% ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰਵੋਤਮ
ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ
ਵਾਰਾ ਬਾਕੀ ਦੇ 50% ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਦੇਹ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਫਸਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਤੇ
ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ
ਵਾਰ ਤਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ
ਇਸ ਵਿਕਾਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ
ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰਪੁਲਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ
ਬਣਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ ਲਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ
ਵਿਸ਼ਟੈਕੋਣ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ
ਵਾਲਾ ਆਈ. ਬੀ. ਦਾ ਨੇਤ੍ਰਤਿਵ ਸਾਮਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇਗਾ ਜਿਸਨੂੰ
ਉੱਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਆਈ. ਬੀ. ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਜਵਾਨਾਂ
ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਜੋ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼
ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੋਣ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ
ਜਾਂ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ
ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਿਰਫ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਈ. ਬੀ. ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀਆਂ
ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਆਈ. ਬੀ. ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਈ. ਬੀ. ਨੇ
ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ
ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ
ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

* * *

ਹੋਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ- ਉਹ ਹਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ
ਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧੀਕਰਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਬਾਦਬਾਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ
ਵਾਂਗ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੰਗਰ ਭਾਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਗਾਲ ਦੇਵੇਗਾ, ਖੋਰਾ
ਲਾ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਮੁਲਕ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੇ ਨੱਠਮਾਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਪਰਾਧੀ ਮੁਲਕ ਦੀ
ਮੁਖਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਖਰੀਦ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਚ ਵੀ
ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਵੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ
ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ “ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੇਦ”
ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਲੋਕਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਉਚਿਤ

ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਗੁਪਤਚਰ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਤੇ ਨੀਝ-ਹੀਣ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਭੇਦ’ ਇਕ ਗੁਪਤਚਰ ਕਾਰਜ ਕਰਮੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 30 ਸਾਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਏ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਘੜੀ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ, ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੋਝੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੁਝਾਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਕੇ ਕੋਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਗੁਪਤਚਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪੜਤਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਰ ਦਾਈ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਲੌਇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਧਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਪਤਚਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਅਨੇਕ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਛੇੜੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਸੁਝਾਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਸੂਸੀ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ੌਕੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਦੋ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ

“ਮਿਸ਼ਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਐਨ ਇਨਟੈਲੀਜੈਂਟ ਏਜੈਂਟ ਇਨ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਸੂਸ) ਤੇ “ਬਿਟਰ ਹਾਰਵੈਸਟ” ਤੇ ਇਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕਰਣ

ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ 1971 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ” ਵੀ ਛਾਪੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ “maloy_d@hotmail.co

ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ISBN 81-7601-748-5

